Пр2583/64

АРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ление за езикознание, литературознание
и изкуствознание

ИЗВЕСТИЯ

НА

ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Книга X

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

II 116

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

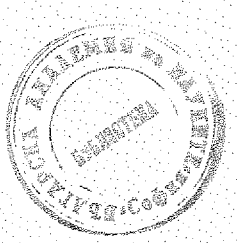
Отделение за езикознание, литературознание
и изкуствознание

Ж/р 2583/64

ИЗВЕСТИЯ
НА
ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Книга X

София . 1964

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ПРОВЕРКА
1991 г.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Чл.-кор. Л. АНДРЕЙЧИН, акад. ВЛ. ГЕОРГИЕВ, чл.-кор. ИВ. ЛЕКОВ, чл.-кор. КИРИЛ МИРЧЕВ (отг. редактор) и проф. СТ. СТОЙКОВ

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
Книга X

ТРАКИЙСКИТЕ ИМЕНА НА -ΗΝΟΣ, -ΑΝΟΣ И ТЕХНИТЕ ПРОБЛЕМИ

Иван Гълъбов

1. ТРАКИЙСКИТЕ ИМЕНА НА -ΗΝΟΣ, -ΑΝΟΣ И ВЪПРОСИТЕ, СВЪРЗАНИ С НАШИТЕ ИЗВОРИ ЗА ИЗУЧАВАНЕТО НА ТРАКИЙСКИ ЕЗИК

Предмет на предлаганото изследване са добре застъпените в известните досега тракийски езикови материали имена на *-ηνος* и *-ανος*, които са засвидетелствувани в две главни употреби: 1) като етнически производни[1] и 2) като епитети (употребявани самостоятелно или като пояснения) към имена на божества, край които 3) се явяват със същия суфикс и имена на отделни географски обекти, напр. на селища, реки и пр.

Две обстоятелства определиха избирането на имената на *-ηνος* и пр. като предмет на тази работа. Преди всичко тяхното положение сред дошлия до нас тракийски езиков материал. Както се вижда от приложения списък, ние имаме 180 имена от двете групи на разглеждания тип. Ако излезем от цифрите, които дава И. И. Русу[2] — общо 2050 собствени имена, от които 900 са топонимични, — нашите образувания представляват 8,75% от целия ономастичен материал, а от топонимичния (което е особено важно за нас) — 20%, т. е. те образуват значителна група, при това с немалки връзки към останалия топонимичен материал, факт, който създава възможности да бъдат установени важни словообразователни взаимоотношения. От друга страна, несъмнено е, че този словообразователен тип, съпоставен с останалите, които могат да бъдат изолирани в тракийската топонимия, е най-широко застъпеният.

Край тези съображения една друга особеност от по-общ характер представя сериозен мотив за избирането на имената на *-ηνος* като обект на нашето изследване. Това е специфичното значение и употреба на наставката. Служеща да се образуват имена на хора от населението на дадено селище (или обитаващи даден географски обект), наставката *-ηνος* спада към един словообразователен тип, при който определен суфикс може лесно да мине отвън границите на езика, към който той етимологически принадлежи, и да се яви като много активен словообразователен елемент в друг език. Без да отиваме далече, като типичен

[1] При което това понятие трябва да се схваща в неговата широка употреба, за което вж. по-долу, стр. 5 и сл.
[2] L. tr.-d., 1959, стр. 102.

пример в това отношение може да послужи османо-турската наставка *-li, -lu*, която намира особено силно разпространение в балканските езици и която специално в български, особено преди Освобождението и в годините след него, а в някои случаи и досега служи да се образуват имена на жители не само от турски основни форми, като *Пазарджик — пазарджиклия, Казанлък — казанлъклия*, но и от типични български селищни имена, като *Сливен — сливнелия, Габрово — габровалия, Варна — варналия* и т. н. Друг добре известен пример имаме с българската наставка *-яне*, която нашироко се използува в румънски език (както в български) за означаване жители на дадено селище, а освен това с нея се образуват и голяма част от румънските фамилни имена, а също и прилагателни.

Причините за тази склонност на словообразователните елементи за етнически производни да получават при известни условия разпространение по-широко от границите на езика, към който те спадат, са извънезикови. Те отразяват политическо-културната зависимост на известни географски и езикови области от народа, от чийто език е започнало разпространението на съответния суфикс. Така изследването на историята на подобни наставки е особено важно в методологическо отношение — проучвайки географското им разпространение, изяснявайки тяхната фонетика, хронологията и избирателните им предпочитания, ние сме изправени пред възможността на установим взаимовръзки между езици и народи през епохи, за които преките исторически данни липсват, а оттам — да получим представа за посоката на езикови влияния, в рамките на които и други езикови факти биха намерили тълкуване, по-близко до действителността.

Преди да премина върху проблемите, които стоят в центъра на тази работа, необходимо е да се спра на някои предварителни въпроси.

*

Източниците за материала по въпроса, който ни занимава, се разпределят в две главни групи: 1) съчиненията на античните автори и 2) античните надписи, произхождащи преди всичко от нашите земи. Данните, които предлагат паметниците от тези две групи, и проблемите, които възникват във връзка с тяхното проучване, са в голяма степен различни. Една кратка характеристика в това отношение е наложителна.

Нашият главен информатор по занимаващия ни въпрос е Стефан Византийски, който със своя речник за етническите производни създава въпреки всички уговорки, правени особено във връзка с географските познания, които е показал при боравене със своите източници[1], една извънредно ценна основа за изучаването на различните типове за образуване на етнически и други подобни производни, преди всичко от имена на селища. Макар съчинението на Стефан Византийски да е създавано през първата половина на VI в. от н. е., поради целите, които то си е поставяло, и изворите, които са използувани, предлаганите от него данни се отнасят за много по-ранни епохи, стигащи назад дори до Омир. Този факт, а, от друга страна, обстоятелството, че в него са запазени сведения от изчезналите творби на стари автори, правят от

[1] Honigmann, в PW 3a, шп. 2369—2399, особено шп. 2389 и сл.

съчинението на Стефан Византийски в повечето случаи единственият по-пълен източник за познаване на етническия и езиковия облик на районите, които ни занимават. Срещу методите на нашия информатор са правени редица възражения, между другото, че той предлага повече, отколкото би се очаквало от действителното състояние на нещата[1]. Тези упреци обаче са оправдани само дотолкова, доколкото при тях се излиза от проведеното в гръцката практика строго различаване на т. нар. етника от останалите сродни категории[2]. Но ако това разграничаване специално за гръцки в значителна степен изглежда оправдано, и то за сравнително ранни епохи, поради специфични обществено-правни отношения, при което с т. нар. етника се обозначават пълноправните граждани на един град[3], то вън от районите, гдето тези специфични условия са били в сила, еднакви граматични признаци са служили да бъдат обозначавани както жителите на дадено селище, така и живеещите край даден географски обект, напр. река, планина и пр., т. е. в случая етническите производни имат не така тясно техническо значение и значително по-широка употреба. Така възраженията, които се правят по този случай срещу Стефан Византийски, трябва да се отхвърлят и в примери като Στρυμόνιοι трябва да виждаме точно следване на местната практика, която, както се вижда, се е различавала значително от гръцката. Този факт на независимост спрямо гръцките образци в нашите очи повишава значението на данните, събрани от Стефан Византийски.

Друго обстоятелство предава още по-голяма стойност на сведенията, които нашият автор предлага. Това са кратките бележки — за жалост не многобройни, — които стоят във връзка с употребата на този или оня тип етнически производни. Така напр. във връзка с Ἔδεσσα, днешния град Воден в гръцка Македония, се казва, τὸ ἐθνικὸν κατὰ μὲν τοὺς ἐγχωρίους Ἐδεσσηνός, παρὰ δὲ τοῖς πλείουσιν [τῶν ἀρχαίων] Ἐδεσσαῖος[4]. В редицата епиграфски паметници, събрани у Д. Дечев[5], се явява редовно Ἐδεσσαῖος и пр., с което твърдението на Стефан Византийски намира пряко потвърждение за своята втора половина, което косвено гарантира верността и на първата част от сведението. Макар в случая и да не сме осведомени за източника на нашия автор и за епохата, към която този извор се отнася, указанието, че местното население употребява като етническо производно Ἐδεσσηνός, е от особено значение не само за конкретния пример, но въобще за цялата тази категория, тъй като се вижда,

---

[1] W. Dittenberger, Hermes, 41, 1906, стр. 164—165 и особено следния пасаж на стр. 165 „... zuweilen ist er (т. е. Стефан Византийски) auch umgekehrt allzu vollständig, indem er möglichst zu jedem Ortsnamen, man möchte fast sagen fabrikmäßig, ein Ethnikon anfertigt, ohne zu überlegen, ob der Natur der Sache nach ein solches in der wirklichen Sprache überhaupt gebräuchlich sein konnte. Wenn dies schon bei Vorgebirgen (Πάχυνος, ἀκρωτήριον Σικελίας· τὸ ἐθνικὸν Παχύνιος. Χειμέριον, ἄκρα Θεσπρωτίας· τὸ ἐθνικὸν Χειμεριεύς) und Heiligtümern (Ὀλυμπιεῖον· τὸ ἐθνικὸν Ὀλυμπιεὺς ἢ Ὀλύμπιος) zutrifft, so kann man namentlich in der Anführung der Ethnika von Flußnamen (Σαγγάριος ποταμός· τὸ ἐθνικὸν Σαγγάριος. Στρυμὼν ποταμός· — οἱ οἰκοῦντες (! удивителният знак е на Дитенбергер, Ив. Г.), Στρυμόνιοι. Τιταρών, πόλις Θεσσαλίας, ἣν Τίταρον Λυκόφρων φησί. τὸ ἐθνικὸν Τιταρώνιος. ἔστι καὶ Τιταρήσιος ποταμὸς Θεσσαλίας. τὸ ἐθνικὸν ὁμοφώνως Τιταρήσιος) nur einen sehr hohen Grad von Gedankenlosigkeit erkennen."

[2] W. Dittenberger, Hermes, 42, 1907, стр. 1—34, 161—234.

[3] П. т., стр. 15 и сл.

[4] St. Byz., 261.1, Dečev, Sprr., 1957, стр. 165.

[5] Пос. съч., стр. 164.

че тя в практиката на гръцката писменост е била „туземна“ срещу общогръцките образци от типа Ἐδεσσαῖος.

Приведеното сведение от Стефан Византийски се подкрепя и от схолиите към следния текст от Теокрит, 13.30: Εἴσω δ' ὅρμον ἔθεντο Προποντίδος, ἔνθα Κιανῶν αὐλακας εὐρύνοντι βόες τρίβοντες ἄροτρον. В схолиите се пояснява думата Κιανῶν с израза οἱ τὴν Κίον κατοικοῦντες γεωργοί. Тълкуването Κιανῶν с οἱ τὴν Κίον κατοικοῦντες γεωργοί, а не само с . . . κατοικοῦντες, струва ми се, трябва да се свърже тъкмо с формата на етническото производно и да се съпостави с горното Ἐδεσσηνός, толкова повече че от Κίος имаме иначе Κῖοι[1]. В такъв случай γεωργοί в този израз трябва да се схваща като равнозначно на ἔγχωρίος от приведения по-горе цитат от Стефан Византийски[2].

*

Извънредно ценни и богати източници за занимаващия ни въпрос са античните надписи от нашите земи, голямата част от които се отнасят към сравнително по-късно време. Тяхното значение се крие преди всичко в обстоятелството, че те дават богат топонимичен материал, в немалка част добре локализиран, непознат от други източници. От друга страна, поради това, че надписите са дело на немного обиграни в гръцки и латински хора, колебанията, които се явяват при писането, дават много подобра представа за мъчнотиите, които се явяват при предаването на особеностите на тракийската фонетика с гръцката и латинската азбука, много по-вярна във всеки случай, отколкото сравнително много по-стабилизираното предаване на тракийските имена в съчиненията на античните автори. Особено показателен и ценен в това отношение е материалът, който предлагат големите светилища, напр. баткунското, гдето различните начини на писане на едно и също име дават възможност за наблюдения върху неговата фонетика, а нерядко и върху морфологията му. Важни са също така и данните на по-обширните надписи, гдето изобилен тракийски ономастичен материал, познат и от други източници, е предаван съобразно с практиката на едно и също лице. Едно подробно и задълбочено разглеждане на тези епиграфски паметници от тази гледна точка е особено наложително и представя неизпълнено предварително условие за пълноценно от методологическа гледна точка използуване на тези източници за изучаването на тракийски език. Какви проблеми възникват и какви възможности предлагат подобни паметници, ще се опитам да илюстрирам накратко с два примера.

---

[1] Срв. отбелязаното у Strab, 4. 55. 12.

[2] В много по-малка степен са използувани данните, които дава Прокопий. Материалите, които бихме могли да черпим у него, са от много по-късна епоха, когато езиковите и етническите отношения на Балканския полуостров са значително усложнени от по-нови преселвания, от следите от римското владичество и т. н. Тъкмо поради това отношението между „старо“ и „ново“ в редица примери, които спадат към категорията, която ни занимава, не са достатъчно изяснени, поради което и заключенията, градени върху тях, остават несигурни, макар че, от друга страна, тъкмо по тези примери ще трябва да се доловят езикови взаимодействия, при които един стар балкански словообразователен тип намира поради външни, нови влияния на сродни и подобни категории едно особено оживяване. Тази извънредно важна проблема обаче предполага цялостно изследване на топонимичния материал, съдържащ се у Прокопий.

*

Изобилните епиграфски материали от светилището при Баткун, Пазарджишко, и от някои съседни селища е свързан с божество, пояснявано с един и същи епитет, написан по доста разнообразни начини: Ζυμδρηνος, Ζυμζδρηνος, Ζυμυζρηνος, Ζυμυδρηνος, Ζυμλυζδρηνος, Ζυλμυζρηνος, Ζυλμυζδρηνος, Ζυμλυζδριηνος, Ζυλμυσδριηνος, Ζεμδ(ρ)ιηνος, *Sindrina* и т. н. Какво означава това разнообразие и как трябва да се справим с него, за да стигнем до действителната тракийска форма на името, която единствена може да бъде взета под внимание в нашата работа върху тракийския езиков материал? Струва ми се, че пътят за това е посочен още у Дечев[1], който изрично отбелязва връзката между Ζυμδρηνος и пр. и *Sindrina*[2], което, както се вижда от контекста *Numini sancti dei Aescul[api] Sindrinae reg. Philippopoli[ta]nae* ..., трябва да се постави в пряка, фактическа връзка с култа на божеството от светилището при с. Баткун. Като се излезе от съпоставката... *Aescul[api] Sindrinae*...: Ἀσκληπιῶ Ζυμζδρηνω, при което пояснението в латинския надпис към името на божеството е дадено с местния падеж на едно местно име, става ясно, че във втория случай епитетът Ζυμζδρηνω показва също така връзката на божеството с определен географски обект, обозначен с име *Ζυμζδρο-/-α. По-точна представа за формата на това местно име дава посвещението Ζεινδρουμηνω от плоча с изображение на тракийския конник[3], при което не може да има никакво съмнение, че се е имало пред вид същото божество, което носи иначе епитета Ζυμζδρηνος. Този анализ, с който се установява сигурен случай на редуването на два суфикса -ουμην-: -ην- с еднакво значение[4], дава възможност да се разбере, че от голямото разнообразие на изброените по-горе случаи по-близки на първоначалното местно име ще да са примерите от типа Ζυμδρηνος, като графичните колебания ще трябва да отразяват особеностите на тракийския изговор на производните от изходното име. Тези колебания се свеждат до следните случаи: ι (писано υ): ε; -δρ-: -ζδρ- (-σδρ-, -σζδρ-); -η-: -ιη-. Не е лесно да се разбере каква езикова действителност се крие зад тези колебания в графиката. Във всеки случай, като се излезе от писането *Zimidreno*, би могло да се приеме с голяма вероятност, че с -η- в нашите примери е отбелязан *е* звук, при което писането -ιη- ще обозначава силно развита йотация, която е оказвала въздействие върху артикулацията на предходните фонеми. С резултатите на подобно въздействие ще трябва да се обясни и писането -ζδρ-, -σδρ-, които очевидно отразяват различен изговор от този, отбелязван с -δρ-. От данните на графиката би могло да се допусне, че в горните случаи имаме опит да се предадат с несъвършените възможности на гръцката азбука съчетания от типа *zd* (или *žd*, но може би и *zdz* или *žd*?[5]), а това в нашия случай означава,

---

[1] Sprr., 1957, стр. 196.

[2] CIL, 6, 30685, 16.

[3] От Пловдив, Dečev, Sprr., 1957, стр. 189, където поради допусната грешка се чете Ζεινδουμηνῶ, и G. Mihailov, IGB 3, 1961, стр. 65, № 973.

[4] Срв. по-долу, стр. 57 и сл.

[5] Срв. и Dečev, Char., 1960, стр. 166–167, а също и N. Jokl, RE, 13, 1929, стр. 290. Материалът не е достатъчен, но би могло да се допусне, че примерите с -δρ- като Ζυμεδρηνω, Ζεμδ(ρ)ιηνω и пр. са аналогични по случаи като Ζεινδρουμηνω.

че палатализационното въздействие на η не се е ограничавало върху намиращите се в непосредствен контакт фонеми[1].

*

В материала от светилището при Златна Панега имаме многобройни случаи, когато имената на божествата са придружени с епитети, образувани с наставката -ηνο-, -ηνα от едно име, което е очевидно свързано с това така популярно светилище. Фактът, който се хвърля на очи, е разнообразният начин, по който то се явява в разглежданите епитети. Така в различните случаи имаме Σαλδηνος или Σαλδοβυσηνος, Σαλδοκεληνος или *Saldaecapute[nus]*. Тъй като е вън от съмнение, че всички тези форми стоят във връзка с един и същи обект, очевидно е, че в тях имаме успоредни употреби за неговото обозначаване. От какво се определя обаче тяхното разнообразие? Най-близко до ума е да се допусне, че имаме работа с диалектни (лексикални) различия. Материалът потвърждава това предположение: надписът № 540[2] е посветен на Σαλδοκεληνῳ κυρίῳ Ἀσκληπιῷ от Μαρκιανὸς Διονυσίου, чийто произход е посочен изрично с епитета Παυταλιώτης. Пак за Южна България сочи името на Φλ(άβιος) Ροδοπιανὸς, от когото е второто посвещение на Ασκληπιῷ Σαλδοκεληνῳ[3]. Логичното заключение, което следва от данните на тези надписи[4], че -κελ- ще да е било характерно за тракийските говори от днешна Южна България, се подкрепя от факта, че тъкмо от областите на юг от Стара планина е познато селищното име Κέλλη, Κελλαι от района на с. Черна гора, Чирпанско, и още по̀ на юг като име на станция по Via Egnatia, а като втори елемент от сложни имена и от другаде[5].

От друга страна, естествено е да се заключи, че най-много посвещения в нашето светилище ще имаме от най-близките до него райони. Тъй като в случая най-многобройни са плочите, които съдържат в различни варианти епитета Σαλδοβυσηνος, най-оправдано е предположението, че неговата втора част ще трябва да схванем като диалектна особеност на траките, разположени около светилището. Потвърждение за това е фактът, че плоча с посвещение Σολδοβοουυσηνος е намерено и вън от светилището при Златна Панега, но в съседното селище Голяма Панега[6].

[1] Напълно паралелни случаи имаме в стб. оумѣждрѣ срещу оумѣдрити, съмоштрѣ, оусъмоштрение срещу съмотрити и пр. Срв. и по-долу, стр. 40.

[2] G. Mihailov, IGB, 2, 1958, стр. 47—48.

[3] Пос. съч., стр. 44—45, № 531.

[4] Третият надпис със същия епитет, пос. съч., стр. 49, № 543, не съдържа преки данни за точния произход на посветителя.

[5] Срв. Dečev, Sprr., 1957, стр. 238, и Вл. Георгиев, Въпроси . . ., 1958, стр. 102 и приложената карта.

[6] G. Mihailov, IGB, 2, 1958, стр. 60, № 587. — На горното разпределение на пръв поглед сякаш противоречи надписът № 536, п. т., стр. 46, който е посветен на Ασκληπιῷ Σαλδουσηνῳ, но посветителят е Παυταλιώτης, т. е. от район, който, както видяхме, е характеризиран с -κεληνος. Противоречието е в същност привидно и може лесно да се обясни: появата на -βυσηνος трябва да се свърже със скулптора, който е изготвил плочата, с нейния надпис и с ателието, към което е принадлежал и което не е могло да бъде много далече от светилището при Златна Панега, т. е. намирало се е в ареала -βυσηνος. В такъв случай трябва или да допуснем, че поръчалият плочата е предоставил и съставянето на надписа на скулптора, или пък че даденият от него текст-образец при издълбаването е бил променен под влиянието на диалектните особености, които е носил майсторът. — За -βυσ- срв. Вл. Георгиев, Етим. и оном., 1960, стр. 83; различно у Dečev, Sprr., 1957, стр. 413, и преди това KZ, 63, 1936 стр. 239.

Появата на *Saldaecaputenus* във втората част на разглеждания епитет трябва да се свърже със силно романизовано тракийско население, за което говори и обстоятелството, че двата надписа с този текст са писани на латински.

Най-сетне разглежданото пояснение се явява в редица случаи в съкратен вид като Σαλδηνος[1], при което в сравнение с разглежданите по-горе примери е запазена само първата част от името. Липсата на вторите елементи -βυσηνος, -κεληνος и *-caputе[nus]*, а също и възможността те да бъдат заменяни един вместо други трябва да се тълкува като указание, че те не са спадали към неотменните съставки на съответното име, т. е. че то е било също така добре познато и само с обозначението Σαλδηνος.

Друг един облик, под който се явява първата съставка на този епитет, ни отправя по посоката, в която трябва да се търси етимологическото тълкуване на първата част от разглеждания епитет. Това са случаите № 516, 526 и 530[2], в които се явява Σαλτοβυσηνος, т. е. с -τ- вместо по-честите форми с -δ-. Това обстоятелство и отбелязаният вече по-горе факт за факултативната служба на елементите -βυσηνος, -κεληνος, *-caputе[nus]* в разглежданите епитети дават възможност да съпоставим името на днешната Златна Панега, тъй както то е известно от богатия епиграфски материал от светилището, с местното име Σάλτυς, споменато на 30 мили югоизточно от Пловдив в житието на марцианополските мъченици Максим, Теодот и Асклепиад, при което житиеписецът съобщава Σάλτυς τῇ κώμῃ ὄνομα. Ἕλλην γλῶσσα βρύον ἂν αὐτὴν μεταφράσετο καὶ γὰρ ὑδάτων βρύχουσι ἄφθονται πηγαί[3]. Приведеният текст прави съвсем сигурно предложеното у Дечев свързване не само на Σάλτυς от Тракия, но и на Σαλτο- Σαλδο- при Глава Панега с лит. *salti* 'тека', ст. прус. *salus* 'Regenbach'[4], за което от семантична гледна точка приведеният от житието текст напълно отговаря. При тази така ясна съпоставка тълкуването, което свързва Σαλδο- с ие. *g'hel-d-, g'hol-to*[5] има много по-малко шансове за успех[6].

Като отбелязвам пътьом успоредните форми Σαλδο-: Σολδο-, гдето се явява редуване *o*:*a*, важно за решаване на въпроса за застъпването на

---

[1] G. Mihailov, IGB, 2, 1959, стр. 38, № 510, № 512; стр. 47, № 539, стр. 55, № 566.

[2] П. т., стр. 40, 43 и 44.

[3] Acta SS. за 15 септември; Dečev, Sprr., 1957, стр. 415.

[4] Pokorny, стр. 899 под *sel-*.

[5] Срв. Tomaschek, II, 2, 77; Вл. Георгиев, Етим. и оном., 1960, стр. 82 и сл.; Dečev, пос. съч., стр. 413, гдето за Σαλδο- отпраща към Ζαλδαπα, п. т., стр. 173. Там обаче освен това той допуща и друга възможност, като сравнява с лит. *saltas* 'студен'.

[6] То малко се подкрепя и от обстоятелството, че днес с мястото на някогашното светилище е свързано името Златна Панега, чиято първа част не представя превод на старото Σαλτο-, а негово продължение, преобразувано съобразно със законите на народната етимология. За това може да се изтъкне и още едно съображение: както се разбира от приведения по-горе текст за Σάλτυς, думата, от която са образувани разгледаните местни имена, е била жива за тракийския говорител до късно със своето значение; тогава българското *златия*, известно от Плевенско, Белослатинско, Ломско и пр. (т. е. в райони недалече от някогашното Σαλδο-, дн. Златна Панега), за което Т. Панчев, Допълнение... Пловдив, 1908, стр. 136, дава следното тълкуване: „широко поле с добра паша със злачна трева и изобилна вода, гдето може да се гои добитък", може също така да е продължение на тази тракийска дума, заета от заварения тогава автохтонно пастирско население и преосмислена под влияние на бълг. *злато*. За разпространението на думата срв. и Ив. Дуридановъ, Местни названия от Ломско, София, 1952, стр. 46 и passim, и К. Попов, Местни имена от Белослатинско, София, 1960 стр. 601.

старото *о* в тракийски и за характеристиката на тракийския вокализъм[1], искам да обърна внимание и на една друга особеност на първата част на разглежданото име. Касае се за значителните колебания, които се явяват във вокализма на нейния изглас: при Σαλδοκελῆνος нещата сякаш се показват съвсем ясни — изглежда, че *-о-* е съединителна гласна в изгласа на първия член на един композитум, при което в нашия случай не е нужно това *-о-* да бъде непременно продължение на някогашното тематично *-о-*; за същата съединителна гласна биха говорили и примери като Σαλδοβυσηνος. Но ето че тъкмо при най-многобройната група с втор член *-βυσηνος* на границата на двете съставки се явяват големи колебания: Σαλδουισηνω, Σαλδουισηνω, Σαλδοβουσηνω, които надали биха могли да се обяснят само с особеностите на гръцките писмени навици, свързани със станалите промени в гръцката фонетика. Поне в една част от тези начини на писане на името се отразява несигурността на съставителите на надписите, които на своя и без това немного сигурен гръцки се стремят да предадат отношенията между елементите, които влизат в така често употребявания епитет към имената на божествата. Примерите Σαλδοκελῆνος и Σαλδοβυσηνος, като че говорят, че двете съставки са били свързани в едно сложно име. Колкото и да изглежда очевидно едно подобно допущане и за първоначалната, за тракийската форма на името има съображения, които ни карат да се отнесем с резерви към него:

1. Ако Σαλδ(ηνος) би могло да се обясни като съкратена форма от едно сложно име, редуването на три различни елемента за втората част на епитета говори ясно за една значително по-лабилна връзка между двете съставки, което мъчно би могло да се допусне в рамките на един композитум.

2. Като излизаме от току-що отбелязаното обстоятелство, лесно е да се разбере, че тази лесна заменяемост на вторите части говори по-скоро, че при горното местно име имаме в същност синтактично съчетание, в което първият елемент пояснява втория. Така стават изведнъж разбираеми *[Sal]daecaputе[no]* и *Saltecapu[teno]*, при които формата на изгласа на първата съставка показва, че тя е в родителен падеж, т. е. тъкмо във формата, в която в нашия случай би трябвало да се намира поясненията към следващото *caput-*[1], а също и споменатото у Proc. ае. 4, 7, 10, Σαλτουπυργος, в чиято първа част се явява пак родителен падеж. Въз основа на тези наблюдения ние можем да получим в най-общи черти представа за съотношението на някогашните съставки на разглежданите епитети: Σαλτο- се е отнасяло до името на реката, вероятно заедно с нейния извор, което е давало възможност като епитет на божеството да се появи и само Σαλδηνος; светилището е било обаче към нейния забележителен извор, поради което съобразно с диалектите се появява и втор, уточняващ елемент със значение 'извор, глава на река', при което името на реката се е явявало в облик, в който биха се поставили поясненията в тракийски език. Каква е била неговата форма, ние не знаем точно, но съставителите на гръцките и латинските текстове на плочите в едни от случаите я предават с латински и гръцки родителен падеж,

[1] Срв. Вл. Георгиев, Етим. и оном., 1960, стр. 104—107.

[2] Разбира се, не е необходимо да обръщам внимание на това, че *-е-* във втория пример застъпва в същност по-старо *-ае*, срв. H. Mihaescu, 1960, стр. 76—78, и S. Stati, 1960, стр. 48—50.

а в други гръцки надписи я оформяват като първа част на композитум. Че и в последния случай имаме работи с гръцки образци, личи от факта, че използваният за целта формален белег — съединителната гласна *-о-* — не стои в крак с особености на тракийския вокализъм[1]. Това обстоятелство е много важно, тъй като то дава основание да предполагаме, че поне в част от сложните имена, дошли до нас в запазилия се в надписи на гръцки език тракийски езиков материал, трябва да виждаме форми, които се мъчат да предадат на гръцки неизвестни нам тракийски синтактични съчетания.

Материалът от Глава Панега предлага възможности за наблюдения и върху топиката на разглежданите епитети: словоредът Ἀσκληπιῷ Σαλδουσηνωι, Κυρίῳ Σαλδοουσηνω се запазва и при разширяване на именната група: Κυρίῳ Ἀσκληπιῷ Σαλδοβυσηνω и т. н., но покрай този словоред, който е нормален, се явява и примерът Κυρίῳ ἐπηκόῳ Σαλδοουισσηνῳ Ἀσκληπιῷ[2], където Σαλδοουισσηνω е заменило обичайното си крайно положение, идвайки пред името на божеството, както е при Κυρίοις Σαλδηνοις Ἀσκληπιῶι καὶ Ἀρτέμιδι[3], което стои край Κυρίῳ Ἀσκληπιῷ καὶ Ὑγείᾳ Σολδηνοις[4]. Тези отделни примери с необичаен словоред — по-обикновеният, напр. κυρίῳ Ἀσκληπιῷ Σαλδοβυσηνῳ, очевидно възпроизвежда гръцки образци като Διὶ Ὀλυμπίῳ Διὶ Ὑψίστῳ и пр. — най-вероятно трябва да се обяснят също като отражение на езиковите навици на съставителите на надписите, които са били несъмнено траки, знаещи гръцки.

Наблюденията върху начина, по който е дадено указанието на кое божество са направени посвещенията от светилището при Златна Панега, говорят, че в религиозното съзнание на посветителите на пръв план се е явявало не абстрахираното от конкретните материално-географски дадености божество, но че в случая, обратно, в непосредствените особености на отделен, географски определен обект се виждат проявите на свръхестествена сила, която тъкмо поради това се определя и с една граматична форма, с която иначе се обозначават жителите на дадено място. Това обяснява защо сред плочите от Златна Панега имаме и една, в която посвещението е отправено на Κυρίῳ Σαλδοουσηνῳ, т. е. божеството е наречено само с неговия епитет. Тази практика е очевидно по-старата[5] и нейната все още значителна валидност се дължи и от обстоятелството, че въпреки гръцкото влияние, чрез което са въведени имената на гръцки божества, старата практика се е запазила преди всичко с употребата на Σαλδοβυσηνος като (постоянен) епитет към все още неотвърдилите се (и поради това взаимозаменящите се) имена на чуждите богове. Тъкмо това взаимопроникване на местното, тракийското и идващите откъм Гърция (по-късно и от Рим) влияния обяснява и отбелязаните по-горе различия в топиката на епитетите от типа Σαλδοβυσηνος[6], а и други осо-

[1] Вл. Георгиев, Етим. и оном., 1960, стр. 104—107.
[2] G. Mihailov, IGB, 2, 1958, стр. 40, № 517.
[3] П. т., стр. 55, № 566.
[4] П. т., стр. 49, № 544.
[5] Между другото тя обяснява и появата на имената на божествата от типа Ἀθήνη, вж. по-долу, стр. 66 и сл.
[6] Деликатен е въпросът с надпис № 540, п. т., стр. 48, където Σαλδοκελληνῳ κυρίῳ Ἀσκληπιῷ е с епитет, поставен съвсем в началото, дори и преди κυρίῳ. В случая за словореда изглежда, че са били от значение извънезикови фактори — както се вижда от съответната снимка на плочата на табл. 17, той е бил предпочетен поради по-добрите възможности за разполагане на текста по горния ръб на рамката на плочата.

бености, които показват колко е важен един обстоен и цялостен филологически и епиграфски анализ на тракийския материал, преди да се използуват неговите данни за изучаването на тракийския език.

*

Необходимостта да се изяснят отношенията между употребяваната азбука при предаването на тракийския ономастичен материал и реалните звукови стойности, които се крият зад всеки буквен знак, може да бъде изтъкната дори при анализа на местни имена от Тракия, при изписването на които имаме забележителна стабилност. Така топонимът Σαλμυδησσος е познат в този си вид още от Херодот. По същия начин се изписва той и от късни автори, като Страбон, Птоломей и т. н. Тази непроменена писмена форма обаче не отразява в двата случая една и съща езикова действителност. В тези 5—6 века, които отделят Херодот от Страбон, Птоломей и т. н., в гръцки са се извършили сериозни промени, които не са намерили никакво отражение в начина на писане на това местно име. Така, ако в Σαλμυδησσος у Херодот *δ=d*, то след станалата основна промяна с гръцките звучни експлозивни съгласни, които се изменят в звучни спиранти[1], *δ* в същото име е означавало *đ*. Това обаче засяга само гръцкия изговор на това местно име. Така възниква въпросът: ако по времето на Херодот писането с *δ* е отразявало приблизително точно начина, по който траките са артикулирали съответната съгласна, какъв е бил тракийският изговор на същата съгласна 5—6 века по-късно? Бил ли е запазен старият начин на учленяване или той е бил променен? И ако е вярно последното предположение, в каква посока е станала тази промяна, какво тракийско произношение се крие зад неизменната писмена форма? Този въпрос се налага особено от фактите, изложени по-горе, относно различните графични варианти Ζυμεδρηνος, Ζυμυζδρηνος и пр., при които се вижда ясно, че *-η-* действува палатализуващо върху предходния дентал[2]. Какво трябва да мислим в такъв случай за изговора на групата *-δη-* в Σαλμυδησσος? Трябва ли да се допусне, че преходът дентал > африкат (> спирант?) не е бил извършен в местния тракийски говор или че по-скоро групата *-δη-* се е изговаряла като „африкат + *η*", без да е настъпила промяна в графиката, както това е напр. във фр. *nation* и пр., за което биха говорили успоредни примери, като Αρδιληνος: Αρσιληνος[3]. Ако това е така, би ли могло Ταδηνος да бъде отхвърлено като тракийско име, както това прави Д. Дечев[4], когато в този случай в съчетанието *-δη-* се крие съвсем вероятно едно произношение, което не може да се отдели от това на *-si-* в *Tasi(bastenus)*, към което свръх всичко са приведени като успоредици Ταση̃νος, Ταδηνος и пр.[5].

От друга страна, ако в тракийския ономастичен материал, записан с помощта на гръцката азбука съвсем рано, с *-δ-* е предавано едно евентуално тракийско *-d-*, то в имена като Δορταζηνος, Δυσυρηνος и пр., които

---

[1] E. Schwyzer, 1, 1939, стр. 178 и сл. и 207 и сл. и особено стр. 208; W. Brandenstein, 1, Berlin, 1954, стр. 28 и сл.

[2] Срв. тук, стр. 7.

[3] Други примери у Dečev, Char. 1960, стр. 166.

[4] Sprr., 1957, стр. 487—488.

[5] П. т., стр. 494, и тук № 168 и № 170.

са записани много по-късно, когато гр. $\delta = d$, каква тракийска фонема е била отбелязвана със съответната гръцка буква? Трябва ли да се приеме, че в такъв случай — за разлика от типичната гръцка употреба — тя е означавала d? От това би следвало, че бихме могли да говорим за известна тракийска правописна традиция, колкото и да е била скромна и нестабилна тя, в употребата на гръцката азбука.

*

Подобни въпроси възникват почти при всеки пример от запазения и предаден с гръцко писмо тракийски езиков материал. Сложността на тяхното разрешаване проличава най-добре не толкова от данните на античните автори, гдето нормите на едно строго спазвано традиционно писане покриват несъответствията между графиката и изговора, а тъкмо от епиграфските паметници, чиито съставители поради значително помалката си зависимост от гръцката писмена традиция усещат много посилно тези несъответствия и в колебливите си изписвания дирят да дойдат до една по-близка връзка между живата езикова действителност и нейното графично отражение. Този факт още веднъж трябва да ни накара да бъдем внимателни, когато въз основа на тези наши извори трябва да възстановяваме звуковия състав на тракийски и да изследваме начина, по който той е отразявал индоевропейската фонетика[1].

Ние имаме още едно съображение да бъдем в това отношение крайно предпазливи. Срещу по-старите изследвания, които, общо взето, схващаха тракийския материал като монолитен, новите изследвания допущат, че запазилият се ономастичен материал от Тракия отразява едно многократно и значително езиково смесение[2], което винаги трябва да се има пред вид, особено при боравене с ономастичен и най-вече топонимичен материал, гдето по-стари елементи могат да съществуват със своите особености покрай по-новите, дошли заедно с нови етнически групи. Тъкмо констатацията за композитния характер на материала, който се обхваща с общото определение „тракийски", прави от методологическа гледна точка крайно опасно широкото прилагане на етимологическия метод при опита да се изяснят езиковите отношения в източната част на Балканския полуостров. Необходимо е преди това въз основа на подробен вътрешен анализ на запазилия се езиков материал да се направи опитът да бъдат разграничени следите от различните езикови наслоявания и техните ареали. Едва след това въз основа на данните, получени от подобни проучвания, би могло да се пристъпи с по-голяма сигурност към етимологизуване.

В това отношение като пример бих обърнал внимание на факти, като следните:

Етимологията на отбелязаното многократно Ἄρζος, *Arzos* и пр., което обикновено се идентифицира със Сазлийка, ляв приток на Марица, се смята отдавна установена и сигурна, като в нея се открива ие. **arg-*

[1] Срв. и бележките на A. Heubeck, BzN, 9, 1958, стр. 120—121; относно отбелязаната там поява на δ вм. очакваното τ в Ἀνάδραιμος срв. Dečev, Char., 1960, стр. 171.

[2] Вл. Георгиев, Тр. ез. 1957, стр. 81 и стр. 83: „И така тракийският език така, както той ни е известен от V в. насам, представя смешение на същинско тракийски, дакомизийски, армено-фригийски, македонски, гръцки и келтски елементи".

'glänzend, weißlich'. Мъчнотиите се явяват от факта, че в тракийския ономастичен материал има и имена като Ἄργιλος и пр., чийто вид е такъв, че връзката с ие. **arg'-* изглежда също така възможна и съблазнителна. Общата етимология за тези две тракийски имена обаче среща сериозно препятствие поради противоречивото застъпване на ие. *g'*. Отделните изследвачи търсят да преодолеят по различен начин възникналите мъчнотии. Н. Йокл, който приема сатемовия характер на тракийски, допуща ранна диспалатализация на *g'* в Ἄργιλος[1]. Дечев отхвърля връзката между Ἄργιλος и Ἄρζος и като запазва за последното свързването с ие. **arg'-*, съпоставя първото име с арм. *argel* 'Rigel, Hemmnis', лат. *arx arceo*, всички от ие. **ark-*, но не пропуща да отбележи все пак „doch bildet die Media in Ἄργιλος eine Schwierigkeit"[2].

Тези опити са правени все от гледището на едно мълчаливо приемано езиково единство на материала, който минава за тракийски. В същност различието между Ἄργιλος и Ἄρζος би трябвало да стане по-скоро повод да се повдигне въпросът, доколко в ономастичния материал, който поради едно или друго съображение се свързва с тракийски, се отразява само един (и то само тракийски) език? От друга страна, самото извеждане на Ἄρζος от ие. **arg'-*, колкото и да изглежда сигурно, не представлява единственото възможно тълкуване. При вече констатираното палатализуване на денталите с евентуално по-нататъшно спирантизуване едно обяснение на Ἄρζος от корена, който е в Ἀρτάνης, Ἀρτισκός и пр.[3], е във всяко отношение по-вероятно и за предпочитане.

Във всеки случай тези примери са достатъчни, за да се види колко сме далече още от възможностите за едно сигурно тълкуване на тракийския езиков материал и колко е голяма нуждата да се изследва доколко приеманото мълчаливо единство отговаря на фактическото положение. Добро начало в това отношение е поставено от Вл. Георгиев[4], който в редица свои работи предлага да се отдели дако-мизийски от тракийски. Този опит обаче е необходимо да се разшири и да се приложи и спрямо другите предполагаеми (и неподозирани досега) компоненти на тракийския топонимичен материал, като се излиза преди всичко от едно подробно проучване на различните словообразователни, лексикални и други езикови особености и от тяхното географско разпределение и взаимоотношение, а след това едва се подирят възможности получените резултати да се свържат с данните на античната традиция за етническите движения на Балканския полуостров. Защото е очевидно, че дори да възпроизвежда точно общите черти на историческата действителност (и да не е едно фолклорно свързване на наблюдавани сродни факти, за които народът трябва да намери известно обяснение), тя би могла да даде сведения само за един немного отдалечен назад в миналото етап, когато (етническият състав на населението и оттам) езиковите отношения биха могли да бъдат определени от промени, извършени в Балканския полуостров в едно значително по-ранно време.

---

[1] Streitbergs Festgabe, стр. 178 и сл.; възражения у Х. Барич, Архив за арбанаску старину, језика и етнологију, 2, 1925, стр. 379—384.

[2] Sprr., 1957, стр. 23.

[3] Вл. Георгиев, Етим. и оном., 1960, стр. 97—98.

[4] Въпроси, 1958, стр. 88—114; Етим. и оном., 1960, стр. 76—129; Топонимие, 1961, стр. 5—11.

Изложените съображения определят нашия подход — обект на нашето проучване е един словообразователен тип, чиито възможности и граници на употреба в рамките на известния тракийски материал трябва да бъдат изяснени преди всичко чрез вътрешен анализ на същия този материал, като през всичкото време не се забравя и географското разпространение на изучаваното явление. Разбира се, във връзка с това се поднгат въпроси за отношение на облиците с -ηνος към известни основни думи или към други производни, явяващи се като успоредни образувания от една евентуална обща форма, с което се поставя необходимостта да се вземе отношение към предлагани етимологически тълкувания. Това е вършено по принцип само доколкото е било необходимо за целите на това изследване, ако това е ставало повече, отколкото е било желано, причината е характерът на разполагаемия тракийски материал, който не е стигнал до нас в пълнота и разнообразие, необходими за всестранен вътрешен анализ. Излизайки от направените по-горе бележки за графичните особености на същия материал, в преценките на старите етимологически тълкувания, както и в предлаганите нови съпоставки аз съм се основавал тук преди всичко на това, което е установено досега за застъпванията на индоевропейските фонеми в тракийски, оставяйки обаче открит въпроса за по-нататъшното уточняване на постигнатото в това отношение.

2. КАТАЛОГ НА ТРАКИЙСКИТЕ ИМЕНА НА -ΗΝΟΣ, -ΑΝΟΣ ВЪПРОСИ, СВЪРЗАНИ С ТЯХНАТА ЛОКАЛИЗАЦИЯ

Предлаганият по-долу списък на тракийските образувания с -ηνος и пр. обхваща съобразно с казаното по-горе две групи имена: 1) жителски имена и 2) епитети на божества. При всяко име, дадено в заглавката на отделна статийка, са приведени най-необходимите посочвания от литературата, които се отнасят преди всичко за географското му локализиране; за основната дума, т. е. местно име, от което е образувано производното на -ηνος; по-нататък успоредни производни от същото местно име или други имена, които при липса на преки указания биха позволили да се доближим до евентуалната основна форма, от която е получено занимаващото ни в случая производно на -ηνος и пр. При опита да се локализуват географските обекти, криещи се зад съответните форми на -ηνος, споменати в епиграфски (преди всичко вотивни) паметници, трябва да се имат пред вид следните съображения:

1. Когато даден облик на -ηνος се яви в няколко епиграфски паметника като епитет на божество, може да се смята с абсолютна сигурност, че общото им местонаходище трябва да е носило като название местното име, което лежи в основата на разглежданото производно. Типични случаи са примерите със Σαλδοκηληνος, Ζυμδρηνος и пр., при което, както се вижда дори от тях, във формата на основната дума могат да се явят значителни отклонения. Това обстоятелство трябва да се има пред вид, когато сред епиграфските паметници от едно находище се явят облици, които на пръв поглед изглеждат несвързани с един и същи обект, какъвто е случаят с Δορταζηνος от Крън, Старозагорски окръг, покрай по-многобройните случаи със Ζερδηνος от същото село.

2. Появата в епиграфските паметници на отделно производно на -ηνος, употребено като пояснение към лично име, обикновено трябва да се смята като сигурно отрицателно свидетелство, че местното име, което се крие във формата на -ηνος, положително не може да бъде свързано с местонамирането на надписа, както се вижда не само от случаи като Φλ(άβιος) Ῥοδοπιανος от светилището при Глава Панега[1], но което може да се разбере и поради съображения от общ характер.

3. Мъчнотии представят изолираните надписи с епитети на -ηνος при име на божество. Случаи като Ἥρωι Ζεμδ(ρ)ιη[ν]ψ върху надпис от Синитово, Пазарджишко, показват, че посвещения на божеството могат да се намерят и вън от мястото на неговия култ, посочено с производното на -ηνος. Случаите като тези с плочите, посветени на Ἀπόλλωνι Αὐλαρχηνῳ, от които имаме една от с. Щипско, Варненски окръг, две от Девня, Варненски окръг, една от Карнобат, една от Стара Загора и една от Чоклево, Пернишки окръг, показват, че много често подобни посвещения могат да бъдат разпръснати на една значителна територия, но заедно с това от значително по-голямото им групиране в източната половина на България трябва да се заключи, че светилището на божеството, а оттам и съответното местно име трябва да бъде търсено в този район[2]. При изолираните паметници и тази допълнителна възможност за приблизително локализиране е отнета. В такъв случай сме приемали, че местонаходището на паметника не може да бъде много далече от някогашното светилище, тъй като поради малобройността на паметниците със съответния епитет на -ηνος трябва да се заключи за сравнително-ограниченото разпространение на култа на съответното божество, за неговото предимно местно значение. Във всеки случай при съмнителните случаи за локализиране на светилището на божеството със съответния епитет са вземани пред вид местонаходищата на съответните епиграфски паметници, тъй като те — вероятно с незначителни изключения — са в географска близост с мястото на изработката на надписите и следователно отразяват особеностите на тракийската ономастика на района. Така вероятно трябва да се обясни фактът, че два надписа от Малко Търново в посвещенията си употребяват епитета Αὐλαριοκος край Аполон, докато надписите от по-отдалечените области представят същият (както личи по всичко) епитет под формата Αὐλαρχηνος.[3]

---

[1] И особено от примерите Ταρσας Ταρσου Παυταλιώτης, Μαρκιανὸς Διονυσίου Παυταλιώτης, Πρεισκος Ἰουλίου... Παυταλιώτης, Δίξας Μουκασηους.. Παοταλε[ωτης], всички от надписи от Глава Панега.

[2] Срв. и по-долу, стр. 35 и 27.

[3] За разликата във формите срв. по-долу, стр. 42. Каталогът е съставен въз основа на монументалната работа на Д. Дечев, която е основа за всички бъдещи изследвания в тази област (срв. особено W. Cimochowski, Lingua Posnaniensis, 7, 1959, стр. 280—284), като са взети пред вид поправките, добавките и бележките на Г. Михайлов, А. Хойбек, Й. Русу, В. Бешевлиев, Г. Р. Золтаи т. н., публикуваните след книгата на Дечев нови материали и ревизията на старите четения, направена от Г. Михайлов в неговия корпус на гръцките надписи от България. Целият материал бе прегледан наново въз основа на излязлата напоследък извънредно полезна работа на K. Vlahov, Nachträge und Berichtigungen zu den thrakischen Sprachresten und Rückwörterbuch, София, 57, 1963, 3, стр. 219—372.

А. Жителски имена

1. **Abritanus**: ... *in M[oe]si[a] infer. castell. Abritanor.* CIL, 5, 942; за *M. Antonio M. f. Rufo Abretten(o)* CIL, 16, Dipl., 44 (99 от н. е.) от Oltina 27, срв. Г. Михайлов, СпБАН, 3, 1958, стр. 136 — „от *Abrettene* в Мала Азия". — От Ἄβρυτος, *Abrittos* при Разград, срв. Т. Иванов, ИАИ, 19, 1955, стр. 175—183.

2. **Abretteni**: *Abretteni*, Plin. NH 5.123; *Abritani* GR, 172.18, мизийци в Мала Азия; за тяхната област Ἀβρεττηνή Strab., 12. 8. 9—11.

3. **Haemimontani**: *Haemimontani.* Ruf Fest., 9, жители на провинцията τὴν νῦν καλουμένην Αἱμίμοντον Proc. ae., 4.11.18. *Emimontii* Jord. Rom. 219 и 221.

4. **Ἀλτηνὰν ἔρυμα, Ἀλτῖνα, Altinum,** крепост източно от Трансмариска, дн. Тутракан: μετὰ δὲ Τρασμαρίσκαν ἔρυμά τε τὸ Ἀλτηνῶν, καὶ ὅπερ καλεῦσι Κανδιδιάνα Proc. ae., 4. 7. 9. Въпреки колебанията по изворите, които дават и Ἀλτῖνα вероятно с ι = η; срв. и *Altinenses* ND or., 40. 28, и Ἀλίδινα, първоначалната форма несъмнено е била Αλτηνῶν..., т. е. производно от едно име като Ἄλτος, χωρίον πλησίον Θεσσαλονίκης, ὡς Θεαγένης ἐν Μακεδονικοῖς St. Byz. 78. 12; срв. още Ἄλαηνος, за което вж. и стр. 35 и Ἄλδανες Proc. 4. 4, крепост край Ниш с преход *lt*>*ld*, подобен на *rt*>*rd*, Dečev, Char., 1952, стр. 87.

5. **Ἀρβιλ(λ)ανος, Ἀρβειλανος**: τῇ κώμῃ Αρβιλλανῶν AM, 12, 1887, стр. 170, № 2; Ἀρβιλανων, п. т., стр. 171—172, № 4; τῇ πόλει - - - - καὶ Ἀρβειλανεις, IGRP 3. 11; срв. и [τῇ] κώμῃ Ἀρβιλων AEM, 17, 1894, стр. 163, № 2, село между Никомедия и Никая в Мала Азия.

6. **Ἀρδιληνος**: - - - - υς στρατιώτης ἈρδιληνοςOnčev, Batkun, 1941, стр. 57, № 2, от Баткун; може би и *Ardilenus vicus* CIL, 6, 2799, което бива поправено на *Ardicenus vicus* CIL, 6, 32543, Dečev Sprr., 1957, стр. 23, и G. Mihailov IGB, 3, 1961, стр. 145, № 1206. — Вероятно еднакво образование като (а може би и =) Ἀρσιληνος, епитет на Сабазий от надпис, намерен край Никюп, срв. № 109; срв. и Ἀρδεία, крепост в Кавецката област от Крайбрежна Дакия с главен град Рациария, Proc. ae., 4.

7. **Ἀρτακηνός**: Ἀρτάκη, πόλις Φρυγίας, ἄποικος Μιλησίων - - - τὸ ἐθνικὸν Ἀρτακηνός. Σοφοκλῆς δὲ ἀπὸ τοῦ Ἀρτακεὺς εἶπε „τί μέλλετ' Ἀρτακῆς τε καὶ Περκώσιοι"; καὶ Ἀρτάκιοι εἶπε Δεμοσθένης ἐν ἐνάτῳ Βιθυνιακῶν - - - St. Byz., 127. 13; Ἀρτακηνοί Meritt, Athen. trib., 236—237 (454—420 преди н. е.). — Срв. и Ἀρτακηνὴ, епитет на Хера, а също Ἀρτάνης.

8. **Ἀστακηνός**: Ἀστακός, πόλις Βιθυνίας... ἔστι καὶ χώρα Βυζαντίων, ὡς Θεόπομπος ἐν τεσσαρακοστῇ ἑβδόμῃ. ἔστι καὶ Ἀκαρνανίας πόλις. οἱ δὲ Κεφαλληνίας ἄποικοι. τὸ ἐθνικὸν Ἀστακηνὸς καὶ Ἀστάκιος. St. Byz., 137. 14; *fuit et Astacum,... unde ex eo Astacenus idem sinus* Plin. NH, 5. 148. — Срв. Ἀσταί, тракийско племе в областта на Странджа, с чието име Ἀστακός е в несъмнена връзка, срв. Kretschmer, Einl., 1896, стр. 211.

9. **αζίτηνος**: Μάξιμος Βαζιτηνὸ[ς σ]ύνδικος G. Mihailov, IGB, 2, 1958, стр. 42, № 524. — Срв. Βαδζιάνια, Βαζοπαρα, и особено Βασιβουνον Proc. ae., 4. 11, крепост край Поморие, за което Dečev, Sprr., 1957, стр. 43, отбелязва „in dem ersten Teil steckt sicher ein PN Βασις (vielleicht identisch mit *Bazis*).

10. **Βαζοπαρηνοι:** Kalinka, 1906, IV 92 от Пизоския надпис. — Κώμης Βαζοπάρων II 40; срв. и Βαζιτηνος.

11. **Βασανίσαι:** Βασανίσαι, ἔθνος Θράκιον - - - τινὰ δὲ τῶν βιβλίων Βανίσαι ἔχουσι τρισυλλάβως. St. Byz., 159. 19. — Името е производно от *Βασαν- и в такъв случай би могло да се постави в пряка, фактическа връзка с Βαδζιάνια Proc. ae., 4. 4. За това би могло да говори и обстоятелството, че според свидетелството на Стефан Византийски племето се е наричало и Βανίσαι, което може да се постави във връзка с Βάνες Proc. ae., 4. 4, крепост, която се е намирала недалече от споменатата по-горе Βαδζιάνια, тъй като у Прокопий са споменати една след друга. По този начин колебанията в името на племето ще да се дължат на обстоятелството, че в единия случай то е наречено по едната, а в другия случай — по другата крепост. Срв. още *Bassania* Liv., 44. 30. 13, с етническо производно *Bassantes* (*vulgo Bassanitae*, което стои във формално отношение съвсем близо до разглежданото от нас име) от адриатическия бряг на Албания, което A. Mayer, 1, 1957, стр. 79, смята за илирийско, но което и по образуване, и по основа трябва да се свърже с горните тракийски имена. За това говори и районът, от който произхожда името. Тук се отнасят по основа и по образуване още *Bassiana* Tab. Peut. и др., в Долна Панония между *Sirmium* (дн. Срем) и *Taurunum*, п. т., стр. 79; също *Bassiana* в Горна Панония, между *Arrabona* и *Brigetio*, п. т., стр. 79, станцията *ad Basante* Tab. Peut, п. т., стр. 78.

12. **Βδεκυρηνοι:** κωμῆται Βδεκυρηνοι Kalinka, 1906, № 100, 7—9, от Хисар, Пловдивски окръг.

13. **Βεσσοπαρηνοι:** Βεσσοπαρηνοι οἱ ἄνωθεν καὶ κάτωθεν, Д. Цончев, ГПлНМ, 2, 1950, стр. 76 и сл., и ВДИ, 1960, 3, стр. 142—145, от с. Синитово, Пазарджишко.

14. **Βιζυηνός:** Βιζύη, πόλις Θράκης, τὸ τῶν Ἀστῶν βασίλειον. τὸ ἐθνικόν Βιζυηνός St. Byz., 169. 13. Освен Βιζύη среща се още под формата Βύζη, *Bizzis, Bize*. — Срв. Βιζώνη Strab., 7. 6. 1; Βιζών Anon. Peripl. P. Eux., 77; *Vizzo, Vizzonis* Prob. Gramm. lat., 4. 11. 10 по Салустий; може би тук е и Βισάνθη Hdt., 7. 137, срв. Βισανθηνός.

15. **Βισανθηνός:** Β]ισανθηνο[ς IG, 12. 9. 1126 в надпис от Халкис; Βισάνθη, πόλις Μακεδονίας κατὰ Θράκην Ἑλληνίς, ἄποικος Σαμίων, τὸ ἐθνικὸν Βισανθηνός St. Byz., 171. 3. — За Βισάνθη срв. Βιζύη, за образуването — Βριανική край -βριανος.

16. **Βουρδαπηνος, Βουρδοπηνος:** Ταταζια Ἐπτελου Βουρδαπηνος εὐχήν G. Michailov IGB, 3. 1961. стр. 183, № 1341, който поправя... Επτενου Βουρδαπηνες Dečev, Srn. 1957, стр. 81; Λονγεῖνος Βουρδοπηνος G. Mihailov, п. т., стр. 183, № 1340, и двата надписа са от Огняново, Пазарджишки окръг. — *Burdapa* CIL, 6, 32543, 12 край Огняново (преди Марица, Саладиново) Пазарджишки окръг. Редуването о: α в горните форми трябва да отразява само особености на тракийския изговор; срв. и Βούρδωπες, крепост край Ниш Proc. ae., 4. 4, край *Burdapa*, Σαλδηνος: Σολδηνος, и не трябва да се схваща като рефлекс на индоевропейски отглас, както е у Dečev, Char., 1960, стр. 178. Въобще наличието на *Burdenis*, римска пътна станция край Свиленград, с успоредни форми Βουρδεπτω, *Bordipta* и *Burdista* (Dečev, 1957, стр. 81, неправилно смята, че е вместо *Burdipta*), Βουρδόμινα, крепост край *Remesiana*, сега Бяла Паланка; *Burticum*

в Дакия на р. Марош, *Burticum* и *Burtinum* на черноморския бряг при Бродилово, Бургаски окръг (у Dečev, пос. съч., стр. 82, по недоразумение *Brodivo*), правят по-вероятно допущането, че и в *Burdapa*, Βούρδωπες имаме по-скоро суфиксално образуване, а не сложна дума с втори елемент **ap-* 'вода' Dečev, Char., 1960, стр. 178; Вл. Георгиев, Тр. ез., 1957, стр. 60; Въпроси, 1958, стр. 112, и т. н., гдето, стр. 71, Βούρδωπες се тълкува като славянско българско име; също и Βουρδόμινα стр. 78. За Βουρδοπηνος като епитет на божество срв. по-долу, № 117 и стр. 36 и сл.

17. **Βρέναι:** παροικοῦσι δὲ τὸν Ἕβρον Κερπίλαι, καὶ Βρέναι ἔτι ἀνωτέρω εἶτ' ἔσχατοι Βέσσοι. Strab., 7 frg. 48; Dečev, Sprr., 1957, стр. 86, тълкува името от **bhren-* 'hervorstehen', трябва обаче да се свърже с името на Βρέα, град на беломорския бряг, п. т., стр. 85; с друг суфикс в Βρεντοπαρα, име на селище от надпис от Хисар-Момина баня, Пловдински окръг (преди Хисар, Карловско), а може би и *Brendice*, край Гюмюрджина в Беломорска Тракия, п. т.; за отношението между словообразователните типове срв. и -βριανοι: Βριαντική.

18. **Βρυλλεανός:** Βρύλλιον, πόλις ἐν τῇ Προποντίδι... τὸ ἐθνικὸν Βρυλλιανός, καὶ τὸ θηλυκὸν Βρυλλίς ἡ χώρα St. Byz., 187. 13 Βρυλλεανοί Meritt, Athen. trib., 1, 251 (от 425—4 преди н. е.).

19. **Βυζαντιανός, Βυζαντεινός:** Βυζάντιον · - - - τὸ ἐθνικὸν τοῦ Βύζας Βυζάντιος διὰ τοῦ ι, τὸ δὲ κτητικὸν διὰ διφθόγγου. τὸ δὲ Βυζάντιος ἐθνικὸν τριγενές. τὸ δὲ κτητικὸν Βυζαντιακός. λέγεται καὶ Βυζαντιὰς καὶ Βυζαντίς. ἔστι καὶ ἐπὶ τῆς χώρα Βυζάντεια διὰ διφθόγγου. ἀπὸ δὲ τοῦ Βυζάντιος Βυζαντία, Βυζαντιανός. καὶ Βυζαντειανὸς διὰ διφθόγγου. St. Byz., 189. 12.

20. **Βωσαγυρηνος:** Κ]υρίῳ Ἡρακλεῖ [Ἀ]πολλόδωρος Ἱσκουπ[ρ]εος Βωσαγυρηνός RA, 1910, 2, стр. 440, № 8, от Ивайловград. — Паралелна форма към Βδεκυρηνος; за първата част срв. и Βοσπαρα Proc. ae., 4. 11, а за втората Γειζαγηρηνος.

21. **Γειζαγηρηνος:** κωμῆται Γειζαγγηρηνοι: Kalinka, 1906, № 100, от Хисар-Момина баня, Пловдивски окръг (преди Хисар).

22. **Γερμηνός:** Γέρμη, πόλις Ἑλλησποντία πλησίον Κυζίκου, ἣν Ἡρωδιανὸς Ἀσίας φησίν· ὁ πόλίτης Γερμηνὸς καὶ Γερμηνή St. Byz., 205. 18; срв. Γερμανος Γερμανια, стр. 58.

23. **Γετηνός:** Ἀρριανὸς δὲ Γετηνοὺς αὐτούς (= гетите) φησι St. Byz., 206. 10, срв. и Γεσηνος, № 120 и стр. 40.

24. **Γευπασηνος:** Σουντους Γενικελου Γευπασγνος Kacarow, 1938, № 210, от Лозен, Хасковски окръг (преди Диникли, Харманлийско) производно от типа *Bazosenus* (покрай Βαζιτηνος), Γεσηνος (покрай Γετηνος).

25. **Δαβατοπιη[νος]:** - - - Ἡ]φαίστῳ Δαβατοπιη[νῳ. ...G. Mihailov, IGB, 2, 1958, стр. 867 bis; вероятно от Добричко срещу Dečev, Sprr., 1957, стр. 109 θεῶ Δαβατοπειω...

26. **Δάρδανος**, племе по горното течение на Вардар, по Бели Дрин и т. н., в граничната област между тракийски и илирийски: Δάρδανοι Ptol., III. 9. 2; *Dardani* Liv. 26, 25, 3 и пр.; Δαρδάνιοι Strab., VIII. 5—7 frg. 4, но Δαρδανιᾶται Strab., VII. 5. 7; Δαρδανεῖς Polyb., V. 97. 1, A. Mayer, *I*, 1957, стр. 107—108. — Срв. Δαρδάπαρα, крепост в Дардания, Proc. ae., 4.4 и крепост в областта Remesiana (сега Бяла паланка) Proc. ae., 4. 4.

27. **Δάρδανοι**, троянско племе, споменувано още у Омир: ἐλθὼν ᾤκησεν ἐν τῇ ὑπωρείᾳ τῆς Ἴδης, τὴν πόλιν Δαρδανίαν καλέσας... Strab., 750; Δάρδανος, πόλις Τρωάδος, ἡ πρότερον Τευκρίς St. Byz., 218. 10.

28. **Δατηνός, Δατήνιος**: Ἀντισάρα· ἐπίνειον Δατηνῶν St. Byz., 100. 17; Δᾶτον, πόλις Θράκης. Ἡρόδοτος ἐνάτῃ. - - - οἱ οἰκοῦντες Δατήνιοι. τὸ ἐθνικὸν Δατηνός St. Byz., 221. 3; Δάτος· πόλις ἐστὶ Θράκης... δεδηλώκασι δὲ περί τε αὐτῆς καὶ τῆς παρακειμένης χώρας ὁτὲ μὲν τὸ Δάτον οὐδετέρως λέγοντες, ὁτὲ δὲ „τὴν Δάτον“ ᾐλυκῶς, ὡς ἀεὶ Ἔφορος ἐν τῇ δ' ἅπας δ' ἀρσενικῶς „τὸν Δάτον“ Θεόπομπος γ' Φιλιππικῶν. μετωνομάσθη μέντοι ἡ πόλις τῶν Δατηνῶν (Φίλιπποι) Φιλίππου τοῦ Μακεδόνων βασιλέως κρατήσαντος αὐτῆς ὡς Ἔφορός τέ φησι καὶ Φιλόχορος ἐν τῇ ε' Harpokr.

29. **Δαυσαρηνός**: Δαύσαρα, πόλις περὶ Ἔδεσσαν. ὁ πολίτης Δαυσαρηνός St. Byz., 222. 4.

30. **Δελκανος**: κωμῆται Δελκανοι Robert, Hellenica, 7, 1949, стр. 39.

31. **Δησανος**: κώμη Δησανων BCH, 25, 1901, стр. 57, № 202 край Никомедия във Витиния, Мала Азия; в езиково отношение вероятно трябва да се свърже с Δατηνοι.

32. **Διηνος**: τὸ ἐθνικὸν Διηνός St. Byz. 232., 10; за Δῖον, срв. ἐς Δῖον - - - - ὃ ὑπὸ τῷ Ὀλύμπῳ Μακεδονίας, πρὸς θεσσαλοὺς πόλισμα κεῖται Thuc., 4. 78. 6. — Срв. в надпис от Атина *colonia... Diensium*, 3, 7281; *Dienses* Plin. NH, 4. 35; срв. още Δῖα, πόλις Θράκης κατὰ τὸν Ἄθω. - - - τὸ ἐθνικὸν Διεύς St. Byz., 229. 1.

33. **Доληνεστης**: Κάσανδρος Ζωπυρου Δοληνεστης Ševliev, LBalk 1, 1959, стр. 66, от Чепигово, Битолско; вероятно... -ην-εστ-. — За името срв. Δολίονες, племе край Кизик, наричано още и Δολιεῖς; да се сравнят и схолиите към Apoll. Rhod., 1, 1037: Ἔφορος - - - τοὺς Δολίονας, Πελασγοὺς ὄντας, καὶ ἐχθρωδῶς διακειμένους πρὸς τοὺς τὴν Θεσσαλίαν καὶ Μαγνησίαν κατοικοῦντας, διὰ τὸ ἀπελασθῆναι ὑπ' αὐτῶν, ἐπιθέσται αὐτοῖς. Може би към стб. долъ 'Loch, Grube, Tal' срв. и Δωλανος, а вероятно и Δουλτροηνοι.

34. **Dorostorenus**: *in Dorostorena civitate*, Iord. Get. 176 от *Dorostorum*, Дуросторон, днешна Силистра.

35. **Δουλτροηνοι**: Ἀπὸ Βερόην κὲ... ΟΔ. ΚΑ τοὺς Δουλτροηνους, в Южна България, Ševliev, LBalk, 1, 1959, стр. 66. — Вероятно заедно с Доληνεστος и Δωλανος трябва да се свърже с ие. **dhol-*, стб. долъ и пр. Pokorny, 19, стр. 245—246, като по отношението на словообразуването да се има пред вид *Daliterni* (= 'Talbewohner'), алпийско германско племе, срв. Pokorny, пос. място.

36. **Δραδιζανος**: ἐν [τῇ συγγ]ενε[ίᾳ] Δραδιζανῶν AM, 12, 1887, стр. 168, № 1, от Никомедия. — Вероятно трябва да се съпостави с *Drasdea*, крепост в планинската област на Никополис ад Иструм, ND or., 40. 49, и Δρασίμαρκα, крепост край Remesiana (сега Бяла Паланка), Proc. ae., 4. 4, а може би и Δρησαπαική в надпис от Гърмен, Благоевградски окръг, στρατηγὸς - - - Δρησαπλικῆς вм. Δρησαπαικῆς СпБАН, 70, 1945, стр. 203 и сл., което вероятно трябва да се свърже с Δροσική, Dečev, Sprr., 1957, стр. 159; като се има пред вид местонаходището на надписа и случаите Ἠδωνοί: Ὀδωνίς стр. 45 и сл., с тяхното редуване *o* : *e*, горното свързване е много вероятно.

37. **Δυσυρηνός:** Φλ. Οὐάλης στρατιώτης Δυσυρηνος, Kacarov, 1938, № 209, от Лозен, Хасковско (преди Диниклии, Харманлийско). — Срв. Δύσωρον καλεόμενον οὖρος Hdt., 5.17 в областта на бизалтите; за ω: υ срв. Δυρπαναις: Δορπανας и G. Mihailov, Langue, 1943, стр. 20.

38. **Δωλανος:** ... καὶ Δωλανω[ν κώμη] RA, 31, 1876, стр. 412, № 8, от Никомедия, във Витиния, Мала Азия, което в езиково отношение отговаря точно на Δολην(-εστης); срв. и приведения текст за Δολίονες; също и Δουλτρογνος.

39. **Ἐδεσσηνός:** τὸ ἐθνικὸν κατὰ μὲν τοὺς ἐγχωρίους Ἐδεσσηνός, παρὰ δὲ τοῖς πλείοσιν [τῶν ἀρχαίων] Ἐδεσσαῖος St. Byz. 260. 20 — Но Εἰρήνη Διοδώρου Ἐδεσσαια IG. 2² 8481; *Antiphilus Edessaeus* Liv., 42. 51. 5. — От Ἔδεσσα, Ἔδεσα, сега гр. Воден в Гръцка Македония.

40. **Εἰτριζηνος:** κωμαρχίας Εἰτριζηνῆς Kalinka, 1906, № 100, 2—3; κωμῆται Ε[ἰτ]ριζηνοι, п. т., 4—5, от Хисар-Момина баня, Пловдивски окръг (преди Хисар, Карловско).

41. **Ἐργισσηνος:** ἀνέθηκαν Ἐργισσηνοί Kalinka, 1906, № 161, от Стара Загора.

42. **Ζβαληνοι:** οἱ φιλοδοξήσαντες· Ζβαληνοί Istanb. Forsch. 14, 1941, стр. 59.

43. **Ζερκληνος:** Κ]ωμαρχία Ζερκλη[ν]η G. Mihailov, IGB, 3, 1961, стр. 231, № 1473 от Хисар-Момина баня, Пловдивски окръг (преди Хисар, Карловско).

44. **Ζη.βαστηνη:** Κωμαρχία Ζη.βαστηνη G. Mihailov, IGB, 3, 1961, стр. 231 № 1473 от Хисар-Момина баня, Пловдивски окръг (преди Хисар, Карловско).

45. **Ζηρανιος;** Ζηράνιοι, ἔθνος Θράκης Θεόπομπος εἰκοστῷ πέμπτῳ, καὶ Ζηρανία ἐπὶ τῆς χώρας, Ἔφορος εἰκοστῷ ἑβδόμῳ St. Byz. 296. 16. — За етимологията са важни следните сведения у старите автори: Ζηρυνθία Ἀφροδίτη ἐν Θράκῃ. Ζήρυνθον γὰρ ἄντρον ἐν Θράκῃ Etym. M.; Ζήρυνθος, πόλις καὶ ἄντρον Ἑκάτης ἐν Θράκῃ... St. Byz. 296. 18.

46. **Ζυλουζηνος:** κωμῆτε Ζυλουζηνυ (= -οι) IGRP 1, 738 от Партизани, Старозагорски окръг (преди Омурово, Чирпанско); може би заедно със Ζελαηνος от ζειλά, ζίλαι 'вино'.

47. **Ἰστριηνός:** Ἴστρος πόλις Κρήτης, ἣν Ἀρτεμίδωρος Ἰστρῶνά φησι. δευτέρα πόλις Ἴστρος ἐν τῷ Πόντῳ. τὸ ἐθνικὸν Ἴστριος καὶ Ἰστριεύς, Ἀρριανὸς δὲ Ἰστρίαν ὡς Ὀλβίαν αὐτήν φησι. τὸ ἐθνικὸν ταύτης Ἰστριανός ὡς Ὀλβιανός, καὶ κατὰ τροπὴν Ἰστριηνὸς λιμὴν καὶ Ἰστριανός, θηλυκῶς St. Byz., 341. 3; ἐξ Ἰστριηνῆς δε γυναικὸς... Hdt. 4.78; βουλὴ δῆμος Ἰστριηνῶν DC, 3—4, 1927—1932, стр. 407 от Истрия; *Histrianorum civitas* BPhW, 37. 1917, стр. 1638, № 5, от Каранусуф, Добруджа. — Срв. Ἴστρος, Дунав и Ἰστρία.

48. **Καβυληνός:** ... τὸ ἐθνικὸν Καβυληνὸς St. Byz., 346. 1; Καλύβη (= Καβύλη), πόλις Θράκης, ἄποικος Μακεδόνων τὸ ἐθνικὸν Καλυβῖται ἢ Καλυβεῖς St. Byz., 350. 4. — Кабиле се е намирало при дн. гр. Ямбол, северно от него.

49. **Καλλατιανός:** ... ὁ πολίτης Καλλατιανός... ἀφ' οὗ Ἴστρος Καλλατιανὸς περὶ τραγωδίας γράφας καλὸν βιβλίον, ἔοικε δ'εἶναι ἀπὸ τοῦ Καλλατία ὡς Ὀλβιανός, εἰ μὴ ἀπὸ τῆς ἰωνικῆς γενικῆς γέγονε τῆς Καλλάτιος St. Byz., 348. 19; Καλλατιανοῖς F.-D., 3. 1. 158 върху надпис с делфийски декрет от 232 пр. н. е.; *[civ]itas Cal[l]a[t]ianorum* CIL, 3, 769 от Томи; Καλλατιανῶν

върху монети от III в. преди н. е. насам. — От Κάλλατις, сега Мангалия, в Румънска Добруджа.

50. **Καλπειανός:** Κάλπη, πόλις Βιθυνῶν. Θεόπομπος ὀγδόῳ Ἑλληνικῶν. ἔστι καὶ λιμὴν Κάλπης. τὸ ἐθνικὸν Καλπεύς - - -. καὶ Καλπῖνος ἔστιν - - - τοῦ δὲ λιμένος - - - Καλπολιμενίτης - - - καὶ τὴν πόλιν Κάρπειαν - - - τινὲς τούτους Καρπηνοὺς ὡς Καλπειονούς φασι St. Byz., 349. 18.

51. **Καρδιανος:** τὴν Καρδιανῶν πόλιν Demosth., 23. 181; Ἱερώνυμος Καρδιανός Paus., 1. 9. 8; Ἑρμοχάρους δὲ τοῦ κτιστοῦ θύοντος κόρακα τὴν καρδίαν ἁρπάσαντα καὶ ἀναπτάντα εἰς τόνδε τὸν χῶρον μεθεῖναι, καὶ διὰ τοῦτο οὕτως ἐκλήθη. ἢ ὅτι τῇ Σκυθῶν γλώττῃ οὕτως κεκλῆσθαι. ὁ πολίτης Καρδιανός. St. Byz. 358. 3. Върху монети от IV в. преди н. е. Καρδιανος, Καρδιανων. — Срв. Καρδιβργνος, № 136, което е особено важно за етимологизуването на Καρδία.

52. **Καρπιανοι:** μεταξὺ μὲν Πευκινῶν καὶ Βαστερνῶν Καρπιανοί Ptol., 3. 5. 10. — Племе край устието на Дунав, споменувано по-често под формите Κάρποι, Καρπίδαι, Καρποδάκαι.

53. **Κασαρσηνος:** Ἰούλιος Ἑσπέρου Κασαρσηνός, Dečev, Sprr., 1957, стр. 233, от Кратово, в Северна Македония.

54. **Κεβρηνος:** ἔχθραν δ'ἀεὶ καὶ πόλεμον εἶναι τοῖς τε Κεβρηνοῖς καὶ τοῖς Σκηψίοις... Strab., 13. 1. 33, където говори ὑπὸ δὲ ταύτῃ (= τῇ Δαρδανίᾳ) Κεβρηνία, πεδιὰς ἡ πλείστη, παράλληλός πως τῇ Δαρδανίᾳ· - - - ἦν δὲ καὶ πόλις ποτὲ Κεβρήνη; и по-долу λέγειν τε τὸν ποιητὴν (Π 378) „Κεβριόνην νόθον υἱὸν ἀγακλῆος Πριάμοιο", ὃν εἰκὸς εἶναι ἐπώνυμον τῆς χώρας ἢ καὶ πόλεως ὅπερ πιθανώτερον. Срв. още и Κεβρηνος, № 139. Strab., 13. 1. 51 употребява и Κεβρήνιοι. — От друга страна, срв. ἐν Κεβρῆνι Xen. Hell., 3. 1. 17; Κεβρήνιοι, Meritt, Athen. trib., 1, 304, 5—8 (от 450—446 г. преди н. е.). За Κεβρήνιοι, тракийско племе край р. Марица, споменава Strab., 13. 1. 21, и Polyaen., 7. 22, Срв. Κέβρος, Κίαβρος, днес река Цибър в Северозападна България и № 139.

55. **Κελληνος:** Αὐρ(ήλιος) Μοκια[ν]ὸς Δινεος σκυτεὺ[ς] Κελληνος Kalinka, 1906, № 314, от Черна гора, Старозагорски окръг (преди Караорман, Чирпанско), но Ἥρωτι Κελλων Kacarov, 1938, № 507 в надпис от същото село. — Срв. *Cillis* IA, 136. 5; *mansio Cillio*, IH 568. 7; срв. още Σαλδοκελληνος, Ἀργανόκιλι и в областта на Троя град Κίλλα.

56. **Κηριβωστ[η]νος:** ὅμοροι Κηριβωστ[η]νοι G. Mihailov, IGB, 1, 1956, стр. 135—136, № 270. — Сравни за образуването Κηριπάρον, крепост в Хемимонт, Proc. ae., 4. 11, и особено Καριστορηνος, епитет на Зевс върху плочи от Копиловци, Кюстендилско.

57. **Κιανός:** Κιανῶν Theocr., 13. 30, и схолиите към него οἱ τὴν Κίον κατοικοῦντες γεωργοί, за което срв. и стр. 6. — От Κίος, град във Витиния, Мала Азия; срв. и *Cius* крепост в Мизия, между Карсиум (днешното Хърсово) и *Cireum*. Срв. Κιερανοι.

58. **Κιερανός:** Κιερανοῖς (dt.) Memnon F 11. 2. - ἡ δὲ Προυσιὰς πρὶν μὲν ἀπὸ τοῦ παραρρέοντος αὐτὴν ποταμοῦ Κίερος ἐκαλεῖτο Memnon F, 32. 1, и Προυσιὰς Βιθυνίας, ἀπὸ Προυσίου τοῦ Ζηίλα τοῦ Βιθυνῶν Βασιλέως, ἡ Κίος πρότερον ὀνομασθεῖσα St. Byz., 537. 5.

59. **Κοιλανος:** Κοιλανων πολεως IGRP, 1,822, от Килия на Херсонес и 1,823. — Срв. Κοιλητικὴ στρατηγία Ptol., 3, 11, 6 за *Coelaletae maiores Haemo, minores Rhodopae subditi* Plin. NH, 4, 11.

60. **Κορυολῆνος:** Κωμη Κορυολην[ων] G. Mihailov, IGB, 1, 1956, стр. 145, № 301 с неизвестно местонамиране, може би от Варна.

61. **Κυζικηνός:** τὸ ἐθνικὸν Κυζικηνὸς καὶ Κυζικηνίς ἡ ποίσις. Ὅμηρος δὲ τοὺς κατοικοῦντας Κύζικον Δολίονάς φησιν, ὡς τοὺς τὴν Ἴσμαρον Κίκονας. λέγεται καὶ κτητικὸν Κυζικηνικός St. Byz. 391. 4; Κυζικενοί Meritt, Athen. trib., 1, 320—321 (от 452—424 г. преди н. е.); *oeci, quos Graeci Cyzicenos appellant* Vitr., *6. 3. 10.* — От Κύζικος, град на малоазийския бряг на Пропонтида.

62. **Κυρμιανοι** в една част от ръкописите вместо Σκυρμιάδαι, за които Hdt., 4. 93, съобщава, че заедно с Νιψαῖοι са били разположени на юг от Стара планина, срещу Месамбрия (сега Несебър) и Аполония (сега Созопол). Срв. Σκύρμος, град край Кизик.

63. **Κυψελῆνος:** ἔστι καὶ Κύψελα πόλις Θρᾴκης πλησίον τοῦ Ἕβρου ποταμοῦ. τὸ ἐθνικὸν Κυψηλίνος ἢ Κυψυλῆνός St. Byz., 400. 6. — Сравни обаче Μητρὶ Κυψελείῃ πρὸ τοῦ ναοῦ, в надпис от Хиос, AA, 47, 1932, стр. 173.

64. **Lisenon:** *M. Aur. f. Fl. Mucianu[s Phili]popol, vico Lisenon* CIL, 6, 32543 (227 г. от н. е.), 37.

65. **Μεσαμβριανος:** ΜεΤαμβριανων върху монети от V—II в. преди н. е. и Μεσαμβριανων върху монети от I в. преди н. е. — От Μεσαμβρία, днес Несебър на българския черноморски бряг.

66. **Μεσαμβριανος:** Μεσαμβριανων върху монети от I в. преди н. е. от Μεσαμβρία на беломорския бряг.

67. **Μόκατηνος:** Μόκατα, πόλις Βιθυνίας, ὡς Διομήτιος Καλλίστρατος ἐν τῷ περὶ Ἡρακλείας τετάρτῳ. τὸ ἐθνικὸν Μοκατηνός St. Byz., 455. 3.

68. **Moriseni:** *Moriseni Sitonique* Plin. NH, 4. 41, край Черно море. Jokl, 13, 1929, стр. 285, извежда името от **mari-* 'море', като открива в него суфикса *-ēn.* — Срв. Μόριζος, което се явява като успоредна форма на Μηρισός, *Μήριζος*, височината Чаталтепе край Енос и селището при нея.

69. **Μωσυγηνος:** διὰ κ[ωμητῶν] ... κ[αὶ] Μωσυγηνῶν Kalinka, 1906, № 55, от Хисар-Момина баня, Пловдивски окръг (преди Хисар, Карловско).

70. **Ναϊσσιτανός:** τὸ ἐθνικὸν Ναϊσσιτανός, καὶ ἔοικεν ἀπὸ τοῦ Ναΐσσος Ναϊσσίτης καὶ κατὰ παραγωγὴν ἐπιχωρίως Ναϊσσιτανός. St. Byz., 467. 3; *egrediens Naissitanam urbem* ... Jord. Get. 285; а край това и *Naissitensis.* ND or., 11, 37.

71. **Νεροληνος:** κώμη Νεροληνῶν Istanb. Forsch., 14, 1941, стр. 68, № 44, от Каракадилар, Витиния, Мала Азия. — Може би образуване с друг суфикс край Ναράκιον στόμα, един от ръкавите на Дунавската делта и *Narko*, IH, 569. 7, за които Dečev, Sprr., 1957, стр. 328.

72. **Ὀδησσηνός, Odessitanus:** ἐπὶ τὸν Πόντον καὶ τὴν Ὀδησσηνῶν πόλιν Priscus Pan. frg., 4; *civitas Odessitanorum* GIL 3, 762; *Odyssitanam Moesiae civitatem* Jord. Get., 65, но ὁ πολίτης Ὀδησσίτης καὶ Ὀδησσεύς St. Byz., 483. 12.; върху монети от II в. преди н. е. Ὀδησιτων. — От Ὀδησσός, дн. град Варна.

73. **Ὀκαηνος:** Οκαηνω[ν] κώμη BCH, 52, 1928, стр. 412, от Хамамлар, Витиния, Мала Азия. Dečev, Sprr., 1957, стр. 340, сравнява с ликаонското Ὄκηνος и отбелязва исаврийско-киликийското лично име Οκα.

74. **Ὀλδηνος**: [Δι]οσκουρίδης Σύρου Ὀλδηνος ἀπεγένετο ἐτῶν ξ' καὶ ἀπέλιπε τῇ Ὀλδηνῶν κώμῃ δηνάρια ιε'. Ἐφημ., 1936 Παρ. 17 се сравнява със Σολδηνος; Dečev, Sprr., 1957, стр. 341, съпоставя с келтското *Olda* и приема писането Ὀλδῆνος.

75. **Petoporiani**: *Dacpetoporiani-Dac(i) Petoporiani* TP,8.3/4 — Tomaschek, Thr., II 2.20, го схваща като производно от лично име *Peto-porus*. По вероятно ми се струва във втората част да се види *-παρα* с *ο* вм. *α*, при което трябва да се сравни и с Πορόλισσον, главно селище на едноименната дакийска област. За образуването срв. *Petef co]l[o]letica* TP, 8, 3 срещу *Coelalete*. Срещу предложеното тук обяснение би говорило разпределението на селищните имена с *παρα*, срв. Вл. Георгиев, Въпроси, 1958, стр. 94, и приложената там карта.

76. **Πετραδενος**: *Βριεουλα* (dt) Πετραδενο Dečev, Sprr., 1957, стр. 365, от Илинденци, Благоевградски окръг (преди Белица, Светиврачко). — Може би стои във връзка със споменатия у Liv., 40, 22, 12 гр. *Petra* в областта на майдите, което Jokl, 13, 1929, стр. 280, тълкува като разширение със суфикс *-ro-* на *Peto-* в *Petoporiani*; срв. и Πετρίζην, град в Дардания, Proc. ae., 4, 4; Πετροζετοι от Сакджилар, Витиния, Мала Азия, Istanbul. Forsch., 14, 1941, стр. 62, № 34;... οἰκῶν ἐν φυλῇ Πετροζετοις и Πετρόδαυα, град в източната част на Дакия, Ptol., 3, 8, 4.

77. **Πιλινζηνος**: κωμῆται Σκε- - - καὶ Πιλινζῆνοι G. Mihailov, IGB, 3, 1961, стр. 218, № 1445, Златоврьх (преди Арапово), Пловдивски окръг.

78. **Πρηπανος**: τῇ κώμῃ Πρηπανων AM, 12, 1887, стр. 172, № 3, от Тузла при Никомедия, във Витиния, Мала Азия. Срв. Πριαπηνος.

79. **Πριαπηνός**: Πρίαπος, πόλις Ἑλλησποντίας, θηλυκῶς, ὁ πολίτης Πριαπηνὸς καὶ Πριαπηνή. ἐστὶ καὶ ἄλλο ἐθνικὸν Πριηπεὺς καὶ Πριαπεῖς πληθυντικῶς St. Byz 535. 3; Πριαπῆς (= Πριαπεῖς) Meritt, Athen. trib., 1, 389—390 (от 435—427 г.) преди н. е.). — При Πρηπανῶν, спомената по-горе, се касае за производно, еднакво звучащо с Πρίαπος, селищно име, за което говори особено писането Πριηπεύς, срв. тук за Βρεναι, № 17 и стр. 40.

80. **Προυπτοσουρηνος**: Ταρσας Βυζου Βροβης Προυπτοσουρηνος BCH, 47, 1923, стр. 75, № 34, от Чаталджа, в едонската област; четенето на последните две думи е несигурно.

81. **Ῥακηλανος**: τῇ κ[ώ]μῃ Ρα[κ]ηλανω[ν] и τῇ κώμῃ [Ρ]ακηλων от Никомедия, Витиния, Мала Азия, AM, 12, 1887, стр. 162, № 1. — Срв. Ρακούλη, крепост в Хемимонт, Proc. ae. 4, 11, и Ρακωλη, за което срв. Κάττουζα, πόλις Θράκης, ἐν ᾗ κατῴκουν οἱ Πυγμαῖοι οἱ οἰκήτορες Κάττουζοι. ὅθεν δὲ τὰς γεράνους ὁρμᾶν, τὸ χωρίον Ρακώλην προσαγορεύεσθαι, ὑπὸ δὲ Καρῶν Τουσσύλοι ἐκαλοῦντο St. Byz., 368. 11.

82. **Ῥοδοπιανος**: Κυρίῳ Ἀσκληπιῷ Σαλδοκεληνῷ Φλ(αβιος) Ῥοδοπιανος χαριστήριον G. Mihailov, IGB 2, 1958, стр. 45, № 531; *Rhodopeni per Appium Cludium devicti sunt* Jord. Get., 221. За отношението *ia*: *e* срв. казаното под Πριαπηνός и стр. 40. За образуването срв. обаче и φυλῆς Ῥοδοπηΐδος IGRP, 1, 709, от Катунско Конаре.

83. **Ῥυνδακηνός**: Ρύνδακός, πόλις μεταξὺ Φρυγίας καὶ Ἑλλησπόντου, οἱ κατοικοῦντες Ῥυνδακηνοί---. λέγεται καὶ ἀπὸ τοῦ Ῥύνδακος Θηλικὸν Ῥυνδακίς, καὶ Ῥυνδακίτης St. Byz., 548. 1.

84. **Σαλμυδησσηνός**: Σαλμυδησσός, κόλπος τοῦ Πόντου, τὸ ἐθνικὸν Σαλμυδήσσιος καὶ Σαλμυδησσία καὶ Σαλμυδησσηνοί, ἡ ἀπὸ τόπου σχέσις Σαλμυδησσόθεν St. Byz., 551. 21.

Σαλυπριανος, вж. **Σηλυμβριανος**

85. **Σαρδηνός**: Σάρδος, ὡς Πάρθος, πόλις Ἰλλυρίας. οἱ πολῖται Σαρδηνοί St. Byz., 556. 18; иначе у авторите и по надписите се говори за ἡ Σερδων πόλις, Σαρδῶν πόλις, понякога ἡ... Σερδιων πόλις, а градът е наричан и Σερδική, *Serdica* и пр. — Срв. и Σαρδεων в надпис от Мангалия [ἐν καμπῇ μεταξὺ Ἀσβολοδεινων καὶ Σαρδεων IGRP, 1, 657, B 11.

86. **Σηλυμβριανός**: Σελυμβριανοι Meritt, Athen. trib., 1, 401; ὁ πολίτης Σηλυμβριανός St. Byz., 562. 9; също и Χαβρίας Σαλυπριανός IG, 2², 10261a. — За β:π срв. Βριαντκή: *Priantae*. — От Σηλυμβρία, сега Силиврия, на черноморския бряг на ТурскаТракия.

87. **Σικιν(ν)υστυρηνος**: κωμῆται Σικιν(ν)υστυρηνοι... ИПл М, 1954, стр. 203. — Във втората част -στυρηνοι имаме -στορος от *Durostorum*, Καριστορηνος, *Gestistyrum* и пр., срв. Вл. Георгиев, Въпроси, 1958, стр. 105, докато в първата част трябва да се види образувана с друг суфикс форма, успоредна на *Σικερος, (-α) в Σικερηνος. Вл. Георгиев, п. т., сравнява със *Σίγυννοι*, скитско племе у Hdt., 5. 9.

88. **Scaporenus**: *Cintis Populae fil(ius) Scaporenus* CIL 3, 707, от Просочани, в района на стария Филипи, в Тракия.

89. **Σκαπτοπαρηνος**: παρὰ κωμητῶν Σκαπτοπαρηνων Ditt. Syll., 888. от Грамада, Благоевградски окръг (преди Горноджумайско). — Tomaschek, Thr., II 2, 82, свързва първата част със Σκαπτησύλη в Пангейската област, което тълкува от ие. **scap-*, гр. σκάπτω' 'graben, behacken').

90. **Σκασκοπαρηνος**: Κυρίῳ Ἀπόλλωνι Κερμυλλη[νῳ] Σκασκοπαρηνοι εὐχαρι[στήριον] Kacarov, 1938, № 23a от Езерово, Пловдивски окръг (преди Дипсизгьол, Борисовградско).

91. **Σκουπηνοί**: Σκοῦποι (Σκόποι A), πόλις Θράκης. Λέπιδος ἐν ἱστορικῆς ἐπιτομῆς ὀγδόῳ. τὸ ἐθνικὸν Σκουπηνοί St. Byz., 578. 4; *Scupinorum* № 560, в надпис от Злокучани, между Скопие и Тетово. Spom, 71, II, 55.

92. **Σπορτηληνος**: Κυρίῳ Σαβαζίῳ κληρονόμου Ποσεισου Αὐσυμωους καὶ ἀδελφῶν αὐτοῦ Σπορτηληνοὶ εποίησαν... Б. Геров, Западнотракийските земи, 1961, стр. 210, № 165; Σπορτηληνοι, п. т. № 166; за един друг, непубликуван надпис от своята архива, проф. Д. Дечев отбелязва: „Заслужава да се отбележи, че и в двата по-рано публикувани надписа Σπορτηληνοί стои без добавката κωμῆται. Тая добавка в нашия надпис показва, че в случая Σπορτηληνοί не може да означава някакво сдружение, както се предполага у Kalinka и в ИБАИ, а представя ethnicon от селищното име *Sportela*", п. т., № 167; срв. и стр. 154, гдето Б. Геров съпоставя Σπορτηλα с имената Σπορ, Σπαρτοκος, Σπαρτη κώμη.

93. **Στρουνυληνος**: ---ας Μουκα[ζ]ενεος Στρο[υν]υληνος Kalinka, 1906, № 307, от София и поправката на Crönert AB, 11, 1908, стр. 106, който съпоставя с κώμης [Σ]τρουνειλου от Пизос, Kalinka, 1906, № 34, III 62.

94. **Στρυμηνός**:... τὸ ἐθνικὸν Στρυμηνὸς καὶ Στρυμήσιος και Στρυμαῖος. καὶ τὸ κτητικὸν Στρυμαϊκός St. Byz., 587. 17. — От Στρύμη, град на беломорския бряг на Тракия.

95. **Συρταζυνηνος**: Σεβαστίας Μουκατραλεος Συρταζυνηνος βουλ[ευ]τής Cončev, стр. 38, № 1, G. Mihailov, IGB., 3, 1961, стр. 126, № 1133, Σεβαστιαν[ὸς] Μουκατραλεος... ταζυνηνος--- „litterae (duae, non tres), quibus verbum incipit, incertae sunt".

96. **Τιανοί, Τειανοί**: τὸ ἐθνικὸν ἀπὸ τῆς Τίου Τιανὸς. λέγεται καὶ Τιανεύς; St. Byz., 625. 6; върху монети от V—III в. преди н. е. Τιανον, Τιανων, Τειανων. — Τίον, черноморски град, в граничната област между Витиния и Пафлагония.

97. **Τιριζιβανος**: Τίριζα, πόλις Παφλαγονίας. τὸ ἐθνικὸν Τίριζοι. Κτησίας δε Τιριζιβανοὺς αὐτούς φησι ἐν τῷ δευτέρῳ „ἐκ δὲ τῶν Ὀδρυσῶν εἰς Τιριζιβανοὺς οἰκοῦντας ἐν Πα[φλαγονίᾳ] St. Byz., 625. 11. — Срвн. Τίριζις, Τίριζα, дн. нос Калиакра Τιριστάσις на Галиполския полуостров, на Мраморно море.

98. **Tomitanus**: *buleutae civitatis Ponticae Tomitanorum* CIL, 3, 7429; от Гиген, Плевенски окръг; *To[mit]anorum* CIL 3, 7543 от Хасидулук при Кюстенджа. — От Τόμοι, дн. град Кюстенджа, срв. иначе върху монети от II—I в. преди н. е. Τομ(ε)ιτων; βουλὴ δῆμος Τομειτῶν IGRP, 1, 606 от Кюстенджа.

99. **Τροιαληνος**: Τροιαληνοι Istanb. Forsch., 14, 1941, стр. 59, № 32, от Ихсание, Витиния, Мала Азия.

100. **Τυντηνος**: Τυντενον Head HN, 199 от около 480 г. преди н. е. Поради прилика с монетите на Ихнай, в Южна Македония, при Аксиос (сега Вардар), недалече от Пела, Хед предполага, че монетите са сечени в съседните области.

101. **Τυρανός**: Τύρας, πόλις καὶ ποταμὸς ἐν τῷ Εὐξείνῳ πόντῳ. καὶ ἔδει παρὰ τὸν Τύραν Τυράτην εἶναί τὸ ἐθνικόν. ἔστι καὶ Τυρίτης ἀπὸ τοῦ Τύρις. ὁ δὲ Πολυίστωρ τον ποταμὸν καὶ τὴν πόλιν Τύραν, τοὺς δὲ πολίτας Τυρανούς. St. Byz., 642. 4. *Tyranorum civitas* CIL 3, 781, *quod attinet ad ipsos Tyranos* CIL, 15—16, от района на Днестър Ὀουίνιος Τέρτυλλος ἄρχουσι βουλῇ δήμῳ Τυρανῶν χαίρειν 32—33. — Τύρης, Τύρας, сега р. Днестър и град на устието ѝ, срв. ἐπὶ δὲ τῷ στόματι αὐτοῦ (на Тирас) κατοίκηνται Ἕλληνες, οἳ Τυρῖται καλέονται Hdt. 4.51.

102. **Τυροδιζηνος**: ---τὸ ἐθνικὸν ἔδει Τυροδιζαῖος, νῦν δὲ Τυροδιζηνοί λέγονται ὡς Κράτερος ἐν Θ'περὶ ψηφισμάτων St. Byz. 642.18. — От Τυρόδιζα, πολις Θράκης μετὰ Σέρριον, п. т.

103. **Ὑπιανος**: Ὕπιος, ποταμὸς καὶ πόλις ὑπὸ τὴν Ποντικὴν Ἡράκλειαν...τὸ θνικὸν Ὑπιανός---καὶ Ὑπιανή St. Byz. 651. 1.

Б. Епитети на божества

104. **Αδυπαρηνος**: Κυρίῳ Σαβαζ[ί]ῳ Ἀθυπαρηνῷ Kalinka, 1906, № 185 от София.

105. **Ἀλααιβρηνος**: ἐπηκόοις Δὶ κ(αὶ) Ἥρα(ι) Αλααιβριηνοις IGRP, 1,681, от Тракия.

106. **Ἄλσηνος**: Ἀπόλλωνι Ἀλσηνῳ θεῷ προγόνῳ DH, стр. 376. 62a, от Лозенград. — От ἄλσος 'Hain' според Дечев KZ, 63, 1936, стр. 238—239, и Sprr., 1957, стр. 14, но трябва да се предпочете съпоставката с Ἀλτηνῶν в Ἀλτηνῶν ἔρυμα, № 4.

107. **Ἀνθηνος**: Ἀνθηνῳ Ἀπόλλωνι Μουκατραλις ε[ὐχήν] Kacarov, 1938, № 6, от Зорница, Хасковски окръг (преди Айдомуш, Хасковско). — Срещу

D. Dečev, KZ, 63, 1936, стр. 236 и Sprr., 195, 1957, стр. 18, трябва да се предпочете свързването с *Anthium*, за което Plin., NH 4, 45 казва *nunc est Apollonia*, толкова повече, че тамошният култ на Аполон се е ползувал с особена слава. *Anthium* е днешният полуостров Атия в южната част на Бургаския залив, в което Вл. Георгиев, Тр. ез., 1957, стр. 60 и 68, вижда тр. ἀθι- <*akti-, гр. ἀκτή. По-вероятно е обаче съпоставянето с *Antiana* Peut. Tab. *Antianis* IA, 232, 7. 243, 7. 267, 4, крепост в Долна Панония, което напълно отговаря на Ἀνθιηνος.

108. **Ἀρμουληνος**: Ἥρᾳ Ἀρμουληνῇ Добруски, Археологически известия на Народния музей, София, 1907, стр. 162 № 210 от Долни Лозен, Софийски окръг.

109. **Ἀρσιληνος**: Θεῷ ἐπηκόῳ Σαβαζίῳ Ἀρσιληνῳ G. Mihailov, IGB, 2, 1958, стр. 112, № 677, от Никюп, Търновски окръг;.. Διὶ Ἡλίῳ μεγί[στ]ῳ Σεβάζιῳ Ἀ[ρσιλη]νῳ .. п. т., стр. 113, № 678. У Dečev, Sprr. 1957, стр. 27, са смесени два различни надписа, за което срв. и Г. Михайлов, СпБАН, 3, 1958, стр. 137.

110. **Ἀρτακηνος**: [Κυρί]α(ι) Ἥρᾳ Αρτακηνῃ G. Mihailov, IGB 3, 1961, стр. 68—69, № 980. — Dečev, Sprr. 1957, стр. 28, свързва името с Ἄρτακοι, Ἀρτάκιοι, тракийско племе в Хемимонтската област между Никополис ад Иструм и Кабиле; Вл. Георгиев, БЕз, 10, 1960, стр. 514, правилно свързва Ἀρτακήνη с Ἀρτάνης, което идентифицира с днешната река Росица.

111. **---ασδηνος**: ---ασδηνω ἐ[υχήν, Kacarov, 1938, № 1107, от Тракия.

112. **Αὐλαρκηνος, Αὐλαρχηνος**: Θεῷ Ἀπόλλωνι Αὐλαρκηνῳ G. Mihaila IGB, 2, 1958, стр. 200, № 841 от Шипско, Варненско; Ἀπόλλωνι Αὐ]λαρκηνῳ, п. т., стр. 186, № 802, от Девня, Варненски окръг; Θεῷ ἐπηκό[ω Αὐ]λαρχηνῳ Kacarov, 1938, № 498, от Карнобат; Θ[εὸ]ν Αὐλαρχηνόν, ИБАИ 7, 1933 стр. 384, Байкалско (преди Чоклево), Радомирско; Θεῷ Ἀπολονι Αὐλα(ρ)χηνῳ от Девня, Θεῷ μεγίστῳ Αὐλαρχηνῳ, Kacarov, 1938, № 916 от Стара Загора Θεῷ Αὐλαρχηνῳ п. т., № 919; срв. стр. 16, 35, 43.

113. **Bazosenus**: *deo patrio praesenti numini Iovi Bazoseno*, от Нумидия, Bull. archéol. du Comité des travaux hist., 1918, стр. 140. — I. I. Russu, Dacia, 2, 1958, стр. 522, го смята за африканско, но Βαζιτηνος е пълно съответствие на нашия случай с характерната промяна τη>ση, срв. стр. 40.

114. **Βαταλδεουηνος**: Διονύσῳ Βαταλδε.ουηνῳ Τ(ίτος) Φλ(άβιος) Ταρσας, от Белица, Софийско, ИБАИ, 4, 1927, стр. 104, № 28.

115. **Βεισαλητηνος**: Ἡρακλῇ Βεισαλητη[νῳ] Μοντᾶνος Δινείλου ἱερεὺς ἀνέθηκεν, ИБАД, 7, 1920, стр. 4, от Расник, Димитровградски окръг; несигурен пример поради лошото състояние на паметника.

116. **Βολβαβριηνος**: Διὶ Ζβελθουρδῳ τῷ κυρίῳ Βολβαβριηνοι, Б. Геров, Западнотракийските земи, 1961, стр. 360, № 148, от Шатрово, Кюстендилски окръг (преди Дупнишко).

117. **Βουρδαπηνος**: Νυμφαις Βουρδαπηναις Δεντσυκος Βειθιπηους εὐχην G. Mihailov, IGB, 3, 1961, стр. 182, № 1338, от Огняново, Пазарджишки окръг (преди Саладиново и Марица, Пазарджишко), срв. и по-горе, № 16.

118. **Βυαιπαρηνος**: Ἥρα Βυαιπαρηνη ИБАИ, 8, 1934, стр. 449, и Г. Михайлов, ГСУ фф, 48, 1954, стр. 244, № 11, и СпБАН, 3, 1958, стр. 37, от Горочевци, Трънско.

119. **Γεικετιηνος**: Θεῷ Σώζοντι Γεικεντιηνω, Kacarov, 1938, № 210, от Лозен, Хасковски окръг (преди Диникли, Харманлийско), както и всички, които следват: Ἀπόλλωνι Γεικεθιηνῷ, п. т., 184; Ἀπόλλωνι Γεικεσιηνω 208; Κυρίω Ἀπόλλωνι Γινκισιηνῶ, п. т., 209; [Ἀπόλλ]ωνι Γινκατ[ιηνῳ], п. т. 182. Различните варианти от името са извънредно важни за изясняване на отделни факти от фонетиката на тракийския ономастичен материал и тяхното предаване с помощта на гръцката азбука; срв. стр. 7, 36 и 42.

120. **Γεσιηνος**: [Ἥρω]ι Γεσιηνῳ, G. Mihailov, IGB, 3, 1961, стр. 241, № 1497, от с. Борец, Пловдивски окръг (преди Салалии, Пловдивско); срв. стр. 40 и сл. и № 23.

121. **Διμερανος**: Διὶ Διμερανῳ, G. Mihailov, IGB, 2, 1958, 129, № 715 от Горна Оряховица; [Δι]ὶ Διμερανῳ καὶ Θεαῖς Νύνφα[ις], BCH, 15, 1891, стр. 625—626, от Микон — Dečev, KZ, 63, 1936, стр. 239—240, свързва този епитет с гр. *διμερής* 'zweiteilig'. В същност намиращият се недалече от Горна Оряховица кастел *Dimum*, между Свищов и Белене, прави възможно свързването — поне в чисто езиково отношение — на нашия епитет с името на крепостта, като в случая имаме работа със суфиксално образуване с наставка *-ρ-*, за което срв. Κιεράνοί срещу Κιανοί; а освен това и Ζμαρχος, Σιμμαρκος.

122. **Δινδυμηνός**: Δίνδυμα, ὄρη τῆς Τρωάδος, ἀφ' ὧν Δινδυμήνη ἡ Ῥέα. ὁ τοπίτης Δινδυμνατος. καὶ τὴν θεὸν Δινδυμήνην. ὅτι καὶ Δινδυμηνός καὶ Δινδυμηνή καὶ Δινδύμιος καὶ Δινδυμία, St. Byz., 231, 6; τῆς δὲ πόλεως (=Κυζίκου) τὸ μὲν ἔστιν ἐν ἐπιπέδῳ, τὸ δὲ πρὸς ὄρει· καλεῖται δ' Ἄρκτων ὄρος· ὑπέρκειται δ' ἄλλο Δίνδυμον μονοφυές, ἱερὸν ἔχον τῆς Δινδυμήνης μητρὸς θεῶν, ἵδρυμα τῶν Ἀργοναυτῶν Strab., 18, 8, 11; ἔστι δὲ καὶ ὄρος ὑπερκείμενον τῆς πόλεως (=πεσσινοῦντος) τὸ Δίνδυμον, ἀφ' οὗ Δινδυμηνή, καθάπερ ἀπὸ τῶν Κυβέλων ἡ Κυβέλη Strab., 12. 5. 3. — Kretschmer, Einl., 1896, стр. 194, сравнява със ст. ирл. *dind* 'Hügel, Höhe', ст. норд. *tindr*.' Spitze, Felsspitze', ст. в. нем. *Zinna* (<**tindja*) 'зъбер на стена' илир. Δίνδαρι, от което е името на Динарските алпи, срв. и A. Mayer, 1, 1957, стр. 123.

123. **Δορταζηνος**: Ἀπόλ[λωνι] Πατρῴῳ Δορταζηνῳ, ИБАИ, 2, 1924, стр. 79, № 21, от Крън, Старозагорски окръг, срв. и № 131.

124. **Εἰσηνος**: Ἀπόλλωνι Εἰσηνω, G. Mihailov, IGB, 1, 1956, стр. 175, № 357, от Бата, Бургаски окръг; Θεῷ Εἰσηνῳ, п. т., № 358. — Срв. Εἰσατραλις, а също и Εἰτιζενις и особено Εἰτιοσαρος в надпис от с. Методиево, Коларовградски окръг (преди Чаушево, Шуменско), Θεῷ Εἰτιοσαρῳ, п. т., 2, 1958, стр. 169, № 771, при което *-τι-* > *-σι-*.

125. **Ἐστρακηνος**: Θεῷ Ἀπόλλωνι Γενιακω Εστρακηνω, IGRP, 1, 740, от Сливен.

126. **Ἐτευδανισκος**: Ἀπόλλωνι Ἐτευδανισκω, Heuzey, Mission, стр. 319, № 126; (в Spomenik, 71 II 55, № 490 обаче Ετευδανιεικω) от Трескавец при Прилеп. — Срв. по долу и Ὀτευδανος пак от там; за *o* : *ε* срв. стр. 45 и сл.

127. **Ζγουλαμηνος**: Ἀπόλλωνι Ζγουλαμηνῳ G. Mihailov, IGB, 3, 1961, стр. 225 и сл. № 1457, 1458, 1459; Ἀπόλλωνι Σγουλαμηνῳ п. т., стр. 226, № 1461; Ἀπόλλωνι Ζγουλαμιηνω п. т., стр. 226, № 1460, всички от с. Труд, преди Климентина, Пловдивски окръг.

128. **Ζειν̣δρουμηνος**: Ζειν̣δρουμνῳ... ἥρωει G. Mihailov, 3, 1961, стр. 65, № 973; от Пловдив; срв. стр. 57 и сл.

129. **Ζειρήνος**: Ζειρήνη Ἀφροδίτη ἐν Μακεδονίᾳ Hesych. — Срв. обаче и Ζηρυνθία Ἀφροδίτη ἐν Θράκῃ Etym. M.

130. **Ζελαηνος**: Κυρίῳ Ἀπόλλωνι Ζελαηνῳ, Kacarov, 1938, № 890. Вероятно от ξελας 'вино'; срв. и Ζέλεια 'град в Троада' от София.

Ζεμδρηνος, вж. **Ζυμδρηνος**

131. **Ζερδηνος**: Ἀπόλλωνι Ζερδηνῳ Φιλιππ[ος] Γαίου εὐχήν, ИБАИ, 22, 1959, стр. 101, № 57; Απ]όλλωνι Ζερδ[ηνω] п. т. № 58; Ζαιρδαν[ος] п. т., № 59; Ζε[ρδηνω] п. т. № 60, всички от с. Крън, Старозагорски окръг. Съпоставката с Ἀπόλλωνι... Δορταζηνῳ № 123, върху плоча от същото село, което представя друга форма на същия епитет, позволява да се получат важни заключения за фонетиката на тракийския ономастичен материал.

132. **Ζυδεηνος**: [Ἥρωι] Ζυδεηνῳ G. Mihailov, IGB, 3, 1961, стр. 116, № 1108, от Варвара, Пловдивско. Според I. I Russu, ГНАМПл, 1, 1948, стр. 58, № 6, касае се за епитета Ζυμδρηνος.

Ζυλμυδρηνος вж. **Ζυμδρηνος.**
Ζυλμυζδιηνος вж. **Ζυμδρηνος.**
Συλμυζδρηνος вж. **Ζυμδρηνος.**
Ζυλμυζδριηνος вж. **Ζυμδρηνος.**
Ζυλμυζρηνος вж. **Ζυμδρηνος.**
Ζυλμυσδηνος вж. **Ζυμδρηνος.**
Ζυλμυσδρηνος вж. **Ζυμδρηνος.**

133. **Ζυμδρηνος**: Κυρίῳ Ἀσκληπιῷ Ζυμδρηνῳ G. Mihailov, IGB, 3, 1961, стр. 141, № 1189, от с. Баткун, Пазарджишки окръг, стои най-близо до евентуалната първоначална форма, за която срв. и *Sindrina*, тук стр. 7. Всички останали варианти възникват при опита да се отразят особеностите на тракийската фонетика при предаването им с гръцката азбука. Така формите с Ζυλμυζδρηνος, п. т., 1134, 1136, 1194, 1226, 1230, 1236, Ζυλμυζδιηνος, № 1184, Ζυλμυζδριηνος, № 1115, 1187, 1228, 1232, Ζυλμυζρηνος № 1203, Ζυλμσδρινος, № 1184, Ζυλμυσζδηνος, № 1307 (последното от с. Лясхово, Пазарджишки окръг, недалече от с. Баткун, гдето са намерени останалите плочи), съпоставени с останалите също така многобройни случаи, гдето името се явява без λ, отразяват специфичен изговор на назала пред съгласна (и в края на думата), изговор, който оставя следи в известни случаи и в днешната наша топонимия, с които се занимавам другаде. Пак на същата особеност се дължи и появата на буква за гласна между μ и δ: Ζυμυδρηνος, № 1133, Ζυμεδρηνος, № 1120, Ζυμυζρηνος, № 1193, Ζυμυζδρηνος, № 1126, 1128 и пр., а също и *Zimidrenus* CIL, 6, 32543 от Рим. Тези два типа писания говорят, че в случая се касае не за назална съгласна, а за носова гласна, при което типът на учленяването ще да е бил апикално-церебрален. За слабост на назалния елемент говорят и примери Ζυσδρηνος, № 1132. За колебанията Ζυμδρηνος, Ζυμεδρηνος, Ζυλμυδρηνος: Ζυμζδρηνος, Ζυλμυζδρηνος, Ζυλμσζδηνος, Ζυσδρηνος и пр., срв. казаното на стр. 7 и сл., при което примерите Ζεμδ(ρ)ιηνω, № 1335, Ζυλμυζδριηνος, № 1115 и пр., Ζυλμυζδιηνος, № 1184, са особено важни за разбиране на станалата промяна. Значително по-големи трудности представят примерите Ζυλμυζδιηνω № 1184, Ζυλμυσζδηνφ, № 1307, и Ζεμδ(ρ)κη[νφ, № 1335, последният от Синапово, Пазарджишки окръг (гдето Г. Михайлов, п. т., възстановява едно неизписано *-ρ-*, срв. и коментара, което в същност

не е необходимо поради посочените други примери). При това положение неясно остава отношението между формите с -ρ- и без него. Касае ли се за изгубване на -ρ- поради дисимилация с предходните близки по начин на учленуване артикулации и -ρ- е вторичен (може би, словообразователен) елемент?

Ζυμεδρηνος	вж.	**Ζυμδρηνος**
Ζυμζδρηνος	вж.	**Ζυμδρηνος**
Ζυμλυδρηνος	вж.	**Ζυμδρηνος**
Ζυμυδρηνος	вж.	**Ζυμδρηνος**
Ζυμυζδρηνος	вж.	**Ζυμδρηνος**
Ζυμυζρηνος	вж.	**Ζυμδρηνος**
Ζυσδρηνος	вж.	**Ζυμδρηνος**

134. **Ἠδεινηνος**: Ἥραι Ἠδεινηνῃ G. Mihailov, IGB, 3, 1961, стр. 117, № 1112 (четенето несигурно), от Ветрен дол, Пазарджишки окръг.

135. **Κανζουρηνος**: Θεῷ Ὑρωι Κανζηρηνῳ εὐχαριστήριον περὶ κυνὸς μαινομενου АВ, 38, 1951, стр. 220 № 18, от гара Кричим, Пловдивски окръг (преди Пазарджишко); Г. Михайлов, СпБАН, 3, 1958, стр. 138, поправя четенето на Κανζουρηνος, но бележката „епитетът (т. е. Κανζηρηνος, Ив. Г.) липсва у Дечев“ изненадва — формата е дадена в Dečev Sprr. 1957, стр. 226; G. Mihailov, 3, 1961, стр. 197 и сл., № 1385, въз основа на направената ревизия на надписа допуща като възможно и четене Ὑρῳ Λυκανζουρηνῳ; като припомня, че бесът по животните се означава на гръцки с думата λύσσα <*λυκ + ja, той смята, че с този епитет се чествува божеството „qui λύσσαν depellit“.

136. **Καρδιβρηνος**: Ἥρ]ῳ Καρδιβρηνῳ..., G. Mihailov, IGB 2, 1958, стр. 198, № 837, от Суворово, Варненски окръг (преди Козлуджа и Новградец, Варненско). — Трябва да се раздели Καρδι-, срв. Καρδια, а втората част -βρηνω да се чете -βριηνος, при което писането -ηνος вместо очакваното -ιηνος показва, че η е равно на -ιη-, за което срв. и стр. 40, заб. 4.

137. **Καριστορηνος**: Κυρίῳ Διὶ Καριστορηνῳ ИБАД, 4, 1914, стр. 95, № 102, 14 и 19; Κυρία Ἥρᾳ Καριστορηνῃ, п. т., стр. 98, № 29; κυρίοις Διὶ καὶ Ἥρᾳ Καριστορηνοις, п. т., стр. 94—102, 8, 11, 21, 27, 40, 45—47, 50 и 54, от Копиловци, Кюстендилско. За втората част срв. Δουρόστορον, Καπιστούρια.

138. **Καρσιμηνος**: Ἥρᾳ Καρσιμην[η] ИБАД, 4, 1914, стр. 113, от Нови хан, Софийско. — Срв. *Carsion*, Καρσος, сега Хърсово.

139. **Κεβρηνος**: Θεῷ ἐπηκόῳ Διονύσιῳ Κεβρη[νίῳ, JHS, 27, 1907, стр. 65, от чифлик, край стария Кизик. — Допълването трябва да бъде по всяка вероятност Κεβρη[νος; срв. № 54.

140. **Κενδρεισηνος**: Ἀ]πόλλωνι Κενδρεισηνῳ σωτῆρι ИБАД, 7, 1920, стр. 152, от Асеновград (преди Станимака); [*Apolli*]*ni Cendr*[*i*]*sseno* ИБАД, 13, 1941, стр. 332 и 15, 1946, стр. 193, от Свищов; Θεαῖς Νύμφαις Ἀπόλλων[ι] Κ[εν]—δρηση[νῳ], AEM, 18, 1895, стр. 109, № 11 от София, срещу което Ἀπόλλωνι Κενδρισῳ... REG, 15, 1902, стр. 32, от Пловдив, от III в. преди н. е. — Срв. и φυλὴ Κενδρισεις IGPR, 1, 727, от Пловдив, което Dečev, Sprr., 1957, стр. 239, свързва Κίνδρα; срв. стр. 42 и сл.

141. **Cicanus**: *imp. d. n. Gordiano--- Apollini Cicano⟨s⟩ regionis Tracia, vico Statuis.* CIL, 6, 32546. — Dečev, Sprr., 1957, 244, съпоставя с κίχονες, тракийско племе по долното течение на Марица.

142. **Κιμιστηνος**: Διὶ Κιμιστηνῷ BCH, 25, 1901, стр. 24, № 161, от Витиния; Δεὶ Κιμιστηνῷ Dacia, 7—8, 1941, стр. 301, № 8, от с. Бучум Избита, Трансилвания.

143. **Κορδηνος**: Ἥρω]ι Κορδηνω εὐχήν AB, 38, 1950, стр. 213, от Бяга, Пазарджишки окръг, преди Пещерско.

144. **Κουλκουσσηνος**: Ἀσκληπιῷ Κουλκουσσηνῳ IGRP, 1, 676, от София.

145. **Κρελληνος**: Ἀπόλλωνι Κρελληνῳ BCH, 24, 1909, стр. 410, № 101, от Дерекьой, Витиния, Мала Азия; може би в началото на Κρελληνω липсва една буква.

146. **Λατομηνος**: Ἀπ]όλλωνι Λατομηνῷ DH, 406 № 78, от Панион. — Dečev KZ, 63, 1936, стр. 239, свързва с гръцкото λατόμιον 'Steingrab, Grab', но много по-вероятно е едно друго разчленяване λατο- + -μηνος, при което за -μηνος да се съпостави с казаното на стр. 57 и сл.

147. **Λιβοτηνος**: . . Ἀπόλλωνι Λιβοτηνῳ BCH, 33, 1909, стр. 277, № 35, от Бруса. — Срв. Λίβον, селище във Витиния, и Λίβυσσος, река във Витиния, и Λιβυσσα, град край нея, в чиято втора част обаче Dečev, Sprr., 1957. стр. 276, иска да открие -βυσσος от Σαλδοβυσσηνος. За образуването срв. Βαζιτηνος и казаното на стр. 42 и 55 и сл.

148. **Μαμουζηνος**: μητρὶ Θεῶν Μαμουζηνῇ, Dethier und Mordtmann, стр. 54, № 19, от Византион. — Tomaschek, Thr., II 2, 23, възстановява от него селищно име *Μαμουζα.

149. **Μεκαστηνος**: Ἀπόλλω]νι Μεκαστηνοω ε[ὐχήν] JHS, 24, 1904, стр. 20, № 1 от Кизик. — Вероятно във връзка с Μέκεστος Strab. 12.8. 11, река във Фригия, която се влива в Мраморно море.

150. **Οκκονηνος**: Διὶ Οκκονηνῳ G. Mihailov, IGB, 2, 1958, стр. 68, № 599; Ὀκκοληνῳ у Dečev, Sprr., 1957, стр. 340, се дължи на недоразумение; от Каменец, Плевенско; Διεὶ Οκονην(φ), п. т., стр. 130—131, № 718; Дечев, п. т., съпоставя с Οκαηνος № 73.

151. **Ὀτευδανος**: Ἀπόλλωνι Ὀτευδανῳ Spom., 71, 2, стр. 55, № 491; Ἀπόλλωνι Ὀτέ[υδ]ανικῳ, п. т., № 489. Приведеното по-горе Ἐτευδανισκος, № 126, със своето начало засвидетелствува редуване *o*:*e*, за което срв. стр. 46.

152. **Παισουληνος**: Διὶ Παισουληνῳ ΘΡ, 6, 1935, стр. 316, № 3, край Кавала. — Dečev, Sprr., 1957, стр. 353, съпоставя с ἐνι Παίσῳ, град в Троада. С оглед на местонамирането трябва да се има пред вид и възможност за съпоставяне с Παῖτοι, тракийско племе в долното течение на Марица и край Δορίσκος, при което за образуването да се имат пред вид и Αρσιληνος, и преходът при известни условия на τ в σ, срв. стр. 40.

153. **Παλαδεινηνος**: Ἥρωι Παλαδεινηνῳ и Θεῷ Παλαδεινηνῳ G. Mihailov, IGB, 2, 1958, стр. 196, № 832; Ἥροι Παλαδε[ινηνω], п. т., стр. 197, № 833, и двата от Староселец, Варненски окръг (преди Ески Арнаутлар, Провадийско). Seure, RPhil. 55, 1929, стр. 177, № 32, вижда производно от *Παλαδινα, което е възможно, тъй като образуванията с -δινα произ-

хождат тъкмо от Североизточна България, срв. V. Beševliev, LBalk, 3, 1961, стр. 67 и сл.; срв. за първата част *Palae* от района на средното течение на Марица.

154. **Ρανισκελην ος**: Ἀπόλλωνι Ῥανισκεληνῳ, Kalinka, 1906, № 159, от София. — Вероятно трябва да се съпостави с Ranilum, между Пловдив и с. Димитриево (преди Чакърларе, Чирпанско), някогашния Пизос, при което имаме *Rani-+-lu-*, от една страна, а, от друга, Ρανι-+-σκε-+-λ-+-ηνο; за -σκ- срв. Σταρασκηνος, № 170.

155. **Σαλδηνος**: Ἀσκληπιῷ Σαλδηνῳ G. Mihailov, IGB, 2, 1958, стр. 38, № 510, 511; стр. 42, № 523; стр. 47, № 539; κυρίοις Σαλδηνοις Ἀσκληπίωι καὶ Ἀρτέμιδι, п. т., стр. 55, № 566; κυρίῳ Ἀσκληπιῷ καὶ Ὑγείᾳ Σολδηνοις, п. т., стр. 49, № 544, срв. и стр. 10 и сл. и № 156, 157 и 158.

156. **Σαλδοβυσηνος**: κυρίῳ Ἀσκληπιῷ Σαλδοβυσην[ῳ] G. Mihailov, IGB, 2, 1958, стр. 45, № 532; стр. 51, № 551; стр. 57, № 573, всички от Глава Панега и Σολδοβουσηνῳ, п. т., стр. 60, № 587, от Голяма Брестница, Ловешки окръг; Ἀσκληπιῷ Σαλδοουυ[ση]νῳ, п. т., стр. 47, № 537; стр. 58, № 577; ---Σαλδοουισσηνῳ Ασκληπιῷ--, п. т., стр. 40, № 517; стр. 44, № 529; Σαλδουισηνῳ, п. т., стр. 43, № 525; Σαλδοουσ(σηνῳ), п. т., стр. 39, № 514; стр. 41, № 521; Σαλδουσηνῳ, п. т., стр. 38, № 512; стр. 46, № 536; Σαλτοβυση[νῳ], п. т., стр. 43, № 526; стр. 44, № 530; Σαλτουυση[νῳ], п. т., стр. 40, № 516, всички от Глава Панега. Общо срв. стр. 8 и сл. и № 155, 157 и 158.

157. **Saldaecaputenus**: *Sal]daecapute[no]* Kacarov, 1938, № 318; *Silvano Saltecapu[teno]*, п. т., 333, срв. № 155, 156 и 158.

158. **Σαλδοκελην ος**: Κυρίῳ Ἀσκληπιῷ Σαλδοκεληνῳ G. Mihailov, IGB, 2, 1958, стр. 45, № 531; Σαλδοκεληνῳ κυρίῳ Ἀσκληπιῷ, стр. 48, № 540; κυρίῳ Ασκληπιῷ Σαλδοκεληνῳ, стр. 49, № 543; Ἥρωι Σαλδοκεληνῳ, стр. 52, № 554; общо срв. стр. 8 и сл. и № 155, 156 и 157.

159. **Σγεβδηνος**: [Θεῷ] Σγεβδηνῷ Kacarov, 1938, № 630. — Срв. обаче Ζγεβδει, п. т., 635, и двата от Малка Верея, Старозагорски окръг.

160. **Σικερηνος**: κυρίῳ [Ἀ]πόλλωνι Σικερηνῳ--- Kalinka, 1906, № 161, от Стара Загора. — Dečev, Sprr., 1957, стр. 442, и преди това KZ, 63, 1936, стр. 239, сравнява с гр. σίκερα, което поради словообразователни причини е малко вероятно. По-добре от *Suci-* в *Sucidava*, име на два града на Долния Дунав, които се явяват и под формите Συκιδαβα, Ζικιδεβα; срв. *Succi*, Σούκεις, проход между Родопите и Стара планина; за -ρ- срв. Κιερανοί срещу Κιανοί.

161. **Σιληνος, Σειληνος, Σιλανος** — За етимологическите обяснения срв. у Dečev, Sprr., 1957, стр. 443.

162. **Σκαλπηνος**: [κυρίῳ Ἀσκ]ληπιῷ Σκαλπηνῳ Kacarov, 1938, № 565. — Dečev, Sprr., 1957, стр. 454, и преди това KZ, 63, 1936, стр. 240, свързва епитета с лат. *scalpum*, но подобно тълкуване е невероятно. Възможна е връзка със Σκαπλιζώ Proc. ae., 4. 4, крепост по горното течение на Струма; с метатеза и друг суфикс.

163. **Σκαρσηνος**: ... Ἥρα Σ[κα]ρσ[η]νη (dt) Kalinka, 1906, № 135, от манастира Св. Троица при с. Вакъф, Елховско. — Епитетът съвпада с един очакван етникон от Σκάρδον, което обаче лежи в илирийската област; срв. и *Scardona*, A. Mayer, 1, 1957, стр. 310—312. Поради повредата на надписа тълкуването остава несигурно.

164. **Σκελη̃ντηνος**: μ]ή̃[τ]ερ Θεῶν Σκελεντηνη ИБАИ, 3, 1912, стр. 22, № 20, от Никюп, Търновски окръг. — Dečev, Sprr., 1957, стр. 457: „Ethnikon zu Σκελεντα, Stadt in Mysien zwischen *Blados* und *Germae* nach Hierocl. Synecd., 662. 16..."

165. **Σκοδρηνος**: Ἀπόλλωνι Σκοδρηνω..., Kacarov, 1938, № 710, от Опицвет, Софийски окръг. — Σκοδρα, град в Илирия, дн. алб. Шкодра; срв. и *regione Scodrihe(n)se* от Медитеранска Дакия, A. Mayer, 1, 1957, стр. 315.

Σολδηνος вж. **Σαλδηνος**.

166. **Σονκητηνος**: Ἥρα Σονκητηνη (dt.) IGRP, 1, 677, от Свърлиг в Югославия; *κυρία* Ἴρα Σονκη[τηνη] Б. Геров, Западнотракийските земи, 1961, стр. 215, № 203, от Байкалско, Пернишки окръг (преди Чоклево, Радомирско). — За образуването срв. Βαζιτηνος и стр. 42.

167. **Σουιτουλη̃νος**: *κυρίωι ἥρωι* Σουκτουληνωι... Б. Геров, Западнотракийските земи, 1961, стр. 215, № 205, от Бобараци, Радомирско.

168. **Σπινδεηνος**: Λητῶιε *μακάρ*[ιε] Χρυσοτυξε κ[αὶ] Σπινδεηνε Ἀ[πολ]λον ИБАИ, 8, 1934, стр. 465, от Ивайловград (преди Ортакьой). Вероятно във връзка с първата част на Σπινθοπυργηνος.

169. **Σπινθοπυρηνος**: *κυρίῳ* Ἀσκληπιῷ Σπινθοπυργηνῳ Б. Геров, Западнотракийските земи, 1961, стр. 202, № 100, от Кюстендил. — Връзката на първата част на епитета със споменатото по-горе Σπινδεηνος изглежда възможна. Местонамирането на този надпис, което не е далече от Коняво (преди Коньово), Кюстендилски окръг, отгдето произхожда надпис, в който се чете *κτῆμα* ἐν κ[ώ]μῃ Σπινοπαραις, Б. Геров, Западнотракийските земи, 1961, стр. 205, № 123, прави вероятно идентифицирането на *Σπινθοπυρα със Σπινοπαρα, при което разликите в подробностите на двете имена остават неизяснени. Във втората част за ο вм. α трябва да се допусне най-напред α:ο, срв. Σαλδο-: Σολδα- и по-специално -παρα: Πορόλισσον, а след това ο:υ, срв. Καριστορηνος: Βηλαστυρας.

170. **Σταρασκηνος**: Ἀπόλλωνι Σταρασκην[ῳ, Kacarov, 1938, № 157, от Раздел, Ямболски окръг (преди Читалово, Елховско). При честото колебание ο:α в тракийския ономастичен материал би могло да се свърже в езиково отношение със Στορηνος, № 172, като се разчлени Σταρα-+-σκ-+-ηνος. — Dečev, Sprr., 1957, стр. 479, свързва възстановеното местно име *Σταρασκα с лит. *stóras* 'dick, umfangreich', ие. **sta-ros*, **staros* и със ст. в. нем. *ask*, ие. **osk-* 'Esche', едно обяснение, което стои във връзка със склонност да се тълкуват тракийските имена най-често като двуосновни.

171. **Στομιανος**: Ἥ]ροι Στομιανῳ, G. Mihailov, IGB, 1, 1958, стр. 225, № 474, от Ахтопол, Бургаски окръг. — Dečev, KZ, 63, 1936, стр. 239, свързва епитета с гр. στόμα, в който вижда едно божество на Проливите, срв. обаче и Σταμαζώ, крепост в Дардания, Proc. ae., 4. 4, в който имаме същата основа, разширена с друг суфикс.

172. **Στορηνος**: Δ]ιὶ καὶ Ἥρᾳ Στορην[οις, Г. Михайлов, ГСУ, фф, 48, 1954, стр. 246, № 21. — Срв. втората част на редица сложни местни имена, като *Durostorum*, Καπιστορια, Καριστορηνος, *Gestistyrum* и пр. За връзката със Σταρασκηνος срв. № 170.

173. **Στραμινηνος**: *κυρίῳ* Ἀσκληπιῷ Στραμινηνω, СбНУ, 16—17, 1900, стр. 112, № 19. — Dečev, Sprr. 1957, стр. 480 и преди това KZ, 63, 1936,

стр. 240, свързва този епитет на Асклепий с лат. *stramen* 'Decke, Lagerdecke', като иска да открие в това едно сигурно указание за почитането на Асклепий като покровител на завивката или леглото на болните. При наличието на Στραμεντιας, крепост в Дакия, което Tomaschek, Thr, II 2. 82, сравнява успешно със стб. стрѣмь 'steil, abschüssig', свързването с латинската дума мъчно може да се оправдае, толкова повече, че формата, получена след отделянето на наставката -ηνος, е буквалното съответствие на прасл. **strѣmьnъ*, блг. *стръмен*.

174. **Σωληνος**: Ἥρωι] Σωληνῳ, ГПлНМ, 2, 1950, стр. 51, от Бельово, Благоевградски окръг (преди Светиврачко): срв. Σολόεις и особено Σαλε(βρίες), крепост в областта на Бугарака, дн. село Вакарел, Софийски окръг.

175. **Ταδηνος**: [κυρί]ωι Ἀπό[λλ]ωνι Ταδηνῳ, Б. Геров, Западнотракийските земи, 1961, стр. 370, № 229, от Зелениград, Благоевградски окръг (преди Трънско); Ἀπόλλωνι Ταδηνῳ IG, 9,2, 1076, от Агия, Тесалия; *Apollini Tadeno*... ...ИБАД, 1, 1910, стр. 227, от Кабиле, Ямболски окръг (преди Извор, Ямболско); *Apollin*[*i*] *Tadeno*... CIL, 3, 13858, от Илидже, Далмация. — Dečev Sprr., 1957, стр. 488, смята, че не се касае за тракийско етническо производно, но посвещението Ἀπόλλωνι Ταδοκωμείτῃ, от Кизик, AGI BrMus, 1008, въпреки съмненията на Дечев, съпоставено с епитета Ταδηνος, показва, че сме изправени пред тракийско отношение на формите, срв. Σαλδηνω покрай Σαλδοβυσηνω и пр.: срв. по-долу *Tasibastenus* и A. Mayer, 1, 1957, стр. 327.

176. **Tamitenus**: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Tamiteno*, ИБАД, 2, 1911, стр. 181, № 4, от Рибен, Плевенски окръг. Най-вероятно еднакво с *Tomitanus*, № 91, с α:ε в наставката, срв. стр. 42.

177. **Tasibastenus**: *Lib(eri) pat(ris) Tasibasten(i)*.. CIL, 3, 704, от Reussilova при Филипи, сега Кавала. — Dečev, Sprr., 1957, стр. 494, съпоставя първата част на възстановеното от Tomaschek, Thr, II 2.74 **Tasibasta* с майонските Ταστηνος, Ταζηνος, Ταστζηνος. В такъв случай трябва да се има пред вид и приведеното по-горе Ταδηνος, при което редуването δ:σ(ζ, στζ) трябва да се обясни като резултат на влиянието на -η- върху предходното -δ-.

178. **Τεμβανος**: Θ]εοῖς Τεμβανοις Istanb. Forsch., 14, 1941, стр. 68, № 46, от Ходжакьой, Витиния, Мала Азия.

179. **Τολυπιανος**: Μητρὶ Τολυπιανῃ, AM 10, 1885, стр. 203, стр. 29 и 402, от Кизик, I в. преди н. е. — Dečev, Sprr., 1957, стр. 509, сравнява с гр. τολύπη; 'ein Knäuel zusammengewickelter, gekrempelter Wolle', което е невероятно. По-вероятно с друг суфикс от име като това, от което са образувани Δολιεῖς, Δολίοες, племе край Кизик; Δωλανω[ν κωμη] № 38, край Никомедия, Витиния и пр.

180. **Ὡρδιανός**: Ἥρῳ Ὡρδιανῳ, ИБАИ, 13, 1939, стр. 135, № 16, от Малък Аладън (сега Езерово), Варненски окръг. — Срв. Ὄρδησσός, приток на Дунав, Hdt., 4. 48, но срв. и Tomaschek, Thr., II 2. 94; град, идентифициран с днешната Одеса: ὑπὲρ δὲ τὸν Ἀξιάκην ποταμὸν Ὄρδησσός Ptol., 3. 5. 14; *portus Ordesos* Plin. NH, 4.82.

3. ТРАКИЙСКИТЕ ИМЕНА НА -ΗΝΟΣ, -ΑΝΟΣ, ТЯХНОТО РАЗПРОСТРАНЕНИЕ, ОСОБЕНОСТИ И ВРЪЗКИ С ФАКТИ ОТ ДРУГИ ЕЗИЦИ

Както се разбира от изложените по-горе съображения, за нас стои вън от всякакво съмнение, че във формите на -ηνος, употребени като епитети на божества, трябва да виждаме производни от местно име. Срещу подобно схващане се обяви преди години Д. Дечев[1], който приведе редица случаи, в които според него облиците на -ηνος не могат да бъдат свързани с местно име, но с нарицателни от съвсем различни области. Така покойният български учен свързва Αὐλαρχηνος, Αὐλαρχηνος с гр. αὐλάρχης, което се явява в Septuaginta Царства 8. 17 в значение „управител на (императорския) дворец“[2], като поставя появата на Αὐλαρχηνος във връзка с новото разширение на култа на палатинския Аполон, засвидетелствуван в другите провинции на Римската империя чрез посвещения на *Apollon-Augustus*. Срещу този опит говори фактът, че първата част на епитета е позната в тракийски и като самостоятелно име Αὐλος, и в множество производни, като Αὐλοπολις, Αὐλουβειστας, Αὐλοδεα, Αὐλοζενις и пр., което показва, че се касае за един много широко разпространен елемент на тракийската ономастика. От друга страна, самата форма на Αὐλορκι(-ηνος) не е изолирана сред тракийския материал. Към Αὐλο-, Αὐλου- и пр. тя стои по същия начин, както *Zimarcus*, Ζιμαρχος към Ζιμι-, Ζημο- в Ζιμικενθις, Ζημοκαρτης и пр. Тъй че и в случая трябва да виждаме един типичен тракийски топоним, (чието значение не е точно известно, но) от който съвсем естествено със суфикса -ηνος е образуван съответният епитет на Аполон.[3]

Примерите Ἄλσηνος, Ἀνθηνος и Λατομηνος, които Дечев[4] привежда в полза на своето схващане, че -ηνος в епитетите към имена на божества не винаги представят производни на местни имена, дори и да се приемат предлаганите от него етимологически тълкувания, не биха могли да бъдат използувани с пълна сигурност за целта, за която са приведени, тъй като гр. ἄλσος 'гора; свещено място', от което той извежда Ἄλσηνος, λατόμιον 'Steingrab, Crab', а дори и предполагаемото ἄνθιον 'цвят', биха могли да стоят в основата на приведените епитети не като нарицателни, а като имена на географски обекти, от които най-естествено можем да

---

[1] KZ, 63, 1936, стр. 235—240.

[2] П. т., стр. 248.

[3] За локализирането на светилището на това божество е от значение фактът, че два надписа с посвещение на Ἀπόλλωνι Αὐλαριοκω са намерени при Малко Търново, което е сериозно указание, че то не може да бъде далече от местонаходището на тези епиграфски паметници. Това съображение намира подкрепа във факта, че в Перипла на Ариан 24. 6 се споменува, че на общо 310 стадии южно от Аполония (сега Созопол) се намира Αὐλαίου τεῖχος, който обект се локализува обикновено при днешния Ахтопол (Кацаров—Дечев, Извори, 1949, стр. 309, заб. 87) и следователно не се намира много далече от Малко Търново. Тъй като между това местно име и епитета Αὐλαριοκος и по-нататък Αὐλαρχηνος има очевидна връзка от езикова гледна точка, поради изложените по-горе съображения твърде е вероятно обектите, обозначавани с тези три форми, да се намират и в действителност в някакво по-близко отношение. Във всеки случай изглежда, че въпреки възраженията на I. I. Russu, SCL, 8, 1957, стр. 164, и L. Tr.-d, 1959, стр. 157, етимологията на Dečev, Char., 1960, стр. 170 и 190, има по-големи изгледи да отговаря на действителното положение на нещата. — Срв. и Seure, Le Roi Rhesos, стр. 27, № 2, който, като изрежда местонаходищата с епитета Αὐλαρχηνος, споменавайки плочите от Marcianopolis, добавя „ou se trouvait peut-être le sanctuaire de ce cavalier assimilé à Apollon.“

[4] П. т., стр. 238—239.

очакваме етнически производни на -ηνος. Има обаче сериозни основания да се съмняваме и в предложените от Д. Дечев обяснения на тези имена. Така епитетът Ἀλσηνος, след като имаме пред вид случаи като Γειχεντιηνῳ, Γειχεθιηνῳ, Γινκισηνῳ, гдето ясно е засвидетелствуван развоят *te > *tie > (*tse или tše?) > se[1], не би могло да се отдели от Ἀλτηνῶν ἔρυμα, при което и двете се явяват като напълно правилни производни от едно местно селищно име, като Ἄλτος, χωρίον πλησίον Θεσσαλονίκης, приведено у St. Byz., 78.12[2]. За тълкуването на Ἀνθιηνος предложените и приведени по-горе обяснения откриват също други възможности[3], а същото може да се каже и за Λατομηνος[4]. Не може да се приеме като убедително и свързването на Δημερανος, употребено като епитет на Зевс, с гр. δημερής 'zweiteilig'[5], тъй като връзката с името на кастела *Dimum* е по-близка, при което трябва да се има пред вид отношението Κίος : Κίερος : Κιερανός. За вероятността на подобно тълкуване говори и обстоятелството, че едно от посвещенията с този епитет произхожда в близката до споменатото *Dimum* област.

Подобни възражения могат да се направят и относно Στραμηνος, което Дечев свързва с лат. *stramen* 'Decke, Lagerdecke, Lager' в неговата по-късна форма *straminum*, а също и относно Σκαλπηνος, поставено във връзка с нар. лат. *scalpum* 'die chirurgische Lanzette'[6].

Във всички случаи като гореизброените се вижда предвзетият стремеж на Д. Дечев да намери основа, от която да атакува схващането за специфичната употреба на производните на -ηνος. Тъкмо поради това любопитен е следният факт: за да обясни Σπορτηληνοι, с което в два надписа от с. Рила, Кюстендилски окръг, се упоменават лица, почитатели на Сабазий, Д. Дечев създава едно специално задължение за тях, да предлагат в чест на божеството *sportella*. Това очевидно натегнато обяснение българският учен се вижда принуден да изостави по-късно, както се разбира от една бележка у Б. Геров, приведена у нас на съответното място в каталога[7].

И така, от направения анализ се вижда, че примерите, които се привеждат от Д. Дечев, за да се докаже, че сред епитетите на -ηνος, придружаващи имена на божества, има и такива, които не са етнически производни, не могат да бъдат приети сериозно. Напротив, сред запазения тракийски материал не могат да бъдат посочени сигурни примери с наставка -ηνος, които да нямат характер на производно от определено местно име. В това отношение епитетите при имената на божествата не биха могли да се отделят по нищо от нормалната употреба на всички останали етнически производни. Примери като Ἀρτηληνη, което в едно и също време е епитет на Хера и означава заедно с това 'жителка на Ἀρτάκη', и случаи, при които от едно селищно име като Βουρδαπα с една и съща наставка се образуват производни, придружаващи, от една страна, имена на хора — Ταταζια Ἐπτελου Βουρδαπηνος, Λονγεῖνος Βουρδαπηνος, от

---

[1] Срв. стр. 40 и Dečev, Char., 1960, стр. 166.
[2] Dečev, Sprr., 1957, стр. 14.
[3] Срв. стр. 26 и сл., № 107.
[4] Срв. стр. 31, № 146.
[5] Дечев, пос. съч., стр. 259.
[6] П. т., стр. 240.
[7] № 92.

друга страна, епитети към имена на божества, посочвайки и в двата случая, че поясняваните от тях същества стоят в тясна връзка с определен географски обект.

По-трудно стои въпросът със случаите, в които суфиксът *-ηνος, -ανος* и пр. се явява не в тези две категории, но в самостоятелно местно (или лично) име. В редица местни имена е очевидно, че при подобни примери имаме работа с производни от името на друг географски обект. Това е доста ясно при *Ἀρτάνης*, река във Витиния, и *Ἀρτάνη*, град при нейното устие. От съпоставката с *Ἀρτισκός*, река в земите на одрисите, е ясно, че в случая както *-ισκος*, така и *-(α)νης* са суфиксални разширения, а появата на град *Ἀρτάνη* на устието на реката позволява да допуснем, че името на града представя производно от едно речно име **Arta*, **Arto-*, употребено след това отново като име на реката, случаи доста обикновени в топонимията[1]. Подобен е и случаят и с *Ἀρτάνης*, южен приток на Дунава. Както показа Вл. Георгиев[2], тук трябва да се локализира тракийското племе *Ἄρταικοι*, *Ἀστάικοι*, от чието име се вижда, че изходната форма е била също **Arta*, легнала в основата по-късно и на *Ἄρταικοι*, и на *Ἀρτάνη*.

Сравнително прозрачен е и случаят с *Burdenis*, римска пътна станция на брега на Марица, срещу моста при Свиленград, което в други източници се явява под формата *Βουρδεπτω* и *Burdista*. Като се има пред вид значението на трак. *burd-* 'брод'[3], с пълно основание бихме могли да видим в името на станцията Burdenis едно производно с наставка *-ηνος* от местно име със значение 'Брод(ът)'. Също така *Ἀλμήνη, πόλις πρὸς τῷ Εὐξείνῳ πόντῳ, ὡς Ἀρριανός*, St. Byz., 76.10, може да се схване с доста голяма вероятност като производно от местно име като *Ἅλμος*, за което говори особено *Ἁλμῶνες*, по-късно *Ὁλμῶνες* край *Ἅλμος* от Беотия[4]. При наличието на местни имена *Ἅρσα* и *Ἁρσαζα* от областта на Ниш вън от съмнение е, че и *Ἅρσενα* от същата област въпреки различията в ударението[5] представя образуване от разглеждания тип. Същото трябва да се каже и за *Marene*, Liv., 42. 67. 4. област край беломорския бряг, покрай *Μαρωνεία*, град от тракийското крайбрежие на Бяло море. Въобще този списък би могъл да бъде продължен, но въпреки важността на тези местни имена при изясняването преди всичко на семантиката, употребата и географското разпространение на образуванията на *-ηνος*, те не са разглеждани по-цялостно поради несигурността, която в отделни случаи възниква при преценка на характера на съответното местно име.

*

Производните на *-ηνος, -ανος* в техните две основни употреби се явяват във всички области, които са свързани пряко с траките, т. е. в Тракия и Мизия (най-изобилно по горното поречие на Марица и Искър), а освен това в съседните области на Мала Азия, за които и без това има доста-

[1] Срв. например *Ἅλμος*, което едновременно е име на река, днешния Лом, и на града на нейното устие.

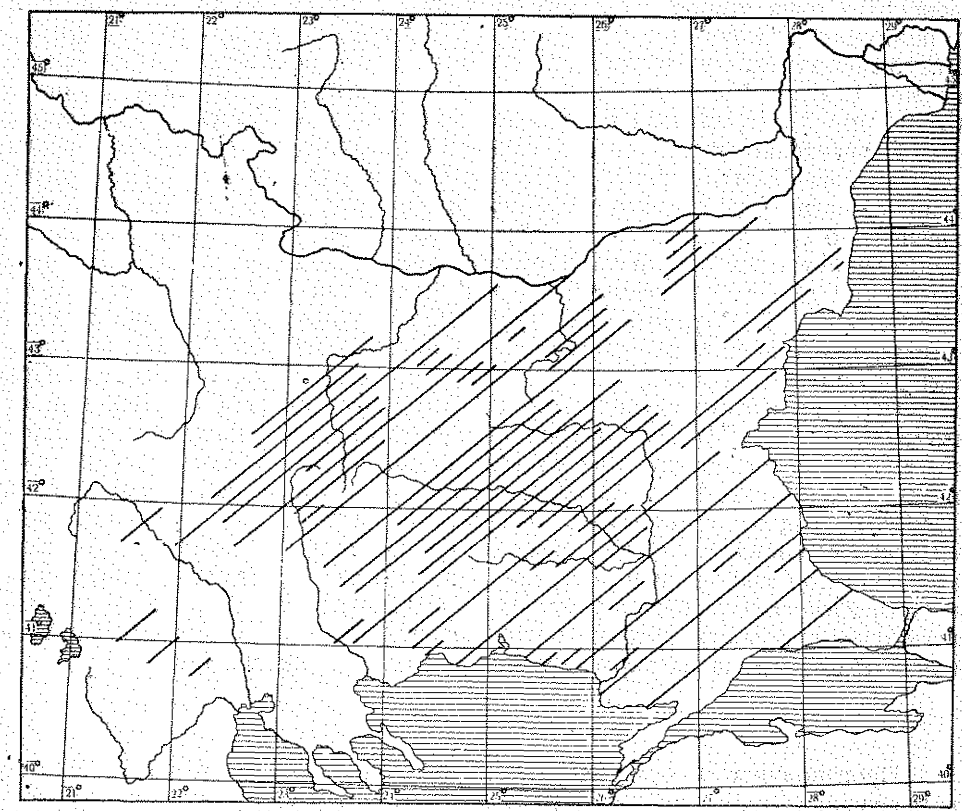
[2] БЕз, 10, 1961, стр. 514—515.

[3] Jokl, RE, 13, 289; Dečev, Sprr., 1957, стр. 81; Вл. Георгиев, Въпроси, 1958, стр. 103—104.

[4] A. Mayer, I, 1957, стр. 39 и тук стр. 45 и сл.

[5] За появата на *ε* вм. *η* срв. стр. 40 и сл.

тъчно основания да се предполага, че стоят в тясна зависимост с населението от югоизточната част на Балкански полуостров. Несъмнено е, че географското разпределение на нашия материал вероятно не отговаря напълно точно на действителното някогашно разпределение на изучавания тип, тъй като нашите наблюдения стоят в голяма зависимост от извънезикови фактори: липса на достатъчни сведения у античните автори за топонимията на вътрешността на Балканския полуостров и съседните земи, еднообразие на епиграфския материал[1] и т. н. Все пак има указания, които позволяват да се прецени достоверността на обрисуваната картина. Преди всичко обстоятелството, че в северна посока разпространението на нашия тип следва, общо взето северната граница на ареала *-para, -bria*[2].

Карта на областите с максимално застъпване на живия словообразователен тип -ηνος

В тази област на максимално застъпване на типа -ηνος и пр. разпределението на двата варианта представя интересна картина. В голямата част на този район нормалният вид на наставката е -ηνος. Специфич-

[1] Това напр. определя факта, че за Мизия, а в значителна степен и за поречието на Марица нашите образувания са почти изключително от типа 'епитет на божество'.

[2] Вл. Георгиев, Въпроси, 1958, стр. 91—114 и приложената там карта.

ността на положението тук проличава от обстоятелството, че покрай Κορδηνος, Μεκαστηνος и пр. тя се явява и в случаи, където иначе латинското влияние е очевидно, напр. *Tamitenus*, а, от друга страна, и в примерите Βολβαβριηνος, Καρδιβρηνος (-βριη-), срещу които от Черноморското крайбрежие имаме Καλλατιανός, Μεσαμβριανος и т. н., за които би могло да се предполага, че са съобразени със законите на гръцкия език. От Тракия произхождат примери като Κηριβωστρηνος, Δυσυρηνος, Κανζουρηνος и пр., при които появата на η е независима от предходното -ρ-. От друга страна, с -ανος има цяла редица примери от Тракия и Мала Азия от района на Пропонтида: Κοιλανος от Тракийския Херсонес, Ἀρβειλανος от района на Никомедия, Δραδιζανος, Δωλανος и Ῥακηλανος все от там и Δελκανος от Черноморското крайбрежие, при дн. Деркос, при които от гледището на гръцката фонетика би трябвало да очакваме -η-. Положението на тези случаи се определя от няколко обстоятелства: 1) преди всичко от този район е името на троянското племе Δάρδανοι, образувано със същия вариант на суфикса, факт, който гарантира старинността на словообразуването и в изброените по-горе примери, които, макар и да произхождат от паметници от късна епоха, не могат между другото и поради това да бъдат схванати като появили се под влияние на латински език; 2) фактът, че изброените примери са преди всичко от епиграфски паметници, също трябва да се прецени като сигурно свидетелство, че при тях имаме работа с графика, която отразява отблизо местния изговор; 3) потвърждение за това можем да получим и от един сравнително отдалечен район — непосредствено на запад от ареала с най-голямо насищане с примери от варианта -ηνος, в централната част на Балканския полуостров се явява етническо производно Δάρδανοι, не само образувано със същия суфикс, но и напълно идентично с името на троянските Δάρδανοι; както трябва да се очаква, в съседство с техния район се явяват и примери, образувани със суфикса -ανος, Ὀτευδανος = Ὀτε[υδ]ανικος, от манастира Трескавец при Прилеп, *Uscana*, Ἀλβανοί и т. н.[1]

И така, картината на географското разпределение на вариантите -ηνος, -ανος е много типична: докато -ηνος заема централната част на общия район на разпространението на този тип етнически производни, вариантът -ανος е запазен все още жизнен на северозападната и югоизточната периферия на зоната -ηνος. Това разпределение[2] дава възможност да се разбере хронологическото съотношение между двата варианта — по-старият -ανος е бил заменен от -ηνος, от който са били обхванати централните

[1] Че в района източно от Дардания е минавала границата -ηνος : -ανος, хубаво указание предлага името Γερμανός, град в областта на Пауталия (дн. Кюстендил), запазено в названието на р. *Джерман*, която в т. нар. Рилска грамота на Ив. Шишман се нарича още *Гърманщица* (срв. Й. Иванов, Български старини от Македония, 2. изд., 1931, стр. 598; Б. Бешевлиев, ИИБЕз, 3, 1954, 342; Б. Геров, Западнотракийските земи, 1961, стр. 302). Българските форми показват недвусмислено, че по отношение на изгласа античната форма на името Γερμανός е съвсем точна. Тъкмо поради това обаче многозначителен е фактът, че Прокопий, който в известното съобщение за родното място на Велизарий отбелязва, че Γερμανία Θρᾳκῶν τε καὶ Ἰλλυριῶν μεταξὺ κεῖται bell., 3. 11. 21, в другото свое съчинение дава името под формата Γέρμεννα ae., 4. 4. Това колебание на изгласа отразява много добре състоянието на граничния район между двете области, представени, от една страна, с -ηνος в тракийските области, а, от друга, с -ανος в районите на запад от първите.

[2] Както се вижда от приведения по-долу материал, следи от варианта -ανος са разпространени значително нашироко. За примерите по Черноморското крайбрежие срв. стр. 49.

области на общия ареал, а са останали незасегнати само някои периферни зони, изгубили поради една или друга причина непосредствения контакт със средищните райони, преди да бъде проведена промяната *-ανος, -ηνος*.

*

За звука, който се отбелязва с *-η-* в наставката *-ηνος*, ние имаме редица указания. Преди всичко примери като *Cendr/i/sseno* срещу Κενδρισηνος, *Tamiteno* и т. н. показват ясно, че и във всички останали етнически образувания, писани с гръцката азбука, с *η* е отбелязван *e* звук, а не *i*, както е било в гръцки от около II в. преди н. е.[1] За това говорят и случаи като Πετραδενο[2]. За характера на този *e-* звук особено показателни са начините, по които е писан епитетът на божеството от светилището при с. Лозен, Хасковски окръг. Вече обликът Γιχεντιηνω показва, че вокалното начало на наставката *-ηνος* е било придружено с ясно изразена йотация. Опит да се отразят последиците от нейното въздействие върху предходната съгласна са вариантите Γειχεδιηνος и Γινκιηνω. Както видяхме по-горе[3], при Ζυμιζδρηνος и т. н. имаме следи от аналогичен развой. Тези факти не оставят никакво съмнение, че отбелязваният с *-ηνος* суфикс се е отличавал от съответната гръцка морфема с най-типичните особености на своето вокално начало, т. е. че то е представяло *e-* гласна с йотация, оказваща силно палатализационно въздействие върху предходните (зъбни) съгласни[4]. Изговорът на това е бил по всяка вероятност доста широк, в полза на което би могъл да бъде приведен произходът на *η* и писания като Ῥοδοπιανος край *Rhodopeni*, които трябва да се обяснят заедно с всички случаи от римската епоха като Διμερανος и пр. като приближаване на тракийската форма към латинската, станало възможно не само поради семантични причини, но и поради общо близкия звуков изглед на двете наставки.

*

Изучаваната наставка се явява в централния ареал като *-o-*, респ. като *-a-* основа, при което в ръкописните паметници примерите с нея са обикновено с крайно ударение. Както видяхме обаче от проведения по-горе анализ, данните от нашите източници не биха могли направо да бъдат идентифицирани със състоянието на тракийския език в тази точка. Писмените паметници в същност отразяват формата и ударението на изучавания тип, тъй както той е бил включен в системата на гръцкия език, но има основание да се мисли, че в това отношение поне в една по-ранна

---

[1] E. Schwyzer, I, 1939, стр. 186 и таблицата на стр. 233; у Brandenstein, 1, 1954, стр. 72.

[2] В отделните указания за *η = i*, напр. Ἀλτῖνα, *Altinenses* срещу Ἀλτηνῶν ἔρυμα, *Sindrina* срещу Ζυμδρηνος и пр., ще трябва да виждаме следи от четене по гръцки на наставката *-ηνος*.

[3] Стр. 7 и сл.

[4] За йотацията на *-η* в *-ιηνος* говорят и обратни примери: Καρδιβρηνος очевидно съдържа във втората си част трак. *-βρια* и ако то не е писано Καρδιβριηνος, това е очевидно поради обстоятелството, че *η* и *ιη* са имали (почти ?) еднакво произношение. Тук вероятно трябва да се отнесе и Βρέναι, което трябва да се схване като производно от едно местно име като Βρέα, *-βρια*, т. е. = (Μεσαμ)βριανοι, (Σηλυμ)βριανοι.

епоха състоянието на тракийски не е било същото. За това говорят фактите при едно по-широко разглеждане[1].

*

Наставката -ηνος и пр. се усеща като добре изразена индивидуалност. Там, гдето при наличието на достатъчно данни или по друг път можем да контролираме словообразователния механизъм, картината остава съвсем ясна: производните от имена на -*o*-основи се образуват от онази част от думата, която остава, след като бъде махната тематичната гласна, напр. Ὀδησσός — Ὀδησσηνός, Σαλμυδησσός — Σαλμυδησσηνός, Βεδύσορος — Δυσυρηνος Δίον-Διηνός и т. н. Същият е механизмът и когато изходното име е от -*a*- основа: Κυφεληνός срещу Κύφελα, Δαυσαρηνός — Δαύσαρα и т. н. В това отношение има известни отклонения: докато от района на крайбрежието, което е било под силно гръцко влияние, имаме Μεσαμβριανός срещу Μεσαμβρία, Σηλυμβριανός срещу Σηλυμβρία, т. е. при всички тези случаи се проявява чувството, че в същност словообразователният елемент е само -νος, то във вътрешността имаме Βολβαβριηνος, Αλααιβριηνος, Καρδιβρηνος (-βριηνος), образувани от местни имена, чиято втора част е несъмнено пак -ηνος. Същото отношение, както при Μεσαμβρια — Μεσσαμβριανος, имаме и в периферните райони, за които става дума по-горе, т. е. Κοῖλα — Κοιλανοί и т. н. Тъкмо поради това този тип е очевидно по-старинен. Това се вижда и от факта, че α се явява пред -νος и в районите на -ηνος, но в местни имена, в които поради тази причина не са били могли да бъдат свързани с променилата се вече наставка -ηνος. Следващият етап от този развой се е проявил в разширяването на суфикса и върху -*o*- основи. Единият изходен пункт са били имена като *Αστακος, които поради характера на своето образуване са могли да имат форми за три рода. В такъв случай една форма като **Astakanos*, която е стояла правилно като производно от **Astaka*, е могла да бъде отнесена и към **Astakos*, Ἀστακοί. Решителният тласък обаче в посока на наблюдавания развой се е явил при следните обстоятелства: срещу образуванията Βεσσοπαρηνοι, Βαζοπαρηνοι и т. н. стоят форми не само като *Bessapara*, Βοσπαρα и т. н., но и срещу Βεσσουπαρον, Δριζιπαρος, *Drysiporo* и т. н. При това колебание в изгласа — какъвто и да е бил неговият произход — производните *Βοσπαρανος, *Βεσσοπαρανος се явяват веднъж срещу -*a*- изглас, а в други случаи срещу -*o*-, което дава възможност да се създаде отношението **paro-* : -**paranos* (> -**parenos*). Като имаме пред вид, че поради общия тракийски преход *o* > *a*[2] горното колебание на изгласа се дължи по всяка вероятност на едно преустройство на старата флективна система поради настъпилите фонетични промени, става разбираемо защо един -ανος (-ηνος)-тип е могъл да се разшири вън от първоначалните свои рамки.

---

[1] Срв. стр. 51 и сл. Но още тук обаче трябва да се отбележи, че твърдението на F. de Saussure, 1922, стр. 57 „on trouve de ces déplacements d'accent dans les ethniques quand l'origine est oublié", като дава примери Δινδυμήνη μήτηρ срещу Δινδυμηνή, Μαλήνη χώρη у Херодот, за което Сосюр казва „qui est presque évidement aussi pour Μαληνή", не улучва истината. Както се вижда, тук, стр. 51 и сл., в посочените примери имаме не форми с ново място на ударенията, а, напротив, реликти от по-стара акцентна система.

[2] Dečev, Char., 1960, стр. 175—176; Вл. Георгиев, Етим. и оном., 1960, стр. 104—107.

*

Материалите предлагат интересни факти за взаимодействието на нашия словообразователен тип с други близки по значение суфикси. Случаи като *Odessitani* са напълно ясни при наличието на форми Ὀδησῖται и Ὀδυσσηνοί. Също така срещу Ναϊσσιτανός имаме Ναϊσσίτης, а едно евентуално *Ναΐσσανος би могло винаги да се предполага поради Δάρδανοι от съседния район. Във всеки случай типът е бил доста жив и се среща и при обекти от по-ограничено значение, напр. Βαζιτηνος, Λιβοττηνος и др., а и вече споменатите Γεικετιηνος, Γεικεθιηνος и Γινκισηνος и *Bazosenus* срещу Βαζιτηνος, вероятно и Κουλκουσσηνος и т. н. показват, че типът е имал дълбоки корени в тракийски и е преживял важни процеси на този език. В такъв случай при примерите с *-itanus* бихме могли да говорим, както и по-горе, за промяна под влияние на гръцки и латински във формата на този суфикс, но не и за неговото заемане.

Интересен е случаят с епитета на Аполон върху плочи от едно светилище от района на Прилепско. Той се явява в три облика: Ἐτευδανισκος, Ὀτευδανος и Ὀτε[υδ]ανικος, които отразяват взаимодействието на три срещащи се, сродни по значение суфикси[1].

В повечето случаи не може да се установи дали при такова дублиране на суфиксите имаме работа със сложен суфикс, т. е. Sub. + Suf. (= $s_1 + s_2$), или с производни от готови имена, в които първият суфикс е влизал като словообразователен елемент, т. е. (Sub + s_1) + s_2. Съотношението между различните наставки, с които суфиксът -ηνος се явява в комбинации, е крайно интересно, но неговото разглеждане би ни отвело далече от нашите преки задачи. На два въпроса обаче е необходимо да се обърне по-специално внимание.

Край изобилния материал от Баткун, в който имаме Ζυμδρηνος и пр., в един надпис от Пловдив същият епитет се явява под формата Ζειvδρουμηνος[2], от което се вижда, че -μηνος- = -ηνος. Тази съпоставка и наличието на други примери от типа -μηνος, като Καρσιμηνος и т. н., както ще видим по-долу, е една възможност да се хвърли светлина както върху формите с -ηνος, а така също и върху отношението на балканските езикови области с малоазийските.

На второ място важни са следните факти: покрай редицата паметници от Пловдив, в които епитетът 'кендресийски' се явява редовно в облика Κενδρεισφ, Κενδρισφ[3], стоят случаите Ἀπόλλων[ι] Κ[εν]δρησι[νφ] от София, Ἀ]πόλλωνι Κενδρεισινφ σωτῆρι от Асеновград и *Apolli[ni] Cendr[i]sseno* от Свищов. Характерно е, че формите от Пловдив, мястото на култа на божеството, са всички без наставка -ηνος[4] срещу надписите, писани в другите краища на някогашна Тракия, където епитетът е с разширен облик. Това състояние е забележително и посочва един от пътищата, по които е ставало разпространението на нашата наставка: очевидно пловдивските паметници, т. е. от мястото, където традицията на култа е била най-жива,

---

[1] Доколкото четенето Ἐτευδανισκος трябва да се предпочете пред другата възможност Ἐτευδανιεικος, срв. Dečev, Sprr., 1957, стр. 171.

[2] G. Mihailov, IGB, 3, 1963, стр. 75, № 973.

[3] G. Mihailov, IGB 3, 1961, № 917, 918, 919, 921, 998.

[4] Единствено изключение като че ли е надписът № 1002, п. т., където епитетът е четен по следния начин: Κε]νδρεισι[νω. Фрагментарното състояние на паметника прави допълването все пак несигурно.

пазят по-старото състояние, при което епитетът на божеството е бил оформен с един по-старинен суфикс за местопроизход. Вън от тази най-близка среда обаче значението на тази наставка не е било достатъчно ясно и епитетът е получил като допълнително оформяване широко разпространения суфикс *-ηνος*. Тази процедура, макар че паметниците не са много изобилни, за да подпомогнат такива наблюдения, се забелязва и в други случаи: в два надписа от Малко Търново, гдето е бил почитан Аполон, обозначен като 'аулариокски', формата на неговия епитет е Αὐλαριοκος. В паметниците обаче вън от това място този епитет е оформен редовно с наставката *-ηνος*: Αὐλαρκηνος от Провадийско, Варненско, Радомирско и т. н. Ясно е, че суфиксът *-ηνος* е бил схванат като необходима характеристика за всички случаи, при които е трябвало да се подчертае специфичният изглед на етническите имена и сродните с тях категории, получени преди това с някой суфикс или пък изконни, както при Γετηνοί край Γέτοι.

*

Северозападната граница на разпространението на типа *-ηνος*, която (без да се абсолютизира), както видяхме, съвпада по забележителен начин с границите на други ареали[1], един факт, който показва несъмнено, че имаме работа във всички тези случаи с успоредни явления, които поради това с голяма вероятност биха могли да се смятат резултат на действието на едни и същи сили в приблизително еднакви хронологически рамки. Но ако в дошлия до нас материал живият словообразователен тип не е засвидетелстван на север от Дунава, следи от него са запазени в редица местни имена на север и северозапад от очертания район: *Burgenae*, станция по крайдунавския път между Акуминкум и Таурунум[2]; *Silacenae*, в Горна Панония, южно от Балатонското езеро[3]; *Serena*, станция на пътя между Поетовио (сега Птуй) и Мурса (сега Осийек)[4]; *Indenea*, по пътя от Салона за Сервициум[5]; Ποσηνοί, вероятно в долината на Уна[6]; *Creveni*, станция по пътя Лисус (сега Леш) — Улпиана (сега Липлян) — Наисус (сега Ниш), при вливането на Гьоска в Дрина[7] и т. н. Край тях имаме от същия район имена от паралелния тип *-ano: Albanum*, в Долна Панония, северно от Мурса (сега Осйек)[8], *Antiana*, кастел в Долна Панония, северно от Мурса (сега Осйек)[9] по-назапад *Uscana*, при Кичево в Македония[10], *Bassania*[11], южно от Лисус (днешния Леш) със запазено досега старо име *Pozana, Pezana*. При примерите с изглас *-en-* не може и да има съмнение, че са от занимаващия ни словообразователен тип[12].

[1] За това срв. стр. 38.
[2] А. Mayer, 1, 1957, стр. 101—102.
[3] П. т., стр. 305.
[4] П. т., стр. 300; покрай Sorenis, Seranis.
[5] П. т., стр. 171.
[6] П. т., стр. 278.
[7] П. т., стр. 198; покрай *Crebenis*.
[8] П. т., стр. 37.
[9] П. т., стр. 47; покрай него *Antianis*.
[10] П. т., стр. 351.
[11] П. т., стр. 79.
[12] При това за някой от случаите имаме и точни съответствия от районите с тракийска топонимия, напр. за *Serena* срв. *Serenis*, гранична река във Витиния; или пък с други суфикси, напр. за *Silacenae* срв. Ζελαηνος, Ζέλεια, град в Троада; за *Burgenae* срв. *Burgaena* и Βουργαιλος, лични имена и т. н.

Но и за изброените местни имена на *-anus* имаме сериозни съображения, които говорят, че се касае за примери, при които посоченият изглас в своята цялост е тъкмо нашият суфикс. Така срещу *Albanum* имаме Ἀλβανοί, илирско племе, източно от Драч; основната форма, от която е образувано *Uscana*, се явява в *Uscu(-dama)*, днешния Одрин, и е по всяка вероятност *-o-*основа; за *Bassania* имаме съвсем близко съответствие в Βασανίσαι, а за разбиране на словообразуването са важни примерите Βασί(βουνον), кастел край Анхяло (сега Поморие), Βαζοπαρα и т. н.; а освен това *Bassania* и *Uscana* произхождат от една област, включена между райони, от които са познати типични етнически производни като Ἀλβανοί, от една страна, и Δάρδανοι, от друга[1]. Че в този район наставката *-ηνος*, *-ανος* не е била все още изгубила своята словообразователна сила (без да бъде така продуктивна, както в тракийската област), личи от обстоятелството, че и тук, както в Тракия, Мизия и пр., тя се комбинира със сродни по значение суфикси, срв. напр. Κολετιανοι[2], в Горна Панония, на левия бряг на Мур срещу *Colentum; Salepitani*[3], образувани по същия начин като *Odessitani*, Βαζιτηνος и пр.; или *Barzanites* при Дърниш[4] срещу *Bersovia*, град в Югозападна Дакия[5], а вероятно и *Bersamae*, при днешния Айтос, в Югоизточна България[6] и т. н. Най-сетне за връзката между производните на *-ανος* в този район с образованията на *-ηνος* и пр. от Тракия добър пример е Τηδάνιος, река при Велебит, може би днешната Зърманя[7], чието име не би могло да бъде отделено от епитета Ταδηνος на Аполон и други божества, добре представен в тракийския материал, от който епитет имаме един паметник от района на Сараево, намиращ се недалече от споменатата река Τηδάνιος.

*

Продължавайки нашия преглед в югозападна посока, ние се натъкваме най-напред на разгледаните по-горе примери Ὀτευδανος, Ὀτευδανικος, Ἐτευδανισκος от Прилепско, които свидетелствуват за един пункт, гдето типът *-ηνος*, *-ανος* е бил достатъчно жив, за да се изправим пред следното положение в Гърция: типични етнически производни на *-ηνος*, *-ανος*, в тесния смисъл на това понятие и в този им вид, не са познати; в замяна на това суфиксът под формата *-ηνος* се среща в епитети и имена на божества като Ἀθήνη и в имена на селища като Μυκήνη, Μεσσήνη и пр., като особено характерен остава случаят с Ἀθήνη, което се явява с една и съща форма и като име на божество, и като название на географски обект, образувани и двете със суфикса *-ηνος*. Имаме следователно уникален случай на разгледаните по-долу[8]. Срещу това обаче в Северна Гър-

[1] P. Skok, ZONF, 7. 1931, стр. 46 и *сл.*
[2] A. Mayer, 1, 1957, стр. 195.
[3] П. т., стр. 298.
[4] П. т., стр. 78.
[5] Dečev, Sprt., 1957, стр. 54.
[6] П. т., стр. 54.
[7] A. Mayer, 1, 1957, стр. 332: Τηδανίου ποταμοῦ ἐκβολαί Ptol., 2. 1. 2.
[8] Срв. стр. 55 и *сл.* Това обстоятелство е още един аргумент в полза на обяснението на Ἀθήνη като етническо производно от едно местно име като Ἄθως, застъпено от R. Gansiniec, Eos, 5, 1960, стр. 21—23. Разбира се, трябва да бъде изоставено неговото обяснение на *αθ-, което според него е от неиндоевропейски, предгръцки език.

ция се срещат често етнически образования като, Αἰνιᾶνες, Ἀγριᾶνες, Ἀτιντᾶνες, Ἀκαρνᾶνες, Ἐγχελᾶνες и т. н., а същият тип е засвидетелствуван още в линеарните надписи в примери като *a-pu*$_2$ *-ka -ne* (мн. ч., етническо производно?) срещу *a-pu-ka, pa-ki-ja-ne* (мн. ч., местно име), *pa-ki-ja-na-de* (вин. пад.+δε), *pa-ki-ja-pi* (тв. п.), *pa-ki-ja-si* (дат. пад.), *pa-ki-ja-ni-ja* (производно), *i-na-ne, i-na-pe* и производно *i-na-ni-ja*, освен това *re-ka-ta-ne, te-ta-ra-ne, wo-tu-wa-ne*, вероятно всички местни имена[2]. За жизнеността на словообразователния тип трябва да се има пред вид, че засвидетелствуваното у Херодот и други автори Ἐγχελέες, Ἐγχελέοι в по-късните говори се явява под формата Ἐγχελᾶνες, Ἐγγελᾶνες[3].

*

Продължавайки на изток, гдето в Беломорска Тракия типът -ηνος и пр. е добре засвидетелствуван, ние срещаме преди това една зона, главно около долното течение на Вардар, Халкидическия полуостров и съседните области, гдето в употреба аналогична на нашия суфикс се явява -ων-, -ον- и пр.[4]. Това са напр. Σίθωνες, *Sithonii*, на Халкидика, източно от Олинт, в двата полуострова Палене (сега Касандра) и Σιθωνία, Σιθονια (сега Лонгос); Σκιώνη, град в споменатия полуостров Палене; Μεθώνη, град в Халкидика; Τορώνη, град в полуостров Ситония (сега Лонгос); Μυγδόνες, по долното течение на Вардар, и Μυγδονία; Κρηστῶνες, между долното течение на Вардар и Струма; Ἠδωνοί, Ἠδωναί, Ἠδῶνες, Ἠδωνίδες, по долното течение на Струма; на изток от тях Βίστονες, от устието на Места по крайбрежието с Βιστονὶς λίμνης; Κίκονες, още по̀ на изток между споменатото Бистонско езеро и устието на Марица; Μαρώνεια, град в областта на киноките и т. н. Както се вижда от направения преглед, горните образования, заемащи определена област, по отношение на значение и употреба стоят напълно успоредно спрямо формите с -ηνος, -ανος. Това личи между другото от случаи като *Marene*, област на беломорския бряг, покрай споменатото Μαρώνεια или от съпоставката Ἰτωνίς, Ἰτωνία: Ἀθηνᾶ, за което да се сравнят данните на Ety. M. Ἰτωνίς καὶ Ἰτωνία ἡ Ἀθηνᾶ εἴρηται παρὰ τοῖς Θεσσαλοῖς ἀπό τινος πόλεως Ἴτωνος, които се потвърждават и от споменатите от Plat. Ax., 364d, Ἰτώνιαι πύλαι в Атина. Още по-полезен е следният пасаж от Атеней (II в. от н. е.): Εὐθύδημος ἐν τῷ περὶ ταρίχων τὸν δελκανόν φησιν ἰχθὺν ὀνομάζεσθαι ἀπὸ Δέλκωνος τοῦ ποταμοῦ ἀφ' οὗπερ καὶ ἁλίσκεσθαι, 3.118b. Очевидно Евтидем (II пр. н. е.) греши, като се опитва да изведе името на рибата от това на реката, и двете те са независими

Гансинец правилно открива значението 'връх, височина', а в такъв случай **αϑ-* е от ие. *ak'* — със застъпване $\kappa > \beta$, както в албански (и ирански); срв. за формата особено алб. *athërë* 'стипчив, горчив' (от по-старо 'остър'), Pokorny, 195, стр. 18, и преди това G. Meyer, 1891, стр. 2. Че този тип застъпване е имал значително по-широко разпространение на Балканския полуостров, ще се опитам да покажа другаде; срв. освен това и Вл. Георгиев, Етим. и оном., 1960, стр. 89—94, който го свързва с дако-мизийски, по-ранен етап от развитието на албански.

[1] P. Kretschmer, Sprache, 1923, стр. 67; H. Jacobsohn, KZ, 57, 1930, стр. 76 и сл.; E. Schwyzer, 1, 1939, стр. 78 и 487.

[2] E. Risch, Zur Geschichte der griechischen Ethnika, MH, 14, 1957, стр. 63, заб. 1.

[3] За разликата по отношение на характера на основата срв. стр. 51 и сл.

[4] H. Jacobsohn, KZ, 54, 1927, стр. 283 и сл.

образования от името на езерото Δέλχος[1]. Така възниква въпросът: в какво отношение се намират наставките -ων(ο), -ον(ο) спрямо -ηνος, -ανος. Касае ли се за изконно успоредни образования или стоят в някаква непосредствена връзка, при което едната да представя фонетично преобразование на друга (или пък и двете са преобразования на един евентуално незасвидетелствуван трети облик)? От успоредните форми Ἠδωνοί, Ἠδῶνες: Ὦδονες, ἔθνος Θρᾴκης τοῖς Μαίδοις ὅμορον St. Byz., 706. 8; Ὀδωνίς· ἡ Θάσος τὸ πάλαι Hesych; Ὀδόμαντοι, Ὀδόμαντες, непосредствено на север от Ἠδωνοί[2], е ясно, че в същата тази област, в която се явяват образованията -ων-, -ον- срещу -ηνος, -ανος, имаме колебания ω, ο: η и в други случаи, вън от наставката, което позволява да се разбере, че при -ων-, -ον-: -ηνος, -ανος имаме работа с един и същ суфикс, който поради специфични фонетични промени е получил два различни облика[3].

*

Още по̀ на изток типът -ηνος, -ανος преминава в Мала Азия. Както се вижда от изложения материал, той е особено жизнен около Пропонтида, което не може да изненада, тъй като този район и в друго отношение се свързва с ономастиката на Тракия. Вън от него образованията от този тип се срещат и във Фригия и в съседните области и в по-късните епохи той показва стремеж да се разширява, така че се явяват етнически производни като Δαμασκηνός, Θαψακηνός от Θάψακος, на Ефрат, та дори и Παταληνός от Πάταλα в Индия[4]. Това късно разпространение обаче тук ще трябва да бъде оставено настрана, тъй като то стои очевидно във връзка с нарасналото значение на гръцкия език от периода на т. нар. гръцка колонизация насетне, по времето на Александър Македонски и последвалата епоха на еленизма, и в това отношение Сосюр[5] има в голяма степен основание, когато бележи, че късното разпространение на този суфикс е в същност момент от гръцката езикова история „un fait de langue grecque“[6].

Но и за по-ранната епоха точното разпространение на нашия словообразователен тип в Мала Азия все още мъчно може да бъде проследено. Все пак има няколко момента, които предлагат достатъчно указания в това отношение:

---

[1] По този въпрос срв. и стр. 53, заб. 4.

[2] За Ὀδόμαντες, срв. стр. 57 и сл.

[3] При това от наличието на форми като Ὦδονες: Ὀδωνις с ω: ο в началото на думата трябва да се заключи, че по всяка вероятност езикът, от чиято област са тези форми, не е познавал квантитетните различия, което личи и от колебанията Σιθωνία: Σιθονία, Κρηστῶνες, Ἠδῶνες: Μυγδόνες и т. н. Показателни са и колебанията на изгласа като Ἠδωνοί: Ἠδωνες, за които вж. по-долу, стр. 48 и сл. и 51 и сл.

[4] F. de Saussure, пос. съч., стр. 568.

[5] П. т., стр. 574.

[6] Втората част на неговото твърдение обаче, че в тези късни данни не може да се търси „l'indice de son extension réelle dans les différents idiomes barbares“, както се вижда от изложеното дотук и от това, което следва, не може да бъде приета в нейната цялост.

1. Хипонакс и Херодот, както и старите атически епиграфски паметници познават производни от типа на *-ηνος* изключително от северозападните и северните райони на Мала Азия[1].

2. Голямата част от формите на *-ηνος* като *Τιβαρηνοί*, *Ματιηνοί* и т. н., които от гледна точка на гръцкия език не могат да бъдат анализирани, се намират пак в Мала Азия, в нейните северни райони и в Армения[2]. Този факт е от голямо значение, тъй като той прави много вероятно заключението, че преходът *-ανος, -ηνος* е станал не в гръцки език.

3. Пак в този район, в неговия северозападен ъгъл, се явяват архаичните образования на *-ανος*, като *Ἀρβιλανός, Δραδιζανος* и т. н., за които става дума по-рано. Тъй като този тип е очевидно предходна степен на *-ηνος* и тъй като той се явява с *Δάρδανοι* още у Омир, очевидно е, че неговото запазване тук е едно общо указание за по-ранното му съществуване, поранно във всеки случай от прехода $\alpha > \eta$ в йонийски, в случай че ние подозираме гръцките диалекти за настъпилата фонетична промяна във фонетиката на нашия суфикс.

4. Че тук в Мала Азия, в нейните северозападни райони, гръцкият език е приел наставката *-ηνος* и пр., говори мястото на този суфикс в рамките на гръцката езикова история. Гърците го познават от своя контакт с малоазийското население при постепенното си разширение. Така, ако той се появява най-рано във връзка със споменавания на населени места от Пропонтида и на съседните европейски и малоазийски области, това показва, че тъкмо тук той прониква в езика на гърците най-напред с готовите етнически производни, с които автохтонното, негръцко население обозначава жителите на дадено място, божеството, свързано с определен географски обект и т. н. За свързаното с гръцкото самочувствие противопоставяне „гръцко—негръцко" тези етнически производни със своята специфична форма в очите на гръцкия говорител са били типични обозначения за негръцкото население на варварския свят. Тази проникнала група от заети малоазийски форми с основно значение 'член на негръцко население на дадено населено място' дава основата на един словообразователен тип, който се разпространява нашироко заедно с разширяването на кръгозора на гръцкия свят. Така, ако в Южна Испания още по времето на Хекатей и Херодот имаме *Μαστιηνοί, Μαστιανοί* срещу *Μαστία*[3], то тези случаи могат да бъдат схванати като едни от ранните примери за отбелязания процес, който с времето бива прилаган все по-нашироко.

5. С образуването на редица от тези автохтонни, негръцки селища в гръцки колонии бива създадено ново положение, като за обозначаването на техните жители се явяват етнически производни по общоизвестните гръцки образци. Необходимостта от това е била толкова по-голяма, като се има пред вид, че гръцките образования от този вид са свързани с известни социално-правни отношения[4]. Така се създават цяла серия паралелни образования като *Ἀστάκιος* — край *Ἀστακηνός, Ἴστριος, Ἰστριεύς*

[1] H. Jacobsohn, BPhW, 34, 1914, шпалта 975—976 „von thrakisch — phrygischem Gebiet"; H. Jacobsohn, KZ, 57, 1930, стр. 107—111; F. de Saussure, пос. съч., стр. 573.

[2] F. de Saussure, пос. съч., стр. 569.

[4] H. Jacobsohn, KZ, 57, 1930, стр. 109.

[4] Срв. тук, стр. 5.

покрай Ἰστριανός, Ἰστριηνός и т. н. и положението на облиците с наставка -ηνος в тези двойки ясно проличава от приведените по-горе бележки на Стефан Византийски за примерите Ἐδεσσηνός и Κιανοί[1].

6. Във връзка с току-що очертаната съдба на типа -ηνος в гръцки език стои още един факт. Това е последователната му поява в нашите писмени извори като -ο-, респективно -α-основа, с крайно ударение. По-долу ще изложа и други съображения, защо типът -ηνος, -ανος, тъй както той е засвидетелствуван по паметниците от изучаваните райони, трябва да се смята вторичен и произлязъл от по-стари консонантни основи[2], тук обаче трябва да отбележа, че това преустройство е станало при специфичната ситуация, която се създава при влизането в контакт на гръцкия език с автохтонните етнически производни от разглеждания тип. Достатъчно е да се хвърли око на прегледа, който Дитенбергер[3] прави на случаите, в които в гръцки се явяват производни на -κός вместо нормални и очаквани етнически производни, за да разберем, че за гръцкия говорител образованията на -ηνος и т. н. в техния по-старинен вид са били по своята обща употреба и стилна характеристика, съпоставени с типа -κός. Така последният се употребява за жени, когато трябва да се обозначи селището, от което те произхождат, напр. Ἀττική срещу Ἀθηναῖος; същите образования се явяват като етнически производни за обозначаването на тази част от автохтонното, негръцко население в гръцките градове, което не е имало никакви граждански права и е образувало голяма част от робите, напр. Ἀττικοί срещу Ἀθηναῖοι и т. н. Подобен кръг на употреба се долавя и в гръцката езикова практика и по отношение на наставката -ηνος. Това личи от приведените бележки на Стефан Византийски за етническите производни от Едеса, Киос и Тюридиза; от успоредното съществуване на образования с наставка -ηνος покрай типично гръцките етнически производни от имената на гръцки колонии, създадени на местата на стари, автохтонни селища; от почти изключителната употреба на същата наставка при обозначаването на населението на негръцки селища и райони и т. н. Тъкмо тази близост между двете наставки — гръцката -κός и заетата -ηνος — е станала причина последната да бъде повлияна от първата, като бива включена в -ο-склонение и получава крайно ударение. Този процес е бил улеснен от обстоятелството, че образованията на -κός са давали удобна възможност за получаване на форми за трите рода, обстоятелство, особено важно при една категория, с която се обозначават обитателите на едно селище, територия и т. н.

*

Източната граница на образованията на -ηνος и пр. северно от Пропонтида следва черноморския бряг и тъй като тук са се срещали езикът на местното население и езикът на гръцките колонисти, мъчно е за всеки отделен случай да се посочи дали имаме работа със стара, автохтонна форма или с нова, дадена съобразно с гръцката практика. Във всеки

[1] Срв. стр. 6 и сл. Характерна е и бележката за етническото образуване Τυροδιζηνός, № 102.

[2] Във всеки случай показателни са в това отношение колебанията в примери от сродни категории като Ἠδωνοί : Ἠδῶνες.

[3] Hermes, 42, 1907, 9—34.

случай и облиците на Μεσαμβριανός, Σηλυμβριανός и пр. от крайбрежието срещу Ἀλαπαίβρηγος и пр. от вътрешността биха говорили най-малко за промяната на фонетическия изглед, станал вероятно под гръцко влияние, на едни по-старинни образования. В такъв случай за колебанието Ἰστριανός : Ἰστριηνός би могло да бъде търсено обяснение и в току-що посочените обстоятелства.

*

Облиците с *-ηνος, -ανος* следват и северния бряг на Черно море. Жизнеността на наставката от тези райони и съседните области от вътрешността се определя от факта, че тя се явява в случаи като Γετηνοί срещу Γέται, Λαζενος срещу Λαζοί, Λάζαι[1] и т. н., при което последният пример е особено важен за разбиране на действителния вокализъм на наставката, който е бил такъв, какъвто констатирахме и за примерите от Тракия[2].

Този факт, както и обстоятелството, че в района на Северното Черноморие срещаме примери за една наставка, която иначе е най-богато застъпена в областите, заети от траките, не представят изненада, тъй като тъкмо от Северното Черноморие имаме немалко данни за значителното участие на тракийска компонента в тукашната антична ономастика[3].

*

И така, използувайки данните на античните извори, ние можахме да констатираме един значителен район, в който наставката *-ηνος* и пр. се употребява за образуване на производни от местни имена, които обозначават жители на даден обект или служат като епитет към името на отделно божество. Тези образования са най-чести в Тракия и съседните малоазийски райони, а прегледът за тяхното разпространение даде възможност да се доловят редица проблеми, които възникват от досега на този централен ареал със съседните области. Картината се изпълва с още повече подробности, ако се вземат под внимание редица факти от други езици, които не са поставяни във връзка с проучваното от нас явление. На първо място тук трябва да се има пред вид категорията на имената на *-ĕne, -ianе,* останала до днес много жизнена в славянските езици, за която въпреки всички досегашни опити нямаме сполучливо обяснение[4]. Редица факти определят особеното положение на тези образования. Преди всичко необикновеното съотношение на облиците им за единствено и множествено число: основната форма при тях е множественото число, от което единственото се образува чрез наставката *-нинъ*, напр. ѕолѵгнанинъ срещу ѕолѵгнане и пр. Тази неочаквана намеса на сло-

[1] L. Zgusta, 1955, стр. 334.
[2] Срв. стр. 40.
[3] L. Zgusta, пос. съч., стр. 278—290, и I. I. Russu, SCIV, 9, 1958, стр. 303—331.
[4] W. Vondrak, 1924, стр. 542—543; A. Vaillant, 2, 1, 1958, стр. 216—219; R. Aitzetmüller, KZ, 71, 1953, стр. 69 и сл.; общо за този тип имена в славянските езици срв. напоследък J. Spal, Místní jmena obyvatelská zakoncena na *-any*, в Sbornik Vyšší pedagogické školy v Plzni. Jazyk a literatura. I. Praha, 1958, стр. 5—133, и Б. Марков, Именските наставки *-ин* и *-янин*, МЯ, 8, 1956, 1, стр. 8—23.

вообразуването при оформянето на противопоставянето „единствено число : множествено число“, предавано иначе със средствата на флексията, става разбираемо, като се имат пред вид случаи като *българин : българи* и пр., които също са влезли в славянските езици със своето множествено число, към което тепърва е била създадена една форма за единствено[1].

Необичайно е на второ място при тези образования съотношението между по-обикновените форми на *-iane* и значително по-редките случаи на *-ĕne*: словѣне, єѣюпгѣни Клоц., 6 b.36, н[зран]литѣннинъ Йо 1.48 в Асем., а също и Зогр. и Сав. кн. и т. н. Отношението между тези две разновидности на наставката, за което няма досега задоволително обяснение, е толкова по-забележително поради факта, че в балтийските езици наставката се явява последователно със застъпник на старо *ē*: лит. *-ėnas*, лет. *ēni*: *Tilžėnas* 'тилзитец', от *Tilže, kalnėnas*, 'планинец' от *kálnas* 'планина', *girėnai* от *girė*, имена на села като *Bitėnai, Stalupėnai* и т. н., а освен това в роднински имена като *brolėnas*[2].

Третата особеност на разглежданата категория е това, че в склонението на разглежданите имена се явяват наред с формите от консонантното склонение, напр. стб. граждане, ст. ч. *Polas* местен падеж от *Poljane* и пр. и облици от твърдите *-o-* основи, напр. гражданъ, винителен и творителен падеж, мн. ч., когато иначе в праславянски при атематичните имена се явяват облици от *-i-*, *-jo-*склонения, напр. стб. дьнн винителен падеж, мн. ч. срещу дьне именителен падеж, мн. ч. и т. н.

Всички тези странности в една категория, която поради своя характер по начало може да бъде подозирана по отношение на изконността си[3], намират своето добро обяснение в светлината на тракийските факти, чийто развой, от друга страна, се уточнява добре от съпоставката със славянските: по отношение на своето общо значение славянските образования се покриват напълно с първата основна употреба на тракийските случаи с *-ηνος* и пр.; необяснимото от славянска гледна точка *iane*: *-ĕne* намира своето обяснение в рамките на тракийския развой — по-горе бе посочено, че в тракийската наставка *-ηνος* и пр. вокалното начало развива силна йотация, под чието въздействие предходните дентали се подлагат

---

[1] Факт, напълно естествен за имена, които обозначават жители на дадено място, срв. напр. с румънските образования на *-eап*, които са били заети от български също във формата на мн. ч., по която сетне на румънски е образуван облик за единствено, срв. A. Graur, стр. 65. — Образуването на единственото число с наставката *-инъ* е било най-широко застъпено в славянските езици, но то не е било единственото. В българските говори единственото число може да се получи и чрез наставката *-ецъ*, срв. *сливненец, шумненец* и пр. Бележката на Б. Марков, пос. съч., стр. 13, с която се опитва да противопостави формите като *софиянец* на *велешанец*, обяснявайки първата като резултат на перинтеграция от примери като *шуменец, плевенец* и пр., които според него се явяват от *Шумен, Плевен* и т. н., е построена върху недоразумение: **шуменец, *плевенец* и пр. не съществуват. Съответните производни от *Шумен* и *Плевен* гласят само *шумненец, плевненец* и пр. Не може да се използува за противопоставянето на *софиянец* срещу *велешанец* (а оттам и за аргументирането им на различния им произход) и фактът, че в множествено число имаме *софиянци*, но *велешани*, показва само, че имаме различни степени на един и същ развой.

[2] A. Leskien, Die Bildung der Nomina im Litauischen, Leipzig, 1891, стр. 388—390; A. Vaillant, пос. съч., стр. 218.

[3] Срв. по-горе, стр. 3 и сл.

на промени, аналогични на славянските зъбни съгласни пред стария *-i-*; така славянската разновидност *-iane* е пряко продължение на полученото поради фонетични промени тракийско *-ιηνος*; в славянските форми *-iane*: *-ĕne* следователно са отразени два различни етапа от едно дълготрайно влияние на тракийски върху праславянски; че през ранния период са нахлули облиците на *-ĕne* (< трак. *-ηνο-*), за това говори обстоятелството, че само техните съответствия познаваме в балтийските езици, които поради този факт заедно с праславянски са били в обсега на тракийското влияние; в по-късния период, когато в тракийски настъпва промяната *-ηνος* > *-ιηνος*, новите форми изместват постепенно и в праславянски старите *-ĕne*, които се запазват само в отделни случаи; по това време балтийските езици са били вече далече и не са могли да изпитат късното въздействие на тракийски, та облиците — *-ēnas* и пр. се запазват непроменени; отбелязаното колебание в праславянското склонение на тези имена и постепенното отстъпване на консонантните форми пред облиците на *-o*-склонение намират също своето добро обяснение: облиците с *-ηνος, -ανος* са засвидетелствувани доста рано, а в дошлите до нас паметници те преобладават; в две периферни зони на този ареал обаче — на юг, в Северна Гърция, при имената на племената Ἀθαμᾶνες, Ἀκαρνᾶνες, Ἐγχελᾶνες и т. н. и на север в праславянски — се е пазело още старото състояние. Преминаването на тези имена към *-o*-основи застига праславянската област късно, в епохата на разпадането на праславянското единство, та старите консонантни облици се запазват в отделни славянски езици живи дори до днес, напр. в словенските *Goričah* покрай *Goričanih*, *Goričam* покрай *Goričanom* и т. н.[1], така славянските факти, запазили отчасти своя архаизъм в съпоставка с формите Ἐγχελᾶνες и пр. от Северна Гърция, позволяват да възстановим един цялостен процес, от който в междинните области на ареала *-ηνος, -ανος* са останали следи само от късните етапи. Но съпоставката на славянските форми с примерите Εγχελᾶνες и пр. дават и други възможности — славянските форми на *-iane, -ĕne* и лит. *-ēnas*, лет. *-ẽns* са акцентувани върху първата гласна на наставката, точно така, както и случаите Ἐγχελᾶνες, Ἀκαρνᾶνες и т. н.; и тук двете крайни зони пазят старинното състояние, а различието в централния ареал е напълно разбираемо, като имаме пред вид, че новото акцентиране на *-ηνος, -ανος* се е настанило в голямата част от случаите едновременно с включването на тези примери в *-o*-склонение; но че и в тази зона ударението някога е падало не върху последната сричка, за това говорят примерите като отбелязаните по-горе Δινδυμήνη μήτηρ, Σιμήνη и пр. и особено случаят Μαλήνη χώρη в малоазийска Мизия и следователно документира пряко посочената от нас промяна в мястото на ударението; че тези случаи не са нови спрямо останалите примери, за това говори не само тяхното изолирано положение, но и обстоятелството,

[1] И тези форми не стоят в рамките на нормалния славянски развой, тъй като те не предлагат очакваните промени за съчетанията „вокал + назал". Наистина появата на *a* вместо очакваната носова гласна обикновено бива обяснявана като резултат на деназализация поради следните *-m*, A. Vaillant, пос. съч., стр. 188, но като оставим настрана факта, че указанията за този развой (вън от горната категория, срв. напр. Vondrák, стр. 124, не са сигурни) са валидни само за падежите на *-m*, докато за появата на ст. ч. *v Polas*, словен. *Goricah* и пр. трябва да се приемат аналогични изравнявания, което звучи много странно за едни и без това изолирани реликтни форми.

че те носят ударението на същото място, на което и типовете Ἔγχελάνες и блг. *поляне*. Така всички особености на славянските имена на *-iane*: *-ene* намират своето добро обяснение в светлината на тракийските факти, а това обстоятелство е сигурно указание за тесния контакт между праславянски и тракийски.

*

Интересни данни във връзка с проблема, който ни занимава, предлага арменският език, който особено в своя най-ранен период на своето развитие познава във фукции, близки на тези, в които се явяват образованията на *-ηνος, -ανος*, наставките *-uni, -eni, -ani*[1]. По своята употреба тези наставки се подреждат в следните групи: 1) с наставката *-uni* се образуват в класическия арменски език имена на някои благороднически семейства със значение 'тези, които са от семейството на . . .', напр. *Aršak-uni* от личното име *Aršak, Bagratuni* при *Bagrat* и т. н.; 2) разширени с наставката *-k'* за множествено число същите образования се явяват в топонимията, напр. *Aršakuni-k'*, *'Apahuni-k'* и т. н., в които Х. Хюбшман вижда названия на някогашни семейни владения; 3) суфиксът *-eni* се явява най-напред (по всяка вероятност) при плодните дървета и сетне се разширява и върху останалите дървета[2].

Преди да се занимаем с арменските факти, трябва да се обърне внимание на обстоятелството, че в редица случаи се наблюдава във вокалното начало на тези суфикси колебания на *e*: *a*, поради което от формална гледна точка суфиксът *-eni* не може да бъде отделен от наставките на много старинни арменски местни имена, като *Arberani, Erexani, Erevan* < *Yerevani* и т. н., а както отбелязва и самият В. Банъцяну[3], примерът *Taruberan*: *Tarberuni* показва, че наставките *-uni* и *-ani* се явяват една вместо друга без никакви мъчнотии. Тези примери могат да послужат и като изходен момент за разбиране на арменското състояние в светлината на занимаващите ни тракийски образования на *-ηνος*. Както бе обърнато внимание по-горе, заетият от български език суфикс *-ean* в румънски служи не само да се образуват жителски имена, но и се явява като една от най-употребяваните наставки за фамилни имена. Така ние разбираме първата употреба на суфикса *-uni* в арменски и добиваме представа за пътя на развоя: несъмнено тези образования, по своя произход жителски имена, най-напред са били употребявани с лични имена, срв. напр. Φλ(άβιος) Ῥοδοπιανος. Когато връзката между името на географския обект и етническото производно от него се изгуби (което при масивно разместване на населението е ставало в големи размери), наставката в тези случаи е била схваната като характерна за обозначаване на хора, тясно свързани по своя произход. Така тя е могла в един следващ етап на развоя да се употреби пак за обозначаване на общ произход, като се прибави към едно лично име, личното име на един прародител.

[1] За този въпрос срв. напоследък V. Bănăţeanu, Sufixe urartice in armeana clasica, SCL, 11, 1960, стр. 79—99, който, както се вижда и от заглавието на статията, предлага различно решение на въпроса от застъпваното от мене.

[2] Пос. съч., стр. 90, и H. Jensen, Altarmenische Grammatik, Heidelberg, 1959, стр. 38, § 80.

[3] Пос. съч., стр. 77, заб. 7.

При това случаите като *'Aršakuni-k'* и пр., които, както посочихме по-горе, се употребяват в топонимията, изглежда, представят един междинен етап в очертания развой.

По-странна изглежда на пръв поглед третата от посочените арменски употреби. Все пак и тя може да бъде разбрана в светлината на разглежданото по-горе δελκανός 'вид риба', което по своята структура е напълно ясно. Касае се за едно производно от даден топоним, с което се обозначава известен продукт, характерен за съответния географски обект или по някакъв друг начин свързан с него[1]. При това положение става ясно, че и третият вид употреба сред арменските примери в семантично отношение се свързва добре с тракийското състояние.

Но арменските образования с *-uni* и *-eni (-ani)* намират в тракийския материал обяснение не само на своето значение. Нещо повече, тракийските факти предлагат други интересни възможности. Отношението на приведените по-горе примери *Tarberuni*: *Taruberan* със своето редуване *-uni*: *-ani (-eni)* показва, че разпределението на *-uni* и *-ani (-eni)* съобразно с тяхната употреба е вторично, а, от друга страна, напомня много на разгледаното по-горе отношение между Μαρώνεια: *Marene*. Тези факти ни водят съвсем естествено до едно важно заключение: арменският език, в който успоредно съществуват наставките *-uni*: *-eni (-ani)*, трябва да се е оформил през известен период от своята история в район, който е граничел с ареалите *-ηνος (-ανος)*: *-ον-* (*-ων-*). Така нашите наблюдения ни отправят към района на Халкидика, Долния Вардар и пр., гдето, както показахме по-горе, са разпространени формите с *-ον-*, *-ων-*, обхванати от всички страни с облици на *-ηνος*, *-ανος*[2]. В тези области именно трябва да се дирят ранните поселения на арменците преди тяхното преселване в Мала Азия[3]. Разпределението на арменските суфикси дава възможност за още по-близко определяне на положението на арменски в тази област: фактът, че наставката *-uni* служи в арменски за образуване на фамилни имена, като се явява и в топонимията, трябва по всяка вероятност да се свърже с обстоятелството, че тъкмо този суфикс ще да е бил изконен в арменския език или, с други думи, поради горното обстоятелство трябва да се предполага, че арменският език е спадал към очертания по-горе ареал *-ων-*, *-ον-* в района на Халкидика, Долния Вардар и пр.; специфичната употреба на суфикса *-eni*, от друга страна, показва, че той наистина не ще да е бил изконен в арменски, но че ще да е бил въведен в арменски като обозначение на плодни дървета, заедно с готови заемки от съседните области с *-ηνος*-суфикс[4].

---

[1] Че подобни случаи не са многобройни сред нашия тракийски материал, това е разбираемо, като се има пред вид какви са нашите източници.

[2] Срв. стр. 45 и сл.

[3] Срв. Вл. Георгиев, Етим. и оном., 1960, стр. 124—129, който свързва арменски с фригийски — „арменски представлява по-нататъшно развитие на фригийския език или поне арменски и фригийски са два диалекта на един общ език", п. т., стр. 124 — поради други съображения, дири арменската прародина в „областта на изток от Вардар с част от Западните и Централните Родопи", п. т., стр. 129; преди това в Тр. ез., 1957, стр. 74—83, особено стр. 82. По-късно обаче в Торопутіе, 1961, стр. 31—32, в отдела за протофригите вече не става дума за арменците.

[4] Трябва да припомня споменатото по-горе отношение между Δέλκων 'поток при езерото Δέλκος' срещу δελκανός 'вид риба', което по разпределението на формите на суфикса съобразно със значението отговаря на арменското състояние. Тези примери при това поло-

*

Етнически производни на *-anus* са познати в латински, и то не само при имена на *-a*-основи, напр. *Abellanus* при *Abella, Blerani* при *Blera, Gelani* при *Gela* и т. н., но и при *-o*-основи, напр. *Angulani* при *Angulus, Asculani* при *Asculum, Firmani* при *Firmum, Satricani* при *Satricum* и пр.[1] Проучвайки различните основни типове етнически производни от италийския полуостров и определяйки образованията на *-enses* като най-късен типичен римско-латински пласт, тези на *-ini* като проникнали от илирийски в латински, напр. *Taranteni, Amiternini* и пр., а като получен евентуално от лигурски типът на *-ates*, напр. *Ardeates, Antiates, Sestinates* и т. н., Е. Зайфрид смята, че етническите производни на *-ani* са общо италски, напр. лат. *Romani*, оск. *Púmpaiians*, умбр. *Treblanir* и пр.[2] За появата на този суфикс обаче той дири обяснение само в рамките на латински, като допуска, че изходен пункт са били местните имена на *-ul-, -c-*, които са завършвали не само на *-a*, напр. *Saticala, Aefulae, Mutuesca, Gravisca*, чиито етнически производни са гласели съвсем естествено *Saticulani, Aefulani, Mutuescani, Graviscani*, но и на *-um*; напр. *Cingulum, Corniculum, Tuficum* и пр., при които според автора са могли да се появят по аналогия на примерите от първата категория производни на *-ani*[3]. Разбира се, подобен процес не може да бъде изключен като възможност, но в предложеното тълкуване има редица слаби пунктове: 1) ако наставката *-ani* е получена от примери като *Romani* чрез погрешно разлагане от едно по-старо *Roma+ni*, остава необяснима пълната липса на представители на един очакван успореден тип ..... *-o+ni*, който не би могъл да липсва в никакъв случай, ако приемем горното обяснение за появата на *Roma-ni*; 2) ако за разпространението на *-ani* при *-o*-основи се излиза от съществуването на форми *-ca, -ula* покрай *-cum, -ulum*, остава необяснено поради каква причина тъкмо етническите производни от имената на *-a* основи са били предпочетени, а не неизбежно съществуващите (щом излизаме от това обяснение) форми на *-o+ni*; не обясним ли причините, които са предопределили посоката на развоя, ние оставаме при една констатация, за която липсва обяснение; 3) тълкуването на латинските форми чрез вътрешен развой (самият той, както видяхме, недостатъчно обоснован) обаче ни изправя пред една мъчнотия, която сам Зайфрид забелязва, когато, изтъквайки съществуването на етнически производни на *-anus* от *-o*-основи в оско-умбрийски, признава, че за техния произход е мъчно да се покаже дали той представя развой успо-

жение биха могли да бъдат поставени в известна връзка с преселването на арменците от западните райони на Балканския полуостров към Мала Азия. По отношение на фонетичните застъпвания трябва да се има пред вид следното: в арменски старите *ō* и *ŏ* > *u*, поради което като прототип на арменските *-uni* са могли да послужат както имена като Ἠθῶνες, така и като Μαγδόνες; срещу това обаче, тъй като само старото **ĕ* дава в арм. *e*, докато *ē* > *i*, арменските случаи с *-eni* показват, че са взети или след прехода *ē* > *i*, или от език, в който *ē* > *ĕ*.

[1] Срв. Stolz-Schmalz, 1928, стр. 223 и сл., и E. Seifrid, 1951, стр. 23—33, и за производните на *-itani* стр. 33—62. По-ранните работи на Schnorr v. Carolsfeld и на J. Wackernagel, излезли в Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik ми останаха за съжаление пряко недостъпни.

[2] Пос. съч., стр. 169 и стр. 33.

[3] Пос. съч., стр. 36 и сл.

реден на този, който е довел до лат. *Romanus*[1]. Но въпросът не се касае само до положението в оско-умбрийски. Както видяхме, производните на *-a* и пр. с тяхната типична семантика и употреба, с техните характерни формални белези и преди всичко с появата им не само при *-a*-основи съществуват нашироко и като жива категория в Балканския полуостров и съседните области. Тук можаха да бъдат наблюдавани различните промени, настъпили с изгледа на тази наставка; бяха констатирани случаи на нейното по-дълбоко проникване в езици, които по начало не са я познавали и — най-важно — бяха посочени конкретните условия, при които е могла да бъде обобщена употребата на този тип и върху някогашните *-o*-основи. Съществуването в различни езици на разглеждания словообразователен тип, който навсякъде се явява с поразително еднакви формални и семантични особености, е един важен факт. Той може да бъде обяснен само ако се приеме, че общността в случая е резултат на разпространението на оформилия се веднъж в един определен език словообразователен тип, който след това е проникнал в съседни езици. Тъй като, както видяхме по-горе, латинските етнически производни на *-anus* не намират добро обяснение в рамките на латински език, ние сме принудени да поставим тях и оско-умбрийските примери във връзка с фактите от очертания от нас централен ареал с *-ηνος, -ανος*, където механизмът на появата на наставката намери своето цялостно изяснение. Използувайки относителната хронология, която установихме по-горе, ние можем да уточним, че проникването на наставката *-anus* в латински, оскийски и умбрийски е могло да стане преди прехода *-αν-* > *-ην-*, но след като старото консонантно склонение при тази категория е било заменено с *-o*-склонение[2].

Връзката на италийските образования на *-anus* с тракийските може да бъде подкрепена и от още едно обстоятелство: това са етническите производни на *-itanus*, напр. *Anconitani* от *Anconae, Drepanitani* от *Drepanum, Salernitani* от *Salernum* и т. н., чието обяснение като разширение с лат. *-anus* на гръцкия суфикс *-ιτης* среща възраженията на Вакернагел. Тъкмо възникналите мъчнотии карат Зайфрид да заключи: „Mit Bestimmtheit lässt sich wohl nur soviel sagen, daß die griechischen Ethnika auf *-ιτης* in der Hauptsache durch die lateinischen auf *-itanus* ersetzt wurden"[3]. Срещу това от централния ареал на *-ηνος, -ανος* имаме примери като Βαζιτηνος, Λιβοτηνος и пр., за които бе показано по-горе, че са преживели съществени фонетични промени на тракийската фонетика[4]. Съществуването на примерите с *ιτηνος* (от по-старо *ιτανος*) в тракийския топонимичен материал, където имаме широка употреба на производни от типа *-ηνος, (-ανος)*, показва, че и в тази точка тракийските образования не могат да бъдат отделени от разгледаните латински, оскийски и умбрийски производни.

---

[1] Пос. съч., стр. 35: „ob es eine selbständige Parallelentwicklung zu der von *Rōmānus* darstellt, ist schwer auszumachen".

[2] Макар че по мястото на ударението латинските форми *Romanus* и пр. да изглеждат съвсем успоредни на блг. *славя́ни*, срхр. *сѣльвани* и на гр. Ἔγχελᾶνες и под., те не могат да бъдат използувани за определянето на мястото им в акцентните промени, настъпили с нашия словообразователен тип, поради специфичните особености на латинското ударение.

[3] Пос. съч., стр. 66.

[4] Срв. тук, стр. 42.

*

Една друга категория образования, която изследвачите свързват със западните индоевропейски езици, особено с латински, континенталнокелтски и германски, трябва да бъде преценена в светлината на разглежданите от нас факти. Касае се за употребата на суфикса *-no-* в имена на латински, келтски, германски, литовски и пр. божества[1], като лат. *Silvānus, Volcānus, Neptūnus, Populōna*, гал. *Epona, Nemetona*, зап. герм. *Hludona* и т. н., към която група отнасят и имена със същия суфикс, които обозначават владетели или други лица, които стоят начело на известни групи, като гот. *þiudans* 'господар на *þiuda-*, т. е. на народа', лат. *dominus* 'господар на *domus*' и т. н.[2] Тежестта на проблема при горните категории пада върху семантично-функционалната страна на горните типове — докато от словообразователна гледна точка е ясно, че тези образования означават въобще същества, които стоят в известни връзки с обозначения с изходната дума обект, остава неясно защо това отношение, изразено с производни на *-no-*, е схванато като изключително доминиращо положение на именуваното с формата на *-no-* същество над предметите и съществата, обозначени с изходната дума. Тъкмо поради това анализът на В. Майд е насочен в тази посока и той е принуден да заключи, че в образованията като гот. *þiudans* и пр. доминиращото положение на съответното лице е определено не от суфикса *-no-*, но се е появило спонтанно поради извънезикови причини[3] и че същият развой се наблюдава и при имената на божествата, при което от значение са били пак външни, неезикови причини[4]. Въобще според В. Майд трябва да се признае, че суфиксът първоначално е предавал само значение на най-общо взаимоотношение[5].

Несъмнено това заключение на немския езиковед отговаря на действителността, но все пак неговите общи съображения не обясняват защо при наличието и на други суфикси, които са обозначавали най-общи взаимоотношения, тъкмо производните на *-no* са придобили възможност да се явяват като имена на божества, и то в цяла редица езици. Това лесно обаче се разбира, ако се имат пред вид изложените по-горе от нас факти от тракийския език. Преди всичко стремежът на автора да посочи тези имена като характерни само за изброените западни индоевропейски езици не възпроизвежда в никакъв случай действителното положение на нещата. Както видяхме по-горе[6], производни на *-ηνος* (т. е. в същност един разширен *-no-*суфикс) са в най-широка, масова и жива употреба за обозначаване на божества в Тракия (и се явяват често и като неанализируеми имена на божества и в съседните райони), гдето тази наставка иначе се употребява за получаване на производни, които обозначават тъкмо най-общо (локално) взаимоотношение. Тъкмо в Тракия обаче са запазени данни,

---

[1] За това срв. специалната работа на W. Meid, Das Suffix *-no-* in Götternamen, BzN, 8, 1957, стр. 72—108, 113—126.

[2] За тази категория срв. още Osthoff, 5, 275, и напоследък H. Krahe, 1954, стр. 73 и сл.

[3] Пос. съч., стр. 70—79.

[4] Пос. съч., стр. 91.

[5] Пос. съч., стр. 78.

[6] Срв. тук, стр. 35 и сл.

които дават възможност да се проследи пътят, по който се е стигнало и до специфичното значение на *-no*-образованията, изтъквано като характерна особеност на имената като *Volcanus, Epona* и т. н. Това са примерите като Ἥρῳ Σαλδοκελήνῳ, Ἥρῳ Καρδιβρηνῳ, Μῆτερ θεῶν Σκελεντηνῇ, Κυρίῳ Σαλδουσηνῳ и т. н., в които производното на *-ηνος* се явява като пояснение към едно съществително, обозначаващо същество, което в един или друг смисъл заема доминиращо положение. Отбелязаният по-горе случай, при който в посвещението от една вотивна плоча стои само Σαλδουσηνῳ, отразява по-нататъшния развой, при което чрез една разбираема елипса се стига до употреба, в светлината на която се обясняват имена на божества като Ἀθήνη и пр. и от която по-нататък се развива разглежданата категория западни индоевропейски образования. Единствената разлика между тракийската употреба, при която производните от на *-ηνος* определят името на божеството по отношение на един конкретен географски обект, докато западноиндоевропейските имена на божества на *-no-* го окачествяват по отношение на една група предмети, на една абстрактна географска форма или дори представа и т. н. (при което са отразени явно две различни религиозни концепции), е била преодоляна съвсем лесно: докато говорителите от първия кръг са схващали една форма като Σαλδηνῳ като '(на господаря) на Извора' (при което *Изворът* е било разбирано като име на определен обект), едно аналогично производно във втория кръг е било схващано със значението '(на господаря, бога) на извора — или още по-добре — на изворите'. Такива преходни типове са *Silvanus, Lucina, Portūnus*, съвсем близко до засвидетелсвуваната тракийска практика е *Tiberīnus* 'бог на река *Tiberis*', гал. *Nemetona* от гал. *nemeton* 'свят лес, светилище', *Buxenus* от **bocso-* < **bosco-* 'гора' и т. н., по които са образувани имена като гал. *Epōna* от *epos* 'кон', *Damona* от гал. **damos* 'говедо' и по-нататък ст. норд. *Lof* <**Luba-nō*, производно от една дума като англо-сакс. *lufa*, англ. *love* 'любов' и т. н. Така цялата тази категория образования с *-no-* с нейната специфична семантика намира своето обяснение като по-нататъшен развой на състоянието, наблюдавано в Тракия[1], при което остава неизяснено отношението между двата ареала от формална гледна точка: представят ли образованията на *-no-* по-нататъшен развой на производните на *-ηνος, -ανος*, при което изолирането на *-no-* е станало от случаи като *Silvanus* срещу *silva* или, обратно, те представят един поранен етап от развой, който е довел до наставката *-ηνος*. Излизайки от всички факти, които са разгледани в предходните страници, аз смятам, че първата алтернатива е единствената възможна.

*

Отбелязаната по-горе форма Ζειν̣δρουμηνος от един надпис от Пловдив[2] стои край нормалното в надписите от Баткун Ζυμδρηνος и т. н. и очевидно е еднозначно с тях. Това позволява да се види, че *-μηνος* е имало същата употреба както и *-ηνος*. Подобно съотношение се наблюдава и при Ἠδωνοί Ὦδονες : Ὀδόμαντος[3], при което трябва да се вземат пред вид отбелязаните за този

[1] Като въпреки съмненията възможността за пряка връзка между *Silvanus* и Σιληνος не бива да бъде изключена.

[2] Тук, стр. 42 и 7.

[3] При това не трябва да се забрави, че двете племена са разделени само от р. Ἀγγίτης.

район съответствия *ē(ĕ)*: *ŏ* и разширението -τ- на суфикса -μαν-. По същия начин биха могли да се съпоставят и Ἀθήνη: Ἄθα-μανες, племе от северните склонове на Пинд; отношенията Στρούας, кастел в Софийско (гдето извира Струма, Ив. Г.): Στρυμών, река Струма: Στρυμόνιος, прилагателно от Струма: (и особено) Στρύμνος, в Ἡράκλεία Στρῡμνου = Heraclea Sintica, разположена на Струма: Στρυμηνος, прилагателно от гр. Στρύμη на беломорския бряг, при планината Исмар, предлагат същия словообразователен тип в редица успоредни форми, които поставят сериозни проблеми. Подобен изглас по-нататък имаме в случаи като Ζγουλαμηνος, Καρσιμηνος, Λατομηνος, *vico Tiutameno*, Пловдивско[1], срещу Τιουτα, Τιουτη и пр. от Пловдив и Пазарджишко, Κυριαμενη[2] от Огняново (преди Марица и Саладиново), Пазарджишко, и т. н. Липсата на достатъчен материал не позволява във всички случаи да се проведе сигурен анализ, но и от тези малко примери е ясно, че в същност имаме работа с един словообразователен тип[3], който стои от семантична гледна точка в известно отношение към разгледаните от нас образования на *-ηνος*. Тези немногобройни, но типични производни обаче позволяват и една друга съпоставка — по своята форма и по своята употреба те стоят в очевидна връзка с хетитските етнически производни, които се явяват в няколко варианта: *Lui-umana, arun-umana* 'морски', *Nešumeneš* 'неситски', *Lui-umna* 'лувийски', *Katap-umna, Hattuš-umna, Zalpa-uma* и пр.[4], които Ларош обяснява като резултат на дисимилация от едно по-старо анатолийско **uwan-*, което се явява в йероглифните текстове като *wana*: *Halpa-wana, Asura-wana, Adana-wana* и т. н., като *-wanni* в лув. *Ninuwa-wanni, Ura-wanni* и т. н.[5] Тези форми са разпределени географски така, че образованията с *-mana-* могат да се смятат като характерни на северноанатолийски, докато с *-wana* и пр. са южноанатолийски. Изброените от нас примери от Тракия като Ζειν̃δρουμηνος имат следователно пряка връзка с първата от двете групи. Че тази връзка е била вероятно значителна, трябва да се заключи от факта, че в тракийската област се наблюдават почти всички варианти, в които се явява наставката *-umana* в хетитски: *-(u)mana-*: Τιμίανα, кастел в Нишко[6], срещу Τί-ος град, на границата между Пафлагония и Витиния, и Τιανοί, жител на Τίος; *-(u)mena*: Ζειν̃δρουμηνος, *-umna*: Στρυμνος; а при наличието на *-uma, -umma*, възниква въпросът, дали имена като Γέρμας, Γερμή, което стои срещу Γερμανία, Γέρμεννε и пр., не са в същност резултат на различния развой на един и същ суфикс, гдето отношението Γερμή: Γέρμεννε в действителност би могло да възпроизвежда отношение *Lui-umna*: *Lui-umana, neš-umn-ili*: *Neš-umeneš*,

---

[1] CIL, 6, 32543.

[2] Г. Михайлов, СпБАН, 3, 1958, 139, и преди това в ГСУ фф, 48, 1952—53, 249, № 26.

[3] Срв. и Jokl, RE, 13, 1929, стр. 297.

[4] E. Laroche, Comparaison du louvite et du lycien, BSL, 55, 1960, 1, стр. 170—171.

[5] П. т., стр. 172.

[6] Proc. ae., 4. Вл. Георгиев, Въпроси, 1958, стр. 77, свързва това име със стб. тимѣно 'тиня, мочурище, блато', но дори споменатата като съпоставка Τιμένα Proc. ae., 4. 6. 8, помага за нашето тълкуване, като τα срещу е трябва да се обясни с тракийския развой *e* > *ie* (=*ia*).

при които *-(u)mna* е само една по-ранна фаза от типа *-uma-*, *-umma*[1].

Въпреки разнообразието, под което се явява разглежданият суфикс -μηνος, очевидно е, че той е запазен като реликтен в една област, обхванатата иначе от образования с -ηνος, една наставка, която има същото значение и употреба. Това личи от факта, че тази наставка в същност не е жива и е запазена преди всичко в готови местни имена, в които тя в късната епоха не е била чувствувана като самостоятелна морфема. Така възниква въпросът, какво в същност представлява наставката -ηνος, пред която е трябвало да отстъпи по-старата -μηνος? Като имаме пред вид, че наставката -ηνος се явява в архаичните райони като -ανος и в един цял район като -ον-, -ων-, а, от друга страна, че с по-нататъшния развой на южноанатолийското *-wana-* стоят във връзка форми като *Lycaonia, Cataonia, Bagadaonia*, ликийските *Pillenni* (<**Pinlenni* <**Pinalenni*) от *Pinale, vedrenni* 'гражданин' от *vedri* 'град' и пр., струва ми се, че бихме могли въпреки резервите на Ларош[2] да видим в примерите на -ηνος от Тракия и съседните области и в свързаните с тях -αν-, -ον-, -ων- различни рефлекси на южноанатолийските форми, които на Балканския полуостров в един по-късен период са изместили наставката -μηνος. Ние имаме хубав пример, който дава представа за разгорялата се конкуренция между двете наставки. Това е едно местно име при Перинт, което се явява, от една страна, под формата Δαύνιον τεῖχος[3] и Δαόνιον[4], но покрай което, от друга, имаме и Δαμινὸν τεῖχος[5], т. е. в местното име се явява във варианти, в които се отразяват двата основни облика *-mana-* : *-wana-* на разглеждания анатолийски суфикс.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Приключвайки нашия опит да се проучи положението на образованията на -ηνος, -ανος, сред запазилия се тракийски материал и тяхното значение за изясняването на отношението на тракийския език към останалите индоевропейски езици, ние можем да резюмираме по следния начин постигнатите резултати:

Производните на -ηνος със своята типична употреба и значение обхващат преди всичко областите, които по традиция носят името Тракия, и някои съседни райони на Мала Азия, показващи и други езикови връзки с югоизточната част на Балканския полуостров. В тези райони употребата на -ηνος е особено жива, което личи не само от големия брой случаи, в които тази наставка се явява, но и от обстоятелството, че тя е подложена на известни фонетични промени, които оставят следи в цялостния изглед на образованията, в които тя участвува, напр. Ζυμδρηνος: Ζυμζδρηνος. Вън от тези централни области случаи с -ηνος се явяват, но

[1] Ако това е така, отношение като Δίνδυμα : Δινδυμηνή, което се схваща като „основна дума : производно от нея", трябва някога да е било различно, т. е. двете форми са били успоредни производни от една обща изходна дума, специализирани и лексикализирани покъсно. Подобен е случаят и със Στρύμη : Στρυμηνός, които биха могли да бъдат успоредни образования към едно Στρύας.

[2] Пос. съч., стр. 173.

[3] St. Byz., 222. 2.

[4] Zonaras, lex., 470

[5] Scyl., 67.

вече не като жив словообразователен тип, в местни имена като Ἀθήνη, Μυκήνη и пр. в Гърция и на северозапад в *Burgenae, Silacenae, Creveni* и пр. в Илирия и Панония. Образования на -ηνος, и то много живи, се явяват и в гръцки език, но тук специфичната им употреба показва ясно, че се касае за една категория, употребявана за специални нужди, а покъсният фонетичен развой в Тракия, гдето -ηνος се редува с -ενος, *-enus*, срещу гръцкото -ην = *-in-*, свидетелствува, че имаме работа с две независими в тази епоха зони. Указания за по-тесен контакт в една по-ранна епоха в случая биха могли да се смятат появата на крайното ударение и преходът на тези производни в -ο-склонение.

Централният ареал с образования на -ηνος е обхванат от зони с производни на -ανος: на югоизток — в района на Пропонтида, гдето наставката -ανος остава жива до късно; на северозапад, гдето се явяват случаи като Δάρδανοι, Ἀλβανοί и в местни имена, и на югозапад, гдето случаи като Ὀτευδανος, Ὀτε[υδ]ανικος и пр. представят прехода към облиците Ἐγχελᾶνες и т. н. от Северна Гърция. По-голямата старинност на този ареал се определя от неговото разпределение — периферни зони спрямо една централна област, появилият се преход -αν- -ην-, в която не е успял да обхване всички стари области. За по-голямата архаичност би могло да говори и наличието на консонантно склонение при примерите на -αν-.

По-мъчно стои въпросът с изясняването на отношението на образованията с -ον-, -ων-, съсредоточени в Халкидика, Долния Вардар и съседните области, спрямо току-що разгледаните два варианта. Би могло да се допусне, че и -αν-, -ην-, от една страна, и -ον-, -ων-, от друга, са резултат на независимото преобразуване на по-стари съчетания от типа на Δαύνιον, Δαόνιον, за което биха говорили облици като Ἴωνες, покрай което се явява и Ἰάνων от по-старо Ἰᾶϝονες, засвидетелствувани в еврейското *jāwān* и ст. перс. *yaunā*[1], но обстоятелството, че от същия този район, в който са съсредоточени имената на -ον- -ων-, имаме Ἠδῶνες: Ὠδονίη, Ὀδωνίς, т. е. редуване η : ω, ο вън от разглежданите наставки, прави много по-вероятно допускането, че и в случая се касае за един фонетичен вариант на наставката -ην-: -αν-.

Разширявайки нашите наблюдения върху факти от други езици, ние получаваме една значително по-широка картина: край наставката -ηνος в централния ареал съществуват примери с наставка -μηνος, които могат да се съпоставят с хетитските образования на *-mana-*, употребявани като етнически производни. Така в тракийския материал са отразени следите от две големи езикови ирадиации, които излизат от Мала Азия, минават през Балканския полуостров и стигат редица индоевропейски езици, които в историческата епоха се намират далече на запад. Първата от тези вълни е свързана с разпространението на суфикса *-mana-*, следите от който на запад се откриват в това, което Х. Крае нарича „староевропейска" топонимия и хидронимия. Изходният център на тази ирадиация е северноанатолийски.

Във втората, чието начало стои във връзка с южноанатолийски, могат да бъдат различени няколко етапа. Най-мъчно доловим е първият, останки от който са формите Δαμινον (= -μηνος): Δαυνιον, в които са отразени началните моменти от сблъскването между северноанатолийските и южно-

[1] Срв. H. Frisk, GrEW, 1959, стр. 748.

анатолийските типове. Изглежда, че този етап не е обхванал големи райони. В следващия период наставката се явява в облика *-an-* и засяга значително по-големи райони: голяма част от Тракия и съседните области, Дардания, Панония, Илирия, по всяка вероятност Македония, Северна Гърция, и я срещаме и в крито-микенските надписи. С този етап са свързани и образованията на *-anus* в латински език, а по това време се явяват колебанията *-an-*:*-ano-*. Вероятно през този период в една сравнително по-отдалечена група езици се е била разширила една по-специфична проява на нашия словообразователен тип — западните индоевропейски имена на божества на *-(a)no-*.

През третия етап изходният център, изглежда, е бил значително по̀ на запад. В това време настъпва преходът *-an-* > *-ān-*, който мъчно може да бъде точно локализиран, но който очевидно не може да бъде идентифициран със съответните гръцки диалектни фонетични промени. Той има своето разпространение също в западна и в северна посока, но и в ликийски форми като *-eñni* се явяват вместо очакваните *-uni*. Както се вижда от направения по-горе преглед, в историческата епоха типът *-γνος* е жизнен в Тракия, но редица местни имена показват, че той вероятно е бил разпространен на запад докъм Панония.

Два нови момента — развитието на йотацията пред вокалното начало на *-γνος*, заедно със свързаните с него промени на предходните съгласни и замяната на ударението от предпоследната сричка върху последната — дават допълнителни възможности за хронологизация — формите с *-γνος* достигат балтийски и праславянски, но двете групи не се държат по един и същи начин към това въздействие. Балтийски има значителни следи в топонимията от образования с *-mana-* и тези стари връзки с югоизточните райони биват застигнати от новата вълна, с която се появяват образованията на *-ēnai*; праславянски не познава образования от първия тип, но при последния етап той, изглежда, е подложен на подълго и трайно въздействие от страна на ареала *-γνος*, тъй като със своето *-ēne* той познава не само съответствията на литовските производни с *-ēnai*, но и появилото се под влияние на късни тракийски процеси *-ịane*, от което преките следи в балтийски са съмнителни. Един късен развой, промяната на мястото на ударението в разглежданите образования, не достига вече и праславянски и не е съвсем ясно, дали той въобще е обхващал на цяло централната област с *-γνος*.

Изглежда, че появата на ареала *-ων-*, *-ον-* става успоредно с развоя на типа *-γνος*, като остава по начало в много ограничени размери.

Въобще изучаването на тракийските производни на *-γνος* позволява да се констатира, че те в хронологическо и географско отношение са междинно звено в един дълъг период на взаимодействие между индоевропейските езици от Мала Азия и група индоевропейски езици, които се намирали на запад от тракийски, при което т. нар. „староевропейски“ не се е намирал в изолирано положение спрямо въздействията, които са идвали от Балканската област.

При всички разгледани дотук случаи посоката на разпространенията на явленията е от изток към северозапад. Само арменското състояние, тъй както бе анализирано по-горе, свидетелствува за движение в обратна посока[1].

[1] V. Bănăţeanu, SCL, 11, 1960, стр. 75 и сл., свързва суфикса *-uni*, *-eni* и пр. с наставката *-ni*, която се среща в урартски, хуритски и южнокавказките диалекти, за

И така, поставяйки в основа на нашата работа изследването на една словообразователна категория, която поради кръга на своята специфична употреба показва, от една страна, подчертана склонност да прониква в чужди езици, а от друга, да пази забележително добре своите ярко изразени семантико-функционални черти, ние можахме да доловим следите на някогашни контакти между редица индоевропейски езици, част от които в историческата епоха се явяват значително раздалечени един от други. Наблюденията над преобразованията, преживени от проучваните наставки, дават известни възможности да се получи представа за относителната хронология на тези взаимоотношения. В това се крие значението в методологическо отношение на приложения от нас подход: той позволява да се получи сигурна представа за някогашната географска близост и културно-историческа взаимовръзка между езиците, в които откриваме посилни или по-слаби следи от нашия словообразователен тип, но той не дава възможност да се изяснят генетическите взаимоотношения между езиците. Не само това. В известни случаи ние имаме сигурни данни, че облиците, под които се явява нашият суфикс, не са резултат на вътрешния развой на езика, в който те са открити (понякога като много жива словообразователна категория) — в ликийски имаме *-(e)nni* или *-(a)nni* вместо очакваното *-unni*; славянски предлага *-ĕne, -ęane*, които са заети; пред нашите очи румънският език заменя очакваните застъпници на лат. *-anus* с *-ean*, което е заето от български. Това показва, че констатирането на наличието на общи форми от един тип етнически производни в две географски зони или сред езиковите материали от два езика не говори нищо положително за тяхната генетическа връзка, но е абсолютно сигурно указание за някога преживяна културно-историческа общност. За изясняване на взаимоотношенията на компонентите в очертаната по този начин езикова общност са необходими наблюдения върху други езикови категории. Какви възможности предлагат те в нашия случай, ще се помъча да покажа в други работи.

СЪКРАЩЕНИЯ

Вл. Георгиев, Въпроси	Вл. Георгиев, Въпроси на българската етимология, София, 1958.
Вл. Георгиев, Етим. и оном.	Вл. Георгиев, Българска етимология и ономастика, София, 1960.

което срв. и C. E. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, 1, Berlin, 1926, стр. 539; наличието обаче на указания за контакт на арменски с предгръцки, O. Haas, LBalk, 1, 1959, стр. 46—48, и съществуването на райони в съседство с гръцката езикова област, в които намираме форми с *-on-* : *-en(-an-)*, правят според мене много по-вероятна връзката на арменските производни с тези области. Въпросът обаче за отношението на разглежданите от нас словообразователни категории към урартските образования от типа KUR *ulnani*, KUR *tuarasini*, KUR *tariuni* и пр. като имена на селища и области, Г. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960, или като D *turani*, D *airaini*, D *arni* и т. н., имена на урартски богове, трябва да бъде допълнително изяснено. Все пак не трябва да се пренебрегва фактът, че в урартските надписи се явяват образования като URU *tarhigamani*, п. т., стр. 442, в които се различава добре познатият от хетитски суф. *-mana-s*.

Вл. Георгиев, Тр. ез.	Вл. Георгиев, Тракийският език, 1957.
Б. Геров, Западнотр. земи.	Б. Геров, Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, ГСУ фф, 54, 1961, 3.
Кацаров — Дечев, Извори	Извори за старата история и география на Тракия и Македония. Избраха и преведоха Г. И. Кацаров, Д. Дечев, В. Бешевлиев, Б. Геров, Г. Михайлов, Хр. М. Данов, Ив. Венедиков, Д. П. Димитров, Р. Гандева и Зл. Ракева, 2. разш. изд. 1949.
МЯ	Македонски јазик.
BzN	Beiträge zur Namenforschung.
W. Brandenstein	W. Brandenstein, Griechische Sprachwissenschaft, 1, Berlin, 1954.
Couchev	D. Tsontschev, Le sanctuaire thrace près du village de Batkoun, Sofia, 1947.
Dečev, Char.	D. Dečev, Charakteristik der thrakischen Sprache, LBalk, 2, 1960, стр. 147—212.
Dečev, Sprr.	D. Detschew, Die thrakischen Sprachreste, Wien, 1957.
H. Frisk, GrEW	H. Frisk, Griechisches etymologisches Wörterbuch , Heidelberg, 1960.
Vl. Georgiev, Toponymie	Vl. Georgiev, La toponymie ancienne de la péninsule balkanique et la thèse méditerraniéenne, LBalk, 3, Sofia, 1961, 1, стр. 1—62.
Kalinka	E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien Wien, 1906.
Kacarov	G. Kazarow, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, Budapest, 1938.
H. Krahe	H. Krahe, Sprache und Vorzeit, Heidelberg, 1954.
P. Kretschmer	P. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, Göttingen, 1896.
LBalk	Lingistique balkanique.
A. Mayer	A. Mayer, Die Sprache der alten Illyrier, Wien, 1957.
MN	Museum helveticum.
H. Mihăescu	H. Mihăescu, Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman, Bucureşti, 1960.
G. Mihailov, IGB	G. Mihailov, Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, 1, Sofia, 1956; 2 Sofia, 1957; 3, Sofia, 1961.
G. Mihailov, Langue	G. Mihailov, La langue des inscriptions grecques en Bulgarie, Sofia, 1943.
J. Pokorny	J. Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Bern.
I. I. Russu, L. tr.-d.	I. I. Russu, Limba traco-dacilor, Bucureşti, 1959.
E. Schwyzer	E. Schwyzer, Griechische Gramatik, 1, München, 1939.

Seure, Le roi Rhésos...	Seure, Le roi Rhésos et le héros chasseur, Отпечатък от Revue de philologie, 54, 1928.
S. Stati	S. Stati, Limba latină în inscripţiile din Dacia şi Scythia minor, Bucureşti, 1961.
Stolz-Schmalz	Stolz-Schmalz, Lateinische Grammatik, München, 1928.
A. Vaillant	A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves, 1; 2, 1; 2, 2; Paris.
W. Vondrak	W. Vondrak, Vergleichende slavische Grammatik, 1, Göttingen, 1924; 2, Göttingen, 1928.
L. Zgusta	L. Zgusta, Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste, Praha, 1955.
ZONF	Zeitschrift für Ortsnamenforschung.

Освен посочените по-горе в работата са използувани общоизвестни съкращения, които не се разкриват в горния списък.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
Книга X

СЕМАНТИЧЕН РАЗВОЙ НА ГЛАГОЛНАТА ПРЕДСТАВКА *ПО* В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Методи Лилов

Глаголните представки са привличали вниманието на почти всички изследвачи на миналото и сегашното състояние на славянските езици. Благодарение на това ние днес разполагаме с огромно количество най-разнообразни и най-подробни изследвания за състоянието на глаголната префиксация в славянските езици. За съжаление обаче почти всички усилия са насочени в една насока: отношението на глаголните представки към глаголния вид, тяхната роля във видообразуването. Това в края на краищата е оправдано, защото видът е основна категория на славянския глагол; недостатък на някои трудове е това, че много пъти теоретическите аспектоложки разсъждения се правят, без да е извършена една крайно полезна и необходима предварителна работа: подробното семантично изучаване на глаголните представки. А това изучаване би помогнало в много случаи за по-правилното разрешение и на граматическите проблеми.

Такъв е случаят и с представката *по*. Почти всеобщо е разпространено мнението, че тази представка едва ли не още в праславянския език е просто средство за перфективизация, изцяло изпразнена от собствено значение и съдържание, изпълняваща чисто формална роля. При това се излиза от широката употреба на представката и от устойчивостта на съчетанията, в които влиза, от тясната връзка, която се е установила между нея и редица прости глаголи. Това обаче не означава, че представката има като единствена и най-важна цел превръщането на несвършения глагол в свършен. Напротив, даже в най-архаичните, най-непродуктивните случаи, при които представката е неделима от корена (като например в глаголите помощи, побѣдити, погубити), представката участвува най-напред в оформянето на новото лексикално значение, което благодарение на нея е коренно различно от значението на простия глагол[1], и едва след това оказва и граматическо въздействие. Вярно е, че в много случаи (както е в посочените по-горе) откриването на собственото значение на представката е задача, която отива отвъд обикновеното семантично про-

[1] Срв. A. Meillet, Le slave commun, Paris, 1934, с. 293.

учване, състоящо се в простото отделяне на представката от корена и определяне на значенията поотделно. Тук задачата е по-скоро от кръга на етимологията, защото не е достатъчно да се съпостави значението на представката в този глагол със значението ѝ в повече или по-малко сходни образувания, а трябва — и това е може би по-важно — да се разрешат редица въпроси, свързани с произхода на глаголните корени и с начина, по който тези корени някога са се свързали с представката до степен, че да станат неделими, при това в един още много ранен период. И все пак, повтарям, тези особености не са достатъчно основание да пренебрегнем онези особени, присъщи на самата нея елементи и да я отнесем единствено към видообразуващите средства на езика. Затова е напълно справедлив изводът, направен от А. Достал въз основа на голям и разнообразен старобългарски и славянски материал: „Перфективизацията с помощта на представки може... да се осветли само чрез нейните лексикални функции“[1]. Струва ми се, че дори само това заключение на работник, който е насочил вниманието си към видовите отношения, достатъчно убедително защищава правото на съществуване на чисто семантични изследвания по въпроса за префиксацията на славянските глаголи.

Не може, разбира се, да се разделят напълно единият кръг проблеми от другия, защото в глаголните представки те са неделимо слети. Възможно е обаче преобладаването на единия аспект над другия: при условие да не забравяме, че в представката чисто лексикалното значение се преплита с граматическото, че в нея винаги присъствува някаква видова категория, която сме длъжни да обсъждаме винаги, когато тя има някакво отношение към семантиката.

В тези рамки е изпълнено предлаганото тук изследване на семантичната *история на представката по в българския* език.

Основната цел на работата е да се проследи от старобългарски език досега развитието на основните функции (за този термин ще стане дума по-долу), като се потърсят онези общи признаци, по които функциите се обединяват в различните етапи от развитието им и онези общи граматически и семантични особености, които определят и насочват развоя им през десетината века, през които можем да проследим пътя на представката в българския език.

Преди да преминем към разглеждане на историята на представката, трябва да се спрем на някои основни въпроси, свързани с теорията на представките и с метода на работа.

На първо място трябва да се постави въпросът за отношението между глаголните представки и предлозите. Безспорно много интересни и важни проблеми възникват във връзка с процеса, довел до преминаване на предлозите в представки. Този голям теоретически въпрос обаче не ни интересува в целия свой обем, с всички особености на преминаването на едната категория в друга, а само дотолкова, доколкото е необходимо да установим какви са отношенията между тях в периода, от който черпим първите материали за историята на представката *по*, т. е. епохата на създаването на старобългарските паметници. Изследвайки праславянския период, Мейе пише: „Старата независимост на предлога е все още засвидетелствувана в много езици, и по-специално в литовския, чрез въз-

[1] A. Dostál, Studie o vidovém systemu v staroslověnštině, Praha, 1954, p. 262.

можността да се вмъкват между предлога и глагола малки допълнителни думи: напр. лит. pasisuku срещу pasukù и sukúios(i). В славянски дори този остатък от самостоятелността на предлозите (или по-точно — предлозите-представки) е изчезнал и предлогът е свързан с глагола по такъв начин, че образува една цяла дума, между частите на която не може да се вмъкне нищо: съвєрѫ е от славянско гледище една дума, както и вєрѫ"[1]. И по-нататък: „Представлявайки неделима част от глагола, предлогът е можел да упражнява върху него граматическо въздействие"[2].

В тази мисъл на Мейе има две много важни за нашето изследване неща:

Първо, че префигираният глагол в тази епоха (а това важи още повече за старобългарските паметници) вече е структурно оформен в този си вид, в който съществува и досега в славянските езици. Тази структурна еднаквост на формациите е много съществена, защото тя ни осигурява общата граматическа основа, върху която ще се правят наблюденията за историческия развой на семантиката. Ако отношенията между представката и корена на простия глагол в старобългарския език бяха различни от отношенията между тези два елемента в по-късния период, ние не бихме имали право да прекараме една обща линия между двете епохи, защото не бихме имали право да сравняваме граматически разнородни елементи. След като сме доказали обаче структурната еднотипност на префигираните глаголи в старобългарски език и в по-новите периоди от развитието на българския език (а за това е напълно достатъчно негативното доказателство, че в стария език префигираният глагол е напълно оформен като самостоятелна, функционална неделима структура), ние вече спокойно ще можем да сравняваме материал от различни епохи, защото ще бъдем сигурни, че те са съпоставими.

Второ. Въпросът за структурната оформеност, и още по-конкретно — за структурната еднотипност на префигираните глаголи още от най-ранния етап от съществуването на българския език има не само формално граматическо значение. Той е много съществен и от гледище на еднотипността на семантичните отношения, криещи се в тези глаголи и оттам — на тяхната съпоставимост.

Безспорно в един много ранен етап на съществуване на индоевропейските езици конструкциите от предлог и глагол, които ние смятаме за предшественици на сегашните префигирани глаголи, са изразявали чисто пространствени отношения, другояче казано, напълно конкретни предметни, материални отношения. Това е зависело, първо, от значенията на предлозите и, второ, от начина, по който те са влизали във връзка с простите глаголи. Такъв вид отношения сигурно са съществували и покъсно, когато връзката между предлога и глагола е била значително засилена. За да бъде издигнато съчетанието от предлог-представка и прост глагол до степен на неделима езикова единица, необходимо е между тях да се породи и някаква друга, по-абстрактна връзка, от разред, който да е по-висок от простото им съпоставяне в контекста. Тази връзка е граматическата, абстрактната връзка и за нас е важно именно това, че в праславянския език процесът е отишъл толкова напред, че спойката между

[1] Meillet, пос. съч., с. 292.
[2] Също.

представката и глагола вече има и граматически характер. И затова много дълбоко и точно е определението на Мейе, което цитирахме по-горе: „Представлявайки неделима част от глагола, предлогът е можел да упражнява върху него граматическо въздействие“ (подч. мое — М. Л.). Струва ми се, че ще обедним възгледа на Мейе, ако смятаме, че той има пред вид тук само видовото превръщане на глагола: граматическото въздействие има много и разнообразни форми и превръщането на един глагол от несвършен в свършен е само един частен случай. Ето ни следователно пред префигирания глагол такъв, какъвто е и сега в славянските езици: резултат от сложно лексикално, семантично и граматическо взаимодействие между корена и представката, но винаги в рамките на устойчивото им обединение. Това ограничение придава на тяхното взаимодействие един неизменен граматически облик, граматически характер, свързан с граматическа обусловеност. И когато търсим остатъци от онова прастаро състояние на езика, при което представките са изразявали чисто пространствени отношения, ние винаги ги откриваме свързани с някакъв граматически значим компонент на действието: начало, край, отношение към някакви морфологични категории на глагола, схващане за резултатност или безрезултатност на действието. В напълно оформените (модерни, ако можем така да ги наречем) префигирани глаголи пространствеността никога не е елемент, който се проявява в чист вид: пространственото отношение винаги се представя чрез някакво действие, движението не е движение въобще, а конкретизиране откъм посока, цел, резултати и т. н. на движението, изразявано в простия глагол.

За нас е много важно да знаем до каква степен е развито това „граматикализиране“ (т. е. свързване с граматическа концепция) на старите пространствени значения в старите етапи от развитието на езика. То ще ни докаже, първо, доколко имаме право да се уповаваме на нашия съвременен езиков усет и, второ, то ще ни даде указания за характера на контекста. Да речем, че можем да пренебрегнем това гледище като критерий за коригиране на нашия усет: и без това ролята на нашето езиково чувство трябва да бъде сведена в такива проучвания до минимални размери, ако искаме да бъдем сигурни, че не проецираме в миналото на езика нашите субективни преценки. Остава въпросът за отражението му върху контекста — един основен проблем, върху който ще трябва да се спрем по-подробно.

В повечето случаи значението на даден глагол може да се определи направо, като се анализира съчетанието от представката и глагола. Това е лесно обаче най-често в случаите, когато действието има ясно изразена насоченост, конкретен физически характер; когато действието е абстрактно или пък когато има по-сложно преплитане на граматически елементи, простото разлагане на глагола на съставните му части не винаги ще ни разясни произхода му и функцията на представката. В такъв случай сме принудени да търсим обяснение в типа на контекста: нашата цел е да определим каква функция се налага от съдържанието на разказа. Това може да стане не само чрез прост текстов анализ, а най-добре — чрез търсене на аналогичен контекст, където чрез сравнение на средствата, използувани в единия и в другия случай, да достигнем до същината на онази роля, която представката изпълнява. Съпоставянето на еднотипни контексти е много удобно и ефикасно средство за постигане на тази цел.

Въз основа на такива сравнения най-сигурно можем да разпознаем кога представката има абстрактна и кога конкретна (материална, първична, пространствана) функция. Затова при изследването на функциите на представката *по* широко ще използуваме ония възможности за разкриване на съдържанието ѝ, които ни предлага контекстът.

При такова оценяване на важността на контекста още веднъж трябва да подчертаем значението, което има доказването на структурното единство на префигираните глаголи. Това значи, че колкото и да са запазени спомените от старите пространствени отношения, които представката е изразявала, в контекста тя служи преди всичко за изразяване и на граматически, а не само на пространствени отношения. Пространственото придвижване на предмета или лицето в глагола се изразява опосредствувано, чрез редица специфични глаголни категории (най-вече — вид и време), а не направо, както изразяват движението предлозите и наречията например. По този начин пространствените отношения се изразяват не само в старобългарските паметници, но и досега в онези глаголи, които по един или друг начин са запазили стари остатъци от такива отношения в съдържанието си. Те обаче и в тези съвременни остатъци, както и в най-старите паметници, се регламентират от едни и същи семантико-синтактични закони, действуващи в контекста не направо — в отношенията между отделни негови членове, а косвено, чрез един от членовете — глагола. Глаголите с представка *по*, пък изглежда и другите представки в старобългарските паметници не изпълняват пряко падежна роля. Само в редки случаи можем да открием в тях остатъци от онова старо падежно отношение, което е изразявала представката и което някога е лежало в основата на префигирания глагол. Те могат да се установят чрез специално етимологизуване, а не чрез прост анализ на контекста.

Нашето изследване не отива до онзи период, подробно разработен напоследък от И. Немец[1], през който отделните функции на представката пряко се свързват с понятието за падежна функция. Затова и ние никъде нямаме основание да свързваме пряко (нито в тълкуване, нито в название) функциите на представката при изразяване на пространствените отношения с падежни отношения и категории[2].

Дотук доста подробно беше разгледан въпросът за пълната структурна оформеност на префигираните глаголи. От това пък произтича автоматично доказването на другото: на неоформеността, на зависимостта на представката *по*. Ясно е от всичко, което се каза дотук, че още от старобългарската епоха представката няма никаква структурна самостоятелност. При всичката си семантична близост с предлога *по*, тя си остава нещо качествено различно от него. При условие, че така схващана, представката не може да има самостоятелна употреба, ние трябва да приемем, че тя няма и самостоятелно значение в изречението. По какъв

---

[1] Вж. I. N ě m e c, O slovanské předponě po- slovesné, Slavia, roč. XXIII, Praha, 1954, p. 1—22.

[2] На въпроса за отношението между предлозите и представките е посветено напоследък едно изследване на Кристин Нетеберг (Kristine N e t t e b e r g, O formacjach przyimkowych i przedrostkowych, Scandoslavica, V, 1959, c. 19—29), в което авторката обръща внимание на връзката между различните езикови категории. Според нея не е достатъчна еднаквостта или приликата между съдържанието на предлога *по* и представката *по-*; решаващо е това, че те по различен начин се отнасят например, от една страна, към падежите, а, от друга, към другите словообразователни елементи.

точно начин се оформя това значение при съчетаването с корена, е по-голяма теоретическа задача, която не може да се реши само с материали от една представка и от един език, защото това е част от въпроса за същността и съдържанието изобщо на морфемите. Тук поставяме този въпрос, по-скоро за да разясним един терминологичен въпрос: защо в цялата работа се предпочита терминът „функция на представката" вместо „значение".

Терминът „функция" най-напред включва в себе си много повече динамичност: докато в „значение" влизат определени, установени и постоянни елементи, във „функция" се разкрива не толкова статичното съдържание, а възможността да се взаимодействува, да се влиза в отношение. А точно това е, което е по-близо до същността на един такъв функционално подвижен, семантически неоформен и несамостоятелен елемент, какъвто е глаголната представка. Сама по себе си тя не би изразила това значение, което се проявява, когато я съчетаем с определен корен, и затова е по-добре нейните общи черти да бъдат наречени с понятието „функция". Това по-добре отговаря на същността на нейните отношения с глаголните корени: отношения подвижни, динамични, променливи. Едва в съчетание с особеностите — лексикални, семантични, граматични — на корена, представката доуточнява своята същност, проявява онова, което е характерно само за даденото съчетание и което на много места в работата се нарича „съдържание" на представката. Терминът „значение" е запазен предимно за граматическите значения, за лексикалните значения и за сходни с тях категории, които от една страна са най-общи, а от друга — имат постоянно и непроменливо съдържание (т. е. от гледна точка на тяхното дефиниране са статични). Под термина „функция" следователно се разбира не конкретно проявяващият се във всеки конкретен глагол комплекс от лексикални елементи, а общите семантични промени, които присъединяването на представката внася при съединяването си с корена и при помощта на които глаголът се оформя структурно и семантично като самостоятелна единица.

Това определение, което до известна степен приблизително и схематично определя същността на някои понятия, трябва да се има пред вид, за да стане ясен и пътят, по който се върви при изследването: наблюденията обхващат най-вече типичните случаи и описанието върви по общите, типични линии на явления и промени, а не по отделни непродуктивни, нетипични или неясни случаи и отклонения. Тези случаи биха могли да се обхванат в по-общите линии, ако в общите рамки се направи едно проучване от лексикографски тип — но това не влиза сега в моята задача.

Това схващане за същността на основните понятия и категории може да обясни и нещо друго, което на пръв поглед може да пробуди недоумение: много пъти читателят ще срещне глаголи, които се цитират при разглеждането на една, а после и при друга функция. Това би било недопустимо, ако работехме със статични, строго определени и непроменливи „значения"; ние обаче се стремим да определим най-общите, най-всеобхватните, най-динамичните ф у н к ц и и на представката, и следователно е напълно естествено да се натъкнем на смесването на категории, които по различен начин обхващат един и същ процес.

За да приключим с методологическите въпроси, съвсем накратко ще се спрем на въпроса за ограничението на материала, върху който може и трябва да се правят наблюденията. Имам пред вид една сравнително стара дискусия по този въпрос между З. Агрел и А. Н. Стендер-Петерсен, която обаче е интересна и досега. Без да навлизаме в подробности, ще припомним, че според Агрел най-добре значенията на представките се изучават в свършения вид, а според Стендер-Петерсен трябва да се вземат пред вид и несвършените образувания[1]. Наистина целта, която си поставят и двамата автори, и кръгът от проблемите им са ограничени малко по-различно, отколкото в настоящото проучване (най-вече с оглед към глаголния вид), но въпреки това по повод на изказаните от тях мнения трябва общо да кажем, че при едно проучване на цялостния семантичен развой на една представка, функциите и значенията трябва да се определят независимо от всякакви граматически — било видови, било временни (темпорални) или каквито и да са други ограничения. Така се постъпва и в предлаганото тук изследване навсякъде, където самият материал не е посочвал като своя особеност някакво ограничение.

След тези общи теоретически бележки, които — повтарям — нямат за цел да изчерпат цялата богата и обширна теория на представките или на словообразуването, можем да преминем към разглеждането на семантичната история на представката *по* в български език. В духа на казаното по-горе, изследването ще върви по функции, като най-напред трябва да се установи състоянието на представката в старобългарския език и върху тази необходима база ще се проследи по-късният им развой. Едно синхронично описание на представката в старобългарския език е необходимо, за да имаме база, върху която да опрем разглеждането на по-късните факти. Това синхронично описание между другото ще трябва и да докаже практически онази граматическа характеристика, която направихме на представката въз основа на изследвания на праславянския език. Ако тази задача бъде изпълнена успешно, ще може да се докаже и връзката между старобългарския и новобългарски език по отношение на словообразуването.

Във връзка с това изниква въпросът за класификацията на функциите на представката. При едно историческо изследване, което обхваща повече етапи от развоя на езика, трябва да се стремим към такава класификация, която да обхваща най-общите семантични особености, които да се проявяват през по-продължителен период, а не да бъдат свързани с някои индивидуални за епохата прояви. Това води до известно уедряване на групите, до стремеж към по-голяма абстракция и отделяне от лексикалното съдържание на глаголите. Много пъти особеният нюанс в значението на глагола се придава от граматическите особености на формата, от околната граматическа среда или от характера на контекста. В тези случаи трябва да се държи сметка за общата линия на развой на функцията, а не да се надценяват конкретните прояви в съдържанието на думата. Такива случаи има в развоя на българския език при начинателната функция,

[1] Тези въпроси се разглеждат в труда на Зигурд Агрел, Przedrostki postaciowe czasowników polskich, Kraków, 1918, и в отговора на А. Н. Стендер-Петерсен, О функциях глагольных приставок в русском языке, отпечатана в Slavia, roč. XII, 1933—1934.

при някои разновидности на дефинитивната функция (т. нар. ингресивен вариант на тази функция), особен развой настъпва при трансгресивната функция. Затова класификацията, по която се разглеждат в настоящата работа функциите на представката *по*, макар да е близка до някои по-стари класификации, се различава от тях. По отношение на броя и в голяма степен по названията на функциите тя си прилича с класификацията, направена от З. Агрел за полски език и приложена от Ст. Слонски към старобългарски. Що се отнася обаче до нейното съдържание, разглеждано в цялост, тя се отличава в много отношения от тях въпреки общата рамка: класификацията на Агрел е направена върху друг материал и е изцяло синхронична, а Слонски от своя страна я е приложил доста механически към старобългарския материал, като за съжаление изобщо не я аргументира и коментира. Въпреки това обаче трябва да отбележим, че общата семантична система, която двамата автори предлагат, е най-ясна и конкретна и това я прави най-удобна въпреки непълнотите и пропуските.

Как се делят функциите на представката *по*? Първото и може би най-основно разделяне е на пространствени (материални) и абстрактни (наричани от някои делокализирани). В тях до известна степен се отразяват различни етапи от развоя на тази категория, без — както ще видим по-нататък по-подробно — това да е абсолютно закономерно. Това е общо деление, което може да се отнесе към всички представки. В същност то няма дори специфично семантичен характер, а до голяма степен — особено в праславянския период — е било семантико-граматическа особеност, защото чрез него се е изразявала връзката между представките — предлозите-представки — предлозите.

Едно специфично за представката *по* деление на функциите е делението на функции, които отразяват процеса (действието, движението) аналитично, разкриват режима на протичането му и функции, които го обхващат синтетично — от гледище на някакъв резултат, на достигнат етап в развитието на процеса, на някой граматически значим момент. По-нататък ще се спираме специално на тази страна в съдържанието на функциите и в развоя им. Тук само ще отбележим тази черта, която е много характерна за историята на разглежданата от нас представка и е един от семантичните фактори, които регулират промените в отделните функции. Тази особеност не е пряко свързана с пространствеността или непространствеността на функциите; тя не е някакво старо наследство в съдържанието на представката, което да е спомен от старата ѝ предложна същност. Тя е продукт на особен и самостоятелен семантичен развой.

Подробна характеристика на съдържанието на всяка функция ще бъде направена нататък при разглеждането на всяка една от тях. Тук обаче ще направим един кратък преглед на най-важното в тяхната същност.

Най-напред разделяме функциите на представката *по* на две групи:

I. Пространствени (с други термини: първични, материални, предметни) функции и

II. Абстрактни (вторични) функции. Както казахме, в тази групировка се отразява до голяма степен и историята на възникването на представката от предлога.

По-нататък функциите се разделят по следния начин:

курсивна функция, изразяваща движение на предмета (разпростране-

ние на действието) в определена посока — понти, походити и др.

локална функция, изразяваща ненасочено разпространение на действието над някаква повърхност — помазати, полнвати, помостити и др.

Във втората група влизат:

дефинитивна функция, означаваща пълно изчерпване на действието — потопити, погълтити, погыбнѫти.

претеритивна функция, изразяваща многократно, неориентирано, неопределено възникване на действието без оглед на някакъв резултат — послоушати, помъшлѣти, порнвати сѧ.

дистрибутивна функция, означаваща действие, реализиращо се много пъти или на много места — побнвати, позобати, помѣтати.

консекутивна функция, изразяваща действие, протичащо във връзка с някакво предшествуващо действие — порадовати сѧ, посмѣѣти сѧ и др.

трансгресивна функция, означаваща действие, което довежда субекта до ново състояние — помрѣкнѫти, поработити, поубожати сѧ.

деминутивна функция, означаваща действия, които се обхващат в цялото им протежение и траят малко време.

начинателна функция — означаваща началото на траещ процес.

Предложената тук класификация обхваща всички глаголи, в които личи връзката между простия глагол и представката, а в нея може да се намери — чрез етимологизуване — място и на други, в които тази връзка е затъмнена.

Направеното тук подреждане на функциите в общи черти отговаря на тяхната йерархия, която общо взето се свързва и с тяхната архаичност, а също така и на генетичните връзки между тях. Всички тези неща обаче ще трябва да бъдат подробно разгледани и доказани в процеса на конкретното изследване.

А. ФУНКЦИИ НА ПРЕДСТАВКАТА *ПО* В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ПЕРИОД

I. Пространствени функции на представката *по*

Както вече беше изтъкнато, най-близо до прастарото изразяване на отношенията стоят пространствените функции на представката. За пространствени приемаме онези функции, в които пряко личи идеята за свързаност на действието с някаква пространствена плоскост, разбирана в прекия, лексикален смисъл, а не „плоскост" изобщо като аспект на протичането на действието. Това естествено предполага известно лексикално ограничение за разпространението на тези пространствени функции.

В даденото дотук определение за същността на пространствените, материални функции се включват две от функциите на представката *по* — курсивната[1] и локалната. Малко по-особено е положението на дистрибутивната функция, при която много пъти изплува идеята за протичането

[1] Историята на курсивната функция е описана в статията „Из семантичната история на глаголната представка *по-* в българския език", сп. Бълг. език, 1961, кн. 5—6, с. 418—435.

на действието в някаква пространствена плоскост. Това може би би ни дало известни основания да я причислим към същата група, ако не бяха налице някои други елементи от граматически характер (свързването на действието с обект), които са по-съществени за дистрибутивната функция и й отреждат място между абстрактните.

Това са общите неща, които свързват двете пространствени функции. И трябва да предупредим, че е необходимо особено внимание при разглеждането им, защото именно остатъците от старите състояния на езика са трудният за преодоляване момент.

Различията между двете функции, които могат да се набележат още отсега, не излизат извън границите на еднаквата обща характеристика: най-важното е това, че докато курсивната функция е динамична — рисува активно развитие на действието, — локалната е в голяма степен статична — просто регистрира едно състояние. И в този смисъл локалната е по-близка до съвременното състояние на представката *по*.

Локална функция

Една функция, която ясно показва връзката си със старата материалност на представката, е локалната, означаваща разпространение на действието по повърхността на предмета, обхващане на предмета по повърхността.

Локална функция има представката в следните глаголи: повнѣати, пожєщти, позлатити, покалѣати, покоѵати, покропити, покрыти, полагати, подивати, полизати, помазати, помєсти, попалѣти, постигнѫти, постълати, посъребрити, посыпати, похрѧзмити, посѣнити, погладити.

Когато по своето лексикално значение курсивните глаголи означават ненапълно ориентирано движение, курсивната функция на представката се доближава до локалната. Разликата е в това, че курсивната рисува придвижване на предмета в някакво направление, а локалната — разпространение на действието (движението) в широчина.

Да вземем например глагола походити. В някои случаи можем лесно да открием елементи на курсивност (ако не живи, поне в историята на глагола), както е в наченъше пѫть походаште Супр. 31.28, където можем да открием определено по посока движение; ако разгледаме обаче изречението и апостолъ паѵлъ... похода ѧзыкы донде и къ странамъ нсаѵрьскымъ Супр. 24.5, ще установим, че идеята за строго определено направление е значително избледняла и това сближава глагола походити в дадения случай с локалните глаголи.

Има случаи, когато тези два елемента са преплетени в значението на глагола така, че е трудно да се определи мястото му, например при глагола полагати. В него безспорно се включва елементът придвижване, преместване на предмета, но основното като че ли все пак е положението му. Това се подкрепя от някои замествания с други глаголи, които също така рисуват положение на предмета: ни подъ одромъ полагаатъ Лк.

VIII 16 (в Ас. Зогр.) в Мар. е преведено с подълагаатъ, а в Сав. — с поставлѣетъ.

Същото впечатление се добива и от съпоставянето на този стих с продължението му: ... нъ на свѣштънникъ възлагаатъ, където възлагаатъ (τίθησιν), със своята ярко изразена локалност изпълнява същата роля в контекста, както и полагаатъ.

Близостта между курсивния и локалния елемент в този глагол личи и от възможността да се замести с чисто курсивен глагол, както например в Йо II 10, където в по-късни преписи полагаатъ (всѣкъ чавкъ прѣжде доброе вино полагаатъ) се заменя с подаетъ (Добр. ев.)[1].

Същността на локалната функция проличава много по-ясно при глаголи, които по своята семантика предполагат разпространяване на действието в ширина, напр.: ... акоже кръвн его земыѫ полнѧтн Супр. 17. 22; пеленамн н съде повивaетъ сѧ Супр. 451. 55; на колесницѣ златомь покованѣ сѣждѫ Супр. 368. 13; не въжисаатъ ан свѣтильника н помететъ храмины Лк XV 8; н роди снъ свон пръвѣнецъ н повитъ і Лк II 7; н тако покропи въсь народъ Супр. 3. 30; мѣсто ... посыпано каменимъ Супр. 217. 19; ... крилѣ голѫбѣ посъребрѣнѣ Пс. 67. 14; вѣахѫ же капишта та позлаштена Супр. 176. 24; тн стѣны ви възградилъ, мрамором помостилъ Й. Е. 45. 46; не пакы ... зълъимн дѣламн самн сѧ покалѧнте Супр. 507. 29.

За вникването в съдържанието на тази функция добра представа дават няколко случая от Шестоднева: покрай обикновеното н дѫхъ божнн ношаашe сѧ врьхѫ водъı Й. Е. 179. 3 намираме на три места поношаашe сѧ 177. 14, 81. 18, 109. 25. Очевидно тук се мисли пространственото разпределение на действието, понеже няма нито темпорален, нито дистрибутивен, нито абстрактно-граматически елемент. Това се потвърждава и от предлозите, с които глаголът е употребен — врьхѫ, надь и по: и трите предполагат разпространение над повърхност.

Същото значение се крие и в: сего дѣцѧ рече поношаашe сѧ рекъше повѣваашe своѥ бо то естъ вѣтрѫ неже поносашю сѧ повѣвати надъ тварнѫ Й. Е. 112—113.

---

[1] По интересен, макар и не напълно ясен начин се разкрива локалната функция в употребения в Лк XIV 10 глагол посѣдѣтн: нъ егда зъванъ бѫдеши шьдъ сѧдн на послѣдьнимь мѣстѣ· да егда придетъ зъвавын тѧ· речетъ тн дроуже посадн въише. тъгда бѫдетъ тн слава. В този стих сѧдн превежда гр. ἀνάπεσε, а посадн- προσαναβήθη, чието значение съвпада с курсивното. Старобългарският преводач следователно е схващал този глагол доста различно от нас. Съдейки по начина, по който е превел — наистина доста свободно, но сигурно запазвайки смисъла на оригинала — гръцкия текст, ние можем да предполагаме, че той е влагал някакъв локален и дори курсивен оттенък в глагола посѣдѣтн.

Съвсем ясно се представя протичане на движението в пространството и в следния случай въшѧ же гласи постѫпающе напрѣжь... Й. Е. 165. 27, където причастието рисува хода на разпространяването на „гласовете“ по повърхността.

Добре се разкрива локалната функция на представката и в някои топонимични заемки в румънски език, например Pogoreşti (от стб. погорь), Pojogi (от пожештн), Pomazan (от помазатн), Polizeşti (от полизатн) (вж. Ат. Илиев, Ромънска топонимия от български произход, СбБАН, кн. XVII, 1925). Явно е, че във всички случаи става дума за пространство, обхванато по повърхността си от някакво явление.

Същността на локалността личи и във възможността за синонимия, която намираме при посадитн: наред с н посади ї въ рай пиштѧ Супр. 8. 29 и под., намираме... виноградѫ иже насади десница бжиѧ Супр. 134. 27. Известно е, че локалността е типично съдържание и на предлога, и на представката *на*.

Тази функция на представката разкрива близостта ѝ до предлога *по*, който също така може да означава разпространение на действието по повърхността (ходитн по водѣ).

В нейния развой, макар че тя е много жизнена в историята на българския език, се забелязват преходи към други функции, предизвикани в основата си от усилването на абстрактността в съдържанието ѝ.

Трябва да посочим онези случаи, когато действието — при териториалното си разпространение — е обхващало изцяло предмета, така че представката придобива абстрактно значение — дефинитивно. Напр. глаголът помазатн понякога има ясно локално значение (кровьиж сего овчѧте помазахѫ прагы двьри Кл. 314, олѣемь главы моеѧ не помаза... Лк VII 46), но в редица случаи още в старобългарски се развива значение 'напълно изчерпано действие': помаза емоу очи Йо IX 6; къждо подънмъ помазаахѫ своѧ тѣлеса Супр. 51. 16, а оттам се достига и до напълно абстрактното сего ради помаза тѧ бъ твои Пс. 44. 8 и под.

По същия път се развива и глаголът попалѣтн[1] (лок. егоже словесѧ ѣко огнь попалѣиѧ дѫбравы Син. евх. 55 в. 12), което придобива дефинитивен оттенък (н ражджеше сѧ огнь въ соньмѣ іхъ: пламенъ попалн грѣшьникъ Пс. 105. 18); това се проявява и във възможността да се замени този глагол с опалитн (видѣштн своего брата огнемь опалѣиѧма Супр. 13. 7).

При пожештн можем да наблюдаваме същите факти: в един случай като... пожеже месопотамиѭ Пс. 59. 2 можем да открием и двата елемента.

Във всичките си разновидности локалната функция ни рисува едно достигнато състояние на предмета или явлението, а не толкова разви-

[1] Същият глагол в някои случаи придобива и дистрибутивен оттенък.

тието му. В този план тя споделя някои особености на някои абстрактни функции, по-конкретно — на дефинитивната. При все това обаче има качествена разлика между тях. При локалната функция състоянието се мисли с оглед на отношението му към пространството, а не към вътрешната същност на процеса. Затова при локалните глаголи не изпъква въпросът дали действието е завършило или не — въпрос основен при дефинитивната функция. Освен това локалната функция представя действието по прост и ясен начин. Това са достатъчно основателни причини тя да се задържи в българския език с някои малки изменения в съдържанието и разпространението си.

II. Непространствени (абстрактни) функции на представката *по*

При значителна част от глаголите в старобългарския език представката *по* вече не е свързана с идеята за протичане на действието в материално схващано пространство. При тях вниманието се насочва към някаква вътрешна особеност на действието, към момент от протичането му или пък към особености в свързването му със субекта.

Обединявайки тези функции в една група, ние не трябва да смятаме, че при тях логическата и граматическата абстракция са достигнали една и съща степен или пък че тази степен е непременно висока. Напротив, в някои от тях се откриват доста архаични черти, които бяха изтъкнати по-горе. При тях откриваме друго отношение към групата на предлозите, друго е мястото им в развоя на контекста. Те по принцип ни представят друго отношение към същността, развоя и съдържанието на глаголното действие. Затова ние ги отделяме в друга група, затова ги разглеждаме след пространствените функции, над които може би те не са надстройка, но от които се отличават с по-висша граматическа същина.

В някои изследвания са правени опити да се открие на всяка цена произходът на всички абстрактни функции от някоя употреба на предлога *по* или пък като естествено развитие на някоя пространствена функция непременно в рамките на дадения глагол[1]. Анализът на материала обаче показва, че в повечето случаи тези опити са крайни и затова — неубедителни. В много съчинения, посветени на функциите и семантиката на представките, след като се изтъква близостта им с предлозите, се прави специална уговорка за особения развой на представката *по*, който в много отношения я е отдалечил от предлога *по*[2]. По-вероятно е богатството на непространствените функции да е постигнато едва след като те са скъсали със спомена за предложната си същност, а дори и със сродните им в едно или друго отношение пространствени функции, на почвата на самостоятелен развой, на аналогии, на преносност.

Затова и съдържанието на тези функции е толкова богато и разнообразно.

---

[1] Вж. например Д р. М а т е е в, Семантиката на глаголните представки и нейното отношение към видовото значение на глаголите, Известия на Института за български език, т. I.

[2] Вж. например И в. Л е к о в, Словообразователни склонности на славянските езици, с. 16, Грамматика русского языка, Москва, 1952, т. I, с. 579 и сл.

1. Дефинитивна функция

Дефинитивната функция — една от най-разпространените и най-характерните за представката *по* — е много добре засвидетелствувана в старобългарските паметници. Това е функция, означаваща пълното изчерпване на действието, достигането на някакъв предел в извършването му или пък реализирането му като факт.

Дефинитивните глаголи са много и разнообразни. Ние можем да ги обединим в няколко типа, които не само внасят известен ред в огромното семантично разнообразие, но същевременно дават представа и за начина, по който се създават нюансите в значенията на дефинитивните глаголи.

а. Най-напред тук спадат глаголи, показващи придвижване на предмета в определено направление: потопнти, подавнти, погрязнжти, поглътнти, погрести, пойти, до известна степен — поникнжти. Доведено докрай, това движение вече става интересно с резултата, а не с конкретния си ход; по този начин то престава да разкрива пространственост и се превръща в показател за начина, по който протича действието, имащ и ярък граматически характер.

Можем следователно да допуснем, че дефинитивната функция в тези случаи се гради върху преосмисляне на старата курсивност. Остатъците от това старо състояние могат понякога да проличат в контекста, напр. ржкоиж понмъ вьведе вь свон хлѣвъ Супр. 566. 14, тук 'хващането' се възприема като физически процес, свързан с преместване, придвижване на ръката. Конкретно (сравнително) е представено действието и в някои употреби на потопнти: потопать і въ пѫчинѣ морьстѣи Мт. XVIII 6, където има съзнание за материална среда, в която протича действието. Действието е осезаемо в погрязнжти в: и врѣвниж обазавъше сѣтагнжти. доньдеже погразнетъ трьстне въ пльти его Супр. 270. 8.

От това сравнително конкретно схващане на процеса като физическо действие постепенно може да се премине и към по-обобщения възглед — за преминаване на въздействието на един предмет към друг в определено направление. Такова схващане има например в глагола покорнти (напр. покори люди намъ і языкъі подъ ногъі нашѣ Пс. 46. 4, аште цѣсарову твоіемоу оусташтоу мене не покорихъ сѧ· како мі сѧ иестъ тебѣ покорнти Супр. 61. 18—19), в показати (нинѣсоже достоина съмрѣтн обрѣтъ о немь. показавъ і отъпоущтиж Лк XXIII 22, 16), в употребения веднъж в Супрасълския сборник глагол поборнти (оуже не страшж сѧ противнааго нн на немощть своиж озираіж нъ помъішлаіж побораштааго мн Супр. 490. 10), където — поради това, че простият глагол е извънредно добре запазен със своето съдържание в композицията — съвършено очевидно ни се разкрива как протича взаимодействието между обекта и субекта в контекста.

Развоят на този нюанс може да се проследи ясно и при глагола подавнти, където намираме и конкретни и абстрактни употреби, напр. і възнде трънне и подави є Мр IV 7, Мт XIII 7, а сѣаное въ трънни сь естъ слъшан слово... і льсть бгатъства. подавлѣетъ є Мт XIII 22, и печали вѣка сего и лесть богатстване .. подавлѣѭтъ слово Мр IV 19.

Този нюанс в съдържанието на дефинитивната функция е много съществен още от най-старата епоха досега. В редица глаголи това е конкретното съдържание, чрез което се проявява дефинитивната функция. Тук можем да изтъкнем от една страна глагола побѣднти, за който положително можем да допуснем, че е много стар и че още от образуването си до наше време (поне що се отнася за времето, през което той е регистриран писмено, можем да сме сигурни в това) не е претърпял никакъв семантичен развой, а от друга страна — редица новобългарски глаголи като *потискам*, където личи дори физическата природа на въздействието, *пожалвам, поверявам, похулвам*, където действието има за цел да окаже някакво въздействие върху приемателя[1].

Това обаче е един лексикален нюанс на дефинитивната функция, който възниква като резултат от своеобразното съединяване на представката с особени корени. Във всички тези случаи си остава основното съдържание на дефинитивната функция, защото освен всички индивидуални добавки остава главното — изчерпване на действието (т. е. в дадения случай — изчерпване на въздействието). Във връзка с преосмисляне на старата курсивност и локалност би могъл да се обясни и друг един лексикален нюанс в съдържанието на дефинитивната функция, при който действието се представя като просто количествено натрупване, което е доведено до своя край, като например в пожрѣтн, постнгнѫтн, потантн и др., а също например: и невндмни скоро пондоша. и постнгоша. и далече зѣло Супр. 44, 18, овн течаахѫ въ слѣдъ влъка и не постнгъше него вратнша сѧ Супр. 43, 26, и пакъı мъı жвнни оставъше и не постнгнемъ оусъпшнихъ Супр. 488, 13, постнже же въ нихъ гнѣвъ до конца Кл. II 62, пожену врагъı моıѧ и постигнѫ ıѧ Пс. 17.38, аште ан о дусѣ бжни азъ нзгонѫ бѣсы оубо постнже на васъ цртване бжне Мт. XII 28, Лк XI 20. Независимо от това дали действието се развива конкретно в пространството, или е абстрактно, има се пред вид постепенното натрупване, което довежда до пълното му изчерпване: і бъıстъ имъ во съблазнъ и пожрѣшѧ снѣ своıѧ. и дъıери своıѧ Пс. 105.36—37; (има се пред вид разпространението на процеса); повѣждъ мн... что се бъıстъ не потан мене иже тн сѧ съдоучн Супр. 240.28,... вьсьжде нстнѫ

[1] С този семантичен нюанс трябва да свържем и появата на фактитивни глаголи *поседе, полежѐ* в говора на преселниците от Еркеч и Голица във Варненско.

вьсе глаголѫтъ а ничсоже не потаѩтъ Супр. 409. 18, чадо не ѹстыди сѧ ѧнца чача тн потаи что сѫщее вь тебѣ Евх. 68а. 5, правъдъı твоѥѧ не съкрꙑхъ... не потаіхъ милости твоѥѧ Пс. 39. 11. Този лексикален нюанс се открива и в огромно количество новобългарски глаголи.

Употребата на тези глаголи в най-широк смисъл обаче, включването им във всякакъв контекст и най-вече — свързването им със съществителни — абстрактни понятия е изгладило постепенно тази осезателност, тази материалност на представката, и е останала само идеята за пълното изчерпване на действието. При потн се появяват например такива случаи като: глагола имъ пилатъ понмѣтѣ вы и н по закону вашемоу сѫдите Супр. 433. 5, і иже подъпѣгѫ поемлетъ прѣлюбъı творитъ Мт V 32 — където действието 'вземане' е съвършено обобщено; потопи гі і раздѣли ѭзъı нхъ Пс. 54. 10 — където контекстът изобщо не навежда на идеята за конкретно пространствено протичане на материален процес; і лестъ богатьствне... подавлѣѭтъ слово Мр IV 19 — където глаголът е в преносно значение.

При някои глаголи не може да се проследи пътят, по който се е достигнало до дефинитивното значение, понеже движението е от по-друг характер (рисува се друг вид движение): ащє ли же ни вь градѫщее врѣма посѣчешн ѭ Лк XIII 9; вьсѣко дрѣво еже не творитъ плода добра посѣкаѭтъ Мт VII 19; пожрѣте жрътвѫ правьдѫ Пс. 4. 6; а волеѭ пожрѫ тебѣ Евх. 77в 13; онъ же рече ꙗко камъı велнкъ ма хотѣ погнестн Супр. 276. 2.

Добре личи постепенното развитие при глагола потрѣбнтн. Тук от съвсем конкретни съчетания като н потрѣбитъ гоумно свое Мт. III 12, където има дори ясен локален и дистрибутивен елемент, се преминава постепенно към абстрактна употреба на глагола и така представката придобива абстрактно-граматическа функция: ржка твоѥ ꙗзъıкъı потрѣбн Пс. 43. 3 и под.

Изясняването на функциите на представката в тези глаголи е трудно, ако се излезе от първични съчетания на тези корени с представката, в които тя е имала пространствено значение. Трябва да се приеме, че дефинитивната функция е била развита и граматикализирана вече при други глаголи, и след това се е проявила и при тези корени.

Така оформена, тя е била прибавена и към глаголи с абстрактно значение, в резултат на което се получават типични дефинитивни глаголи, където граматическата същина на представката личи най-ярко. Това са глаголи като повнноватн сѧ, погнѣватн, погрѣшитн, погꙋбнѫтн, погоубитн,

подарити, познати, позъвати, покаати, покорити, помиловати, постръщи, поразити, потанти, похвалити, пощадѣти и др.

При всички тези глаголи е излишно, а понякога и невъзможно да търсим пътя, по който от пространствени отношения се е стигнало до граматически. При тях „конкретността" в семантиката трябва да се търси в аналитичния възглед за хода на действието, разлагащ го на отделни моменти и изтласкващ напред един от тях, за разлика от синтетичното му схващане като единен процес. Много точно характеризира този възглед С. Карцевски, който пише: „... Защото „перфективизацията" на един процес (под този термин авторът разбира онова, което ние наричаме „пълно изчерпване" — б. м. М. Л.) не е нищо друго, освен конкретизирането на нашето внимание върху е д и н от конкретните моменти на този процес, като се изключат всички останали"[1]. В разглеждания случай този единствен момент е краят, пределът на действието.

Дефинитивната функция следователно не ни представя непосредственото протичане на процеса, а само неговия резултат. Затова ние не правим в класификацията разлика между тези случаи, когато резултатът е абсолютно достигане на някаква цел (погыбнѫти) и относително достигане (постигнѫти)[2]: за нас е важно, че тази функция представя действието от гледище на някакъв завършек, а не от гледище на протичането му в подробности.

В това отношение дефинитивната функция се различава качествено от курсивната и локалната функции, за които основен е „хоризонталният" аспект, т. е. отношението на действието към пространството. Връзката с тях можем да търсим в друг смисъл: в това, че в редица случаи краят на действието се вижда като резултат от постоянно нарастващ процес, който естествено е дошъл до своя край, предел, и по този начин един курсивен или локален глагол може да стане дефинитивен.

Това определение („постоянно нарастващ процес") не трябва да се разбира в смисъл, че винаги става дума за действие, което можем да разделим на отрязъци, на етапи и т. н. В него се включва това, че имаме пред себе си процес, който е протичал и който е достигнал до най-висшата си степен: така е и при повинноватн сѧ, и при погыбнѫти, и при потанти, и при много други глаголи, където този оттенък на продължителност е замъглен ако не от характера на действието, то от моментността на резултата му. Тук ще приведем продължението на цитираната по-горе мисъл на Карцевски, според когото с насочването на вниманието ни към един именно конкретен момент от процеса идва „... илюзията, че перфективният процес няма продължителност (илюзия казваме ние, защото всеки процес по необходимост има известна продължителност)"[3].

---

[1] S. Kartsevski, Études sur le système verbal du russe, Slavia, ročn. I, 1923, p. 499—500.

[2] Такова разграничение прави например Улянов, който дели основите на резултативни (означаващи относителна завършеност) и перфективни (означаващи безотносителна завършеност). Вж. Г. Ульянов, Значения глагольных основ в литовско-славянском языке II Основы, обозначающие различия по видам, Варшава, 1895, с. 41.

[3] S. Kartsevski, пос. съч., с. 500.

Дефинитивната функция ни представя края на един траещ процес. Има редица случаи обаче, когато ние не можем да посочим времетраене на процеса преди момента, в който говорим (с този момент ние в същност свързваме префигирането на глагола). Такъв е например глаголът погнѣвати сѧ напр. в оньⷢ же дракъ отиде иеже не погнѣва сѧ на кра-дъшааго Супр. 42. 10 или позъвати:... тр҃и на десѧте иесн позъвал Супр. 121. 17. В същност тук става дума и за начало на действие (защото действието започва да се реализира едва в момента, когато започваме да го следим), но и за край (защото действието е достигнало крайната степен на развитие, от която няма накъде да отива по-далеч). Следователно не можем да предполагаме начинателна функция, но това не е и чиста дефинитивна функция. Това е една по-особена разновидност на дефинитивността, свързана с появата на ново действие и реализацията на неговото начало. Тя е близко до онази функция, която понякога се нарича *ингресивна*.

Това не е някаква обособена функция, особено в старобългарските паметници. В тях по-обикновена е употребата на прост глагол, а префигираните едва се появяват. Подобна особеност има и при глаголите за движение[1]. Подобно е положението и при разглежданите тук глаголи. Основното средство за изразяване на такова значение са простите глаголи, а префигираните се срещат много рядко. Така например обикновен за старите ръкописи е глаголът дарити (рѣхъ чловѣче что ма съмѫштаешн что мн словесѧ дѣанньмъ дарнши Супр. 510. 24 и под.), докато подарити (подарѣти) се среща само веднъж в Супрасълския сборник: иемоуже и подараахѫ трѣбамн не на оуспѣхъ нъ да не бѫде отъ него врѣда Супр. 35. 26. Същото се наблюдава и при двойката зъвати /позъвати: префигираният глагол се среща много рядко (напр. не бѣхъ ли тн рекълъ вı позъвати то како без моего повелѣнньа тр҃и на десѧте иесн позъвалъ Супр. 121. 15).

Трябва да приемем, че префиксалните образувания са по-нови, те едва си пробиват път в старобългарските паметници. За това свидетелствуват постоянните редувания с прости глаголи. За същото говори и липсата на префигирани съответствия при някои глаголи (които по-късно са съвсем обикновени), както например при вѣровати, имѣти сѧ, сѫштати.

Ако трябва да потърсим причината за появата на този функционален вариант на дефинитивната функция, може би ще ни помогнат някои замествания, които намираме в евангелския текст: в Мр X 49 Марийнското евангелие има и ставь нсъ рече възгласити і зъваахѫ слѣпъца, а Зогр. — възъваахѫ; в Лк XIV 16, който в старите текстове има и зъва многы във Врачанското ев. (може би от оригинала му) намираме възва. Употребата на представката *въз*, която в случая има същата функция, каквато има и

[1] Вж. М. Лилов, Из семантичната история на глаголната представка по- в бълг. език, Бълг. език. XI, 1961, с. 421.

по, ни разкрива една по-обща тенденция: търсене на средства, които биха направили този контекст, тази позиция по-изразителна. Проява на това търсене е и началото на тази функция на представката *по*, която през среднобългарския период е получила много по-широко разпространение, поради което ще се спрем на нея още един път, разглеждайки материал от по-късните епохи на развоя на българския език.

Дотук се спряхме на граматическата същност и роля на дефинитивната функция. В крайна сметка можем да приемем, че те са основната страна в съдържанието ѝ. Благодарение на тях функцията е могла да се разшири толкова много и да стане толкова устойчива.

За това има и едно доказателство от румънския език: това са някои славянски заемки в румънски език като росаі, 'кая се, разкайвам се', posluji 'служа' и caі, sluji със същите значения. За румънския говорител, който не е имал развито чувство за славянския глаголен вид, между КАѦТИ Сѧ и ПОКАѦТИ Сѧ, СЛОУЖИТИ и ПОСЛОУЖИТИ очевидно не е имало някаква видима лексикална разлика, и той е заел с еднакво значение и простия, и префигирания глагол. Така са създадени румънските форми росаі — caі, posluji — sluji.

При цялата си обобщеност и абстрактност обаче дефинитивната функция не е губела напълно и своето собствено семантично съдържание. То личи в някои случаи пряко, напр.: ПОМИЛОВАТИ 'проявявам своята милост напълно, докрая', ПОТАНТИ 'тая, крия нещо в пълна мярка', ПОГОУБИТИ, ПОТРѢБИТИ, ПОВОРИТИ и др.

В други глаголи обаче не можем да открием направо конкретните *семантични елементи*; *в такъв случай трябва да потърсим други начини.* Такъв начин може да бъде например словообразователният анализ на някои глаголи. Ако представката беше чисто формален граматически елемент, не бихме могли да си обясним присъствието ѝ в глаголи, които и без това изразяват свършено действие: И ПОВРѢЗѢШЕ ЗА НЕДИНЪ НОГЪ ПОВѢСИТЕ И Супр. 264.26; ПОВРѢЗЪ ЖЕ И ЗА ВЪИ ДАСТЪ ВОННОМ ВЕСТИ Супр. 137.11; ОТЪХОЖДААХѫ ДОЛОУ ПОНИКѢШЕ... Супр. 374.24. Тук не бихме могли да търсим граматическа мотивировка на представката, следователно е допустимо предположението, че тя е дошла с някакъв семантичен нюанс.

Друго косвено доказателство е възможността, която тези прости глаголи имат, да образуват префигирани с други представки. Това показва, че модифицирането не е чисто формално, защото съчетаването с различни представки по различен начин — независимо от това в каква степен — изменя и лексикалното значение, представя действието откъм различна страна. Лексикалният елемент в дефинитивната функция се осветлява от редица синонимии на представката *по* с други представки, някои съществуващи още в старите текстове, други — развити по-късно. Ето някои примери:

ПОВРЪЗАТИ — ЗАВРЪЗАТИ; ПОТРѢБИТИ — ИСТРѢБИТИ; ПОРАЗИТИ — СРАЗИТИ; ПОГЪБИѪТИ — ЗАГЪБИѪТИ; ПОТАНТИ — ѪТАНТИ; ПОГНѢВАТИ — РАЗГНѢВАТИ; ПО-

грѣшнтн — съгрѣшнтн; поскаатн — раскаатн; покѫпатн — нскѫпатн; посѣштн — отсѣштн; погаснтн — оугаснтн.

Тези особености ни карат да смятаме, че представката *по* в тези случаи не се е напълно десемантизирала.

2. Претеритивна функция

Претеритивната функция заема малко по-особено място между останалите функции на представката *по*. Тя означава многократно, неориентирано, неопределено възникване на действието, без оглед на някакъв резултат. Както личи и от даденото определение, тя може да характеризира действието откъм различни страни, по различни признаци. Тази неопределеност я отличава от всички останали функции на представката.

При претеритивните глаголи действието не протича в определена посока и представката не се свързва обикновено с някой определен момент. Напр. 16 лѣтъ сътворнхъ въ анагностьствѣ почнтаѭ книгы божна Супр. 227.13, 14: ... бѫдн же вьсѣмъ намъ почнтаѭщиннмъ же н послоушаѭштннмъ... Супр. 123.27; нанвдште же прѣдъ сънѣмъ молитвы творѧше н кънигы почнтааше Супр. 274. 28; н гнѣваѭштнн сѧ навъикѫтъ послоушатн н азъщн нѣмоуѭштнї навъикѫтъ вѣштатн мнѳ Супр. 325. 23; полемонъ н сѫштнн сь ннмъ н вьсь народъ помлъчаша послоушаѭште Супр. 129.19; а ръпътѫштен наоучатъ сѧ послоушатн Кл. 16; прѣдадать бо н ѧзъикмъ н поржгаѭтъ сѧ емоу н досадатъ емоу Лк XVIII 32; она же вндѣвъшн н. н похвътнвъшн нозѣ нго плака сѧ горько Супр. 44.6; да овн похватнвъше за оушн влѣчааху н Супр. 44.20; дроузнн же съзажда порнваахѫ а дроузнї бнаху Супр. 44.21; вельбоудоу же оставьеноу бывьшоу тоу до четвьрь дьннн н лежаштоу на мѣстѣ н покоушажштоу сѧ вьстатн Супр. 218.13; запрьва оубо льшташе нхъ ласканнимъ покоушаа сѧ ослабнти отъ настоѧннѧ благыѧ вѣры... Супр. 86.27; лі любъві плътъсцѣі не храніте покоушаѭ сѧ Кл. 152; і помъішлѣаху дроугъ къ дроугоу гльште Мр. VIII 16[1]; что на пѫтн вь себѣ помъішлѣашете Мр. IX 33; что помъішлѣате Мр. IX 33; что помъішлѣашете ѣко хлѣбъ не нмате Мр. VIII 17; н начасѧ помъішлѣтн кънижънпцн Лк. V 21; ... ні нного нікоегоже добрѣ вѣдѫште і помъішлѣіѫште еже е въ бжн законъ вьписано Кл. 82; също — Кл. II 155.

[1] В новобълг. превод — „размишляваха помежду си".

и страха зѣло потрасающаго вьсако Супр. 444.9; иже естъ поставилъ горы въ мѣрѫ ... и потрасаетъ и отнюдаетъ горы Евх. 55в 22.

зѫбы своими поскрежьштетъ и лаетъ Пс. 111.10.

помаваахѫ же отъцю его како бы хотѣлъ нарещти е Лк. I 62; и разоумѣша ѥко видѣние видѣ... и тъ бѣ помаваѩ имъ Лк. I 22.

мимо ходаштен же хоулѣахѫ и покъиваѫште главами Мт. XXVII 39, Мр. XV 29.

ѩвьено ми бъı ѥко нападение нѣкое отъ разбоиникъ пострадавъ хоштеши съ сталъпа сълѣсти Супр. 558.9.

нъ въ нима распѧтааго постраждамъ въ ѥдинъ часъ Супр. 255.30.

послоушанте мене мало вамъ вѣштаѫшта. слышѫ бо о самоприходаштиимъ ѥко посмѣѫште сѧ и порадоуѫште сѧ Супр. 126. 9-10.

и възнѣсъ подъ ѩзыком-оним неправьдѫ аще позърѣахъ въ срдци мосмъ Пс. 65.18.

даждь ми снѣ водѫ да ни жаждѫ ни прихождѫ сѣмо почръпатъ Ио IV 15 (в новобългарски превод — 'да вадя'; срв. и съществителното почръпало Ио IV 11).

Изброените примери ни разкриват основната особеност, характеризираща претеритивната функция — действието се представя като зараждащо се в неопределен момент, многократно, без количествена ограниченост или характеристика.

Тази „многоетапност" на действието обаче се представя като вътрешно присъща на действието, и това различава претеритивната функция от дистрибутивната (където има повтарящи се завършени актове). Ако вникнем например в зѫбъı своими поскрежьштетъ[1] и лаетъ Пс. 111.10, ще установим, че действието се схваща в същност като един открит откъм завършека си процес (→→→), а не повтарящи се завършени актове (○○○), както при дистрибутивните глаголи.

Ето например два случая на употреба на глагола потъкати, в които представката има различна функция:

и лакти фомѫ потъкаахѫ и намаиаахѫ очима Супр. 502.17. Отделните актове тук не са диференцирани, не личи дали настъпват един след друг или пък от различни направления. Тук представката има претеритивна функция.

Друго е съдържанието ѝ в следния пример:

аште кто ходитъ въ дьне не потъкнетъ сѧ ... аште ли кто ходитъ ношти потъкнетъ сѧ Ио XI 9-10 — където всяко 'спъване' е диференцирано от друго. Тук представката има дистрибутивна функция.

[1] Свършеният глагол има значение на сегашно време.

След като сме разгледали примерите, да направим обобщение за семантичните особености на претеритивната функция:

а) Действието се мисли откъм неговото възникване. Важен е обаче самият акт на зараждането му, а не по-нататъшното протичане на процеса, поради което има разлика между претеритивната и начинателната функция.

б) Касае се не за възникване на праволинейно протичащо действие, а за процес, който се състои от редица отделни „импулси", които са свързани помежду си по най-различен начин — понякога пространствено (действието се поражда на различни места), понякога темпорално (в различни моменти) и т. н.

в) Действието се мисли без оглед на неговия резултат, без да се държи сметка за това каква степен се достига при изпълнението му. Тази особеност различава претеритивната функция от дефинитивната, при която основното е съсредоточаването на вниманието върху резултата.

Тази особеност е свързана с отсъствието на ясна диференция на отделните актове, от които се състои процесът, а това е най-важното, отличаващо претеритивната функция от дистрибутивната.

Също така в семантично своеобразие на претеритивната функция трябва да търсим и причината за граматическите ѝ особености.

а) Първата особеност се състои в това, че глаголите, при които е употребена, си остават дуративни. Тя като че ли не променя несвършения вид в свършен. В противен случай не бихме могли да си обясним някои старобългарски употреби, напр.: поскрежыштетъ н лаетъ Пс. 111.10 или въсѣ землѣ да поклонѧтъ сѧ н поетъ тебѣ Пс. 65.4. Ако тук префигираните глаголи са имали ярко очертан свършен вид, трудно е да си обясним употребата им в контекста наред с несъмнено несвършени, при напълно еднакви функции в развитието на контекста. Трябва да приемем, че претеритивната представка е променяла не толкова граматическия вид на глагола, колкото начина на действието.

б) Глаголите с претеритивно *по* обикновено се употребяват във времена, означаващи траещо действие: имперфект, сегашно време, именни глаголни форми (инфинитив и сегашно причастие). Обяснението на тази особеност е логическо: в тези времена много по-лесно могат да се проявят посочените по-горе семантични особености. На фона на тази връзка с глаголните времена обаче са любопитни два случая от Супр. сб. с глагола помлъчати: повелѣ солъ с оцѣтомь съмѣсивъше полнѧти рану его... н ѩко помлъча сѧты... повелѣ жещти н 116.20 и полемонъ н сѫщтии сь нимъ... помлъчаша послоушаѭште ... 129.19. И в двата случая контекстът ни убеждава, че става дума за траещо действие и аористът на префигирани глаголи има смисъл на имперфект. Именно със същността на претеритивното *по* можем да си обясним тази употреба на помлъчати в аорист.

Тези граматически особености биха могли да ни помогнат при определянето границите на разпространение на претеритивността. В един случай като вел'мн мнѣшн сѧ мьнѣ поржѧѧ нь вел'мн самъ бѫдеши поржганъ Супр. 49.10-11 можем да тълкуваме по различен начин функцията

на представката в двете причастия: докато първото означава именно тази поредица от възникващи действия, във второто представката има значение, близко до дефинитивното.

Претеритивната функция се явява при два вида глаголи — при такива, които рисуват действие, протичащо в пространството и имащо количествена характеристика, и при глаголи, изразяващи отделни актове. Към *първата група* може да отнесем рѣпътатн, хотѣтн, тъщатн сѧ, мльчатн, молнтн, стоѩтн, болѣтн, чнтатн, слоушатн, жьдатн, чоудntн сѧ, дивнтн сѧ, моудntн, жнтн, бъдѣтн, троудntн сѧ, бесѣдоватн, работатн, ржгатн сѧ.

Към *втората група*: кръжьтатн, мъшлѩтн, хвалntн, трястн, мавatн, кыватн, манжтн.

В зависимост от тази семантична определеност на основните глаголи са и насоките на развой на съответните префигирани глаголи — в единия случай към значения, регламентиращи количеството на действието, в другия — към значения, отнасящи се до граматикализирано изчерпване на действието (т. е. — към деминутивност от една страна, а от друга — към дефинитивност, дистрибутивност и начинателност). Ще разгледаме връзката на претеритивната функция с тях и прехода на претеритивни глаголи към тях.

а. Глаголите с деминутивно значение на представката в старобългарските паметници са все още сравнително малко. Напр. попекъ сѧ о немощтн члов҃ѣчествѣ н о братѣ поболѣвъ въставн н н оутѣшѩаше Супр. 291.20; тогда повьпрашавъ полемонъ гла Супр. 131.26: ѵ ндешн въ лавръ чрьньца савъı н повесѣдоукшн къ чрьньцоу Супр. 294.9.

Все пак ние не можем да бъдем сигурни, че основното значение на представката тук е деминутивността. И в двата случая може да става дума и за отделни моменти от действието, а не само за количеството му. Още повече, че в много случаи е засвидетелствувана употреба на свършените глаголи, а цялостна представа можем да имаме само ако можем да сравним тези случаи с употребата на несвършените глаголи.

Че не трябва да надценяваме разпространението на деминутивното значение, личи от някои по-късни развития на някои глаголи: в Псалтира срещаме следните употреби на постоѩтн: съкроушж сѧ ı не нмжтъ моцн тı постоѣтı 17.39 и гı както постоітъ ѣко от тебе оцѣштенне естъ 129.3. И за двата случая бихме могли да допуснем деминутивно значение. В новобългарския превод обаче намираме в I случай „не могат да станат", а във II — „кой ще устои".

Че тук няма деминутивност, личи и от руското *постоит*.

Забележителен е фактът, че когато трябва да се подчертае количествен поглед към действието, употребяват се думи, означаващи количество, напр.: пакъı же мало помоудивъ третнe въ тъ жде дьнь прнде Супр. 120.16; тако ан не възможе єдиного часа побьдѣтн съ мъноіж Мт. XXVI 40, Мр. XIV 37.

Ако не се поддаваме на нашето съвременно езиково чувство, ще трябва да признаем, че в много случаи в старобългарските паметници деминутивността е привидна. Много ярки в това отношение са следните случаи от Супрасълския сборник: єдинь отъ воинъ оудари и . . . онъ же помалъча 139.9; пакъı рекѫ и вѣда сѧ на добро не помальчѫ 320.2, където вниманието в никакъв случай не е насочено към количествената страна на действието: глаголите означават 'замълча', 'млъкна', и следователно трябва да търсим в глагола елементи на претеритивност и дефинитивност.

Това показва, че все пак в старобългарския език деминутивността е дадена все още само като нюанс, а не като напълно оформена самостоятелна функция. В разглежданите тук паметници деминутивността е по-скоро надстройка над претеритивното значение на отделни глаголи.

б) Глаголите, които представят действието като следващи се (или единични) очертани актове, можещи в старобългарските паметници да получат претеритивно *по*, се развиват — също още на старобългарска почва — в друга посока: към дефинитивната функция. Ето например как се употребяват някои от тези глаголи: мимо ходѧштєи же хоулѣахѫ и покъıваѭште главами Мт XXVII 39, Мр XV 29. Тук имаме доста отчетливо проявени особеностите на претеритивната функция, при това очертани върху ясно изразена граматическа *обстановка*, която благоприятствува за разпространението на тази функция. Ако вземем обаче изречения като видѣшѧ мѧ покъıвашѧ главами Пс. 146. 1 или въсі видѧштєи мѧ порогаша ми сѧ. и глаша оустъı своими покъıваша главами Пс. 21. 8 — в тях ще открием значително преосмисляне на претеритивната функция: тук вече на преден план е изпъкнал резултатът от процеса (даже с някои елементи на дистрибутивност). Това е във връзка и с граматическата характеристика и среда на глаголите. Подобно е положението и при видовата двойка помавати/поманѫти. При несвършения глагол откриваме типични случаи на претеритивна функция на представката, както е например в і разоумѣша ѣко видѣнне видѣ... і тъ бѣ помаваѭ имъ Лк. I 22, помаваахѫ же отъцю его. како бы хотѣлъ нарещи є Лк. I 62. В свършения глагол обаче проличава резултативността, която сближава глагола поманѫти с дефинитивните (и също така до известна степен с дистрибутивните); напр. архиерен же поманѫша народоу. да паче варавѫ отъпоуститъ имъ Мр. XV 11 и др. Много примери от този род намираме при помъıшлıати и помъıсліти. Намираме изключително типични случаи на претеритивна функция като например: и начаса помъıшлıати кънижъниць Лк. V 21, что на пѫти въ себѣ помъıшлѣашете Мр IX 33, да како таковъıнхъ о снхъ помъıсліти нѣстъ лѣпо Супр. 534.9. Наред с това обаче се намират случаи, при които вниманието се концентрира върху резултата на действието, върху факта на неговото извършване, например: и помъıсан одѣти сѧ въ мѫжъскъıи образъ Супр. 299.10 (за разлика от

помъшлѣахѫ злаа Пс. 40.8, където има многократно и неопределено възникване на действието, тук има категоричен резултат — 'намисли, взе решение'); помыслихъ пѫти моѩ: і обратихъ ноузѣ моі ко свѣдѣніѣ твоѥ Пс. 118.59, където глаголът означава 'обмислям' и процесът също така е обхванат в неговата цялост.

в) Тази двусмисленост е причина за изчезването на много претеритивни глаголи в българския език.

Такава двойственост можем да предположим и за много други глаголи, които не са засвидетелствувани с много и разнообразни примери. Напр. пострашитн (имаме воєвода же хотѧ его пострашитн повелѣ прѣдь нимь положитн мѫкы Супр. 48. 3), поржтитн сѧ (егда сѩ падетъ не поржтитъ сѩ Пс. 36. 24 — може не винаги да се касае за пълно срутване[1]), поглоумитн сѧ (въ заповѣдехъ твоіхъ поглоумлѭ сѩ Пс. 118.15), позавидѣти (не подражанмъ жидовьска юродьства нъ дѣтьскоу позавиднмъ благодаренію Супр. 340.21), помлъчати, потрьзати (видѣвъ же неблюдомѫ сѫщѫ нивѫ прѣклонн сѧ и потрьза не соумьна сѧ Супр. 40.29), помѣжити (запазено в единствен пример и очи сн помѣжиша Супр. 334.24 — в друг контекст би могла да се допусне и типична претеритивност), попытати (послѣжде же попытавъ ѩже о палатинѣ... Супр. 563. 24).

г) Своеобразната неопределеност може — макар и изключително рядко — да отведе и към начинателна функция. В своето изследване Слонски отделя като „ингресивен" например глагола потрясти[2] (и „частично претеритивен") и посочва случаите: № 1 і въшедъшоу емоу вмъ потрасе сѧ весь градъ Мт. XXI 10; № 2 і стлъпомь нечьстивѣінхъ потрасъшемъ и земли... попалъшемъ Евх. 52в.5; № 3 даждь мн тѣло Їсосово... земли потрасъша Супр. 454.11 и др. В някои от тях действително може да се търси начинателна функция[3], но в други това би било не само пресилено, но и неточно. В № 3 например не можем да търсим значение 'почна да разтърсва', което можем да допуснем в № 1 и № 2. Напротив, тук много по-пълно е представено пълното извършване на действието.

Такава привидна до известна степен начинателност има напр. в позавидѣти — нъ дѣтьскомоу позавиднмъ благодаренію Супр. 340.21, където основното значение също се отнася до протичането на действието, но вече се поражда и един друг нюанс — 'да се зароди действието, да се

[1] Можем да приведем и това съображение, че поржтитъ сѧ превежда в случая гр. καταῤῥανθήσεται, което също има неопределено значение — 'падам, срутвам се, разрушавам'. На новобългарски е приведено с 'пада'.

[2] Слонски не прави разлика между ингресивна и начинателна (инхоативна) функция.

[3] Слонски е показал добре произхода и връзката ѝ с претеритивната (пос. съч., с. 146).

възбуди завист'. Подобен е случаят с порьвноватн (порьвноумъ древльнюмоу блаждъноумоу сноу Евх. 70а.14), където също личи елемент на консекутивност.

По-добре очертани признаци на начинателност има в глаголите поръпътатн (напр. аще ли же не насытѧтъ сѧ і поропъщѧтъ Пс. 58.16 и ... не ѥсѧ вѣры словесі его и поропъташѧ въ селѣхъ своихъ Пс. 105.25) почоутн (... не ю еште почоу мѧкъ Супр. 112.9, ... егда почоуѥтъ ѩко съконьчаѥтъ сѧ... Супр. 245.29). Подобни случаи ни дават представа за хронологията на начинателната функция: макар и сравнително по-нова, нейните наченки трябва да се търсят още в старобългарската епоха. Обаче дотолкова, доколкото тя не е напълно оформена и отделена от другите функции, основното й разглеждане ще стане на друго място

Възниква въпросът за произхода и хронологията на претеритивната функция на представката *по*.

За нейната архаичност свидетелствува най-добре неопределеността ѝ. Претеритивната функция е неразривно свързана със старите функции, които представят действието в „хоризонтален" аспект, рисувайки режима на възникването и протичането му.

Претеритивната функция представлява интересен преход между най-архаичните функции на представката, в които протичането на действието се отразява напълно огледално, без почти никакво граматическо абстрактно осмисляне и обобщение и някои по-нови функции (като дистрибутивната например), в които също е отразена идея за протичане на действието в пространството (но вече и във времето — както е и при самата претеритивна функция), и то свързано със субектно-обектни, предикативни или друг вид отношения.

Така че сложността на претеритивната функция не е разнозначна на нейната абстрактност; напротив, тази функция е тясно свързана с лексикалното значение на глаголите, с конкретните особености на протичането на действието в конкретния контекст. Граматическата абстракция при нея е все още много малка.

Това проличава и като си припомним ограниченията в граматическо отношение, които тя търпи в старобългарските паметници — ограничения, засягащи основни категории на глагола, каквито са видът и времето. На това се дължи и фактът, че при претеритивните глаголи не наблюдаваме пряко десемантизиране на представката, пълно граматикализиране и т. н. Тези явления настъпват едва тогава, когато представката се свърже с някой конкретен, при това граматически значим момент от протичането на действието.

Показателно е и това, че претеритивните глаголи нямат синоними, образувани с други представки. Това предполага голяма органичност на съчетанието, а същевременно — архаичност.

3. Дистрибутивна функция

Дистрибутивната функция означава действие, което се извършва (реализира) едновременно на различни места, или пък представлява ред от повтарящи се еднакви актове, които засягат многократно обекта на действието.

Тази функция не е много широко разпространена в старобългарските паметници; тя може да бъде открита най-сигурно в глаголите побивати, побѣгати, позобати, помѣтати, поплѣнити, попьрати, потрѣбити, похватити, поѩсти.

Освен в тези глаголи, елементи на дистрибутивност много пъти може да има в глаголите помизати, погоубити, погинѫти, помрѣзнѫти, попалѩти, потопити и др.

Проникването в съдържанието на дистрибутивната функция е малко трудно, понеже тя с някои свои особености се доближава до други функции. Ето няколко случая, в които нейната същност се очертава доста ясно: блюдѣте сѧ отъ кънижъникъ ... поѣдаѭштихъ домы вьдовицъ Мр. XII. 40; тъı дыавола попьра колико хотѣ Супр. 505. 24 — действието се извършва много пъти; също молѧахѫ его попрати ѧ и напрасно врачѣ̀ѫ полоучѧахѫ Супр. 556.26; съподобъленъı бытн по оустановоу и попранъı Супр. 557.5 — действието се разпространява върху всеки поотделно; пометаахѫ самн сѧ прѣдъ ногама его да попереть ѧ Супр. 568.30; і прндѫ птнца небескыѧ и позобашѧ є Мт. XIII 4; и вьсн побѣгаахѫ Супр. 72.25[1] — индивидуализира се действието на всеки един от многобройните вършители на действието. Дистрибутивността личи и в поплѣнити: ...иже имоу бѣаше любо поплѣнивъ славнъıѧ градъı Супр. 56.4. Тук представката не е употребена, за да изрази изчерпването на действието — защото това значение има и непрефигурираният глагол (възнде на вьісотѫ плѣнилъ есн плѣнъ Пс. 67.19).

В Супрасълския сборник намираме случаи, от които ясно личи своеобразието на тази функция: повелѣшѧ вльсви пръстъı имоу отъсѣкати... и поматашѧ ѧ прѣдъ стъıмъ нонѫ Супр. 268.5. Тук схващането за многоетапност на действието се чувствува не само в представката, но и в многократната форма на съседния глагол (от несвършен вид); това място може да се съпостави със следното: место ... посъıпано каменнимь иже на правьдника меташа Супр. 217.20 и и възмажште каменне мештаахѫ на нь...: тольма же безбожьнии тн меташа каменне на правьдьника... Супр. 216.25 — където ясно действието се представя цялостно, без да се посочват отделните му етапи, и поради това глаголите са употребени без представка.

[1] В този глагол можем да открием и елементи на курсивност.

Кое е характерно за дистрибутивната функция?

а) Тя рисува не просто възникване на неориентирано действие, а реализиране на действие, свързването му с адресат. Затова, ако вземем типичните дистрибутивни глаголи, ще установим, че всички те са преходни (побивати, позобати, помѣтати, поплѣнити, попьрати, потрѣбити и др.). Когато пък няма пряко допълнение, има материален субект, който реализира действието, напр. рѣкы же ... помрѣзъша Супр. 90.9; вражьдоующе. и помнѣющие очима Пс. 34.19. Тази резултативност в значението на представката понякога твърде много я сближава с дефинитивната функция.

Примери за такава близост имаме при глаголите, означаващи 'убивам': оубивати, побивати и избивати.

Глаголът побити редовно се употребява в съчетанието каменемь побити, което последователно превежда гръцкия глагол λιθοβολέω ('замервам с камъни, убивам с камъни'). Представката в този случай вероятно е трябвало да даде представа за протичането на процеса, та по този начин да се разграничи този глагол от другите, представящи го само обобщено, откъм неговия резултат. Затова вероятно този глагол се явява и на мястото на други гръцки глаголи, когато се цели да се даде също така пообразна представа за действието, напр. они осмь на десате на нѫже паде стлъпъ сиоѵамъскъ і побн а Лк XIII 4 (гр. ἀπέκτεινεν). Другият случай е от Супрасълския сборник: там подробно се разказва как тълпата е хвърляла камъни, докато е напълнила цялата пещера, в която са били героите на повествуването, и разказът завършва: и текъше побивъшии правьдьника възвѣстиша ... ако мы правьдьника побихомъ Супр. 217. 4—7 (гр. ἀποκτείνειν). Ясно е, че преводачът е предавал смисъла на гръцкия текст и затова е употребил дистрибутивен глагол, неотговарящ формално на текста, но адекватен на λιθοβολέω. При това, ако анализираме данните от това несъответствие не формално, а вникнем в начина, по който е протичала мисълта на преводача, ще трябва да се съгласим, че тези несъответствия с гръцките източници потвърждават самобитността на дистрибутивната функция.

Другите два глагола — оубивати и избивати рисуват действието съвсем обобщено: при оубивати се посочва просто резултатът (напр. егда оубиваше ѭ тогда възискаахѫ его Пс. 77. 34, не оубоите са отъ оубиваѭштихъ тѣло и по томъ не могѫштемь анха чесо сътворити Лк XII 4, і съвѣтъ сътвориша да иеса льстиѭ имѫтъ и оубиѭтъ Мт XXVI 4 и др.), а при избивати, също така при побивати се включва елемент на разпространяване на действието в ширина, но без да се набляга върху отделните обекти, които то обхваща (напр. на оутрьѣ избиваахъ вьсѣ грѣшьныѣ земл Пс. 100. 8, избн вса wтрокы сѫшаѧ въ внѳлеѡмѣ Мт II 16, а прочи имъше рабъі его досадиша имъ и избиша ѭ Мт XXII 6, горе вамъ ѣко зиждете гробъі пророкъ· отци же вашн избиша ѭ· оубо съ-

вѣдѣтельствоуоуте и волѭ имате. дѣломъ отць вашихъ. ѣко тн оубо нзбнша нѫ Лк XI 47—48. Във всички цитирани случаи вниманието се насочва към разпространението на процеса в ширина, много пъти даже със специални думи. Въпреки това различие обаче най-близо до дистрибутивното *по* стои представката *из*. Има едно място от Супрасълския сборник, където в близко съседство двете представки като че ли изразяват едно и също — дистрибутивно — съдържание: старѣшинна бѣхъ кораб'нкомь. и нстопихомъ сѧ и погоубихомъ много имѣние Супр. 120.1. Понеже контекстът не ни дава никакви други данни, можем да предполагаме, че и в двата глагола в еднаква степен има развит елемент и на дефинитивност.

б) Втората особеност на дистрибутивната функция е това, че действието може да възникне на няколко места, може да има няколко адресата. Това създава впечатление за разпространение на действието в широчина, по повърхността — както при локалната функция например. В същност положението не е точно такова. Ако вземем следния случай: помета́хѫ сами сѧ пръдъ ногами нго да попретъ ѧ Супр. 568.30, или и похвативъши нозѣ нго плака сѧ горько Супр. 44. 6, безспорно е, че пространственият елемент е доста добре изразен, също така както и в локалния глагол порастн (напр. в мѣсто ... порасть бъланемъ многомъ Супр. 217.21). Разликата между тях не е в това, дали действието протича в плоскост, а в това, че в първия случай имаме самостоятелност на отделните актове, протичащи в пространството, а във втория — просто разпространяване, без да се сменя обектът, нито субектът, нито пък да има някаква разлика във времето на протичане. Иначе между двете функции има безспорна близост. Затова например текстът на Мт VII 6, който обикновено гласи във всички евангелски преписи нн пометанте вньрь вашихъ пръдъ свинѣми, в Савината книга е предаден с полаганте. Това заместване означава, че преводачът е схващал добре пространственото отношение.

Още по-трудно, и в известна степен дори неточно, ще бъде да се направи абсолютно разграничаване на тези два момента в значението на глаголи като пожештн, помрѣзнѫтн, попалѣтн, при които е много съществено — в самото им лексикално значение — повърхностното обхващане на предмета.

Ето друг един път, по който дистрибутивната функция се сближава с дефинитивната: в един дистрибутивен глагол постепенно може да се усилват локалните елементи, а оттам, както при първичните локални глаголи — той да стане дефинитивен. Такива случаи има при потрѣбнтн: в някои свои употреби той така се е преобразил, че дори можем да говорим — по отношение на функцията на представката — за два синонимни глагола потрѣбнтн. Добре личи първичната дистрибутивност в егда потрѣблѣѭтъ сѧ грѣшьницн оузьрнши Пс. 36.34; доста са засилени елементите на локалност в ... егда бо прндетъ дѣлатель съ лопатоѭ потрѣбнтн

тока ... Супр. 127.25, а почти само дефинитивни елементи са останали в съдържанието на глагола в н потрѣбнъ гоумно н съвѣретъ пшеницѫ Мт III 12, Лк III 17. Критерият ни във всички случаи от подобен характер трябва да бъде: налице ли е многократната връзка на действието с неговия адресат.

Може да се постави въпросът: в какво отношение се намира дистрибутивната функция спрямо граматическите особености на старобългарския глагол, по-специално каква е зависимостта ѝ от категорията вид. Ако излизаме от съвременното езиково чувство бихме могли да очакваме, че тя би била ограничена от вида — тъй като е трудно да съчетаем тази вътрешна сложност на функцията със строгата рамка, в която се поставят съвременните словообразователни елементи от глаголния вид. Ако проследим паметниците обаче, ще видим, че старобългарският писател е избирал словообразователните елементи (специално — употребата на *по* с дистрибутивна функция) не с оглед към граматическите особености на контекста, а само във връзка със семантиката. Затова в съвършено еднакви граматически условия можем да срещнем различни представки, например: възѧса же пакы каменне нюдеи да н побиѭтъ Йо X 31 и і въстанѫтъ чада на родителѧ н оубыѭтъ ѭ Мт X 21 и др. Това означава, че тази многократна, „многостепенна“ връзка на действието с адресата не е граматически, а чисто семантичен момент, обхващан граматически от вида.

Дистрибутивната функция е сравнително неясно очертана. Това произтича от сложното съчетание на елементи, които има в нея: от една страна — чисто граматически (многократност, многоетапност на действието, неговото изчерпване), от друга страна — първични, материални елементи (протичането в една плоскост — на времето или на пространството). Тази сложност е причината, поради която за много глаголи още в старите паметници можем само да предполагаме стара дистрибутивност, без тя да е вече актуална (напр. пожештн, погорѣтн). Тя е причина от друга страна за консерватизма, който показва по-късно дистрибутивната функция в тези случаи, в които се запазва (понеже в сложното преплитане на двата основни елемента е трудно да се промъкне нещо ново), и за лесното ѝ преосмисляне, в случаите, когато е загубено чувството за нея.

4. Консекутивна функция

Консекутивната функция на представката *по* ни представя зараждането или протичането на действието във връзка с някакво предшествуващо действие или събитие, или пък като предизвикано от външни причини. Слонски я определя като „(функция) изразяваща действие, което настъпва след някое предшествуващо действие, или негов резултат“[1]. Напр. аште падетъ врагъ твои не порадоуѭ сѧ Супр. 126.20; потомъ же н наоучнхъ кънмъ оубо посмѣѭтъ сѧ жндове Супр. 126.26; іже бо аште по-

[1] St. Słoński, пос. съч., с. 6.

стꙑдитъ сѧ мене и монхъ словесъ... і сн҃ъ чл҃вчскъ постꙑдитъ сѧ его Мр. VIII 38.

Това предшествуващо действие е в някаква вътрешна връзка с действието на консекутивния глагол, обуславя го — понякога се подразбира причинна връзка, понякога е основа, предпоставка за възникването му. Ето някои примери.

В глагола породитн се проявява известна каузална връзка: нъ ты завѣсти породи сьмрътн Супр. 389.4; ꙗкоже породи сѧ отъ женъı Супр. 484.4. Такава връзка личи и в местното име *Пòродин* — голям извор в с. Босилеград, Кюстендилско (вж. Й. Захариев, Кюстендилско краище, СбНУ XXXII 309).

Същата каузална връзка личи и при глаголите поваждатн, пострѣкатн, поноудитн, попоустнтн, напр.

... нѣкоторнн завѣстнѩ пострѣкаемн... Евх. 27в. 23

вѣсте ꙗко сн і нинѣхъ поваждаютъ да не жьржтъ Супр. 138. 21.

не тъı оубо о себѣ се глаголешн нъ отцемъ своимъ сотонѫ поваждаемъ Супр. 157.24.

кто оубо поноудн жндовъ жрътн Супр. 127.5

... поноужданемъ iесмъ Супр. 432.20.

И в двата глагола очевидно импулсът идва отвън и процесът се заражда като резултат от външно въздействие.

Една друга разновидност на консекутивната функция намираме в посмѣѣтн сѧ, порадоватн сѧ, пожалитн, поразоумѣтн, където действието се представя като възникващо след някое друго действие.

Аште падетъ врагъ твои не порадоуи сѧ Супр. 126.20.

то слъıшавъ не разгнѣва сѧ не пожалн сн не отъстѫпн Супр. 364.2.

жнвъıн на бсхъ посмѣетъ сѧ емоу Пс. 2.4

потомъ же и наоучнхъ кънгмъ оубо посмѣѭтъ сѧ жндове Супр. 126.26

пнлатъ же посѫдн бъıтн прошенне нхъ Лк XXIII 24

... да не прѣходаште града вашего поразоумѣѭтъ нъı Супр. 130.13.

Много добре личи консекутивната функция в румънската дума *pobărcí* 'събирать колосья после жатвы' (Рум.-рус. словарь под редакцией Б. А. Андрианова и Д. Е. Михальчи, М., 1953).

Разглеждана в чисто лексикален план, откъм връзката на отделните действия в развитието на разказа, тази разновидност на консекутивната функция е съвършено елементарна, тъй като имаме едно почти механическо съпоставяне на действия във времето. От друга страна обаче, от гледище на самата форма на глагола, тук трябва да се отбележи и един граматически момент, който характеризира действието от друга гледна

точка: като възникващо в даден момент, т. е. открива се близост с дефинитивната функция в нейния „ингресивен“ вариант. Това е нов елемент в развитието на консекутивната функция, когато в старите съчетания от предлог и глагол (в случая можем да предположим съчетание с предлог *по* в темпорално значение) се прибавят граматически моменти.

От друга страна, при много от тези глаголи личи връзка с претеритивната функция, която може да свидетелствува евентуално за произхода ѝ. Такъв е случаят с и посмѣѧтн сѧ в следния пример: слъшѫ бо о самоприхождштнимъ іако посмѣѭште сѧ Супр. 126.10. Тук има много силен елемент на претеритивност, когато вниманието се насочва към протичането на действието. Но дотолкова, доколкото тези глаголи в основната си употреба представят действието във връзка с друго действие, основното им място в класификацията е при консекутивните.

Близо до консекутивните стои в някои случаи и пожѫгатн сѧ, но все пак в него са по-силни елементите на дефинитивност.

Трябва да отбележим, че критерият при отделяне на консекутивните глаголи има известни особености: значението на представката се търси не само в самия глагол (в съединението на представката с даден корен), но и в контекста. Затова консекутивността се проявява в границите на изречението, а не просто в лексикалното значение. Това лежи в основата на по-нататъшното ѝ развитие. Какво значи това? В старобългарските паметници има глаголи послѣдовати (и повьслѣдовати) и поспѣшьствовати, които очевидно съдържат елемент на 'следващи се действия': тази консекутивност обаче е само лексикална, но не е и синтактичен елемент, не става дума за следващи се действия, затова значението на представката в глагола послѣдовати не е консекутивно, а просто курсивно. При консекутивността представката рисува зараждане на несъществуващ дотогава процес или идване в ново състояние, а не просто следване в пространството. Затова консекутивната функция е по-близка до абстрактните значения, даващи граматическа характеристика на действията, отколкото до пространствените, рисуващи конкретния ход на протичането им.

Това може да се докаже и чрез синонимията на консекутивното *по* с други представки. Глаголът поноудѣти, понаждати например се среща съвсем рядко в Супрасълския сборник, където много по-обикновено е представката прн, рисуваща по-конкретно направлението на действието. Ако трябва да съпоставим двете образувания по старинност, безспорно прноудѣти ще трябва да се признае за по-архаично. Поноудѣти носи отпечатъка на едно по-абстрактно, по-обобщено схващане за действието, където преобладава граматическият момент. Нещо повече: този граматически елемент е така разностранен, толкова разнолик, че отделните му разновидности се оказват по-късно несъвместими в рамките на една функция.

5. *Трансгресивна функция*

Една сравнително рядко срещана в старобългарските паметници функция на представката по е трансгресивната[1], изразяваща действие, което довежда субекта до ново състояние, означаваща минаване на субекта в друго състояние, 'идване на субекта в състояние на...'. Напр. помрѣкнѫтн (помрачнтн), поработнтн (порабощатн), поубожатн сѧ, помѹмнтн сѧ, помѹчатн. Новото състояние — това е включеното в простия глагол съдържание.

Ето някои примери:

помрачнтн сѧ: въ тъı дьнн по скрѣбн тон слъньце помрачнтъ сѧ Мр. XIII 24. В основата на простия глагол стои съществителното мракъ, а префигираният означава именно 'преминаване към състоянието на мрак'.

поубожатн сѧ: добророднъ съı не помѹбожан сѧ самъ Супр. 163.19 — което произлиза от оубогъ и означава преминаване на субекта към същото качество.

поработнтн сѧ: нъ въпадъ въ разбоıѧ дшегоубнъıѧ поработнхъ сѧ оканъı Евх. 78а 21 — което съдържа корен рабъ и значи 'ставам роб'.

По същия начин трябва да се разбира и помѹчатн сѧ (въ нстннѫ людье помѹчнша сѧ тъштетънъımъ н сѹетънъımъ Кл. 774); помѹмнтн сѧ (помѹмлъ лн сѧ нсн вво кондрате Супр. 117.25).

Много характерна за всички изброени трансгресивни глаголи особеност е това, че те рисуват един вътрешен, постепенно развиващ се процес, който довежда до новото състояние на субекта. Даже когато в основата на глагола стои съществително, този процес е налице (например при помѹмнтн сѧ). Тази особеност е предпоставка за особено граматическо ограничение на разпространението на трансгресивната функция: тези глаголи, особено пък когато в тяхната основа стоят съществителни имена, се употребяват предимно като възвратни. Такъв е например помѹмнтн сѧ (помѹмлъ лн сѧ нсн вво кондрате Супр. 117, 25); същото показва и поработнтн сѧ (засвидетелствуван в следните три случая: нь въпадъ въ разбоıѧ дшегоубнъıѧ поработнхъ сѧ оканъı Евх. 78а 21; не даднте стаго моего псомъ тѣмьже не порабощанмъ сѧ Евх. 69а 20 аште не бы никоюнже страстн себе поработнлъ не бъı възмогль лжкавъın... Супр. 522. 7). Тази склонност проличава и при поубожатн сѧ, и при помѹчатн сѧ,

[1] Слонски след Агрел я нарича майоративна, във връзка с определението, което той дава на тази функция: „(функция), изразяваща действие със следствие малко по-голямо, отколкото е предишното състояние (z wynikiem nieco wiekszym niż stan poprzedni)" (Słoński, s. 6).

и при помрачнти сѧ. Тя говори, че вниманието е насочено към вътрешното състояние на субекта, към процеса, който се извършва в него, а не толкова към новото състояние, което се достига — макар че от съвременно гледище то е много по-забележимо.

Това граматическо ограничение може би ще ни подскаже нещо и за произхода на тази функция. Интересно е това, че във всички случаи, когато глаголът е възвратен, граматичните моменти (начало, край на действието, резултат от него) в съдържанието на представката като че ли са сведени до минимум. Веднъж само помръкнѫти се явява като невъзвратен и това веднага е дало повод за различно схващане: става дума за текста на Лк XXIII 45, който в Марийнското, Асеманиевото и Добрейшовото евангелие гласи помрѣче слънце і катапезма цркванѣ раздѣра сѧ на двое, а в Зографското — слънце мрькъшю. Явно тук на преден план са излезли и граматическите моменти в схващането на действието.

В светлината на това интересно съответствие между семантични и граматически особености е уместно да се разгледат глаголите постыдѣти и посрамити и съотношението между тях. Двата глагола са сродни както по значение, така и по структура: и двата означават идване на субекта в дадено психическо състояние. Любопитно е обаче това, че когато става дума за един вътрешно мотивиран, породил се вътре в субекта процес, се предпочита възвратният глагол; когато импулсът идва отвън — глаголът е деятелен. И точно в този пункт между двата глагола, които ние сега бихме схванали като съвършено еднакви, изглежда е имало някаква съвсем тънка диференциация: постыдѣти винаги представя процеса като самостоятелен и във всички случаи е възвратен, напр. к тебѣ оупованхомъ и не постыдѣхомъ сѧ Супр. 77.28, бѫдн сще мое непорочьно въ оправъданнихъ твоихъ да сѧ не постыжджѫ Пс. 118.80, не нынѣ постыдитъ сѧ наковъ Кл. 9, егда постыдѧтъ сѧ і срамѧтъ сѧ нскѫштен зьла мьнѣ Пс. 70.24 и др. От своя страна посрамити също така може да разкрива вътрешно породен и мотивиран процес и в тези случаи няма разлика между него и постыдѣти: посрами сѧ образа самого приношенья Кл. 463, посъла и того... гла ѣко посрамлѣѭтъ сѧ сна моего Мр. XII 6. Тези случаи обаче са много по-редки; най-често възвратният глагол посрамити сѧ се употребява редом с постыдѣти сѧ, като че ли по аналогия с него: да постыдѧтъ сѧ і съмѧтѫтъ сѧ... і посрамѧтъ сѧ і погыбнѫтъ Пс. 82.18, да не постыдѧтъ сѧ о мьнѣ... ни посрамлѣѭтъ же сѧ о мьнѣ нскѫштен тебе бже Пс. 68.7. Най-често се употребява невъзвратният глагол посрамити, като при това рисува процес, който не е напълно обусловен от вътрешни причини, а се развива и вследствие на външен импулс:

а дїаволъ отнде посрамьенъ Супр. 96, 22, не посрами мене отъ чаанїѣ моего Пс. 118. 116, не можемъ оубо посрамитн праздьньства сего Супр. 493. 4, съвѣтъ ништааго посрамисте Пс. 13. 6 и др.

Но разликата между двата глагола не е толкова важна: по-важно е това, че при тях вече можем да търсим и нещо повече от простото обрисуване хода на процеса — в него има вече и граматически елементи. В известни случаи можем да открием ярки елементи на консекутивност (ако вземем изречението а дїаволъ отнде посрамьенъ Супр. 96. 22). Появата на тези елементи именно при тези глаголи може да се обясни с характера на тяхното лексикално значение, с това че те означават психическо състояние, което може да настъпи по различни причини.

Именно в подобни случаи, когато в значението на глагола се включва и нещо повече от обикновеното проследяване на процеса, се появяват и елементите на граматическо значение в трансгресивната функция, и още по-точно — елементите на дефинитивност. Те са в същност съвсем естествени, дотолкова, доколкото и при най-типичния случай на трансгресивност действието се мисли и като пълно превръщане на предмета, доколкото се има пред вид пълното разкриване на новото качество. Това обуславя връзката на трансгресивната функция с други, по-абстрактно-граматически, които схващат действието откъм неговия резултат — връзка, която в по-късното развитие на българския език в някои случаи прави трудно доловима разликата между тези толкова различни в стария език функции.

Б. РАЗВОЙ НА ФУНКЦИИТЕ НА ПРЕДСТАВКАТА *ПО* СЛЕД СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЕПОХА

Прегледът, който направихме дотук, обхващаше състоянието на представката през старобългарската епоха, така както е отразено в класическите старобългарски паметници. Този преглед беше направен при предпоставката, че текстовете, които са запазени, ни дават данни за едно и също време, че в тях няма или почти няма развой, че имаме работа с един и същ етап в развоя на представката. Разликите, които намираме в тях, се тълкуват като остатъци от по-старо състояние, като наченки на нов развой, набелязващ се в това време, или пък като проява на диалектни различия, но в никакъв случай като различни пластове, дължащи се на различия във времето. По тази причина изследването има дотук подчертано описателен характер, като в него рядко се посочваха тенденции на развитие, а ново и старо се противопоставяха най-общо, най-вече с оглед на изясняването на съдържанието на представката в тази епоха.

В следващата част ще бъде проследен историческият развой, който претърпяват различните функции на представката *по* от края на старобългарската епоха до съвременния български език. В основата на това проучване лежи установената за старобългарски картина, а целта му е да установи тенденциите в историята на отделните функции и по възможност да осмисли тези тенденции като проява на някои по-общи закономерности в живота на представката.

1. Развой на локалната функция

Пътят на локалната функция изглежда ясен и определен, макар че не е прост. При нея откриваме някои трайни елементи, които се запазват, а наред с тях и въз основа на тях — някои нови нюанси.

а. Трябва да отбележим най-напред една група глаголи, които пазят своето първоначално значение още от старобългарски език: посадити, поставити, положити, покрыти и т. н. При тях, най-общо взето, представката запазва своята стара функция да изразява пространственото разпространение на действието, неговото повърхностно разпределение. Но именно при тези глаголи, които са много употребими и чести, се забелязват някои случаи, които свидетелствуват за известно изветряване на първичната материалност: създава се впечатлението, че глаголът посадити например вече рисува не толкова конкретното положение на предмета, а означава по-общо 'идването на предмета в стабилно, неподвижно положение, закрепването му на определено място'. Затова в по-късните паметници ние го срещаме най-вече в по-особени и най-често абстрактни употреби от типа на посади на прѣстолѣхъ Ман. 100 и и посади с нимъ на нбсѣхъ Еф. II 6, Охр. 52. По съвсем същия начин се развиват и употребяват и подобните по значение глаголи поставити, полагати. Типични за тях са не старите чисто локални употреби, а абстрактните от типа на поставн трапезѫ Деяния XVI 18, Охр. 18, вънимаите оубо себѣ и всемоу стадоу в нем же вы поставн дхъ стыи епископы Деяния XX 28, Охр. 22, и свѣтлые на нихъ поставлѧѥше побѣды Й. Иванов, Жития, 75, положи наслѣдника всѣмъ Евр. I 2, Охр. ап. 112, якоже трудолюбна пчела въ цвѣтѣмь скровищи паче медовнаго сладчаиша словеса гнѣ полагаше Й. Иванов, Жития 40,... и вънѹшение полагаахѫ мѫжа по хѵѳ повелѣнїѳ житн хотѧщаго там 41, и начело и wснованїе добродѣтелн въ нихъ положышоу там 77.[1]

Същото впечатление се подкрепя и от взаимоотношението на някои представки и от някои замени в текста. Така например в Слепченския апостол текстът на Деяния IX 41 гласи: простерь же рѫкѫ въставн ѧ жнвѫ с обикновеното за старите текстове въставн. В Охридския апостол на негово място намираме поставн с типичния развой на този глагол към абстрактното значение 'идване в някакво състояние'. Може би трябва да направим връзка между този случай и избягването на предлога *по* с ло-

[1] По подобен начин се употребява този глагол и сега в диалектите, например: *да положим трапеза; што съм печалил девет години време, очем имане да му положем да ми фане Маркоте юнака* — Кюстендилско, СбНУ XLIII 85; *ако не давам колко ми е положено, нека ме обесат* — Самоковско, ИИБез IV 320; *бойно копе по калдръме влачи остра сабл'а положена носи* — Софийско, СбНУ XLIV 142.

кално значение в случаи като следния: нджщемь на пѫти Деяния X 9, срещу нджщемь по пѫти в Слепченския апостол. Твърде е вероятно преписвачът на Охридския апостол да не е схващал така точно локалността в предлога и представката *по*.

Нахлуването на абстрактни елементи в този нюанс на локалната функция се подкрепя от две явления: от една страна, от появата на редуване между *по* и други представки, какъвто е например случаят с глагола посадити: този глагол започва да се схваща по-общо, срв. следния случай от Троянската повест: и изѣра т витезъ храбрѣишхъ и арматосавъ посади въ нем... Тр. 65, срещу по-стари употреби като высади въ темьницѫ (напр. в Охр. ап., с. 11). Даже много късно, през XVII век, може да се намерят в дамаскините подобни редувания: срещу тѣ збо абие въсегнувь въ цепь свои стыи Николае от Луковитския дамаскин в Тревненския намираме сѣи Николае посегна в цебь свой.

По същия начин в Григоровичевия паримейник представката по е обикната за изразяване на най-абстрактните значения: и положѫ сѫдъ въ оуповании с. 266, не вниdетъ въ градосъ ниже положитъ въ немъ стрѣлы с. 286, кто ма положитъ хранити стебле на селѣ с. 257, а в същото време в паметника се употребява глаголът насадити. За развоя на функцията на представката е доста показателен следният случай: не вниdетъ въ градосъ ниже положїтъ въ немъ стрѣлы ниже имать положити на немъ щитъ ниже имать wбити его wплотомъ с. 286, където ясно личи преосмислянето на стария глагол с конкретно значение положити по посока на абстрактно схващане за въздействие.

В същия дух можем да изтълкуваме и употребата на представката пред в Манасиевата хроника в следното изречение: и пакы добытькъ предложивъ по средѣ търговища проповѣдааше Ман. 89, където за писача е била неизразителна представката по за изразяване на съвсем конкретно пространствено съотношение, та затова е прибягнал към другата, напълно конкретна. От друга страна, в този план можем да обясним и изпускането ѝ на няколко места в Охридския апостол, напр.: да не вѫдетъ закономъ ставлѣемъ Рим. III 31, Охр. 27, ставлѣетъ же своѫ любовъ въ васъ бъ Рим. V 8, там. Тук много ярко се проявява приближаването на тези глаголи до някои разновидности на дефинитивните глаголи, при които представката е в голяма степен десемантизирана.

Същото ще открием, ако сравним и употребата на глаголите полагати и възлагати в Манасиевата хроника и ги съпоставим със старобългарските паметници. В старите ръкописи възлагати се употребява обикновено тогава, когато специално трябва да се подчертае протичане на действието *над* дадена плоскост, като при това се противопоставят две повърхности: едната на полагати, а другата — на възлагати (напр.

Лк VIII 16 от Ас. ев.: ...ли подъ одромъ полагаетъ і҃ нь на свѣщьникъ възлагаѭтъ; в Мар. ев. това противопоставяне е още по-силно — там е употребено подълагаетъ). В Манасиевата хроника глаголът възлагати има много по-честа и по-обикновена употреба: ... на рамо възложивъ тѣло ахилеово... Ман. 44, и пакъı василїе възложи на сѧ мечь Ман. 200, ... цариця похотнъıи възложивши възоръ и личнъıѧ сго видѣвъши добротъı... Ман. 203, наред с наследените стари употреби (като възложи вѣньцъ). Разширението на този глагол в такива случаи ни подсказва, че и в този случай локалната функция на представката е станала до известна степен неизразителна, та затова е трябвало да се потърсят други средства за изобразяване на положения, които тя по-рано е обхващала.

В този смисъл отново се проявява една стара тенденция в развитието на локалната функция: нейното сближаване с дефинитивната. На преден план е изпъкнала не посоката, в която става придвижването на предмета, а фактът, че с него става промяна, тълкувана количествено. Това важи за основната част от локалните глаголи (напр. покрꙑвати, помазовати, попалѩти и повивати).

В духа на това развитие би трябвало да изтълкуваме появата на глагола *прекривам*, отбелязан още в езика на седмоградските българи (например в СбНУ XIII 224), запазен в някои говори и сега (напр. *йа че тебе с платно да прекрийа* — Брезнишко, СбНУ XLIX 11, *не прекривай се с махрама од веждите до петите* — Банско, СбНУ XLVIII 226 и др. западни говори).

Въпреки това избледняване на първоначалната семантика на представката и досега в говорите можем да намерим случаи, които свидетелствуват за запазено чувство на локалност. Така например можем да посочим добре запазена локална функция в съществителното *побърсалка* 'кърпа за лице', Банско; доста ясен е глаголът *помазвам* в употреби като *с'аки месец старите къщи съ помазват съз б'ало*, Марковча, Коларовградско; старата локалност личи добре в стиха от народна песен *Равни друми пелин порасnаа*, Житуша, Радомирско, СбНУ IX 84. Процесът на загубване на чувството на локалност е отразен в редуването на представки в следния пасаж: *Лицето че си нацърви, поцърви още побели* (М. Арнаудов, Народни песни и приказки от с. Своге, СбНУ XXXVIII 15), където в един от глаголите вече се е настанила по-обикновената за съвременния език представка *на*.

б. Към групата от стари глаголи, които само променят в една или друга степен значението си и в които функцията на представката понякога трудно може да се установи поради преплитането на различни елементи в нея, трябва да прибавим една друга, в която локалната функция има малко по-друг нюанс: действието протича не просто в дадена плоскост, а във втора, която като че ли покрива първата. Този нюанс е разпространен още в старите ръкописи в една група глаголи като посьребрити, позлатити, покалѩти, поковати и др. Към тези глаголи можем да

прибавим и старобългарския предшественик на *похлупя*, чието съществуване се доказва косвено от наличието на съществително похлупъ, в което тази функция е съвсем ясна (вж. К. Мирчев, Към българската историческа лексикология, сп. Български език, X, 1960, кн. 2—3, с. 218—220).[1] В по-късните паметници те се увеличават както по брой, така и по количество и разнообразие на нюансите. Така например глаголът помрамор̑н Й. Иванов, Жития, с. 31, е продължение на същата традиция, но в него е проявена много по-голяма свобода: в него представката не е прибавена към прост глагол, а съществителното и представката са свързани направо.

За много живо чувство и дълбоко проникване в същността на функцията свидетелствува причастието потовар̑ен (конь потовар̑ен) от влахобългарските грамоти (Влахобълг. гр. № 11).

Не трябва да пропускаме, че и тук има известна близост със значението 'пълно изчерпване на действието', но това е във връзка с особеностите на категорията вид на глагола: в този смисъл трябва да различаваме граматическото значение на представката от нейната семантична функция.

Първата група глаголи се отличават от втората именно по това, че граматическото значение е надделяло и е включило и семантичната функция (благодарение на някои нейни особености). И все пак и там няма пълно десемантизиране на представката, нейният избор не е напълно формален или пък граматикализиран. Ето един случай: в Манасиевата хроника е много чест глаголът помазати, който не винаги има ясно изразено локално съдържание. В много случаи той означава, че предметът изцяло е бил 'измазан', както е например в следното изречение: wт главы даже до ногоу̑ масломъ сего помаза Ман. 155, където този нюанс на пълно обхващане на предмета се подкрепя и с обстоятелствени пояснения, или в н прѣльстнѫ чашѫ помазаше оуслаждающимъ медомъ Ман. 11, въземъ сѣчь ... помаза имъ ноздр̑и конѣ Ман. 29, помазана бѣлилomъ Ман. 21 и др. (оставяме настрана абстрактните употреби). Все пак в съзнанието на писача това действие не е било абсолютно абстрактно. Във всички тези и подобни на тях случаи се употребява последователно и се пази представката *по*, която винаги насочва вниманието към пространствената разпределеност на действието (дори когато обхватът на действието се посочва и по синтактичен път — както е в цитата от с. 155). Когато този елемент не е бил съществен, се появява представката *о*: кръвми же покапана его десница бѣстъ н омазанъ мечъ Ман. 217. В този случай като че ли се има пред вид не просто разпространението на действието. Интересен е и един друг подобен случай, при който тези два момента се преплитат: н въ чрьнѫ облачнт сѧ одеждѫ въ мѣсто

[1] Проява на локалната функция от същия тип може би трябва да посочим и в глагола *полегам*, засвидетелствуван от Чергедските молитви (*ф йама си полегам* — СбНУ XIII 209).

БАГРѢНЪІА ѹСТНѢ СН ТѢКМО МЕДОМ ВЛАСТНѢНИМЪ ОМАЗАВЪ А ІАЖЕ ПРѢВѢІШЕ НАД АЗЪІКОМ' НЕ ВЪЗМОГЪ ѹСЛАДНТН Ман. 146. За писача не е било важно конкретното разпределение на действието по повърхността и затова той е използувал представката *о*; преписвачът на Ватиканския препис обаче е схванал по друг начин ситуацията и употребява другата представка: ПОМАЗАВЪ.

Така можем да обясним представката и в глагола ПОПНСАТН, който намираме в много средновековни надписи и приписки от западни краища: ПОПНСАШЕ СЕ СНЕ СТНЕ НКОНЕ Бълг. стар. 46, СЪЗНДА СЕ Н ПОПНСА СЕ СН... ХРАМЬ там 73 и др. Същото е положението и при глагола ПОКОВАТН: ... ПОКОВА... НКОНЫ СРЕБРОМЬ там 162 и др. Тук е напълно ясно, че и двата елемента се включват в съдържанието на представката, при това в доста сложно отношение. За вникването в това съдържание обаче можем с успех да използуваме материал от съвременните говори. В редица западни диалекти намираме типична локална употреба на представката, свързана именно с този оттенък: протичане на действието във втора плоскост, покриване с друга повърхност, напр. *потрупам, покова, позол'уам* 'посипвам със сол' (Банско) и др. Ето и някои примери: *поковал сам ги... още не сам ги позлатил* — Станкедимитровско, СбНУ VIII 66; *гат да го пойаане* — Щип, СбНУ VIII 241; *порамя* 'туря на рамо' (*порами кривак* — Новоселско, СбНУ XVI—XVII 17); *покалям* пак там, 16; *посланя* Тетевен, СбНУ XXXI 172; *почадя, поледя, потоварвам* — Н. Геров, Речник на блъгарский язик; *поплатя* (*се навале Шар планина ми поплате три овчара* — Македонски јазик, VIII, кн. 2, с. 196).

Ако трябва да се отбележи най-характерното за развоя на семантиката на локалната функция, ще посочим именно това преосмисляне — от просто разпространение в пространството, до описаното двойно определено в пространството протичане на действието. Първият нюанс, който изглежда да е по-стар и по-основен за най-ранната епоха, постепенно губи своята яркост и се превръща все повече в показател за граматическа характеристика на действието; вторият, напротив, не само се разпространява в ширина (доколкото можем да бъдем сигурни, ако съдим по засвидетелствуваното в паметниците), но запазва и своята семантична изразителност.

Някои глаголи с първия нюанс в значението си са изчезнали (ПОГОРѢТН, ПОРАСТН), други са преосмислени — както личи от фактите на съвременните диалекти, които ще приведем по-долу.

а. Доста често можем да наблюдаваме в западните говори редуване на локално *по* с *у*: *порасна* / *урасна* (напр. *равни двори пелин пораснаа* Житуша, Радомирско, СбНУ IX 84; *како ърш во некоа нива що е порасната, толку честа била гората* Битолско, СбНУ VIII 208 и *нини двори у пелин урасли* Радово, Тръно, СбНУ XXI 32; *па поседе Марко три месеци та урасте у коса и брада* Мировяне, Софийско, СбНУ XLIV 14;

Кам тойа път? Урасте у трева Софийско, СбНУ IV 260 и др., *покося/окося, покалям/укалям, пожнем/ожнем.*

Тези случаи ни подсказват, че много пъти в идеята за протичане на действието върху някакво пространство се включва и идеята за пълното му изчерпване и локалната функция преминава в дефинитивна. Затова намираме същите редувания на представката и при стари чисто дефинитивни глаголи (например *потъна/утъна*).

б. В никакъв случай не определят пространственото разпределение на действията (или поне — пространствено разпределение от такъв вид, като в старите паметници) глаголи като *побия, побода, погреба*, па дори и *посадя*. Напротив, в повечето от тях, доколкото са запазили конкретен елемент, се рисува проникване на действието в дълбочина на предмета (както и при *потъпквам, подавям*), което ги сближава с дефинитивната функция ('предаване на въздействие в определено направление'). В повечето от тези случаи западните говори предпочитат представката *за*: *забия, забода*, дори *загрибам* вм. *погребвам* (Трънчовица, Никополско),[1] която няма пространствено съдържание в подобни случаи. При много стари локални глаголи вариантът, образуван с *по*, е почти или напълно изчезнал: помазатн е почти напълно изместен от *измажа, замажа* или *намажа*.

Израз на същата тенденция към изгубване на материалния елемент на старите локални глаголи е появата на *по* вече като втора представка при друга представка, която вече е обрисувала пространственото протичане на действието: *поувия, позабола* СбНУ XLIX 24, 14, *поизмеле* там, 21. Появата на представката тук може да се обясни повече с граматически причини, отколкото със запазването на старата локална функция в нея.

Със заличаването на пространственото съдържание в представката можем да си обясним появата на една преносна употреба като *повивам с глава*, която може да се осветли най-лесно с граматически причини.

За видоизменения в локалната функция и по-конкретно за развитие в нея на дефинитивни елементи говорят някои синонимии в западните говори. Най-напред ще посочим появата на непрефигирани глаголи, макар и рядко (например *златила* за 'позлатила' в Граово, СбНУ XLIX 60) — нещо непознато на старите паметници и свидетелстващо за обхващане на действието. На същата почва са се развили и синонимните глаголи с представка *об*: *обзлатено* СбНУ XLIX 77, *обшивам, обковавам* и др.

Всички тези промени и различия засягат почти изключително глаголите от втория вариант на локалната функция. Това показва, че този вариант е по-продуктивен, че той се осъзнава по-живо като някаква семантична категория. Това важи и за диалектите, и за книжовния език, тъй като разглежданият вариант е развит навсякъде. Вярно е, че в книжовния език примерите са по-малко; в народните говори — и при това предимно в западните — има много по-голяма свобода за създаване на такива глаголи. Това е във връзка с една основна особеност на тяхната префиксация, на която се натъкваме и при разглеждането на съд-

[1] От паметниците, които прегледах, този глагол се среща само в Чергедските молитви: *умре и го загребоха* СбНУ XIII 219, 222. Това е свидетелство за хронологията на разглежданите процеси. Същият глагол е отбелязан и в с. Бродилово, Малкотърновско.

бата на курсивната функция; в западните говори в най-голяма степен е запазена способността да се обхваща постепенното количествено — независимо дали е териториално или темпорално — разпространение на действието. В книжовния език, а и в източните диалекти, тази способност е отстъпила на един по-абстрактен, по-синтетичен поглед към действието, който го характеризира главно откъм неговите резултати. Затова при тях по-често можем да срещнем представката в абстрактно-граматични употреби. Тази особеност се проявява и при курсивната функция, тя личи и при локалната, ще я открием и по-нататък при някои други функции.

Това са в общи линии промените, преживени от локалната функция през нейния исторически живот от старобългарския език досега. Както видяхме, тя не се отличава с голямо богатство от промени, нейният път е сравнително прост и праволинеен. Основното в нейното съдържание ние намираме още в най-старите ръкописи и то не се подлага на особени промени. Разликата е почти само в количественото разпространение на отделните нюанси. Инак ние можем да прескочим цели епохи в нейния живот (каквато е например епохата на дамаскините), без да обедним нашата представа за развитието ѝ. Новото, което намираме в съвременния български език, е резултат от общата тенденция в живота на представката — засилването на граматическата абстракция, водещо до схващане за пълно изчерпване на действието.

Локалната функция, както курсивната, с някои свои страни е прекалено тясно свързана с идеята за пространство, за непосредствено следене на протичащия процес. Тези черти обаче в историческия ѝ живот са позаглъхнали (да си спомним ограничаването на някои от най-старите семантични типове), а за сметка на тях се закрепват други елементи, в които е по-добре изразено едно общо схващане за характера на действието, като дори се имат пред вид и резултатите му. По този начин локалната функция успява да се приспособи към по-новите, по-модерни функции на представката, обединени от повече или по-малко синтетичен поглед към действието.

2. Развой на дефинитивната функция

Най-голямата трудност при разглеждането на развоя на дефинитивната функция е в това да се отграничи дефинитивността като специфична семантична категория от способността на всички представки в българския език да превръщат несвършените глаголи в свършени. Това граматическо значение на представката се проявява в различна степен при всички функции, но най-типично е при дефинитивната.

Дефинитивната функция изразява предела на действието, неговото пълно изчерпване. Затова още в старобългарския език са много характерни случаите, когато не можем да открием какво точно е новото, което внася представката в дадения глагол, онова, което произтича от конкретното ѝ съчетание с определен корен. Има само един начин за обясняване на тези нови образувания: след изчезването на спомените от старото пространствено съдържание във функциите на представките, които в една по-стара епоха са определили свързването на отделните представки с различни корени (а този процес е отишъл положително доста напред през среднобългарската епоха), представката *по*, която още

от по-рано е била носител на подчертано абстрактни граматически моменти или на елементи, присъщи на глаголния вид, е получила възможност да се съчетава с много повече корени — неща, за които по-рано й е пречела старата материална мотивираност на законите, по които е ставало свързването на представка с корен. Така дефинитивната представка *по* разширява извънредно много кръга на своята употреба.

В други случаи тя се свързва по-тясно с протичането на определен момент от действието — например с неговото начало или с края му. Тогава тя е близка до начинателната функция или до чисто граматическото перфективизиращо значение.

Третият случай, това са типичните дефинитивни глаголи, в които действието се схваща като процес, протичащ до пълното си изчерпване, или пък като взаимодействие, минаващо в определено направление.

Това не са напълно диференцирани, оформени самостоятелни функции, а само нюанси, които се различават може би въ връзка с характера на лексикалното значение на основния глагол. Как изглеждат по-конкретно тези различни нюанси.

Най-многобройни са може би тези глаголи, които рисуват продължителен процес или пък отделен акт; при тях представката конкретизира пълното протичане на процеса или довеждането до край на акта, напр. потрѫпѣти, погаснѫти, посѣщи и др. Голяма част от тях съществува от старобългарски, без очевидно да са претърпели някакви изменения (погыбнѫти, потонѫти, погалътити и др.). Към тях трябва да прибавим някои нови, които са твърде важни и интересни за нас по две причини: първо, защото те могат да ни дадат по-точна представа за това, как е била схващана в една по-късна епоха тази функция на представката и, второ, защото свидетелстват, че в тази епоха тя наистина е имала някакво съдържание, различно от чисто граматическото.

Такъв е например глаголът поорати в царска грамота от преди 1277 г. (...или иниѫ повѫдь безь иѕвѣнова блѣнїа — Ильинский — Грамоты, 18). Съвсем очевидно е, че представката тук означава — покрай неизбежния и общ граматически елемент — и нещо напълно индивидуално, свързано с протичането на конкретния процес. Точно този елемент пази и досега глаголът *поора*, запазен в някои западни говори (напр. в Радомирско).

Такива глаголи намираме и в творчеството на Патриарх Евтимий — полежати и повнсѣти (...иже и ѣде и пить и спа и трѫди се и по морю шьствова и на кръстѣ повнсѣ и въ гробѣ полежа Kałużniacki, Werke 209; иже на земли ѣви се и съ чловѣкы пожнве еже на кръстѣ повнсѣ еже въ гробѣ положено бъıст там 193).

Добре личи материалното съдържание на дефинитивната функция в глагола посѣшти, употребен по следния начин в Григоровичевия паримейник: пондѣте да посѣчемъ каменїе и посѣчемъ сѣкамины и тѣсне и съзиждемъ себѣ стълпъ с. 192. Този пример е важен, защото глаголът посѣшти обикновено се среща в стари, традиционни съчетания: посѣшти (човек) и посѣшти главѫ. Употребата му в друг контекст в Григоровичевия пари-

мейник показва, че семантичното му съдържание не е обезличено, както е и досега в македонските говори при глагола *посечем* и при сродния *порежем (да го порежем дървото, да си порежем леп)*.

Така можем да тълкуваме и глагола помрѣзати в Кантакузиновото житие на Иван Рилски (наготоу трѣпе волнүю помрѣзае знмъ мазомь Й. Иванов, Жития 90). На пръв поглед този глагол е близък до своя локален синоним. Тук обаче нямаме основание да виждаме локална функция на представката, защото става дума не за физическо разпространение на дадено явление (движение), а за психическо състояние, за възприемане въздействието от това външно движение.

Почти същото е положението и при глаголи като:

Пообладати, повоевати: и южные страны... повоевавше и помбладавше постнсаютъ и въ македүнїю — житие на Ив. Рилски от Вл. Граматик, Й. Иванов, Жития 74; ... нападошж повоевавше съ крепкж сплож Ман. 21, ако оубо въсѧ странж онж повоева же и под собож оустрои — из житието на Филотея от Евтимий — Kałuzniacki Werke, с. 96, и южные страны съ асїею повоевавше же и помбладавше... — из житието на Иван Рилски от Владислав Граматик, Й. Иванов, Жития 74. Интересно е да се отбележи близостта на тези глаголи с отбелязания в македонските говори глагол *повладам: со стапчето, со чизмите* (Соломон) *сета земя я повлада* — Велес, СбНУ XII 164, също СбНУ XX 53; *от ден на ден се му се множеа и най-после сета снага беше му я повладале струпето* — Прилеп, СбНУ XIII 190.

Побарѣти (и вса въоружжи... нж побарѣваше и богъ... и брань съставль злѣ побѣжденъ бъıсть Ман. 130) и др. При тях обаче (във връзка с абстрактния контекст) е по-добре изразен и граматическият момент, защото тук може да става вече дума за посока на взаимодействието.

Заслужава да се отбележи един доста рядък глагол, в който добре личи това предаване на взаимодействие в определено направление: єгоже любитъ гъ показаетъ Посл. до евреите XII 6, Охр., Слепч. ап. (В същите паметници се среща и съществително показанне). Можем да отбележим и съществителното казатель в същия текст, което свидетелствува за съществуващата все пак тенденция към граматикализация на представката. Близък до този глагол е и глаголът попрѣтити, който намираме в Търновското евангелие на мястото на запрѣтити (Мт XX 31). Същият нюанс се проявява и в глагола *победя* 'набеждавам' в следната песен от с. Попово, Ортакьойско: *Я там си, мамо, намерих три булки, три заклади,... Я га ги видях, мамо льо, я си съ назат повърнах, че мъ иът бъда победи.* СбНУ XXXIX 310.

Конкретният елемент е очевиден и в образуването пооблѣщи сѧ от Охридския апостол (...негодоүѭще єгоже хощемъ свлѣщисж нь пообле-щисж да пожрѣтъсж мртвное животомъ Посл. до Кор. 2 V 4, Охр. ап., 50). Тук обаче едва ли можем да допуснем, че представката е дошла по естествен път, като резултат от схващане за постепенно довеждане на про-

цеса до неговия край — тук има известно пренасяне на изработено вече граматическо значение, съчетано със семантичните възможности, които дава коренът. В това отношение глаголът пообла҃щи сѧ може да се сближи с глаголи като поплатити (тр҃дн же се w сем и поплати прогнѣвлен — приписка в Карпинско евангелие от 1592 г.), порѹшити (обитѣль . . . въздвиже же и създа порѹшивши се оубо . . . Житие на Ив. Рилски от Вл. Граматик, Й. Иванов, Жития 75), покажати (и мечь высѣкъ и копіе оубійствомъ покажа҃въ — Ман. 127; и зема҃ покажа҃ ꙗко вода текѫщи там, 143).

Интересни са няколко случая от Влахобългарските грамоти от края на XV век: . . . тако им сѫ повзели све що сѫ имали . . . и . . . и вѣнли сѫ людие и много марѣхѫ повзели Влахобълг. грам. № CLVIII; изглежда, че същия смисъл има представката и в позабавити в да сѫт волни търговат . . . и да нест волънъ позабавити ни єдни человѣкъ (грамота от 1431—1433 г. Влахобълг. грам. № XII).

Отбелязвайки запазването на конкретния елемент в съдържанието на дефинитивната функция, ние не трябва да пропускаме и непрекъснато проявяващия се и в някои случаи доста силно изразен абстрактен момент. Тук ще обърнем внимание върху една особена проява на тази страна: редуването на образувани с *по* глаголи с непрефигирани глаголи. Така например наред с обикновеното поати (в съчетания като поати женѫ, твърде обикновено в евангелския текст) намираме и ати: емъше павла Деяния XVI 19 Охр. и Слепч. ап. Същото явление наблюдаваме и при други глаголи: в Манасиевата хроника освен повоевати намираме и воевати — рімскыа крѣпости воевавъ Ман. 88; в същия паметник намираме и ѕмомъ врѣжденъıи Ман. 74. В Григоровичевия параимейник намираме дшѫ же законопрѣстѫпънъıхъ гыбнѫтъ безъ года с. 263: в сегашно време, където представката не изпълнява граматическа роля, тя е изпусната.

Това сравнително живо семантично съдържание на представката в нейната дефинитивна функция е преминало от среднобългарския период и в по-ранните новобългарски паметници, например в дамаскините. В тях (примерите са взети от Свищовския дамаскин) са особено интересни онези случаи, в които личи, че основният критерий при избора на представката *по* е бил не граматическият, а семантичният, както например е в потегла (колко ли бы зло потеглиль онзи робь Свищ. 160. 125; иди и омий са че кое зло щешъ да потеглишъ 78. 100), пожена (дохождаха мадіамните и поженуваха... 348. 201), в подела (...ами сы поделиха унуй имание 385.215), в покопаа (и като коги са улени нѣкои на нивата си или лозито си и не гу покупай, загубѣва са от трънѣа 526. 267). Можем да прибавим тук и глагола погоста (да ти донись молитва и аденіе да та погостимь 351. 203).

Не можем, разбира се, да смятаме, че в епохата на дамаскините (XVI—XVII—XVIII в.) представката в тези глаголи е имала чисто мате-

риално, конкретно съдържание. Тя също е имала и граматически елементи. Затова например на мястото на п о д е л и т и от Свищовския дамаскин в Копривщенския намираме р а з д е л я. Данни за облика на дефинитивната функция ни дава синонимията и в самия Свищовски дамаскин: освен п о т е г л я намираме и и с т е г л и м ъ 456. 241, освен п о д ѣ л и и р а з д ѣ л и 411. 224. Това редуване на представки в граматичен план продължава и по-късно в свищовския говор, където намираме двойки глаголи като *пораста* напр. СПСБ 196. 540 и *израста* там 32. 87, *поникне* там 247. 741 и *изникне* там 34. 93.

За развоя на дефинитивната представка от среднобългарски до новобългарски обаче е важно това, че тя ограничава извънредно много конкретния момент в своето съдържание. В българския книжовен език сега няма глаголи, където той да е запазен. Много малко и много едно образни са и онези остатъци в диалектите, в които той личи, и това са предимно глаголи, в които има и локален елемент — *пожъна, покося, поора* (предимно в западни говори). Значително по-малко са онези глаголи, в които представката рисува конкретно протичането на друг вид действие, напр. *попия* (*защо попи сто дуката у йедън дън* — Криворечна Паланка, СбНУ XI 33), *поброя* (*почѐкайте да си пòбройа плитките* — Коджа бунар, Мала Азия, СбНУ, XLVII 199), *подупя* (*подȕпени камен'е* — Прилеп, СбНУ I 96), *поготвя* (*а дари не йе поготвила* — Софийско, СбНУ IV 65), *поградя* (*градил що го поградил* — Софийско, СбНУ XVII 131). При всички тези корени сега са се установили такива синоними, в които представката по-подчертано предава абстрактно значение, а сравнително по-конкретните синоними с *по* са изчезнали. Даже странно впечатление прави отбелязаното в Шуменско причастие *посринат* (*посринатa къща*), в което имаме може би най-яркия измежду всички посочени тук остатък от старото конкретно съдържание на дефинитивната представка *по*.

Разгледаните по-горе примери ни дават представа за развитието на представката при повечето от дефинитивните глаголи в съвременния български език. Макар и тръгнало по различни пътища, от различни първични материални функции, това развитие в много случаи довежда до дефинитивната. Този процес изглежда е протичал интензивно през среднобългарската епоха, за което може да се съди както по съдържанието на някои стари глаголи, така и по новите образувания.

Така например, от една страна, рязко е засилен терминативният елемент в глаголи като понти, побѣгнѫти, повести. Докато в старобългарски движението при понти е неопределено по посока, но най-често — отдалечаване, схващано от мястото на субекта, по-късно, както е и сега в западните говори, в същия глагол се включва целта на движението — то се схваща от гледище на крайния си предел, на приемателя. Показателни примери намираме в българските грамоти: а ѡнн побегоше ѕ ваши мѣсто Влахобълг. гр. № CXXXV, по том побегоше ѡт влад воєвода ѕ тѣрцеХ там № CXXI сѣн кѣпьцн... да сѣ пошли ѕ мнрѣ на влашкѣ землѣ там № LXXIX, ... єремѣ сѣ побегли ѡвчари... ѡвде ѕ землѣ там № CLXVII аѕе н пондоХ ѕ тѣрцн там № XXIII. Много добре илюстрира тази терми-

нативност един случай, където става дума за напълно конкретни неща: пондохмо здраво на честнтѣ цареѣ портѣ там CLXXII — очевидно става дума за достигане на реално място. Добре личи тази особеност и в хто побѣгнет тѣзи ѕ нас... там № XLVII, побѣглъ ест ѕ турцех там, № LXXV където също е посочен конкретен предел (ѵ турцех означава страната, мястото, където се достига).

Не навсякъде обаче развитието е така едностранчиво и тенденцията не е така просто и ясно подчертана. Типичен пример в това отношение е Троянската повест. И там има примери, когато действието, движението се обхваща откъм неговия резултат, например: понде въ горѫ калканоуши ковачѣ Ман. 61 — 'отиде, стигна', и тоу прѣварн оурекшишь ацилеша и поведе его под трои Ман. 59, и поведе го̀ нанакшишь прѣдь оба царѣ 54, където е особено добре показано, че става дума за едно завършено вече движение, направи дъшеръ и дан ѫ повести под трои 54 и и дастъ а повести под трои 56 — където и за Одисей (Урекшиш), и за Клитемнестра (клатомещрица) е важен последният резултат от пътуването на Ифигения (цвѣтана). Друг път обаче очевидно се е мислило за началото на действието, както е например в следните случаи: и понде противѫ ацилеешь на бѣломь фарнжи 59, и направи са анакшь и понде на нектора 60, и wдѣва са въ женское одхо и понде съ госпождамн по грѣдѣхъ... 54.

Очевидно тази неустановеност в семантиката на моторните глаголи с представка *по* в Троянската повест е — както вече беше изтъкнато — във връзка със сравнително добре запазения курсивен елемент в езика на този паметник. Той пречи да се установи ясно характерът на граматическото въздействие, което представката упражнява върху тези корени. От същия характер е взаимодействието на двете функции и досега в онези говори, където курсивността не е изчезнала напълно (такива са някои западни говори).

Трябва да отбележим, че все пак глаголът понти не може да ни даде много показателни данни за същността на представката. Той не е удобен като доказателство именно поради това, че през цялата му история в по-голяма или по-малка степен се запазват живи спомени от първоначалната курсивна функция на представката, които засенчват граматическите елементи. Много рядко са тези случаи, когато в съдържанието на глагола не се включва съзнание за движение в някакво направление, та граматическите елементи да надделеят, да се проявят по-самостоятелно. Такъв случай намираме у Патриарх Евтимий: четъремь же днемь поуть пошъдши градь тівердіадскын постиже Kałużniacki, Werke 132, където добре се чувствува пределът на действието. Малко по-нататък обаче в почти същия контекст се появява друга, по-ярка дефинитивна представка: wт тоудѣ же ошъдши пѣрнцѣ двѣ... там 133. Подобни примери ни доказват още веднъж, че чисто дефинитивни елементи в тези глаголи съществуват.

За същността на представката *по* в глаголите за движение дава данни и тяхното разпространение. Глаголи като *пошъл, пооождам, побегна* са запазени в западните говори, които пазят и други остатъци от старите *пространствени функции*, а *са напълно изчезнали* от източните, където представката е подчертано по-абстрактна. И досега тези глаголи пазят своята двойствена семантична природа. В един и същ говор *пойда* може да означава и 'тръгвам', и 'достигам' в зависимост от контекста. Освен това обаче винаги съществува и абстрактният момент. Това проличава в онези случаи, когато не става дума за конкретно движение, и следователно употребата на представката не е наложена от пространствени отношения, както например в *денот ке ни пойди напразно* (Прилеп, СбНУ XVI и XVII 284).

Тези два нюанса не съществуват изолирано при глаголите за движение. Това са две разновидности в семантиката на дефинитивната функция, чрез които тя се проявява навсякъде, при всички глаголи.

При останалите глаголи процесът на възникване и затвърдяване на дефинитивната функция, както вече беше изтъкнато, е по-прост и по-ясен.

По-интересни са онези случаи, в които представката се свързва с началния момент или още по-точно с пораждането на действието. Тогава нямаме онзи по-обикновен процес на постепенно протичане на действието като количествено натрупване, което достига до своя също така количествен предел.

И за среднобългарския период е характерна онази употреба на дефинитивната представка *по*, която характеризира действието качествено. В същност това е онзи вариант, който рисува р е а л и з а ц и я т а на действието. Той е много близък до начинателната функция, но има известна разлика: начинателната функция има много по-ясно изразено конкретно съдържание, докато в разглеждания тук вариант на дефинитивната се характеризира един граматически момент преди всичко. Например в поклекнѫ (и поклекнѫ ацнлешь клѧти сѧ Ман. 63) или в посвнста (... и посвнста поглътнти пакы там 160, ... ако зъмин посвнста на птнцъı песперыѧ там 214) нямаме начало на някакъв развиващ се процес. Представката просто маркира началото на реализацията на процеса и вътрешната завършеност на това начало. Това все още не е начинателната функция, където в — една или друга форма в зависимост от характера на лексикалното значение на основния глагол — се създава вътрешна възможност за протичане на действието и се отбелязва именно началото на *хода* на новото действие, без то да се отделя като особен негов граматически момент.

Добре представят същността на този нюанс няколко глагола от народното житие на Иван Рилски: ѕдаѳн аггль въ клепало каменно и звонецъ позвънѣ на^ гробом стого wтца и потрасе сѧ пѣстынѣ и потрепета ако и езеро и позвънѣшѫ горы ако и камьбань Й. Иванов, Жития 32. Макар и да приличат на начинателни, тези глаголи са дефинитивни: ако трябва да преведем това място, ние ще употребим или прости глаголи в минало свършено време, или пък представка, изразяваща дефинитивност („звънна" или „иззъня" „разтърси се, разтрепери се, потрепери"). Подобен глагол намираме и в Пролог от XVI в.: и въне3аапѫ бнло поклепа вτрънѣаго

пѣнѧ. Същата функция се проявява в този паметник и в глагола погнѣвати сѧ (и не въпрѣкы рече нн же погнѣва сѧ).

Към тези глаголи можем да прибавим и други, като порѣзати (... ꙗко емоуже аще wт нняъ конь порѣзавъ пръжде въсѣхъ потечетъ Ман. 29), повратнти сѧ, понскати, похотѣти, поꙗвити, пошьптати (которын... ꙗꙁꙗвилъ пошьпта сѧ въ оушн вашн — из творчеството на Евтимий; Kałużniacki, Werke 194); полюбнти (и ставша сѧ полюбиста сѧ Ман. 59 и др.), пометнжти.

Този нюанс не се появява в среднобългарските паметници като нещо ново, но тук той е много по-характерен. Както личи от примерите, той започва да се среща много по-често и с много по-определено съдържание. Има и още една причина, поради която още веднъж се спираме на този нюанс именно тук: още в ранните новобългарски паметници, каквито са дамаскините, този вариант започва да се ограничава. Можем да смятаме, че разширяването му е една особена черта, характерна за префиксацията в среднобългарския език. Дали това е особеност само на книжовния език на епохата, или и на народния, не можем да установим: можем да изтъкнем, че Троянската повест (в която има поклекнж) употребява метнжти, а в останалите части от текста на Манасиевата хроника има пометнжти.

Както вече казахме, в дамаскините тази употреба оредява. Тя не е така характерна например за Свищовския дамаскин, където освен запазените по някакви причини и в съвременния език глаголи намираме и по-редките п о ж а л и, п о т р е с о х а с е; по-интересен е следният случай: ... и сѣдѧ у манастирю годыни десеть и помъсли да иде на ıерусалимъ 402, 221, където глаголът означава 'намисля, взема решение'. Глаголът помъслнти в своята основа е претеритивен — с остатъци от тази функция е запазен и сега в българския език. В този случай обаче в значението му са надделели дефинитивните елементи и ние имаме един доста типичен представител на онези глаголи, в които дефинитивната функция изразява реализацията на действията.

Дотук беше изтъкната близостта на този нюанс с начинателната функция. Ако трябва да степенуваме неговата близост с останалите функции на представката обаче, на първо място ще поставим граматическите значения. Той има най-много общи черти — не само в семантичното видоизменение, което придава на глаголните корени, но и в цялата си граматическа същност, със средствата, при помощта на които се постига просто перфективизиране на глагола. Това започва да личи съвсем очевидно вече в дамаскините, където намираме случаи като следния: да сториш повеление на царството си, да ни поище никой никому нищо... нити отъ бога нѣщо да ище нити отъ чловѣка, в Свищовския (362. 206) и в Копривщенския дамаскин.

Би било неправилно да твърдим, че този нюанс на дефинитивната функция е напълно изчезнал в съвременния български език. Що се отнася до книжовния език обаче, той е извънредно много ограничен както по отношение броя на глаголите, при които се проявява, така и по отношение на техния характер. Като изключим няколко много често срещани

глаголи, като *поискам, потърся, попитам* (където причина за запазването на функцията на представката е може би именно честата им употреба), този нюанс най-често и най-ясно изразен може да се открие при глаголи, които принадлежат към по-специален лексикален и стилистически кръг — *поблагодарявам, почувствувам, подействувам, полюлявам се, полюбопитствувам, помилвам.* Част от тях са свойствени на по-книжен стил поради характера на лексикалното им съдържание. Други се употребяват само като специални термини (*помилвам* — юридически, *погасявам* — финансов). За всички тях можем да предположим сигурна връзка с черковнославянски или руски език, където тази функция е нормално развита. Прави впечатление и това, че твърде обикновеният за по-стария език глагол *почудвам се* е твърде ограничил употребата си за сметка на *учудвам се* (дори в Речник на съвременния български книжовен език и Български тълковен речник е обяснен чрез *учудвам се*), а един друг глагол от същия кръг — *подивя се,* е напълно изчезнал и е заменен с *удивя се.* Любопитна е историята на *поблагодаря.* В руски език, откъдето можем да предположим, че е дошъл глаголът, представката е задължителна, когато се означава еднократно действие. Така той е зает и в българския език, обаче представката се употребява само в най-изискания стил; иначе тя се изпуска, тъй като българският говорител не чувствува нужда от нея, за да обрисува реализацията на действието.[1] По същия начин, изглежда, е зает и до голяма степен по същия начин се употребява и глаголът *позвъня* (например в изрази като *да позвъня по телефона*).

Необходимо е да направим една уговорка: такъв елемент може да бъде приписан на много глаголи; при тях можем обаче да дадем и друга мотивировка на представката; ще посочим само два примера: глагола *повярвам,* където дефинитивният елемент се съчетава с консекутивен, и *почукам, потропам,* където независимо от това, кой елемент ни се струва по-силен, исторически представката е обусловена локално.

Това е всичко по-характерно, което можем да кажем за този вариант на дефинитивната функция. То го характеризира като един страничен по значение, непродуктивен и немного съществен елемент на книжовния език. Много по-добре личи същината на този вариант от запазените в някои говори остатъци. Трябва да кажем, че няма пълна еднаквост между тях и типичните среднобългарски образувания, но все пак примерите, които ще приведем по-долу, са наследници на същия тип. Това са глаголи като *постисна* (*Как е Марко дръво постиснало* — Софийско, СбНУ XLIV 29), *пострувам* (*млогу сам золум пострувал* — Тетевен, СбНУ XXI 178), *посвърша* (*звезда мойа посвършена* — Прилеп, СбНУ I 44), *полюбя* (*наведух съ тъ и пол'убих ръкътъ Българи,* Р. Ангелова „Игра по огън" с. 185), *пощамя се* ('омълча се' Северни Родопи и Малко Търновско, Родна реч, XV 191), *потреса се (цялата къща се потресе), позинвам, да позина, попрегна* (*та изведе добра кон'а потегна го, по-*

[1] Глаголът *поблагодаря* е даден в речника на Н. Геров с деминутивно значение, а *поблагодарявам* — с дистрибутивно, без да е приведен илюстративен материал. В Архива на Българския диалектен речник в Института за български език този глагол е засвидетелстван само веднъж в една особена разновидност на деминутивната функция: *Врачето тогай му се ного поблагодарило* Кюстендилско Краище, СбНУ XXXII 612, където представката вероятно е свързана и с количествена преценка на действието.

прегна го — Лакатник, Искрецко, СбНУ IX 13) и др. В някои от тези глаголи липсва до голяма степен онова типично за старите паметници схващане за начало на ново действие, за обрат в действието, а е останало само изчерпването му (както е например в *пострувам*) и ролята на представката е значително ограничена само в граматическата сфера.

Тук вече навлизаме в един голям теоретически въпрос, който едва ли би могъл да се разреши на основата на толкова ограничен материал, какъвто представлява една отделна представка. Това е въпросът за отношението между словообразователните и словоизменящи елементи, за възможността една представка да се превърне в чисто граматически елемент, напълно десемантизиран и лишен от свое лексикално съдържание.

Много е трудно да се обсъжда този въпрос върху материал от миналото на българския език, защото ние никога не сме сигурни, че при вникването, при осъзнаването на формите прилагаме същия критерий, който е бил прилаган тогава. Ако направим някои, макар и най-бегли наблюдения върху съвременния език и особено върху диалектите, не можем в никакъв случай да отречем, че много пъти, особено в някои западни диалекти, представката не модифицира лексикалното значение на глагола. Освен посочените по-горе примери можем да прибавим и много други. Ето няколко, взети от народни песни от Граово (из Сборник за народни умотворения, т. XLIX):

позадържа: *гради, Марко, мости преко реке*
темел' турай млого по-дълбоко
. . . . . .
тъгай може мости да се позадържу с. 23

Тук не може да става дума за деминутивност; очевидно се касае за пълно изчерпване на действието, но не и за някакво видоизменение, за нещо ново, привнесено в простия глагол. Това проличава, ако същият текст се предаде на книжовен език или на някакъв източен говор: представката ще изпадне, но нищо няма да се измени в смисъла;

посъбира: *Па си Марко мости пай почин'а*
посъбира селску ангарийу 23

попревържа: *Ти че се напрайш божл'а прошл'ачина*
че ти майк'а очи попревърже 24

поувия: *Кон'а Марко по друмове пущи*
поувиен в скинети парцали 24

позакълна: *Мене ме е тата позаклело* ... 41

поразбера: *Ка получи Вела удовица*
ка получи девет ситни писма
све е Вела поразбрала 47

попленя: *попленише малку Стану* 107

посъбудя се: *па кога се цара посъбуди*
одведе си Марка у одаи 56

понапия се: *Па се Марко врло понапило* 66 и др.

Може би ще се възрази, че във всички тези случаи представката е употребена във връзка с прозодията. Това възражение обаче не е от такъв характер, че да опровергава нашето допускане за плеонастичната употреба на представката в тези случаи. Напротив, то го подкрепя, защото само лишен от конкретно, семантично модифициращо съдържание елемент може да бъде поставян или изхвърлян поради такива причини.

Същият извод може да се направи и въз основа на някои обратни случаи, където пък представката е изпусната:

погълна: *Залетела се та гълнула поганчетата* СбНУ XLIX 426 (примерът е взет от приказка).

погина: *чемо ние млади да гинемо* там 32

покажа: *кога казайа момчето*
нийде га нема по-грозно там 130

посегна: *сватове от кон сегаа*
та си череши късаа Софийско, СбНУ XLIV 385

Представката може да бъде изпусната и при глаголи, които по произход не са дефинитивни, но в които явно вече се схваща вече силен дефинитивен елемент, като например потурчвам (*деца турча* СбНУ XLIX 65), позлатявам (*аку Мара дукати зимала, та би Мара сва гора златила* — там 60[1].

Не са изолирани и такива случаи, когато съвсем наблизо, в напълно еднакъв контекст се употребяват и простият, и префигираният глагол, както е например в същия Граовски сборник *сичко че живо да губат и тебе че млада да погубат* СбНУ XLIX 74, или:

Кига Шарко усред море стиже
морска змийа Шарка погълнула
погълнула Шарка до колена,
Шарко пищи, на Груйу говори
„Бога тебе, Груйо, мало дете,
гълнула ме люта морска змийа,
гълнула ме до жива колена! там 40

Тези примери, струва ми се, са достатъчни, за да ни убедят, че употребата или изпускането на представката *по* в тези говори не променя основно лексикалното значение на глагола.[2]

От друга страна обаче, ако проследим от граматическо гледище примерите, в които тя се появява плеонастично или пък се изпуска, не може да не забележим, че не се открива никакво правило, което би определило каквато и да било граматическа мотивировка за тази особеност. Това, че тя се употребява като втора представка при префигирани вече глаголи (т. е. при глаголи, които вече са перфективизирани с помощта на равностоен елемент), ни пречи да я приемем просто като универсално перфективизиращо средство. Не трябва да се изпуска освен това, че в тези случаи първата представка (вътрешната) винаги носи и изменения в лексикалното значение на глагола и е подбрана по-строго в семантично отношение, а *по* се прибавя към доста разнообразни образувания. Важно е да се отбележи също така и това, че в тези случаи представката *по* винаги е външна в двойно префигирания глагол — нещо нехарактерно за нея, която обикновено е вътрешен и следователно много по-ограничен елемент в композицията.

Получава се впечатлението, че *по* само дублира един много по-изразителен граматически елемент: не можем следователно да приемем, че

[1] За дефинитивен оттенък свидетелствува причастието *обзлатено* там 77.

[2] Тук са приведени предимно примери от Граово, обаче явлението е разпространено и в другите западни говори. Много по-рядко, като изключение, такива случаи могат да се срещнат и в източни говори (както е например в една песен от Габровско: *тъ чи съ Богдан поупи; и мени ми нъ ум пудуде* — СбНУ XXV 108).

тя е обоснована чисто граматически и само граматически. За това ни пречат и някои — наистина редки, но все пак съществуващи примери, когато тя е прибавена към итеративен глагол и не променя вида (като цитираното вече *па си Марко мости пай почин'а, посъбира селску ангарийу*). Че все пак представката се свързва с някакво дефинитивно съдържание, личи и от следното място в граовска песен:

от кон' нищо по-силно нема
що преноси урве и долове
и поноси буре и ветрове СбНУ XLIX 70;

малко по-надолу същата мисъл се предава така:

що от кон'а нищо по-силно го нема
що преноси буре и ветрове
и прерипа урве и долове там

Интересно е, че там, където става дума за конкретно движение, изборът на представката е категоричен. Различията се проявяват при по-абстрактния контекст: за нас е важно обаче, че и при този глагол все пак се е влагало някакво конкретно значение, някаква определена семантика, която е дала възможност по-нататък да се премине към по-изразителна представка.

Не можем да смятаме, че напълно е загубено чувството за дефинитивна семантика, защото в същите говори продължават да се търсят средства за освежаването ѝ. По този начин бихме могли да разберем употребата на представки като *про* и *пре* в същите ситуации, както и *по*, например в глагола *промина* (*проминаа педесе дружина* Суходол, Софийско, СбНУ III 109); *та па си мина промина през портни дол промина* Софийско, СбНУ II 81), *премамя* (*фала боже, самодиво, я премами сиво стадо* Церово, Софийско, СбНУ XIV 119; *премамиа стадо от ил'адо* Локорско, Софийско, СбНУ XVI—XVII 124), *прегреша* и др.[1]

Тези случаи съвсем затрудняват категоричното разрешаване на въпроса за същността на представката *по* (особено в западните говори), за нейните взаимоотношения с граматическите елементи, за семантичното ѝ съдържание в съвременния български език.[2] Материалът, който намираме, не ни дава право да отнесем напълно към едната или другата категория представката *по*. Безспорно при нея откриваме граматическа абстракция, доведена до изключително висока степен, без обаче представката да е прераснала в напълно формален елемент. Този именно смесен лексикално-граматически характер на представката *по* е една от причините за нейните

[1] Така описана, тази функция е много близо до т. нар. от Й. Трупичко „трета функция" на представките (представки, които той нарича експресивни или емоционални), която той смята за средство за изразяване на експресивност. Трябва да отбележим, че макар да изтъква връзката на представката със значението в тези глаголи, авторът все пак подценява до известна степен семантичната стойност на представката в подобни образувания. (вж. Józef Trupićko, O pewnej nie dostrzezoney funkcji przedrostków czasownikowych w języku rosyiskim, Slavistična revija, 1950, s. 327—342).

[2] Въпросът е дискусионен, особено при този вариант на дефинитивната функция, защото тук не можем да открием естествено развиващ се процес и логичното му пълно изчерпване. Мисля, че не може и дума да става за десемантизация или напълно формална употреба (граматикализация) на представката, когато такъв процес е налице, както е в *погълна, потъна, похабя, почиствам, порастявам, попълвам* и др. Може би ние не можем да усетим точно начина, по който представката въздействува върху корена, но това се обяснява не с липсата на конкретно съдържание в представката, а със значителното нарушаване на връзката между представката *по* в тези случаи и старите ѝ пространствени функции.

ното извънредно широко разпространение като допълнителен елемент при много други функции. Той е една особеност, която я отличава от повечето представки в българския език, което съставлява спецификата ѝ не само в съвременния български език, но и почти през целия исторически период на неговото развитие. Характерът на преплитането между лексикалните и граматическите елементи във всеки даден случай е толкова сложен и своеобразен, че процесът не е довел до едни и същи резултати в различните диалекти на съвременния български национален език: в източните граматическата абстракция е взела връх и затова в тях представката е в по-голяма степен безлично средство за граматическо преобразуване на глагола; в западните, както много пъти вече беше посочвано, повече са запазени спомените от старото материално, конкретно съдържание на представката и затова и сега тя повече пази своята индивидуалност до такава степен, че и в случаите, когато основната ѝ роля е граматическата, можем да открием връзката със старата семантика.

Ако трябва да определим вътрешните причини на това сложно и противоречиво по своите посоки и резултати развитие, трябва да изтъкнем, че източникът му лежи в двойствения и вътрешно противоречив характер на старата дефинитивна функция с включените в него още от най-старо време лексикален и граматически елемент. В по-късното развитие при подчертаната тенденция към засилване на граматическата абстракция става още по-трудно те да се разграничат един от друг и понеже характерът на конкретния елемент в съдържанието на функцията е доста общ, разнообразен и близък до граматическите значения, много пъти той направо изчезва. Само в тези говори, в които е запазен по-аналитичен поглед за действието, където се пазят и други функции, представящи ни конкретния път, по който протича глаголното действие, дефинитивният елемент живее като продуктивен семантически момент в значението на глагола и макар да е близък до граматичния, не се покрива напълно с него. В други говори и в книжовния език в известен тип образувания той до голяма степен е загубил своята индивидуалност.

Това се отнася до тези глаголи, в които дефинитивността е исконна функция на представката. Освен тях в съвременния език има много глаголи, наследници на други функции, в които представката се е преосмислила и е придобила елементи на дефинитивност. Тези промени са причината за извънредно широкото разпространение на дефинитивната функция, която може да бъде открита в почти всички глаголи (с едни или други свои прояви) и която днес е най-честата (след деминутивната) функция на представката *по*.

3. Развой на претеритивната функция

По своята семантика претеритивната функция заема особено място в старобългарския език между останалите функции на представката *по*. Разгледано по-общо, по-широко обаче, тя се включва много естествено в общите рамки, в които можем да поставим функцията на представката *по*: и тя, както и останалите функции на представката (коя повече, коя по-малко), рисува режима на протичане на действието, неговото непосредствено възникване и осъществяване „хоризонталния“ му план. В този смисъл независимо от особеностите, претеритивната функция би трябвало

да се разглежда и във връзка с другите материални — пространствените — функции. И наистина в много отношения промените на претеритивната функция вървят успоредно с промените на курсивната например. Процесът тук обаче е още по-сложен, във връзка с граматическите своеобразия на претеритивната функция.

В най-ранните среднобългарски паметници претеритивната функция се проявява със своите стари особености и в семантично, и в граматично отношение. В Охридския и в Слепченския апостол например намираме случаи като следния ... нъ мрътвънѣмъ тѣлѣ вашемъ послоушати похоти его Посл. до римляните, VI 12, Слепч. ап. 24; още по-добре личи значението в тржсъ бѣстъ велен ѥко подвизати сѧ wснованию темъницѣ Деяния XVI 26, Охр. ап. 17 (поколебати в Слепч. ап.). В последния пример прави впечатление употребата на многократен глагол (несвършена основа), макар да е ясно, че в същност действието ще се извърши наведнъж. За старобългарския писател обаче изглежда това не е било прост акт, а съвкупност от отделни промени, от отделни пориви и затова той е употребил многократната (несвършената) основа. При това положение той едва ли е схващал като свършен и префигирания глагол, образуван с претеритивната представка *по*. Можем следователно да допуснем, че в този случай представката не е променяла вида на глагола и че тук имаме работа с една претеритивна употреба от чист тип, такава каквато имаме в старобългарски. Също така типична употреба на претеритивна функция представляват случаи като... повѣста бѫ послоушаахѫ же ею жжънѣцѣ Деяния XVI 25, Охр. ап. 17, оумлъчавъ же весъ народъ послоушааше варнавы Деяния XV 12, Охр. ап. 16. Стара претеритивност на изходния глагол прозира и в съществителните пореченне Посл. до Колос. III 13, Охр. ап. 59, послоухъı (ѥже слъıша wт мене многъı послоухъı Посл. до Тимотей, 2, II 2, Охр. ап. 66).

Наред с това обаче се забелязват и някои признаци, които свидетелствуват за упадъка на тази функция. Така например текстът на Деяния XIII 16 е различен в двата паметника: докато в Охр. ап. има мжжи ізрѧсти і божіенжи ба послоушанте, в Слепч. ап. глаголът е слъıшите. Непрефигурираният глагол изразява по-ясно и по-точно действието; с него се отстранява неопределеността в неговата характеристика, придавана от претеритивната представка.

По същия начин бихме могли да обясним и няколко други случаи на изпускане на претеритивната представка на места, където тя по-рано е била типична, или пък заместването ѝ с друга, с по-конкретна и изразителна функция: тъкнжвъ же въ ребра петра възбоудн и Деяния XII 7 Охр. ап. 7, тлъкнжвъше же петроу Охр. ап. 12; от друга страна намираме ... w нем же брат твон прѣтъıкаетъ сѧ Посл. до Рим. Охр. ап. 68—69, не бон сѧ нн оумлъчн Деяния XVIII 1 Охр. ап. 130 (срв. помлъчати от Супрасълския сборник). В житието на Иван Рилски от Скилица също на-

мираме не бѣ того ѡ негоже се тькнж Й. Иванов, Жития, 41 с изпускане на представката в позиция, която може да бъде в някои случаи претеритивна.

Развитието на претеритивната функция и по-късно продължава да върви все в същата неравна линия. Като характерна черта на префиксацията в книжовния език тя безспорно е съществувала доста късно. Тя е доста характерна например за Търновската книжовна школа, особено за Патриарх Евтимий. В неговите произведения се срещат доста примери, които свидетелствуват, че авторът в много случаи тънко е схващал особеностите на тази функция и като че ли ще бъде пресилено да ги смятаме за просто традиционни форми. Такива са например глаголите почрпати (въсн ... сътѣкаахж сѧ и благословєнїе почрпаахж Kałużniacki, Werke 31 и др.), помавати (в типични още от старите паметници употреби като и бѣ помаваа имь якоже ... захарїа там 22), покоушати сѧ, потъкати (бѣсн подвизаахж сѧ на злаа потыкающе там 148), поплъзати (паче же и ваше мѣры тж пнематн къ пищи поплъзающнм сѧ там 6) и др.

Много добре личат остатъци от претеритивност в някои съществителни, които намираме у същия автор, като похотѣнне там, 272, послоушатель там 179, послоужєнне там 171; много показателен е следващият пасаж: оупованїе бо оубѡ наоучаетъ къ прѣднемоу подвижєнїю памет' же прѣемлетъ къ надежди происходещее подвижєнїе там 217.

Наред с тези убедителни и красноречиви доказателства за продуктивността на претеритивната функция, в същите произведения на Евтимий намираме признаци, които разкриват непоследователността на нейното разпространение — нещо, което можем да свържем с нейния упадък. Така например на същата страница, от която е взет току-що цитираният пасаж, намираме и израз ...аще таковыихъ доуша движенїй свободна боудетъ... там 217, който показва, че претеритивното *по* не е било неизбежно необходимо на автора за изразяване на семантичната отсенка. Подобно впечатление се получава и от някои други особени случаи. По същия начин може да се осмисли различието в глаголите в израза и кадитъ сватжа трапезж...и въшедъ...покаждаетъ сватжа трапезж там 288—289. Изобщо като че ли в глагола кадити представката е била доста неясна за средновековния книжовник (тя е била доста неясно свързана с първоначалното си пространствено значение), та затова и в други случаи претеритивното *по* изпада: в един от преписите на писмото до Киприян в израза ... прѣд иконостасем въз'жещи кадило...и благоговѣйнѣ покадити там 234 глаголът е предаден с кадити.

Доста много следи от претеритивната функция на представката намираме и в един друг значителен паметник на Търновската школа —

Манасиевата хроника. Тук откриваме глаголи, като покоушатн сѧ, покѣшатн (нѫ покѣшаахѫ оутрѣнѧѫ тоговъı власъı росъı Ман. 200 и др.), потрѧсатн (изъıде оубѡ аѳинодоръ мечемъ потрѧсаѫ Ман. 79), помъıшлѣтн (...боаше сѧ...кѹпса и бѣгатн помъıшлѣваше Ман. 28), многъı же помъıшлѣѫ мъıсли что сътворитн Ман. 24, подъıховатн (зефиръ тиходъıхателнъıи подъıховаше wт въсѫдоу Ман. 7). Наред с тези случаи обаче се срещат и опити, при това доста многобройни, да се изразява по друг начин това значение. От една страна, представката се избягва и остават да се употребяват непрефигирани глаголи, например: бѣѫатн мъıшлѣахѫ и оставитн трѹ Ман. 43, кръвми облиѭна и оугасиша дъıхаѫща едва Ман. 44 — което говори, че в глагола подъıховатн се е появила известна дистрибутивност, трѹсоу же земѧ подвизаѫщюу...и сътрѣсаѫщюу ...и колѣблѧщюу Ман. 105, където при всички глаголи еднакво има условия за употреба на претеритивно *по*. В последния пример намираме отразена и другата тенденция: на мястото на *по* да се употребяват други, по-ясни, по-определени по съдържание представки. Същото намираме и при помъıслитн. Редом с него много пъти се употребява глаголът вмъıслитн, в който представката има дефинитивна функция: новорожденым же съмрѣтъ вмъıсли младенцем Ман. 70, вмъıсли прочее wт земла своѫ тамо прѣселитн сѧ Ман. 32, wт сего оубѡвъ тоуждее слоужение оуклонише сѧ жрѣтн оумъıсленшѫ къждо нх своемоу богоу Ман. 17. Не трябва да пропускаме и липсата в целия паметник на глагола потъкнѫтн сѧ и заместването му с прѣтъкнѫтн сѧ, прѣтъıкатн сѧ (напр. тѣмже и очесньıма его брѣвном изъıбоденѣмъ бъıвшемъ, блада и прѣтъıкаа сѧ ... Ман. 144, часть же прѣтъкнѫвши сѧ еднноѫ о менелаѭ Ман. 46). Тези факти ни карат да мислим, че макар писачът да е схващал добре същността на претеритивната функция на представката, това значение не е било напълно живо в неговото съзнание и затова той го замества с други. Още по-ярко е изразен този процес в езика на Троянската повест, където, като изключим някои всеобщо разпространени непродуктивни форми като погладовати (ацнлеешь стоаше погладоуѫ на фарнжа Тр. 58, и начахѫ погладовати дроугъ на дроуга Тр. 65), навсякъде се търсят други, по-конкретни средства за изразяване на мисълта и затова претеритивната функция като че ли му е чужда, например: мъı хощевъ и оумъıслитн како го и расъıпати Тр. 51, и оумъıсли оурекшишь и царема повелѣ поустити вь грькъı... Тр. 65. Намираме и другия начин за изразяване на претеритивност — пропускането на представката, например понд'вѣ вь цръковь клати сѧ

дроугъ дроугоу зло не мъıслнтн Тр. 63 — срещу старото традиционно помышлıатн; същото е и н wна госпожда мъıшлѣаше на сръдцн своемь кож бн могла свадж вънестн Тр. 49.

Подобни явления откриваме и в други паметници, където претеритивната функция е още по-разклатена, какъвто е например Григоровичевият паримейник. И в него не се среща потъкатн са: н не ѣко каменъ прѣтъıканню отъкнетъ са Гр. пар. 179, и в него има случаи на избягване на представката: прѣпѣтъ есн Хе бе нашъ движж земд Гр. пар. 305, на което в Печерския препис съответствува поколебаи (гр. ὁ σαλεύων τὴν γήν).

Посочените дотук факти обаче не са достатъчни, за да можем спокойно да приемем, че това е била една традиционна черта на книжовния език. За това ни пречат множество глаголи, които намираме в по-късни паметници или преписи на ранни паметници, от които за разлика от други традиционни форми личи разбиране за сложната специфика на тази особена функция. Така например в късен препис на народното житие на Иван Рилски намираме бждн же на" помощнпкь послѣшащи" н чьтащи" н пишащи" Й. Иванов, Жития, 37. Това, което може да ни накара да се усъмним в действителната живост и продуктивност на претеритивното *по* в епохата, когато е правен преписът, е последователната употреба на прости глаголи редом с послѣшатн. Ние не можем обаче да установим дали нещо от оригинала е било изменено.

Доста последователно се употребява претеритивната функция в следния пасаж от произведение на Киприян (1375—1406 г.; преписът е от XVI век): ... зимѣ н лѣтѣ сѣ твора непрастанно. постоащоу емоу въ цркви н со благоговѣнiемъ послоушающоу бжственнаго писанiа ... и т. н. Б. Ангелов, Из старата литература, с. 164. Подобна употреба намираме и в житието на Ив. Рилски от Скилица (напр. земнiмь подвнзанiемь Й. Иванов, Жития, с. 50, н възвратнти са пакн къ цркви помъıшлѣахж там, с. 49 и др.), в творби на Владислав Граматик. Прави впечатление едно място от Търновското евангелие: в старите текстове Лк XX 14 гласи вндѣвъше же і дѣлателе мъıшлѣахж дроугъ къ дроугоу, а в Търновското — помъıшлѣахж. Най-вероятно е това да е остатък от стар оригинал, но може да допуснем и запазено чувство за претеритивност, което е помогнало да се приведе този изолиран в стария текст случай към системата на всички други случаи, когато ситуацията е същата, и където навсякъде се употребява префигиран глагол.

Във Влахобългарските грамоти не можем да открием сигурни следи от тази функция.

Към тези разноречиви сведения, които черпим от писмените паметници, трябва да прибавим твърде оскъдните остатъци от претеритивни префигирани глаголи, които намираме в съвременните говори. За разлика от всички разглеждани дотук функции, претеритивната е представена съвсем случайно. Ние не можем да установим нито някакви типове гла-

голи, нито ясно очертани географски области, където намираме остатъци. В същност тук може да се посочат няколко съществителни, като *подия* (*не му даваше подия* — Ботевградско, СбНУ XXXVIII 132), *помисал* (Трънско, Тетевенско), *поход* (Ломско), *пожмичкойа* 'който често си затваря очите' (Брезнишко), *полегун* 'лежач' (Ботевградско), *полежина* (*се погоди болничава йот пустата полежина* — Велес, СбНУ IX 112), *пожал, пожала* (Прилепско, Ботевградско). Глаголите, в които можем да тълкуваме функцията на представката като типична претеритивна, са още по-малко, като например: *подойда* (*подойдете да пийнем* — Копривщица, Родна реч XVI 12 и др.), *поготвям* (*па що си поготвяте вие,* — Копривщица, Родна реч XVII 72), *поработвам* (*е, па кво си чинite по дома? Кво си поработвате?* — Копривщица, Родна реч XVI 71), *поноси се* (*попоф син си се поноси со селцки чисти оломци* — Банско, СбНУ XLVIII 136), *почувам* (*йут бръ* урти пучувъм — Габровско, СбНУ XXV 129). От всички приведени примери с най-голямо основание можем да тълкуваме като претеритивни само тези от Копривщица (*подода, поработвам* и *поготвям*), които са взети от обикновен разговор и където не можем да допускаме никакви граматически елементи. Към тях бихме могли да прибавим още един пример от Прилеп — *со тем'ан г'аолот се трует, госпот се покадует* СбНУ IV 245, но тук можем да допуснем, че представката се е запазила само в един непроменлив израз, какъвто представлява поговорката.

Що се отнася до книжовния език, можем категорично да кажем, че в него няма нито един истински претеритивен глагол. Има само две групи глаголи, принадлежащи предимно към разговорния стил, в които можем да открием остатъци от тази функция. Първата, това са глаголи от типа на *почуквам, подръгнквам, потропвам, поглеждам, похващам.* При тях основното е дистрибутивното съдържание, защото действието е разделено във всички случаи на отделни актове, а нюансът на претеритивност се придава от известна неопределеност в редуването на актовете (липсата на системност, на периодичност и под.). Така че в тези случаи претеритивността е до голяма степен привидна. Втората група глаголи са онези, в които представката има значение 'имам възможност или склонност да извършвам действието': *попипвам* в смисъл 'крада', *попийвам* в смисъл 'пия, пиянствувам', *походвам* — 'скитам' и под. При тях в по-голяма степен има нещо, напомнящо старата претеритивност — това, че отделните прояви на действието са включени (в повечето случаи) в рамката на един цялостно протичащ процес. Не трябва да забравяме обаче, че това значение се оформя не само от семантичната функция на представката, а също така — и може би в по-голяма степен — от цялостната морфологическа структура на тези глаголи. Тази цялостна структура придава и добре подчертан модален елемент на тези глаголи, така че и тях не можем да смятаме за остатъци от претеритивната функция в книжовния език.

И така в резултат на сложния и неравен път на развитие претеритивната функция може да се смята за изчезнала в съвременния български книжовен език, а даже и в диалектите. Дори в онези глаголи, които бихме могли да посочим като нейни наследници, старото съдържание на функцията на представката е видоизменено, сближено с други, по-характерни за съвременната префиксация нюанси. Специално при наследниците на претеритивните глаголи тези нюанси най-често са дефинитивният и дис-

трибутивният. Това е естествено, защото в претеритивната функция става дума за пораждане на действие, т. е. съдържание, близко до дефинитивното, а, от друга страна, за многократно пораждане на действието, в което пък се проявява близостта с дистрибутивната функция.

Къде трябва да търсим причината за упадъка на претеритивната функция?

От една страна, тя попада в общата линия на отслабване и изчезване на онези функции — пространствени и темпорални, — които рисуват конкретния режим на пораждане и протичане на действието. Това обаче не е достатъчно, за да разберем нейната пълна деградация: и останалите функции от подобен род са намалели, но са оставили трайни, значителни следи. Мисля, че има друга, по-важна причина — стремежът на представката *по* в българския език в отделните ѝ функции към граматическа универсалност. На този въпрос се спряхме например при трансгресивната функция в старобългарските паметници — една словообразователна категория, която претърпява развитие именно в тази насока и благодарение на това се закрепва и разраства малко по-късно от останалите. Претеритивната функция не е успяла да се приспособи към другите граматически особености на българския глагол; тя остава до края на своето съществуване включена в определени рамки, употребата ѝ зависи от граматически условия. Мисля, че именно поради това тя е трябвало да се ограничи и постепенно да изчезне.

Същата особеност съществува и при някои други стари функции, които също не са можели да обхванат всички морфологични категории на глагола (например курсивната), но тя там не е била така ярко изразена и затова не е дала толкова силно отражение.

В този пункт се открива едно съществено различие между българския език и руския, където претеритивната функция е запазена доста добре като жива, продуктивна категория (наистина с известен оттенък на дистрибутивност) в глаголи като *попивать, попыхивать, порываться* и др.[1] Можем да открием същата функция и в украински език, където тя се проявява в глаголи със суфикс *-ува-, -юва-*[2]. Това различие, което тук не може да се разгледа в цялата му пълнота — то трябва да бъде предмет на специално изследване на префиксацията с оглед към видообразуването на глаголите, — дава указания и за някакви различия между българския и източните славянски езици по отношение на глаголния вид.

И така, влизайки в противоречие с развитието на граматическите особености на българския глагол, изпадайки в разрез с ясния и определен стремеж на представката *по* към ясно и едноплановo представяне на действието, с добре подчертан абстрактнограматически елемент, претеритивната функция на представката *по* постепенно е изчезнала, без да остави съществени следи в диалектите и никакви в книжовния език.

---

[1] Вж. Е. А. Земская, Типы одновидовых приставочных глаголов в современном русском языке. В Сб. Исследования по грамматике русского литературного языка, М., 1955, с. 29, т. 1, пункт II („глаголы, обозначающие постепенность действия без отношения ко множественности").

[2] Вж. В. С. Ільїн, Префікси в сучасній українській мові, Київ, 1953, с. 137.

4. Развой на дистрибутивната функция

Когато разглеждаме пътя на дистрибутивната функция, трябва да имаме пред вид най-напред двойствеността в нейната същност и оттам — нейната двустранна определеност. От една страна, се касае за завършени отделни актове и за изчерпването на всеки акт по отделно и това насочва вниманието към дефинитивността; от друга страна, тези актове се повтарят и този елемент на многократност в една плоскост е също така основен. Особеността в развитието на тази функция е именно в нарушаването на сложността на вътрешното единство между двете съставки. Така в най-близките до старобългарските паметници старите дистрибутивни глаголи се употребяват така, както в старите ръкописи (напр. в Охридския апостол, в Слепченския апостол), но много рано същността на представката става като че ли неясна. Така в приписката към Хлудовия параимейник (XIII век) намираме ... ѥгда побн тоурѫ Бълг. старини, с. 104. Този случай външно прилича на старите съчетания като побиваѩ посъланъıѩ... Мт XXIII 37, но в същност ситуацията не изисква употребата на дистрибутивна представка, понеже става дума за еднократен акт, протичащ в едно направление, без разпространение в ширина. Тук е надделял дефинитивният елемент в значението. Това е в същност един от най-ранните примери, където глаголът побиватн има напълно обобщено, абстрактно значение. В старите паметници, когато става дума за 'унищожаване', обикновено се употребява глаголът избиватн (избитн), докато побиватн е по-конкретен, рисува процеса по-образно (така е например в следните две изречения от Охридския апостол: ннн же избиенн бъıшѫ Послание до евреите XI 35 и каменнемъ побиенн бъıшѫ Послание до евреите XI 37, Охр. апостол, 25, също и на с. 73. Цитираният пример от Хлудовия паримейник (който има особено голямо значение, защото е взет от приписка и по-точно отразява говоримия език) ни дава представа за пътя на тази функция.

Трябва да допуснем, че дистрибутивната функция е изчезнала от езика по-рано, отколкото можем да съдим по писмените паметници. Причината обаче тя да се пази твърде упорито е в една особеност на българската префиксация. В съвременния български език дистрибутивността се изразява най-често с две представки (напр. *изпобиха, изпопадаха*); тази особеност е една от най-новите, най-забележителните и най-очевидните в историята на българското глаголно префигиране и затова е била допусната най-трудно в стария книжовен език.

Може би по тази причина дълго време дистрибутивната функция има нормално разпространение, като само в отделни случаи функциите ѝ се поемат от други представки. Ярък пример в това отношение е Манасиевата хроника, която обикновено е между паметниците, които сравнително добре показват новите черти в префиксацията: по отношение на дистрибутивната функция тя разкрива пълна традиционност. Това личи например от запазването, от широкото разпространение и от пълната закостенялост (семантична) на някои стари глаголи, напр. попирати (попираемн бѣхѫ младенцн 45, побиваѫще задняѫ и свалѣѫще и попираѫще

201), попалѣти (... и въса земѧ wптекошѫ оубивающе и попалѣющие 87, ... и весь садъ поѭдаѫ и хлѣмъı попалѣѫ 193, пламень злосмраденъ и попалѣющъ краснѣншаа зданiwм 130 и др.).

Впечатление за архаичност се получава от широкото разпространение на глагола поѭсти: и по въсѫдоу обходѧ и весь садъ поѭдаѫ и хлѣмъı попалѣѫ 193, глад, тажък постиже иногда хананеѫ и въсѣхъ поѭдааше злъıн тъ огнь 32, и въса поѭдааше мечь яростн градъı 132. Консервативността на Манасиевата хроника по отношение на дистрибутивната функция може да се покаже и по други начини. Така например между глаголите побити и избити намираме същото взаимоотношение, каквото е и в старобългарските паметници: когато се рисува самият процес, редовно се употребява побити (побиватн), като и разбиваетъ плъкъı и побиваетъ пръвоборца и съ нимн остра 43, грѣчьстин же плъцн поганѣахѫ въ слѣд побивающе заднѫ ... 201, и видѣвше то граждане и побишѫ нхъ каменнемь 66 и др.; срещу тях можем да поставим двата случая на избити: избiенн грѣкъı 150 и ... ен бw тъсящ ослѣон кромѣ избiенъıнхъ 201, в които е означен само резултатът от действието.

Съвсем същото е положението и при помѣтати: множицѣ ба на земѧ без гласа помѣтааше сѧ 204, ...и дѣтотворныа оудъı помѣтаетъ хотацннмъ...159,...нницъ помѣтаетъ на земѧ..206 и др. Само в един случай е употребен глагол с представка из: чада романова...царъ костандн изметнѫ...189.

Обикновен за хрониката е глаголът поплѣнити в някои случаи с типична дистрибутивна функция на представката (обративъ въсѣхъ на бѣгъ и вбивъ и поплѣнивъ Ман. 89, поплѣнишѫ блъгаръı Ман. 182), а в други — със засилен дефинитивен елемент. Само в един случай дистрибутивността е изразена с представката раз: расплѣнишѫ асiнскыа прѣдѣлъı Ман. 87.

Доста различна е вече картината в Троянската повест. Там помѣтати изобщо не се среща. Намираме следния случай: и исѣкошѧ множьства людн...а дроугыа изметашѧ въ море 66. Няколко реда по-надолу намираме: рече метнѫти его (Полидвороша) въ море 66. Това трябва да ни покаже, че в изметашѫ представката не е просто граматически елемент, а има и своя семантична функция — дистрибутивната.

Подобни впечатления се получават и при разглеждането на образуваните с различни представки производни на сѣщи: глаголите посѣщи, оусѣщи (оусѣкнѫти) се употребяват, за да изразят напълно изчерпване на

процес (т. е. — с дефинитивна функция на представката): посѣче вепрь мечкж Тр. 62, посѣкоша полкшенж госпожджь Тр. 66; макар че става дума за двама души, понеже вниманието е съсредоточено върху резултата на действието, имаме повелѣ обѣма съ александромъ главы оусѣкнжти Тр. 66. Когато се набляга върху известна ширина на процеса, върху неговото разпространение, намираме представката нз: и нсѣкоша мнжьства людн...а дроугыа нзметаша вь море Тр. 66. Не е случайна тук и съотносителността на представките в двата глагола (метнжти и сѣшти).

Данните от Троянската повест ни подсказват, че въпреки привидната устойчивост на дистрибутивната функция в книжнината, живият език е търсел нови начини за изразяване на това значение. Те си пробиват път доста късно, едва в дамаскините.

Трябва да допуснем, че в случая значение има не само консервативността на книжовния език, но и някаква диалектна основа, която също така противодействува на новите елементи.

Такъв извод можем да направим, като сравним например Люблянския дамаскин с Тиквешкия сборник.

Преводачът на Люблянския дамаскин доста вярно предава духа на дистрибутивната функция, което създава доста старинен облик на речта му; напр. и попадоше сичките идольи истроиха се СбНУ XII 518; ...та щьтъ да поиадьтъ сичкіать добыткь там 481 и мнѡго людіе поиадаше там 520; дане бы пѫстиль богь огнь давы попали там, 554; замь дасе порушать и засрамѣть твоите дѫшмане там 515. Все пак и за него като че ли е бил доста силен елементът на дефинитивност, затова понякога редува и едны ѡ тѣх ... посѣчѣха, там, 506 с: и едны ѡ тѣх сьсѣкоха там 528.

Дистрибутивно *по* намираме и в Тиквешкия сборник: все сни чл҃чкіе потреблю ѡ лица твоіего СбНУ IX 100, 111, поиадоше все по светѫ СбНУ VIII 42. Но наред с тях намираме и случаи като раби мои... избише СбНУ IX 113, изгибѣ з честь свѣт... СбНУ VIII 25, моужи жени и дѣти исекоше СбНУ VIII 402 (и тук има редуване — в малко по-друг контекст — ѫ сѣкнѫше іего СбНУ VIII 402, да ихъ синь пламы wпалить СбНУ VIII 413).

Тук не привеждаме целия материал, но и от посочените примери става ясно, че двамата преводачи имат различни склонности при употребата на представките, която може да се обясни с посочените вече две причини. Ясно е обаче и нещо друго: че дистрибутивната функция вече не е запазила напълно чисто своето съдържание, а това позволява да се замества по различен начин. Богат материал за взаимоотношението между различни представки, изразяващи дистрибутивност, има в Свищовския дамаскин.

В този паметник откриваме доста архаични случаи: п о м р ь з н а (да ни помрьзнать краката 435, 233, крьв'та имь помрьзна 436.233), п о я д е (оружіе вы пояде 389.219), п у б и и м ь (побиха многу от поганыте 589.287, уставиха ни да са пубиимь 261.167), п о п а л и (огьнъ ... да попали душманите имъ 642.305 и др.), п о ж е г в а (опала и пожегва грѣховете имъ 532.269), п о с ѣ-

куватъ (ние сиромаси погинувами и тѣхъ ги посѣкуватъ 487.253; ... дето щеши да бы посече 502.258).

Наред с тези случаи обаче много често намираме в подобни ситуации употребени и други представки, например: успоредно със старото помрѣзнат намираме истинатъ; срещу пожегва стои опалѣха се 155.124; истопи (наедно сички ги истопи 304.185), избиваха (избиваха ги гражданете 303.185); в едно изречение двете представки се употребяват една до друга: човѣците ... едни поробиха а други изсѣкоха 299.183.

Тези материали отново потвърждават двата извода, направени по-горе: първо, че в съдържанието на дистрибутивната функция са настъпили известни изменения, които я приближават в различните случаи или към дефинитивната, или към локалната, и, второ, че доколкото е запазена, тя започва по-често да се изразява с помощта на други представки.

Остава и един трети въпрос: как да се обясни съжителството на стария и новия елемент в езика на един и същ паметник. Свищовският дамаскин потвърждава предположението, че трябва да допуснем кръстосване на книжовната традиция с едно живо, жизнено влияние на народния говор. Дори и сега, два века след преписването на дамаскина, в свищовския говор има спомени от същото преплитане на представки. Макар и много рядко, в народни песни можем да намерим случаи, където *по* има дистрибутивна функция, например: *да го покърши* СПСБ 668.2026, *позгледаха, позбутаха* там 600.1800, *петлите веднаш попели* СПСБ 96.256, което може да се съпостави с *пяли* там 258.

Повече са тези случаи в западните говори. В тях се срещат напълно архаични форми, като: *посилила се мечката ... та си пояде ... говеда* — Суходол, Софийско, СбНУ XLIII 338; *и двете краве помлзла* — Чупреня, Белоградчишко, СбНУ XLI 422; *помреа луг'ето* Сеславци, Софийско, СбБАН XXXIV 292; *потри младо и старо* Граово, СбНУ XLIX 103; *поседнати на търкало* ... Прилеп, СбНУ XI 177; *що са тия пушки побесени* — Н. Геров, Речник на български язик; *понапише се* — Граово, СбНУ XLIX 37, 11; *всички ... попадали* там 126, 179; *покършени* — СбНУ XLIX 276, 280, 429.

Ако се вгледаме по-внимателно в системата на префигиране на тези глаголи, ще видим, че тук не става дума за механично запазени архаизми, а за едно по-архаично състояние на системата по отношение на дистрибутивността. Какъв материал намираме?

Запазването на посочените по-горе случаи можем да тълкуваме не механически поради това, че те се срещат не само във фолклорни материали, не само в поезия, а в жива говорима реч.

За продуктивността на тази функция можем да съдим по наличието на някои съществителни, които много ясно са отразили дистрибутивността, напр. *чума-поморница* Сб. Миладинови 345, *помор* СПТВ 364, *пойажба* — Ботевградско, СбНУ XXXVIII 134 'това, което добитъкът изяде от някоя нива'.

Тук можем да приведем и речното име от Кюстендилско Краище *Поломница* (вж. СбНУ XXXII 44), в което вероятно е запазена дистрибутивната функция на представката. Това е име на малка рекичка, поради което не може да очакваме, че е много старо, а наименованието е очевидно във връзка с характера й. Следователно тълкуването на представката като дистрибутивна е най-вероятно.

Може би така трябва да се изтълкува и македонското наречие *посакум: волкот посакум и барал евреите да ѝ найди* Прилеп СбНУ XI 78 и др.

Тази продуктивност на дистрибутивната функция обаче е все пак ограничена.

1. И тук се забелязва стесняване на съдържанието ѝ, което я приближава до дефинитивната функция. Така действието се свежда до еднократен акт, а представката изразява пълната му реализация; напр. *да пограбиш невеста* Сб. Миладинови 234, *попление Мария* там 110, *попленил Анка* там 190, *попленили малку Станку*, Граово, СбНУ XLIX 106, *пубил петела* — Банат и др. Доста убедително се доказва това преосмисляне на представката от следния пример: в народна песен от Суходол, Софийско (СбНУ XLIII 502) намираме: *па се фани до момата построши йа, посломи йа*, където префиксацията на глаголите отразява очевидно някакъв спомен от дистрибутивност; че това е просто дефинитивност и личи от повторението на същите стихове: *па са фана у хорото ... та я строши, та я сломи.*

2. И в тези говори можем да открием стремеж да се изрази дистрибутивността с други средства.

а) В случаи, когато надделява дефинитивният момент, може да бъде употребена представката *из*, както например в граовските форми *изгинете*, СбНУ XLIX 37, *изъспаше*, там 159, македонските *искърша, испадна* и др. В тази насока — по отношението между дистрибутивността и другите функции на представката в схващането (разбирането) на префигираният глагол, западните говори особено в тяхната до голяма степен архаична изява в народописните материали, много напомнят положението, характерно за дамаскините. Много по-незначителни са колебанията в тази насока в източните говори — дотам, че те могат да бъдат пренебрегнати.

б) Наред с разгледания по-горе начин, в западните говори си пробива път още едно средство за изразяване на дистрибутивността — двойното префигиране, което, изглежда, не е толкова развито на изток. Можем евентуално да си обясним тази особеност с това, че в източните диалекти по-рано е избледняла изобщо дистрибутивността като граматическо значение; затова не намираме и следи от дистрибутивна функция на представката *по*, нито пък опитите да бъде тя заменена с други средства са придобили широко разпространение. По тази причина и в книжовния език това значение не е особено добре прието, среща се сравнително рядко, и то в речта на художественото творчество и в разговорния стил.

Основното, което трябва да изтъкнем за историческия развой на дистрибутивната функция на представката *по*, е стесняването на значението и ограничаването на широтата ѝ. Причина за това е постепенното стесняване на „хоризонталния" план на действието и оттам — сближаването с други, вече еднопланови, функции (най-вече дефинитивната). Този процес в същност е една от проявите на характерната за цялата представка тенденция: пренебрегването на функциите, свързани с плоскостното разпространение на действието в ширина, за сметка на неговото задълбочаване. Разкъсана е връзката между двата до известна степен разнородни елемента в съдържанието ѝ — изразяването от една страна на отделно действие, а от друга свързаността му с една плоскост (във време или пространство).

Крайният извод следователно е, че дистрибутивната функция не търпи вътрешно семантично развитие. Ето в този смисъл можем да определим спецификата ѝ всред останалите функции на представката *по* в историята на българското префигиране.

5. Развой на консекутивната функция

Най-специфичната от всички особености на консекутивната функция, такава каквато я намираме в старобългарския език, е съществуването на един ориентационен момент, който се намира извън самия префигиран глагол: става дума не просто за темпорална или за някакъв друг строго определен вид ориентация, а за някаква предварителна мотивираност на действието. Тази опосредствуваност и тази неопределеност обуславят по-нататъшното развитие на консекутивната функция.

Предварително още можем да изтъкнем, че това развитие върви към опростяване на функцията, към заличаване на нейното своеобразие, което в края на краищата води дотам, че тя е непродуктивна в съвременния език — поне в този вид, в който е съществувала по-рано.

Когато разглеждахме особеностите на консекутивната функция в старобългарските паметници, отбелязахме няколко семантични разновидности, в които тя се проявява. Ще ги разгледаме в същия ред.

Първата от тях беше каузалната. Най-ярко се разкрива тя в глагола породнти. Само в един случай от Супрасълския сборник този глагол се приближава по значение до простия: тъ съдѣлавъ тѣмь цѣсарь бѣстъ нъ іако цѣсарь и богъ присно дѣлаѭ црь ѣко же и породневын его Супр. 328.7. Това изречение в същност ни дава единствена възможност да свържем старите паметници, спазващи строга система в употребата на простия и префигирания глагол с по-новите, където тази система вече е нарушена. В Манасиевата хроника например има няколко случая, при които употребата на породнти не е мотивирана (и дѣти породи Ман. 92, породи сына багрѣнородна Ман. 181, ... свнїх породнт младъı братецѧ Ман. 69).

Без да смеем да правим някакъв категоричен извод — защото материалът не е много изобилен, забележително е, че в Троянската повест няма нито един подобен случай. Там навсякъде се употребява простият глагол.

Но не е само това, което ни кара да подозираме тук не проста случайност, а особена традиция на среднобългарския книжовен език; същата употреба на глагола намираме и в произведенията на Патриарх Евтимий, където тази функция е сравнително ясно запазена, напр. въспиташе же сїю добрвю, порождьше, и чиствю голѣбицѧ Kałużniacki, Werke 62, ... матн градовомь, іако, нхже ты породи там 274 ... породнти владыкѫ там 266; така се употребява глаголът много по-късно, в дамаскините: и каза и какь ще да породи иисуса христа Свищ. 380.213, и онуй кръщение бива, когито са втори пть чловѣкъ без'грѣха породилъ там 102. 105 и др. Подобно е положението и в Копривщенския дамаскин.

Тази употреба е запазена много добре в някои народни говори — предимно западни (особено в народното творчество): *ега би се рожба породила...* Софийско, СбНУ XLIV 66, *оти нема пород да породи* Кюстендилско, СбНУ XLIII 90, в съществителното *порода* — 'роднини'.

От всички тези материали трябва да направим извода, че — макар и немотивирана и неясна от гледище на нашето езиково съзнание, представката *по* в глагола породнтн не е била някаква изкуствена рожба на книжовния език, а вероятно е била присъща и на говоримия език. Иначе не можем да си обясним присъствието ѝ както в по-късните писмени паметници (където тя все пак би могла да проникне и по книжовен път), но и във фолклора. Не трябва обаче да пренебрегваме и обстоятелството, че я намираме само в народни песни (където много пъти може би е употребена във връзка с прозодията) и често пъти — в състава на етимологична фигура *роди-породи.* Това пък трябва да ни въздържи от прекалено разширяване на нейната употреба. Очевидно тя е била диалектно ограничена и само настъпилата в значителна степен десемантизация на представката (при известно сходство с дефинитивните глаголи) ѝ е помогнала да се задържи.

Интересен е въпросът за връзката на глагола *породя,* който имаме в съвременния книжовен език със стария глагол породнтн. Както личи и от изложения по-горе материал, никъде в средновековната книжнина, нито пък в народните говори, ние не можем да установим някаква пряка връзка между тях; още повече, че те не са свойствени и за книжовния език от времето на Възраждането: *поощрявам* не е отбелязан (само в едно съчинение на Ил. Блъсков от 1888 год. — „Куцото куче" — намираме *поощрение*); *пораждам* се среща два пъти в „Читалище" от 1870 год.: „... обновлението се поражда и развива между младите" с. 101 и „случва се и у старите да се пораждат нови мисли", с. 102. И в двата случая обаче функцията на представката в *пораждам* не е типична консекутивна функция. Това още повече ни навежда на мисълта за късно проникване на тези глаголи под руско влияние.

Спряхме се по-подробно върху историята на породнтн, защото тя е по-богата и разнообразна, макар че в същност този глагол има малко по-особена съдба. Останалите няколко глагола, които в старобългарски изразяват същия нюанс, доста рано изчезват. Такива са например глаголите пострѣкатн и понѫдтн. Първият от тях е изчезнал, без да остави в съвременния език никакви следи. Още в Манасиевата хроника намираме вече глагола подстрѣкатн (не почиваашє злочастьнн ··· кнра подстрѣкаѫ астїагѣ изринѫтн Ман. 26). Последния спомен от стария глагол намираме в житието на Иван Рилски от Скилица, и то в съществително, образувано от глагола: пострѣкатєль Й. Иванов, Жития 39.

Малко по-сложно се развива понѫдтн. В Манасиевата хроника редовната форма е прнпѫдтн, прнпѫждатн (напр. нракла прнпѫдн естьство wтдатн пръсть тѣлєсньѫ, Ман. 134, н въса прнпѫдн дань емоу прнносптн

Ман. 19 и др., общо 13 случая), но освен нея намираме и едни пример с понѫдити (wт вещен понѫдив сѧ оустрѣмлѣет сѧ на мѫчителство Ман. 76). Глаголът понѫдити се среща и в Лесновския паренесис, където консекутивната функция е изобщо добре запазена (намираме го например на л. 1а, 16 и др.). Последните следи от него намираме и този път у Скилица и у Патриарх Евтимий: свѣщенное начати повѣданіе желаніе вѣо понѫждает мѧ Й. Иванов, Жития 38, оусрьдствоует и поноужда ет нашоу немощь Kałużniacki, Werke 60, стлпникѣ ··· поноуждено бывшоу wт стлпа сънити там 67, самовластны же сице тѣхь оуставлаютъ не wт нѣкотораго поноуждаемы равночинна, нъ от божьствнаго оустанїа и мановенїа там 208 и др. Забележително е обаче, че и у Евтимий може да се намери вече новият глагол — шѫтаат сѧ въсоуе ... wтврѣшн сѧ тѣх пронѫждающе христова сладкаго имене там 91. След това и този глагол напълно изчезва, като остава една доста неясна диря — съществителното *понуда* и глагола *понудя*.

Имайки пред вид съдбата на тези три глагола, можем да смятаме, че първият нюанс на старата консекутивна функция, изразяващ причинност, вътрешна необходимост при зараждането на действието, е изчезнал като продуктивна категория в съвременния български език. Дори в народните говори този елемент като че ли не се схваща активно, а за глаголите *пораждам* и *поощрявам*, които се употребяват само в книжовния език, с голяма вероятност можем да допуснем, че са проникнали от руски език.

При втората разновидност на консекутивната функция не се набляга толкова на причинната обусловеност на действията, колкото на тяхната последователност, като и тук второто действие все пак има някаква връзка с предходното. Ако сравним значението на глаголи, които срещаме и в старобългарски и по-късно, ще видим, че при някои от тях функцията няма някакви съществени изменения, например при посмѣити сѧ (като в случая и егда посмѣѫт ти сѧ... бѣсове... Б. Ангелов, Из старата литература 233 — паметникът е препис от XVI век на ръкопис от XI век). В някои среднобългарски паметници намираме примери, които добре илюстрират същността на тази функция, напр. оубѣиство многынхъ мѫжѣи царь оувѣдѣ и поразоумѣ свое зло хоудословїе ... Ман. 128, ... семѣ позавидѣвъ злыи таркнїе... Ман. 74, и семоу лютѣ позавидѣвше... Ман. 155, и изыде слава прѣвнаго ... и мноsи поревноваш ... житию I проложно житие на Ив. Рилски, Й. Иванов, Жития 53, чювь царь и порадова сѧ Народно житие на Ив. Рилски, Й. Иванов, Жития 36; поразоумѣи же възлюблене... Лесновски паренесис, 13, тога бо да не порѣщемь га ра там, 15, кто спѣше въ кwрабли аще не наше естьство, кто о градѣ поплака

Евтимий, Kałużniacki, Werke 44. Същият глагол се среща употребен по същия начин и по-късно — в Тиквешкия ръкопис: Лот съгрѣши... и поплаче се СбНУ IX 94, но там наред с него вече се среща и въсплака се е същ. място, с. 95.

Към тези примери трябва да прибавим и съществуващите още от по-рано, но намерили широко разпространение по-късно глаголи, като похвалити, почюдити са и др. При тях също така не бихме могли да открием някакъв съществен специфичен семантичен развой. Към тях бихме могли да добавим един новообразуван глагол — повѣровати.

Глаголът повѣровати, който не съществува в старобългарските паметници (в многобройните случаи, където би могъл да бъде употребен, навсякъде намираме вѣровати, напр.: аште речемъ снбсе речетъ по что оубо не вѣроваете емоу Мр. XI 31, і тѣи славѣ своіѫ і вѣроваша во нь оученицн его Йо II 11, егда же бѣ въ нмѣ въ пасХа въ праздьникъ мънозн вѣроваша въ іма его там 23), не дава нищо особено и ново за разбиране същността на консекутивната функция. Той само свидетелствува за това, че тя е разширила още повече своя обхват, а от друга страна, че е изяснила своето съдържание, и то в посока на граматическата абстракция, за която вече стана дума.

Всички посочени по-горе глаголи съдържат в себе си много ясно изразен момент на дефинитивност с това, че описват началото на реализацията на ново действие. Особеното, онова, което ги отделя от обикновените дефинитивни глаголи е това, че от контекста ние знаем, че това действие е във връзка с друго, предшествуващо го, или с някаква друга мотивировка. Така е например при повѣровати, което в ранните паметници се различава от съвременния глагол *повярвам* по това, че строго означава само 'ставам последовател на някого, имайки му вяра'. Затова този глагол е ограничен по особен начин по отношение на своята употреба в ранните новобългарски паметници: най-често се среща съчетанието повѣрваха христа (например в Свищовския дамаскин на 264, 169, 24, 82, 115, 109, 139.118 и др.); много по-рядко той се употребява с друго допълнение — повѣруваха в пророците 139.118, нети имъ думите повѣрваха 264.169. Трябва да отбележим, че в тази епоха глаголът най-често е преходен и това е очевидно по-старата му рекция, която повече отговаря на описаното по-горе семантично съдържание. Можем да предположим, че доста близък по съдържание и употреба е бил и глаголът, който е легнал в основата на съществителното *поборник* — поборити са, който не е засвидетелствуван в паметниците. Именно този елемент във функцията на представката ни кара да определяме тези глаголи като консекутивни, без разбира се да забравяме, че при тях има сложно преплитане на функции.

Устойчивостта на консекутивната функция е безспорна: много късно, даже в Свищовския дамаскин, се срещат примери като отсѣчети ги и занесеть и ги тѣ да са порадува на тѣхь Свищ. 242.157 или порадува са

на земылни свѣть ... там 251.162. Малко на брой, но съвършено ясни следи от нея има и досега в някои, предимно западни говори: *поплача се* (и същ. *поплак*), *поплатя* (*да ни кове кон'а вересиа, ага стана ке да му поплате* — Банско СбНУ XLVIII 53), *помятам се* (от думата си); *порека се* (*порекла се гиздава девойка, не дават ѝ дар що ти дадохме* Суходол, Софийско, СбНУ XLIII 144); такава е може би функцията на представката и в общобългарското *попишманя се*.

Как трябва да обясним разпространеността и устойчивостта на тази разновидност на консекутивната функция? Причината трябва да търсим не толкова в някаква консолидираност, установеност и значимост на функцията, колкото в обратното: в неяснотата и неопределеността ѝ, които очевидно са позволявали да бъде тълкувана различно, да се изпълва с различно съдържание в различните случаи. Това започва още от старобългарски език, където например се употребяват безразборно похвалнтн и възхвалнтн. Наченките на това явление се разширяват покъсно още повече. Това е свързано със засилването на граматичните елементи в едни случаи, а в други, напротив, на конкретното представяне на действието. И в това раздвояване на старата функция се състои най-интересната черта в нейната история.

От една страна от нея остават наследници, в които не можем вече — от гледище на нашия съвременен усет — да намерим друга семантика освен дефинитивната, граничеща с граматическа характеристика на действието (*похваля, почудя се, похуля*); всред тези глаголи малко по-особено място заемат тия, в които се оформя начинателна функция (*да ми се поревне*). От друга страна от тази сравнително неопределена и неясна граматическа функция, която уточнява съотношението на действието към други действия, към други моменти в развитието на контекста, се развива една напълно нова, и съвсем неочаквано много конкретна, много предметна функция: действието и тук се определя откъм неговото протичане, или по-точно откъм неговото зараждане във времето или пространството. Това е функцията, означаваща повтарящи се едно след друго действия. В писмените паметници тя не може да се открие, но за сметка на това е извънредно жива в съвременните западни говори, в глаголи като *поженя се* 'оженя се повторно', *породя* 'да родя деца едно след друго', *поредя* 'да наредя едно след друго' (Самоковско) и 'да дам на всички поред' (Трънско), *повъжили се* 'тръгнали един след друг в ред', *потърбиха се* — също, *последа* 'тръгна подир някого' и др. Същата функция е отразена и в съществителни като *поберки, поклисар, подойак* 'дете, което навсякъде следи майка си', *пощук* 'следа, диря', *повратки, посмърче* 'дете, родено след смъртта на баща си'; в Коларовградско има съществително *повараки* 'слабата ракия, която излиза от казана най-после'.

Въпреки че първичната консекутивност във всички тези глаголи е значително трансформирана, значително опредметена, все пак те ни дават добре представа за това как се е схващала тази функция, по какви пътища е вървяло нейното развитие и кое е лежало в основата му. Разбира се, ако искаме да обхванем историята на консекутивната функция в нейната цялост, не можем да излизаме само от тези крайни резултати в част от развоя: трябва да имаме пред вид докъде е стигнал той във всички направления.

Най-напред оправдава ли се нашето предположение за съществуването на подчертана абстрактност като елемент на тази функция още от най-старо време? Безспорно се потвърждава: свидетелство за това е сравнително по-тясното ѝ разпространение при някои глаголи в старобългарски език (понѫдити, повѣровати, подивити сѧ, почюдити сѧ); свидетелство за това е фактът, че едва в среднобългарските паметници, когато в по-висока степен се развива граматическата абстракция, ние намираме по-голямо число и по-разнообразни примери за нейната употреба.

След това, всички изложени факти категорично потвърждават особения характер на абстракцията при консекутивната функция. Това не е простото, типично за всички други функции задълбочаване в една от страните на действието, а сложно, опосредовано свързване на действието с околните действия, съчетаване на абстрактно схващане за измененията с елементарно до голяма степен определяне на съотношенията му с други изменения. Това личи добре, първо, от връзките на консекутивната функция с останалите функции, и, второ, от характера на синонимиите, в които тя участвува. Още в старобългарските паметници тя е близка до дефинитивната — най-абстрактната от всички старобългарски функции. По-късно в консекутивните глаголи тези тенденции се засилват (да вземем например десемантизацията на представката в глагола породити през среднобългарския период), докато се стига в новобългарския език до глаголи, в които *по* е представка, носеща, както много дефинитивни глаголи, почти само граматическо значение (*похваля* и под.). От друга страна обаче тази проявяваща изключителна склонност към граматикализация представка ляга в основата на най-конкретната от всички новообразувани функции — повторителната. Това привидно противоречие може да се обясни само по следния начин: през цялото време на нейното самостоятелно и типично съществуване, в консекутивната функция са съжителствували двата елемента: абстрактният, представящ действието откъм граматическите му особености, и конкретният — необходимостта да се постави това абстрактно действие в конкретен контекст.

Тази двойственост личи и при анализиране на резултата от развитието на консекутивната функция — повторителната. И тук нямаме просто поставяне на действието във времето или пространството (затова тя е различна от курсивната, от локалната и от дистрибутивната), а имаме и съзнанието за вътрешна връзка между отделните действия.

Какво ни говорят синонимиите, в които консекутивното *по* участвува? Материалът в най-старите текстове не е достатъчен, за да можем да направим някакви изводи; най-значителни са два изнесени вече факта: че понѫдити се среща по-рядко от пронѫдити, и че похвалити още от тогава се редува свободно с възхвалити, което има абстрактно значение И тук следователно разглежданата от нас функция застава на средата между двата вида представки — напълно конкретните (*при*) и напълно абстрактните (*въз*).

Интересни са обаче крайните резултати от тези борби, в които влиза разглежданата функция с други представки. В редица случаи тя е успяла да се наложи над тях, когато става дума за абстрактно схващане на действието: тук можем да отнесем и появата на *повярвам* и победата

на *похваля* над *възхваля* (което сега има друго значение) и разпространението на *почудя се* и *подивя се*. От друга страна обаче в редица случаи тя е отстъпила мястото си на други представки: *принудя, подстрекавам, подсторвам, надсмивам се*. Общото, което свързва всички тези нови форми е стремежът да се конкретизира посоката, от която иде подбудителят на действието. Старата консекутивна функция на представката *по* очевидно е имала претенциите да дава представа за обусловеността на тези действия; обобщението, което е било постигнато при нея, обаче е било прекомерно, липсвала е целенасочеността, необходима за схващането на подобен род действия. И все пак отново консекутивната представка *по* в известен аспект в историята на българския език е съотносителна с представки, пазещи ярко старите си материални функции.

Консекутивната функция на представката *по* ни дава интересен материал за един вид словообразуване, който се е развил в най-висока степен само в един етап от историческия развой на езика във връзка с някакви специфични особености, и който много скоро след това престава да бъде продуктивен. В това отношение тя е единствена между всички останали абстрактни функции на представката *по*.

6. Развой на трансгресивната функция

Най-типичното за най-стария етап от развитието на трансгресивната функция (това че тя обхваща постепенния процес на „превръщане" на субекта), което навярно характеризира процеса на нейното създаване, е проявено най-ярко в онези примери, които вече разгледахме. В същата епоха са оформени и онези нови черти в съдържанието на функцията, които създават предпоставките за нейното по-сетнешно развитие.

В какво направление откриваме новостите в трансгресивната функция? Както вече беше казано, главното е това, че все повече се набляга върху новото състояние, върху резултата от трансформацията на субекта за сметка на самия процес, който се извършва вътре в него, с други думи, увеличава се значението на външните стимули. Така например още в ранните среднобългарски паметници се появяват глаголите ПОНОВИТИ и ПОТВЪРДИТИ, напр. ПАДШЬА СА ГРАДОВЫ БЛЪГАРСКЫА ѠБНОВИ И ПОТВЪРДИ I проложно житие на Ив. Рилски, Й. Иванов, Жития 54, МОЛА НЕ РАЗОРИТ СЕГО ХРИСОВЪЛА НЪ ПАЧЕ ПОДАРОВАТИ И ПОНАВЛѢТИ царска грамота от преди 1277 година, Ильинский, Грамоты 19. И в двата случая в характера на субекта не се съдържат предпоставки, които биха довели логично до новото му състояние: развитието е предизвикано от външна причина. И именно това изменение на субекта в насока, която не е вътрешно обусловена, не произтича логически от характера му, е може би най-голямото новаторство в историята на трансгресивната функция. При това новаторство, което има жизнено значение за нейната бъдеща съдба и значимост.

Такава, каквато я намираме в старите паметници, трансгресивната функция е твърде ограничена — както по обсег, така и по богатство на съдържанието. Там тя се проявява най-често при глаголи, означаващи някакви психически качества, поддаващи се на изменение и развитие. Та-

кива форми продължават да се образуват и по-късно: вцѣдрн паламндѣ н тѫщцѣ проплака н поскрѣбѣ Ман. 42, весь трѣпъ потемнѣлъ естъ Ман. 194, н повстрнвша азыкъ свон глатн из произведенията на Киприян, XVI век, Б. Ангелов, Из старата литература 170 и др. Интересни образувания от този род намираме и по-късно, и в дамаскините, например п о г о л е м я с е[1] в Свищовския дамаскин. Такива глаголи се образуват съвсем свободно и сега в българския език, и това е една от най-активните между всички продуктивни функции на представката *по* днес.

Истинска основа за разширяването на трансгресивната функция са не тези традиционни случаи, а новите, при които се отбелязва развитие на субекта в посока, несвързана със спецификата му. В по-новите паметници поробнтн вече не се употребява само като възвратен глагол, а като деятелен, напр. женн н дѣтца поробнл Влахобълг. гр. № CXII, поробн самѫ цариць Ман. 99 и др.; някъде на границата между XV и XVI век вече намираме във влахобългарска грамота потурчнл № CXC, а в дамаскините намираме вече една напълно модерна новобългарска система на трансгресивните глаголи.

Наред с модернизацията на трансгресивната функция върви и задълбочаването на нейната граматическа страна, на граматическата ѝ същност. Все повече излиза напред концепцията за граматическата характеристика на представяното от префигирания глагол действие. При това развитието върви в различни посоки. Най-често трансгресивните глаголи се сближават с дефинитивните. Това явление съществува още в старобългарския период. На тази почва се осъществява например редуването на мрѣкнѫтн и помрѣкнѫтн, което продължава и по-късно. Така, в текста на Мр XIII 24 срещу старото помрачнт сѧ в Търновското евангелие намираме омрачнт сѧ; обратно, в Мт XXIV 29 старото мрѣкнетъ в Търновското и Кралевското евангелие е заменено с помрѣкнетъ. В Григоровичевия паримейник намираме форми мрѣкнетъ, помьрекнет, wмрачнтъ сѧ, помраченне. Подобни редувания при доста широк кръг от глаголи намираме също в Манасиевата хроника, например: небо помрачн, отъмнн въздоухъ. темень бѣ почрънень, мокръ и дъждоносень Ман. 86; по срѣдѣ же прнведошѫ еллнѣскыа прѣвыа одранн лицы сѫщыа и почрънена Ман. 39 и очрѣвншѫ сѧ (крѣвін)... сїwнскаа полѣ Ман. 84; лоукрнтїѫ посрамотн цѣломѫдрънѣншѫѫ, Ман. 73 и осрамотн же и женѫ его евдоѯнѫ Ман. 98; наред с поработн (поработн горцѣ Ман. 99) намираме омлаждатн сѧ или

[1] В Чергедските молитви намираме глагол *фголемя се* СбНУ XIII 207.

подмлаждатн сѧ (нашъ же новын цариградъ донтъ и растнтъ крѣпнтъ сѧ и омлаждаетъ сѧ Ман. 99), макар че във втория случай бихме могли да очакваме представката *по* даже с по-големи основания. Можем да посочим още глагола обнавлѣтн (рнмъ крѣпкъын ... и николнже не старѣѭщїн сѧ ... и прнсно обнавлѣемъын Ман. 93) вместо понавлѣтн, а също така и прнсъннѣтн (царь ѡбѡ мїханла анепсеа своего снце бо нарнцаше сѧ женѣ своен прнсъннѣетъ Ман. 205) също така на място, където представката *по* с трансгресивна функция може да се очаква (и където я намираме в редица съвременни говори).

С избледняването на образността в съдържанието на представката през среднобългарския период, естествено е то да се развие още по-широко. Този оттенък е доста осезателен например в поробнтн; затова във влахобългарски грамоти, писани по едно и също време (1478 г.), в съвършено еднакъв контекст се употребяват и прост, и префигиран глагол, както при дефинитивните: в едната а женн и детца поробна № CXII, а в следващата — а женн и детца робна № CXIII. Трудно можем да си обясним този случай, ако не приемем, че в съзнанието на писателя е бил много жив граматическият момент.

Доста често се среща глаголът поновнтн (понавлѣтн) и очевидно той е бил жив като трансгресивен глагол — така го намираме и в доста късни текстове (има го например в надпис върху мраморна плоча в Зограф от 1650 год.: нзволенїе ѡца и поспѣшенїе сна и свръшенїе стого дха поновн сѧ и създа сѧ сы архондарнка. в. и црка. и келн ѡ ѡснованїе до покрова Български старини 251); изглежда обаче, че той доста рано е бил заменен от своя синоним обновнтн, който по-отчетливо определя действието откъм граматическата му страна. Затова например в текста на Рилската грамота от 1378 г. се употребява обновленнє, а накрая, във формулата, с която по традиция завършва документът, четем: ... да поновлѣетъ и потвръждаетъ... Ильинский, Грамоти, с. 26—28.

Интересна е съдбата и на потвръждатн. Докато в ранните среднобългарски паметници той се употребява в конкретно значение, доста рано той придобива изключително значение — пак струва ми се във връзка и с процеса на граматическа абстракция на представката.

Все със същия процес трябва да свържем и появата на редица глаголи, при които — особено при употребата им в книжовния език — той е отишъл дотам, че принадлежността им към трансгресивните глаголи може да бъде оспорвана, като например *полудявам, побеснявам, побърквам (се), помножавам, поробвам, покръствам* и др. В тези случаи напълно или почти напълно е изгубена образността, която характеризира трансгресивните образувания. На тази почва са се развили и многобройните и

разнообразни синонимии с представки, схващащи действието граматически (напр. *полудея* и диал. *излудея, посинея* и диал. *засинея, поробвам — заробвам, помножавам — умножавам*). Можем дори да отбележим, че българският книжовен език, а и диалектите, легнали в основата му, много пъти предпочитат по-абстрактния синоним. По тази причина извън книжовния език остават такива глаголи като *поравня* (разпространен и в много източни говори — в Севлиевско, Троянско, Еленско, Ловешко), *поплосквам* (отбелязан в Беброво, Еленско), *потахна* 'утихна' (Ботевградско), *подвоявам* (в западни говори), *поулавуе се* (в македонски говори), *погорещявам* (също) и др.

Основното в случая обаче не е в количеството на примерите, които могат да бъдат приведени от народните говори. Най-главното е това, че в говорите, особено в западните, е запазено живо онова схващане на трансгресивната функция, което изтъква на преден план не граматическото осмисляне на процеса, а конкретното превръщане на субекта. Това дава възможност в различните случаи доста свободно да се образуват трансгресивни глаголи. Така например съвсем обикновени са глаголите, образувани от народностни имена: освен книжовните и общобългарски *побългарявам, потурчвам, погърчвам* можем да срещнем и *да се поевреиш, да се поегюпчиш* (в македонски говори), *потатарвам се*; може би по подобие на тези имена се образуват глаголи и от други съществителни, чието съдържание се свързва със съзнание за някакви качества, за трайна характеристика на предмета — каквито са глаголите *повампируйам се* (Велес), *попцетявам се* 'потурчвам се' (Тетевен), *посвиневам* (Чепеларе, СпБАН LVI 72); тук се отнасят и глаголите *посинявам* 'осиновявам' (и съществително *посиненица*), *побащимявам, покумвам, посинвам, позетявам, побудалявам* (*се*), а освен тях и много други, образувани от различни части на речта: *послоши ми се, посвоя, поглупявам, послепявам, постарявам* (от речника на Н. Геров), *пояловя се* (СбНУ XLIV 505), *посмешувам се* (СбНУ XLIX 783) и др.

Има няколко интересни случая, които може би внасят светлина за начина, по който могат да възникват такива глаголи. В една легенда за потурчването на Ахър-Челебийско се разказва, че една жена, като научила, че мъжът ѝ се потурчил „му се вспила и рукнала „Куче и кучето, и ти ли си се попсетил?" Това и досега си казват помаците, като най-лошо проклятие"[1]. Изтъквам този случай, защото мисля, че емоционалният момент не само тук има значение при появата на такива глаголи. Той може да се предположи и в други случаи, когато се касае за психически качества, които често биват подлагани на преценка. Посоченият по-горе пример се свързва с глаголи като *покол'а се* (*т'а се поколила, та ни шавнува* — записано от Тетевенско, СбНУ XXXI 321) и *подъбйх се* 'спрях се, застанах неподвижно' (записано от Калофер, Родна реч XII 74), при които също така личи емоционалният момент. Той съпровожда трансгресивната функция навсякъде, но особено в по-източните говори. Ако проследим характера на трансгресивните глаголи в различните говори, ще установим, че най-типичните образувания се срещат в македонските говори (между най-показателните примери са записаният в Прилеп глагол

[1] В. Добруски, Няколко сведения за изтурчването на родопските българи, Периодическо списание, 1887, кн. XXI и XXII, с. 335.

поразуми — господ да те поразуми да имаш мисла арна — СбНУ VI 104) и употребяваният в Битолско *подомя се* (*да се сторит и той домакин, да се подомит* СбНУ XIX 127); колкото отиваме на изток, толкова броят им намалява, но все по-често се появяват глаголите, в които явно има някаква емоционална отсенка. Най-ярките носители на тази отсенка са отбелязани в най-източните измежду всички, познаващи като продуктивна трансгресивна функция говори — Тетевен, Калофер, Карлово (примери като *подъбя се, поколя се, потрещя се, попцетя се*).

Изтъкването на тези специфични особености, проявяващи се понякога при трансгресивната функция не означава, че между нея и останалите функции на представката *по* в съвременния български език — и в книжовния, и в диалектите — има някаква принципна, качествена разлика. И тя, както и останалите функции на *по*, както и всички останали представки в българския език, във всички случаи съдържа и граматически елементи. В зависимост от конкретното съчетание на представката с отделен корен, в зависимост от контекста, този граматически елемент може да бъде различен — дефинитивен, консекутивен, начинателен, но винаги в съответствие със своята граматическа и словообразователна природа трансгресивната функция дава представа и за граматическия характер на действието.

7. Начинателна функция

За да можем да отграничим добре начинателната функция от някои други функции на представката *по*, трябва още от начало да отбележим, че в нейния обсег не влизат всички случаи, когато вниманието ни се насочва към началния момент от развитието на действието. Начинателна функция на представката има тогава, когато се рисува само началният момент на един продължителен, траещ, свързан от някаква вътрешна нишка процес, без оглед към неговия резултат или към края на процеса, когато движението или изменението на субекта му е вътрешно присъщо.

Именно тази връзка между началния и следващите моменти в развитието на процеса е онази характерна особеност, която отделя начинателната функция от някои близки до нея разновидности на други функции, които са широко разпространени още в най-старите български паметници.

Вече на няколко пъти беше посочено, че в редица случаи откриваме глаголи, които са близки по значението си до начинателните. Така беше например при курсивните и локалните глаголи в старобългарските паметници. Между най-красноречивите примери ще посочим курсивния глагол полѣтатн от Синайския псалтир в примера и рѣхъ както дастъ мнѣ крилѣ ѣко голѫбн: и полещѫ и почнѫ 54.7, някои употреби на глагола понтн (напр. нагъ нзндохъ и чрѣва матере моеѧ. нагъ пондж Супр. 65.14), локалния глагол полнзатн и др. При разглеждането на съответните функции обаче видяхме, че в старобългарските паметници това са отделни случаи, които са се осмисляли по друг начин, в някаква връзка с конкретно пространствено придвижване на предмета. Начинателната функция не е пряко свързана с такова пространствено развитие на дей-

ствието. Тя в известен смисъл е абстрактна функция, защото ни дава представа за една обща особеност на действието, а не проследява конкретно движението на предмета. От друга страна, не можем да смятаме за начинателна функцията на представката в онези случаи, когато абстракцията е стигнала дотам, че вече се има пред вид и резултатът от действието, защото тогава определено преобладават дефинитивните елементи.

Показателно е това, че в истрорумънски, където представката *по* е дала значителни отражения върху префиксалната система, начинателен елемент се открива само в един случай, при глагола potîrli 'побегна' в пример lat-a calu de srebro şi potîrlit-a castra se socru 'он взял серебряного коня и помчался (букв.: побежал, поскакал) к своему свекру'.[1] Както отбелязва изследвачката на славянско-румънските връзки, и в този случай даже „представката *по* има начинателно значение; в същото време тя сочи темпорален предел на началния период на действието"[2]. Точно това отделяне на един момент от общото течение на действието, по какъвто и да било начин, ни кара да смятаме, че в много случаи в старобългарските паметници начинателността е била привидна. Иначе не бихме могли да си обясним факта, че почти универсална представка за начинателност в заемките в истрорумънски е представката *за* (не трябва да забравяме, че заемките са доста на брой и разнообразни по вид).

На тази привидна начинателност се спира още Г. Улянов, който разграничава начинателното (инхоативно) значение от ингресивното, по това, че „ингресивните основи обозначават настъпването на целия признак на времето, в неговата непродължителност; начинателните основи обозначават настъпването на *началния момент* в продължителното време на признака"[3].

Определението на Улянов — въпреки малко особената терминология — е напълно приемливо и правилно. Струва ми се обаче, че ако излизаме докрай от направеното тук разграничение, трябва да отнасяме този междинен нюанс (ингресивния) не към начинателната, а към дефинитивната функция.

По-добре е ингресивните глаголи да бъдат отнесени и разглеждани при дефинитивната функция и затова, защото ингресивният елемент е неизбежен и при истинските начинателни глаголи: това произтича от граматическата природа на префигираните глаголи. И там обаче той е елемент, който действува не в посока на начинателността, а напротив, й противодействува. Той има начинателно съдържание само в контекста, само в цялостния разказ, дотолкова доколкото с него се разкрива (чрез глаголите, в които той се проявява) нов момент от разказа, разкрива се несъществувало дотогава действие, реализират се несъществували дотогава факти.[4]

Така очертана и конкретизирана, начинателната функция е доста ограничена в своето разпространение — не само в старобългарските паметници, където тя изобщо не е характерна като особена семантична кате-

---

[1] Вж. Г. Клепикова, Функции славянских глагольных приставок в истрорумынском. В сб.: Вопросы славянского языкознания, вып. 4, Москва, 1959, стр. 44.

[2] Г. Клепикова, пос. съч., стр. 44.

[3] Г. Ульянов, пос. съч., стр. 61.

[4] За ролята на контекста в този случай, но във връзка с основите, от които се образуват глаголите, вж. Ульянов, пос. съч., стр. 165—166.

гория, както се опитахме по-горе да докажем, но и по-късно. Най-важното е това, че и в среднобългарските паметници тя продължава да си бъде свързана с един определен, много тесен кръг от основи на глаголи, означаващи конкретно движение. Така в Манасиевата хроника например освен онези случаи на „ингресивност", които разгледахме като вариант на дефинитивната функция, могат да се посочат още няколко примера, в които начинателната функция се появява с действителното си съдържание, като например: при глагола повєстн (... поведе елена цариця дѣвица хоро играти Ман. 53, и вньже дьнь поведе и въ тьн дьнь пръсташѫ вълънена морю Ман. 56), потєчи (тогы сназн рѣка да потече въспатъ Ман. 57 и др.). Особено ценни за нас са няколко случая, когато начинателната функция се проявява при глаголи, неозначаващи конкретно схващано движение, преместване на предмета по повърхност. Такива са глаголите порѫзатн и поплъзѣтн, например: ... и пръвѣе дарєвъ конь... и скакатн начатъ и порѫза Ман. 29 — 'започна да цвили'; много силен е тук и дефинитивният елемент (в „ингресивния" вариант), но начинателността се подкрепя от характера на контекста: понеже предишното действие е продължително и с добре изявена начинателност (изразена обаче лексикално!), можем да допуснем приблизително същото и за порѫза; добре личи начинателността и при поплъзѣтн в два случая, когато той няма конкретно значение: wт сего пакъı поплъзѣшѫ зъмїеве Ман. 219 и ꙗко зъмїн велнкъ поплъзѣ страшенъ зїѧжшъ Ман. 160.

Все така малобройни, неясни и еднообразни остават примерите за начинателна функция на представката през цялата среднобългарска епоха[1]. Тя остава непопулярна еднакво и в книжните паметници, и в съчиненията, писани на език, близък до народния. При това всички примери са почти едни и същи — различни употреби на глаголите, показващи движение.

По-разнообразен материал намираме едва в някои дамаскини. Любопитно е да се отбележи, че Свищовският не може да бъде поставен между тях: в него не срещаме други примери, освен най-обикновените, като п о в е д а, п о т е к а, п о н е с а (напр. ще да подухне духът... и да потекът водъте 104.105 и пак потече кладенецъ 568.280, и поиде светій на среща змеютому 567.280, повелѣ царъ... и понесоха го 589.287, и момци поведоха светаго 559.277). По-съдържателен, макар и малко по обем материал намираме в Люблянския дамаскин, където откриваме глаголи като п о в ѣ ꙗ (излѣзоха д вѣтрове... та повѣяха по морето СбНУ XII 472), п о п л а ч а (тогива сичката землꙗ ще да поплаче и морето и... ще да поплаче и дивите гадове... и тѣ щът да поплачатъ... там 486). Че тук става дума за начинателност ни подсказва следващото изречение, където

[1] Примерите са откъслечни и неясни. Можем да допуснем типична начинателна функция много рядко, например в оукрасн дшѹ ꙗко невестѹ бдѣнїемъ и трудомь и тръпѣнїемь да похѡщеть кн цр҃и нбны — Сборник № 20 на БАН — 'да започне да се харесва'.

четем: ... И тогива щьть да въсплачать сичките черковы... Малко примери от същия род (същите глаголи, същите редувания на представки) намираме и в Тиквешкия ръкопис (напр. и постена и въсплаках се, СбНУ IX 10). Тези материали не ни разкриват може би пълната картина на разпространението на начинателната функция, но ни дават представа за това, че в някои говори — и тук трябва още отсега да ги конкретизираме: западни — представката *по* е имала възможност да изпълнява начинателна функция.

Че това е била една реално съществуваща възможност ни показват малкото (поне в печатните източници) примери, в които представката и сега има начинателно съдържание. Такива са например глаголите *повърва* (*често през Дунав гледайте да не повървѧ татаре* — Софийско СбНУ XLIII 388, *мостовете направиме и русите повървеа* — Софийско там 456), *покарам* в изрази като да *покара трева, пободя* 'почвам да тичам' (Банско), *пооождам* 'тръгвам', което не е свързано с никаква идея за пространственост, *помраза* 'намразвам' (Габаре, Белославинско ИИБез IV 164), *поцедя се* (*оно истресе кърпето и от н'ега се поцеду жълтице* — Граово, СбНУ XLIX 426) *поработя* (*най-сетне му порапти честь* — Коларовград). Тук привеждаме само онези случаи, в които имаме съчетаване на по-особени корени с начинателно *по*. Освен тях има редица глаголи, които са общобългарски и в които в по-голяма или помалка степен към старите функции (курсивни, локални и т. н.) се е прибавила и начинателна, както е в *полетявам, потичам (потека), понасям* 'почвам да нося', *повличам, помъквам* и т. н. За тези случаи не говорим именно затова, защото в тях начинателността е нещо вторично, привнесено, в една или друга степен приспособено към старото съдържание, а за нас е нужно да отграничим начинателността като типична, самостоятелна функция на представката от тези вторични, непоследователни и не навсякъде изяснени, преосмислени.

От казаното дотук става ясно, че историята на същинската начинателна функция на представката *по* в българския език е доста бедна — и откъм материал, и откъм проблеми. С изясняването си, тази функция придобива облик, който остава непроменен и досега. От друга страна тя е бедна откъм специфични свои нюанси (не става дума за нюанси, породени от близост с други функции). Тази семантична ограниченост може би е една от причините тя да не се разпространи широко в българския език. Има обаче и две други, по-съществени причини.

Първата е тази, че начинателната функция, макар и абстрактна, представя в известна степен режима на протичане на действието. Макар и несвързана направо с извършването на действието в пространство, тази функция рисува началото на действие, което продължава, т. е. в последна сметка протяжно действие, и при това без оглед към завършването или резултата му. В този смисъл начинателната функция се свързва по-скоро с функциите, рисуващи действието в хоризонтален план, отколкото с абстрактните, рисуващи завършено в някакъв план действие.

Това създава и друг вид ограничение: невъзможност за универсална употреба на представката. Това е втората причина, която не ѝ е позволила да увеличи употребата си. Това ограничение не е от чисто граматически характер: то не се свързва с видовите, а по-скоро с лексико-се-

мантичните особености на глаголите; за да може да се представи действието по описания по-горе начин, трябва глаголът да рисува траещо действие, действие, при което началото да се свърже със следващите моменти. Можем да допуснем следователно, че ограничаването на кръга от корени, при които би могло (при известни условия, произтичащи от контекста или от съдържанието на самия глагол) да се образуват начинателни глаголи, е допринесло за нейното ограничаване — когато не е била подкрепяна от други елементи (най-вече — курсивни).

8. Деминутивна функция

Функциите, които разгледахме досега, са твърде разнообразни по отношение на представянето на действието. Всички те обаче са обединени от една обща черта, която бихме могли да наречем, използувайки един граматически термин: индикативност. В това определение включваме тази тяхна обща особеност, че действието, което те определят, се представя като независимо от възприемащия субект. Дори в тези случаи, когато функцията на представката включва в себе си определянето на някакви отношения между различните действия, за които се говори в контекста, това са обективно налагащи се от контекста, от хода на събитията съотношения (както например при консекутивната функция). Деминутивната функция, която ще разгледаме накратко, може да бъде наречена в този аспект модална функция. И докато индикативността на всички останали функции няма особено значение за тяхното разбиране, модалният характер на деминутивността може да ни подскаже някои неща за характера и употребата ѝ през различните периоди от живота на българския език.

Какво *означава това? Деминутивната функция на представката по* означава действия, обхващани през цялото им времетраене, които — по преценка на говорещия — траят малко време. Когато глаголът *не означава траещо, протяжно действие,* деминутивната функция *означава,* че действието засяга предмета слабо, неинтензивно.

За да имаме истинска деминутивна функция следователно, непременно трябва да са съчетани двата елемента: количествена характеристика на действието и оценка на говорителя за стойността на количеството действие, включено в глагола. Не може да пренебрегваме нито един от тях, защото положително ще припишем деминутивно значение на представката в глаголи, в които тя в същност го няма. Тази характерна черта е забелязана още от Г. Улянов, който, несъгласявайки се с Миклошич, пише, че деминутивно значение имат не „сами по себе си" префигираните глаголи, а „това значение може да се предизвика само от общите значения на словосъчетанията, в които влизат формите с тези основи"[1].

Тази особеност на деминутивната функция значително ни затруднява при проследяването на нейната история в по-старите периоди, защото винаги има опасност, че ние пристъпваме със съвременното си езиково чувство.

За състоянието на тази функция във връзка с претеритивната в старобългарските паметници вече стана дума. Какви са най-важните факти? В старите извори има доста глаголи, които по форма напомнят за деми-

[1] Г. Ульянов, пос. съч., ч. II, с. 155.

нутивните, все пак можем да смятаме, че в най-добрия случай там са отразени само някакви наченки на деминутивност. Основното, което липсва на тези глаголи, е това, че те не характеризират процеса количествено. Такава привидна деминутивност открихме при помлъчати, който в Супрасълския сборник е дефинитивен глагол, рисуващ реализацията на действието. Същото положение, с елементи и на претеритивност има и в един друг глагол, много приличащ на деминутивен — поглоумити сѧ в Супрасълския сборник: сълѣзе отъ коня поглоумити сѧ Супр. 146.13. Известен количествен поглед към действието можем да допуснем в повъпрашати в същия паметник: тогда повьпрашавъ полемонь гла Супр. 131.25, където глаголът предполага траещо действие, или в побесѣдовати, побъдѣти и др., за които вече стана дума. Тук ще приведем само още един случай на синонимия на глагола помлъчати с оумлъчати: стыи же поставн водонось плача сѧ горцѣ и мола ѧ не прославьсно то сътворити нъ оумлъчати бывшее Супр. 551.12. Значението тук е напълно еднакво със значението на глагола в единъ отъ воинъ оудари и... онъ же помльча Супр. 139.9. И двете форми имат значение 'да замълча, да премълча' (и двете превеждат ἡσυχάζω), и в двете вниманието не е към количеството на действието, а към реализацията му.

Както старобългарските паметници, така и среднобългарските следователно могат да ни дадат представа за това, как се разширява количественият възглед за действието. Този процес не е бил сигурно много труден, защото в известна степен той е бил подкрепен от дефинитивната функция, която макар и в друг, граматически аспект, също определя изчерпване на действие. По-трудно е да се открие как се разширява модалният, оценъчният момент на това изчерпващо се действие, който в същност отделя деминутивната функция и от претеритивната, и от дефинитивната. Този процес изглежда е по-късен. В редица среднобългарски паметници ние откриваме случаи, от които личи, че едно напълно очертано в количествено отношение действие не е било оценявано като краткотрайно, като деминутивно. Например: в Охридския и Слепченския апостол четем възлѣзъ и прѣломъ хлѣбъ и вькоушь много же побесѣдовавъ до зорн тако изиде Деяния XX 11. Схващането за деминутивност, което бихме приписали на представката в този случай, е несъвместимо с наречието, изразяващо отношението към количеството на действието — много. Подобни случаи има и в Манасиевата хроника: сн оувѣдѣвъ царь оуказвн сѧ срѣдцемъ и много побоалѣвъ о страждущнмъ зълѣ рать... посилаетъ Ман. 116 или сън много съ кесаром пожнвъ врѣмя Ман. 79. Наред с тези случаи, разбира се, срещат се и други, в които е употребено наречие, означаващо малко количество на действието, например... оуспе мало пожнвъ Ман. 125, ... въ малѣ нѣколнко и хоудѣ врѣменн пожнвъ въ

власти... Ман. 144, ѥкторе почѣкай мене мало Ман. 62. Тези примери доказват, че представката *по* в тези случаи действително е можела да изпълнява деминутивна роля, обаче целият материал от Манасиевата хроника красноречиво ни говори, че даже и по това време деминутивността не е била нещо, което по израза на Улянов — префигираните глаголи са имали „сами по себе си", а е трябвало да се доуточнява в контекста.

Именно в този ненапълно типичен, доколкото е чисто количествен вид, деминутивната функция се среща в среднобългарските паметници. Ето един пример от разказа на Никола воин (препис от XIV век): и пришед' въ монастырь и прнемь стжж скимж и бо҃ прилежно поработавъ въ лѣтах' доволныхъ... Б. Ангелов, Из старата литература, 128. Типично за повечето паметници е това, че тези глаголи се придружават с дума, означаваща количество, както е например в следните изречения от Пролог от XIV век: мало посѣдѣваше и ово мало полѣгаше, мало поспаж, или в Сборник от XIII—XIV в. (съхраняван в БАН) аще и мало поскрѣбѣ (пострада) оче нь имаши много злата. Типични примери намираме и у Патриарх Евтимий, където тези глаголи винаги са придружени с дума, означаваща количество. Ето няколко примера: побдите мало съ множ Kałużniacki, Werke 92, мало нѣкое врѣме пождавь там 116, постонть тоу мало там 302, и мало дни поживь... там 30. Заедно с тези случаи, където може да става дума за деминутивна оценка, срещат се и случаи, в които такъв елемент е невъзможен (аще бо и много поживемь врѣма там 84), или пък неуместен (пожнста же... лѣт 5 там 85). Към последния пример можем да прибавим още много, при това и от доста по-късни паметници; най-често това е глаголът пожити, придружен например с числително, което не представлява някаква количествена квалификация, а просто определя продължителността (употреби от типа на въ монастирѣ пожи — и лѣть Житие на Наум, препис от XV в., Бълг. стар. 306). Такива примери има и в ранните новобългарски паметници: и все житие его иже пожит Тикв. сб., СбНУ IX 103, така поживѣха... сички светци... Любл. дам., СбНУ XII 531.

Тези случаи ни карат да смятаме, че може би понякога има своеобразно граматикализиране на деминутивността. За някои факти, при някои глаголи деминутивният нюанс се е утвърдил по някаква традиция и те продължават да се употребяват, без да се осъзнава живо този момент в значението им. Ако това е така, тук ще трябва да разгледаме отново и някои стари глаголи, като *помоля се* (на бога), *послужа* (на бога). При това трябва да отнесем появата на деминутивната функция много по-рано. Това обяснение обаче би било прекалено смело — не защото не можем да обясним посочените по-горе глаголи: тяхната семантика може да се разбере във връзка с психологията на религиозния човек, който е оценявал като недостатъчно всичко онова, което е правел за своя бог, а защото е необяснима в такъв случай липсата на каквито и да било

следи от други глаголи, свързани с обикновени отношения и действия, нямащи религиозен характер. Остава другото тълкуване на функцията на представката в тези глаголи: като претеритивна с елементи на дефинитивност (и „ингресивност“ в зависимост от контекста).

Когато обсъждаме слабото разпространение на деминутивната функция в среднобългарската книжнина, не трябва да забравяме нейното жанрово еднообразие и ограниченост, и то тъкмо в жанрове, които не благоприятствуват за проявата на тази функция. Така че не трябва да ни изненадва малобройността на примерите, които откриваме в тези паметници. Дори във влахобългарските грамоти, които отразяват един по-друг стил, намираме само няколко случая: подпѣшате мн нх н потрѫдѣте сѧ за мене та да мн нх довезѣте Влахобълг. гр. № XXXIII — 1431 год., та да вн просим... като да се потрѫдите да мн не бѫде квар нн 8 що годе, там CLXIX — краят на XV век, нмат господство мн велнко зло учнннтн томѫзн човѣкѫ що нм бн позабавнл по непрѫвдѣ аще н влас єдни там II — 1421 год.

Най-сигурни случаи за употреба на деминутивна функция всеки случай намираме в дамаскините: и почака з дине іоще... Свищ. дам. 95.102, а осезаніе е ть е дето коги пофатишъ нѣщо там 5.76, ти постой тука, до где утида до дома, там 349.202, утидоха калугерите... и раскопаха малко и яви сѧ жила воднаа, и пак покопаха по-дльбоку... там 389.216, а тіе, като са позабавиха слугите на повеленіето да го не сторѣть... там 430.231, оставети ма малко да се посвѣсте, там 386.215, и проводи чловѣци до нѣкоя жена да му повражи, там 355,204. Подобни глаголи има и в Тиквешкия сб.: маноіе рче ги поседи тѫ дондеже принесоу козлица, Тикв. сб. СбНУ IX 739,... и бисть м дни ега совста седе попочинѫти, там 393.

Измежду всички примери, които намираме в целия исторически развой на българския език до епохата на дамаскините, няма нито един, който по убедителност да се равнява на последния от приведените глаголи, извлечен от Тиквешкия ръкопис. За пръв път в писмен паметник намираме глагол, при който деминутивното *по* е втора представка, прибавена към оформен вече префигиран глагол. Тук съвсем определено представката няма за цел да изрази някакъв граматически момент от протичането на действието, нито неговото място във времето или пространството, а само изразява оценъчното отношение на говорещия към него. Това вече е модернизация на деминутивната функция, която е доведена до най-висока степен в съвременния български език. И тук намираме една друга особеност: докато навсякъде досега можехме да открием разлики в разпространението на функциите в отделните диалекти, тук представката няма особена география. Тя се среща и в книжовния език, и в диалектите; ако искаме да ограничим нейната сфера на разпространение, би трябвало по-скоро да противопоставим отделни стилове на националния език. По-често тази функция може да се открие в разговорния стил, в диалогичната реч, там където се проявява емоционално отношение.

В тези сфери деминутивната функция на представката *по* има лексически почти неограничено разпространение[1]: това се обяснява с факта, че съчетаването зависи в много случаи изключително от оценката, която говорещият дава за количеството на протичащото действие. Затова понякога могат да се образуват деминутивни глаголи от корени, чиято семантика, ако се гледа чисто логически, не допуска това; от разговорната реч например съм записал следния пример: „Знаеш ли, аз *понамерих* квартира". Глаголът *намирам* означава само един момент от времето, резултата от някакви предварителни действия, затова теоретически е невъзможно от него да се образува деминутивен глагол, т. е. такъв, при който „да се обхваща в протяжността му някакво действие" или пък да се рисува действие, „в слаба степен засягащо предмета". В особен стилистичен и емоционален контекст обаче, когато с особено чувство говорителят иска да изрази, че процесът на намиране е достигнал до някъде, той свободно образува деминутивен глагол.

Струва ми се, че същността на деминутивната функция в съвременния български език е вече напълно ясна и не е нужно повече да се говори за нея. Това е функция със сравнително ясно и единно, еднородно съдържание. Различните нюанси, които могат евентуално да се отбележат, не са обусловени от някакви общи граматически или семантични особености, а произлизат от особеностите на отделните лексикални значения, носени от простите глаголи. Също така сравнително ясен и прост е и историческият развой на тази функция. Започнала да се набелязва още в старобългарската епоха, тя се очертава като завършена и оформена функция през среднобългарския период. Процесът на нейното оформяне може да се свърже и обясни с някои общи тенденции в развоя на представката. Коя е най-важната предпоставка за утвърждаването на деминутивната функция? Това е насочването на вниманието към количествения момент, за разлика от старата епоха, когато в центъра е режимът на протичане на действието. Деминутивната функция схваща и отразява не отделни моменти от развоя на действието, а неговата цялост — в един не чисто граматически, а материален семантичен аспект — количествено, нещо, което я отделя от другите функции, които също схващат действието цялостно, но от граматическо гледище. В този смисъл следователно ние нямаме основания да смятаме, че деминутивната функция се отделя от общия път на развитие на представката, който във всички случаи води до синтетичен поглед към действието.

Особеното за тази функция е сравнително новият модален оценъчен елемент. Благодарение на него тази функция сега се е оформила така, че в известен условен смисъл е надхвърлила по своята граматическа същина границите, в които са се запазили останалите функции на представката *по* и е прераснала, без да губи онези специфични граматически и семантични черти, които имат представките, в своеобразна деминутивна частица.

---

[1] Такъв е изводът и на П. Буайе и Н. Сперански за руски език (P. Boyer et N. Speranski — Manuel pour l'étude de la langue russe, Paris, 1905, p. 20). В своята статия Etudes sur le système verbal du russe (Slavia, 1923, roč. I, s. 502) С. Карцевски определя няколко групи глаголи, където в руски език е невъзможно да се прибави тази представка (определено-моторните глаголи, глаголите на *-нуть* и др.); струва ми се, че в определени стилове на българския език тези граматически ограничения могат да бъдат пренебрегвани.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изводите, които произтичат от разглеждането на семантичната история на представката *по*, са от два кръга: граматически и семантичен. Това са изводи за характера на префиксацията и по-специално на глаголи, образувани с представката *по*.

Изнесеният материал от всички епохи за историческия развой на глаголи, образувани с представка *по*, потвърждава казаното в увода за еднаквостта на тези образувания през цялата история на българския език. Независимо от преобразуването на функциите изцяло или пък видоизменянето им в отделни глаголи, те, от гледище на развитието на контекста и на отношенията между различните членове на изречението, по еднакъв начин отразяват действителността: префигираният глагол е цялостна, неделима морфологически и семантично единица, която представя граматически осмислено изменение на действието, изразявано от основния прост глагол. И при най-конкретните функции, които са най-тясно свързани с идеята за протичане на действието в пространството, представката не изразява падежно отношение, не уточнява синтактично съотношение между различни членове на изречението (напр. от типа на отношенията, изразявани от обстоятелствените думи), не може да изпълнява службата на предлог. Това показва, че още в най-старите паметници префиксацията е от модерен, съвременен тип.

Другият важен извод, засягащ историческия развой на представката *по*, е наличието още в старобългарския език на високо развита граматическа абстракция. Наред с конкретното представяне на протичането на действието, то се осмисля и граматически, представя се някакъв граматически значим момент от него. Тук отново трябва да се уточним: не става дума непременно за аспектоложкия смисъл на представката, макар че според някои изследователи представката *по* е един от най-старите видообразуващи елементи[1]; става дума за явления, които се изявяват и граматически, и лексико-семантично — например представянето на 'пълно изчерпване на действието, довеждане на процеса до неговия край' и др.

Присъствието на тази граматическа абстракция още в старобългарски е много важно условие, защото от съотношението между конкретните и абстрактните функции се определя подходът към материала. Фактът, че между старобългарски и по-късните етапи в развоя на българския език няма качествена разлика по отношение на граматическата абстрактност на представката, ни дава право да включим тези епохи в една обща класификационна система. Ако през старобългарския период абстрактните функции не бяха развити така, както в по-късните етапи, това би значило, че между тези етапи има качествена разлика. В такъв случай ние не бихме имали право да ги включваме в обща класификационна система, защото преустройството на първичните, напълно пространствени функции, в носители на граматическа абстракция променя напълно класификационните принципи. Нашият случай не е такъв: и в най-материалните функции в една или друга степен можем да открием абстрактен елемент и те се включват съвсем естествено като пълноправни членове на класификационната система, която обхваща всички останали функции на представката

[1] Такъв е например възгледът на Е. Кошмидер, вж. E. Koschmieder „Nauka o aspektach czasownika polskiego w zarysie", Wilno, 1934, 240 c.

през всички етапи от развоя на българския език. Качествената промяна е станала в епоха, предшествуваща старобългарската — епохата на „предлозите-представки".

Погледнато от друга страна, това значи, че ние имаме право и сме длъжни да гледаме на старобългарските паметници като на етап от историческия развой на българския език, а не като на остатък от по-старо общославянско състояние и в тях да търсим наченките на по-късните български явления.

Друга група изводи се отнасят до самия развой на функциите на представката *по* — до техния брой и характер.

По брой функциите на представката *по* са в стария език почти толкова, колкото е сега, така че от количественото съотношение не можем да извлечем някакъв съществен извод. По-интересна е същността на промените, които, можем да кажем още отсега, характеризират процеса на развитие на представката *по* като един строен, целенасочен и вътрешно осмислен и споен процес. Той се очертава от няколко вида промени:

1. от характера на изчезналите функции
2. от характера на новоразвитите функции
3. от тенденциите в измененията на запазените функции и прегрупирането на глаголите в тях.

Ще разгледаме накратко тези промени.

Първо. В течение на десетина века са изчезнали или намалели редица функции: курсивната, локалната в някои свои прояви, претеритивната, дистрибутивната. Обяснението на този процес безспорно включва в себе си тенденцията към по-пълно разграничаване на представката от техните предшественици — предлозите-представки. Това обяснение обаче, от една страна е само проява на една обща тенденция и не ни обяснява явлението чрез вътрешно присъщите нему причини и специфични черти, а от друга страна то не обхваща всички промени: защото между ограничаващите обсега си функции са и някои доста абстрактни, като дистрибутивната например.

За да обясним тези промени, трябва да намерим тяхната обща семантична основа. А тя се състои в това, че всички функции, които са отпаднали, представят режима на протичането на действието: движението в неговата протяжност, в неговото разпространение в пространството или разпределение във времето, свързаността му с различни обекти (като при това се подчертава тяхната самостоятелност или независимост един от друг), връзката или зависимостта му от други действия. Всичко това условно нарекохме „хоризонтален план" на действието.

Вярно е, че почти за всички функции от тоя род можем да намерим съответни употреби на предлога *по*. Според мнението на повече от изследователите обаче не трябва да търсим пряка генетическа връзка между отделните функции на представките и близки до тях значения на предлозите: връзката между представката и съответния предлог се осъществява в пространствените функции, а по-нататък (т. е. при темпоралните) развитието става вътре в оформената вече представка. Без да разрешаваме тук въпроса за йерархията на пространствените и темпоралните функции на представките, ще отбележим, че при представката *по* тези функции имат обща семантична основа — именно посоченият погоре „хоризонтален план" — която осигурява и единните развойни линии в историята им.

На мястото на тези функции, които схващат действието в постоянното му развитие, се разрастват онези, които го представят по-синтетично: откъм неговия резултат, откъм неговата завършеност. Тук отнасяме както старите, така и общата характеристика на новоразвилите се функции.

Второ. Новите функции на представката *по* — деминутивната и начинателната — също могат да бъдат разбрани в светлината на тези особености: деминутивната, която представя действието синтетично, обхваща го цялостно откъм количествената му страна е успяла (разбира се благодарение и на други условия) да се разшири и наложи; начинателната, в която има освен елементите на синтетичност (в това, че се уточнява един момент от протичането на действието) има и други — това, че се дава представа за непременно траещ, развиващ се процес, не е успяла да се разпространи много широко.

Трето. Напротив, функциите, които определят действието синтетично, обобщено, във връзка с резултат, с цялостно завършване на действието, са успели да си извоюват много широко и трайно място, привличайки към себе си даже глаголи от други функции. Тук разбира се имаме пред вид най-напред дефинитивната функция, обединила по-късно около себе си и курсивни, и локални, и дистрибутивни глаголи; не трябва да пропускаме обаче и трансгресивната функция например, която се е преобразила в същата насока и това й е помогнало да се развие и укрепи.

В духа на тези промени се разкрива много ясно същността на отбелязаната вече особеност на образуваните с представка *по* глаголи: повсеместно съществуване на смесени семантични типове. Почти не можем да отбележим глагол, в който представката да е носител само на една функция; навсякъде са проникнали елементи от други, абстрактни функции. При това има една друга особеност: това привнесено съдържание не е чисто граматическо, предизвикано например от перфективизирането на процеса — това е и семантическа модификация, свързана със същността именно на една или друга функция на представката *по*. По такъв начин се създава едно интересно противоречие: от една страна се създават функции, носители на по-изяснено, по-еднородно и определено съдържание, а от друга страна глаголи, в които тези функции се съчетават по сложен, индивидуален, самобитен за всеки глагол начин. Това е особеност на глаголите с представка *по*, която им отрежда особено място в системата на новобългарските префигирани глаголи.

ЛИТЕРАТУРА

Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1942.

В. В. Бородич, Настоящее время глаголов совершенного вида в древнеболгарском языке, Ученные записки Института славяноведения, т. III.

А. Вайан, Руководство по старославянскому языку, Москва, 1952.

Г. К. Венедиков, К вопросу о глаголах с двумя приставками в современном болгарском языке, Ученные записки ЛГУ вып. 21, серия филол. наук, 1953.

Э. А. Галнайтите, Лексические значения глагольной приставки *по-* в соответствии с приставкой *ра-* литовского языка. Славянское языкознание. Сборник статей, Москва, 1959.

Грамматика русского языка, т. I, Москва, 1952.

Е. А. Земская, Типы одновидовых приставочных глаголов в современном русском языке. В сб. Исследования по грамматике русского литературного языка, Москва, 1955.
В. С. Ільїн, Префикси в сучасній українській мови, Київ, 1953.
П. К. Ковалев, Функции глагольных префиксов в русском литературном языке. „Русский язык в школе", 1940, № 5.
П. С. Кузнецов, К вопросу о генезисе видо-временных отношений древнерусского языка, Труды Института языкознания, т. II, Москва, 1953.
Ив. Леков, Словообразователни склонности на славянските езици, София, 1958.
Ю. С. Маслов, Очерк болгарской грамматики, Москва, 1956.
Др. Матеев, Семантиката на глаголните представки и нейното отношение към видовото значение на глаголите, Известия на Института за български език, кн. 1, София, 1952.
Георги Попиванов, Глаголите с представка *с-* в български език, Езиковедско-етнографски изследвания в памет на академик Стоян Романски, София, 1960.
Ст. Слонски, Функциите на глаголната представка *за-* в старобългарския език, Сборник в чест на проф. Л. Милетич, София, 1933.
А. Н. Стендер-Петерсен, О функциях глагольных приставок в русском языке, Slavia ročn. XII, 1933—1934.
Р. Угринова-Скаловска, Глаголи со два и повеќе префикси во македонскиот јазик, Мак. јазик, год. VIII, 1957, кн. 2.
Г. Ульянов, Значения глагольных основ в литовско-славянском языке: ч. II. Основы, обозначающие различия по видам, Варшава, 1895.
Ив. Хаджов, Някои глаголни образувания, Изв. на дружеството на фил.-слав. в България, кн. I, София, 1942.
Е. В. Чешко, К истории славянских глагольных видов. Основы глаголов движения в Зографском кодексе. Ученные записки Института славяноведения, т. III, 1951.
Sigurd Agrell, Przedrostki postaciowe czasowników polskich, Kraków, 1918.
L. Andrejcin, Kategorie znaczeniowe koniugacji bulgarskiej, Kraków, 1938.
W. Doroszewski, O znaczeniu dokonanych osnów czasownikowych (złożnych) w języku polskim, Prace Filologiczne, t. X, 1926.
A. Dostál, Studie o vídovém sistemu v staroslověnštině, Praha, 1954.
S. Kartsevski, Système du verbe russe, Prague, 1927.
S. Kartsevski, Études sur le système verbal du russe, Slavia, ročn. I, 1923.
E. Koschmieder, Nauka o aspektach czasownika polskiego w zarysie, Wilno, 1934.
A. Meillet, Le slave commun, Paris, 1934.
Franz Miklosich, Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen, B. IV, Wien, 1883.
I. Němec, O slovanské předponě po-slovesné — Slavis 1954.
Kristine Netteberg, O formacjach przyimkowych i przedrostkowych, Scandoslavica, 1959.
Else Westh Neuhard, Le préfixe *pa-* et son développement en tchèque, Scandoslavica, t. V, 1959.
St. Słoński, Funkcje prefiksów werbalnych w języku starosłowiańskim (starobułgarskim), Warszawa, 1937.
V. Terras, Präposition und Verbalpräfix *po* im Slavischen, Zeitschrift für slavische Philologie, B. XXIX, H. 2, 1961.
F. Trávníček, Mluvnice spisovné češtiny. Část II Skladba, Praha, 1951.
J. Trupićko, O pewnej nie dostrzeżonej funkcji przedrostków w języku rosyjskim, Slavistična revija, 1950.

СЪКРАЩЕНИЯ

Ас. = Evangeliarum Assemani, Codex vaticanus 3. slavicus glagoliticus. Ediderunt Josef Vajs et Josef Kurz. Pragae, 1955.
Б. Ангелов — Из старата литература = Боню Ст. Ангелов — Из старата българска, руска и сръбска литература, София, 1958.
Бълг. стар. = Български старини из Македония. Събрани и пояснени от проф. Йордан Иванов, II изд., София, 1931.
Влахобълг. гр. = I. Bogdan. Documente privatoare la relaţiile ţarii romaneşti cu Braşovul şi cu ţara ungureasca în sec. XV şi XVI. Bucureşti, 1905.
Врач. ев. = Б. Цонев, Врачанско евангелие, София, 1914.
Гр. пар. = Григоровичев паримейник, издал Роман Брандт, Москва, 1901.

Добр. ев. = Добрейшово четвероевангелие. Среднобългарски паметник от XIII век. Стъкмил за издаване проф. Б. Цонев, София, 1906.
Евх. = Pajko Nahtigal, Euchologium Sinaiticum. Starocervenoslovanski glagolski spomenik. II del. Tekst s komentarjem, Ljubljana, 1942.
Зогр. = Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus. Edidit V. Jagić, Berlin, 1879.
ИИБЕз = Известия на Института за български език.
Ильинский Грамоты = Ильинский, Г. А. Грамоты болгарских царей, Москва, 1911.
Й. Е. = R. Aitzetmüller, Das Hexaemeron des Exarchen Johannes I, Graz, 1958.
Й. Иванов, Жития = Й. Иванов, Жития на св. Ивана Рилски с уводни бележки. Отделен отпечатък от Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, XXXII, 13, София, 1936.
Kałużniacki, Werke = Emil Kałużniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, Wien, 1901.
Кл. = V. Vondrak, Glagolita Clozův, Praha, 1893.
Копр. пам. = Л. Милетич, Копривщенски дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век, София, 1908.
Любл. дам. = Люблянският български ръкопис от XVII век. Разглежда С. Аргиров, СбНУ XII, 463—560.
Ман. = I. Bogdan, Cronica lui Constantin Manasses, Bucureşti, 1922.
Мар. = Мариинское четвертевангелие. Труд И. В. Ягича Санктпетербург, 1883.
Охр. = С. М. Кульбакин, Охридская рукопись апостола конца XII века. Български старини, кн. III, София, 1907.
Пер. сп. = Периодическо списание на Българското книжовно дружество.
Сав. = Саввина книга. Труд Вячеслава Щепкина, Санктпетербург, 1903.
СбБАН = Сборник на Българската академия на науките.
Сб. Миладинови = Миладиновци, братя Димитър и Константин, Български народни песни. В Загреб, в книгопечатницата на А. Якича, 1861.
Свищ. дам. = Л. Милетич, Свищовски дамаскин. Новобългарски паметник от XVIII век. София, 1923.
Слепч. ап. = Слепченский апостол XII века. Труд Г. А. Ильинскаго, Москва, 1912.
СпБАН = Списание на Българската академия на науките.
СПСБ = В. Стоин, Сборник песни от средна северна България, София, 1931.
СПТВ = Народни песни от Тимок до Вита. Редактира Васил Стоин, София, 1928.
Супр. = Супрасльская рукопись. Труд Сергея Северьянова, т. I, Санктпетербург; 1904.
Тикв. сб. = Н. Начов, Тиквешкият ръкопис, СбНУ, кн. VIII, 1892 и кн. IX, 1893.
Тр. = Троянска повест, вж. Cronica lui Constantin Manasses.

АЗБУЧЕН ПОКАЗАЛЕЦ

побащимявам трансгр. 139
победя деф. 108
побеля лок. 102
побеснявам деф. трансгр. 138
побѣсѣдовати прет.-дем. 87, прет.-кол. 146
побеся дистр. 128
повинати, повинти дистр. 91, 92, 93, 125, 126 деф. дистр.
побия[1] лок. деф. 105
побия[2] деф. дистр. 127, 140
поблагодаря деф. 114
побода лок. деф. 105
пободя нач. 105, 143
пободѣти прет.-деф. 87 дем. — колич. 145
поборнти, побарѣти деф. 78,83,108; поборнти сѧ конс. 133
поброя деф. 110
побръзам курс.
побудалявам (се) трансгр. 139
побългарявам трансгр. 139
побърквам (се) деф.-трансгр. 138
побѣдѣти дем. 146
побѣгати дистр. 91
побѣжати, побѣгнѫти курс., курс.-деф. 110, 111
побѣдити деф. 79
поваждати конс. 95
повампирувам се трансгр. 139
поверявам деф. 79
повести курс., курс.-деф. 111, деф. нач. 140
повинати, повинти лок. 74, 75; деф. 102
повивам (с глава) лок.-деф. 105
повиноватн сѧ деф. 80, 81

повнсѣти деф. 107
повладам деф. 108
повличам нач. 143
повоскати деф. 108, 109
повража дем. 147
повратнти сѧ деф. 113
повръзати деф. 83
повръшти курс.
повѣн нач. 142
повярвам деф.-конс. 114, 133, 135
повѣровати конс. 133, 135
повъжа се конс. 134
повърва нач. 143
повьпрашати прет.-дем. 87, 145
повьслѣдовати вж. послѣдовати
поганѣти курс., курс.-прет.
погаснти деф. 84, 107
погасявам деф. 115
погина деф. 116
погладнти лок. 74
поглеждам дистр.-прет. 123
поглаждати прет. 121
поглоумнти сѧ прет. 89 прет.-деф. 145
поглупявам трансгр. 139
поглѫбнти деф. 78, 107
погнести деф. 80
погнѣвати сѧ деф. 80, 82, 83, 113
погодемя се трансгр. 137
погорещявам трансгр. 139
погорѣти лок. 104
погоста деф.109
поготвям деф. 110 прет. 123
пограбя деф. дистр. 129
пограда деф. 110
погреба лок. деф. 105
погрѣти деф. 78
погрѣшнти деф. 80, 84
погразнѫти деф. 78
погубя деф.
погълна деф. 116
погънати курс.
погърчвам трансгр. 139
погыбнѫти, погоумбнти деф. 80, 81, 83, 107 дистр. 93
подавлѣти, подавнти деф. 78, 79, 80
подавям лок. деф. 105
подарнти деф. 81, 82
подати курс.
подвигнѫти курс., курс.-прет., деф.
подвизати сѧ прет. 119
подвоявам трансгр. 139
подействувам деф. 114
поделя деф. 109, 110
поднвнти сѧ деф., конс. 135
подивя се деф. 114, деф. конс. 136
подойда деф. 116, прет. 123
подомя се трансгр. 140
подръпквам дистр.-прет. 123
подупя деф. 110
подъбя се трансгр. 139, 140
подыхати прет. 121
поеврея се трансгр. 139
поегюпча се трансгр. 139
пожалвам деф. 79
пожала конс. 95 деф. 113
пожена деф. 109
поженя се конс. 134
пожешти лок. 74,76, лок.-деф.76, лок. дистр. 93
пожнти деф. дем. (колич.) 145, 146
пожъна лок. 105, деф. 110
пожьдати дем. 146
пожьрѣти деф. 79, 80
позабавнти деф. 109, дем. 147
позабода лок. деф. 105
позавндѣти прет. 89, прет.-нач.-конс. 89 конс. 132
позадържа деф. 115
позакълна деф. 115
позбутам дистр. 128
позвѣнѣти деф. 112
позвъня деф. 114
позгледам дистр. 128
позетявам трансгр. 139
позинвам, позина деф. 114
позлатнти лок. 74, 75, 102
позлатя лок. 105 лок.-деф.
познати деф. 81
позобати дистр. 91, 92
позолюам лок. 104
позьрѣти прет. 85
позъкати деф. 81, 82,
пойда, пошел курс., курс.-деф. деф. 112
поизмета лок. деф. 105
поискам деф. 114
поискати курс. 113 курс.-прет.
понти курс. деф. нач. курс. деф. 110 деф. 111 курс.-нач.
понща деф. 114
покаяти сѧ деф. 81, 83, 84
покадити прет. 120
покадуем прет. 123
покажа деф. 116
показати деф. 78, 108
покалати сѧ лок. 74, 75, 102
покалям лок. 104, 105
покапати лок. 103
покващати прет. 121
покланяти сѧ прет. 86

поклѣкнѫтн деф. 113
поклѣпатн деф. 112
покова лок. 105
покованн лок. 74, 75, 102, 104
поколѣванн сѧ прет. 119
поколя се трансгр. 139, 140
покопаѭ деф. 109, 147
покопая дем. 147
покорнтн деф. 78, 81
покося лок. 105, деф. 110
покропнтн лок. 74, 75
покрѫ́ѣкатн, покрѫ́ѣтн лок. 74, 100, 102
покрѫ́ствам деф. трансгр. 138
покумувам трансгр. 139
покоѵшатн сѧ прет. 84, 120
покѫ́патн деф. 84, 109
покърша дистр. 128
покыкатн прет. 85, прет. деф. 88
полагатн лок.
полежатн деф. 107
поледя лок. 104
полетявам нач. 143
полнкатн, полнтн лок. 74, 75
полнзатн лок., лок. нач. 140
политам нач.
положнтн лок. 100, 101
полудявам деф.-трансгр. 138, 139
полюбнтн деф. 113
полюбопитствувам деф. 114
полюбя деф. 114
полюлявам се деф. 114
полѣгатн дем. 146
полѣтѣтн курс., курс.-нач. 140
помакатн, поманѫтн прет. 85, прет.-деф. 88, 120
помазатн лок. 74, 76, деф., лок.-деф. 102, 103
помазвам лок. 102
помакна курс.
поместн лок. 74, 75
поместя се курс.
поместя курс.
пометнѫтн деф. 113
помнѕатн дистр.
помилвам деф. 114
помнловатн деф. 81, 83
помлза дистр. 128
помлъчатн прет. 86, 88, 89, деф. прет.
помножавам деф. трансгр. 138, 139
помоля се прет. 146
помостнтн лок. 75
помраза нач. 143
помраморнтн лок. 103
помрачнтн сѧ, помръкнѫтн трансгр. 97, 98, 137
помръ дистр. 128
помрѫ́затн деф. 108
помрѫ́знѫтн дистр. 92 дистр. лок. 93 дистр. 127
помѣжнтн прет. 89
помятам се конс. 134
пометатн, пометнѫтн дистр. 91, 92, 93, 126
помъквам нач. 143
помышлѣтн прет. 83, 113, прет.-деф. 88
понамеря дем. 147
понапия се деф. 115, дистр. 128
понасям, понеса курс.-деф., курс., нач., 142
понашатн сѧ, поношатн сѧ лок. 75
понестн, поноснтн курс., нач.
поникна деф. 108
поннкнѫтн деф. 78, 83
поновнтн трансгр. 136, 138
понося деф. 117 понося се, прет. 123
понѫ́дятн конс. 95, 96, 131, 132, 135
понудя конс. 132
пообладатн деф. 108
пооблѣцѫн сѧ деф. 108, 109
поожда́м нач. 143
поора деф. 110
поорати деф. 107
поострнтн трансгр. 137
поощрявам конс. 131, 132
попадам дистр. 127
попалѣтн лок. 74, лок.-деф. 76, дистр. 127, дистр.-лок. 93
попештн сѧ прет.-дем. 87
попея дистр. 128
попийвам прет. 123
попивам прет. 123
попнсатн лок. 104
попитам деф. 114
попишманя се конс. 134
попия деф. 110
поплакатн конс. 132
поплатнтн деф. 109
поплатя лок. 104
поплатя конс. 134
поплача нач. 142
поплача се конс. 134
попленя деф. 115, деф.-дистр. 129
поплюсквам трансгр. 139
поплѣвнтн дистр. 91, 92, 126
поплъзнѫтн сѧ курс.
поплъзѣтн прет. 120, нач. 142
попочина дем. 147
попратуем курс.
попревържа деф. 115
попрегна деф. 114
попрѣтнтн деф. 108
попоустнтн конс. 95
попцетявам се трансгр. 139
попъитатн прет. 89

попълвам деф. 117
попъратн дистр. 91, 92, 125
поработатн дем. кол. 146
поработвам прет. 123
поработя нач. 143
поработатн, поработнтн трансгр. 97
поравня трансгр. 139
порадоватн сѧ прет. 85, конс. 95, 133
пораждам конс. 131, 132
поразбера деф. 115
поразнтн деф. 81, 83
поразоумѣтн конс. 95, 132
поразумя трансгр. 140
порамя лок. 104
порасна лок. 102, 104, деф. 117
порастн лок. 93, 104
поревне конс.-нач. 134
поредя конс. 134
порежа деф. 108
порека се конс. 134
порнкатн прет. 84, курс.-прет.
поробвам деф. трансгр. 139
поробя трансгр. 137, 138, дистр. 128
породнтн конс. 95, 130, 131, 135
породя конс. 130, 131, 134
порѣватн курс.-прет.
порочшнтн (сѧ) деф. 109, дистр. 127
поржгатн сѧ прет. 84, 86, прет. деф. 88, конс.-деф. 96
поржтнтн сѧ прет. деф. 89
порѫзатн деф. 113, нач. 142
порѫпътатн прет.-нач. 90, конс. 132
порѣвновати прет.-конс. 90, конс. 132
посаднтн лок. 76, 100, 101
посадя лок. 105, деф. 105
посвѣстѧ се дем. 170
посвиневам трансгр. 139
посвнстатн деф. 112
посвоя трансгр. 139
посвърша деф. 114
посегна деф. 116
поседна дем.
поседна дистр. 128
посека деф. 108
посинея деф. трансгр. 139
посинявам трансгр. 139
поскрѣвѣтн[1]) дем. 146
поскрѣвѣтн[2]) трансгр. 137
поскрѣжѣтатн прет. 85, 86
посланя лок. 104
последя конс. 134
послепявам трансгр. 139
посломя деф. дистр. 129
послоши ми се трансгр. 139
послужа прет. 146
послоужнтн деф. 83
послоушатн прет. 84, 119, 125, 129
послѣдоватн курс. 96
посмешуам се трансгр. 139
посмѣятн сѧ прет. 85, конс. 94, 95, 96, 132
поспатн дем. 146
поспѣшьствоватн курс.
посрамнтн конс. 98
посрамотнтн трансгр. 137
посрещна деф.
посринат деф. 110
поставнтн лок. 100
постарявам трансгр. 139
постнгнжтн лок. 74, деф. 79, 81, курс.
постисна деф. 114
постоѣтн прет. 87, 146, дем. 146, 147
пострадатн прет. 85
пострашнтн прет. 89
построша деф. дистр. 140
пострувам деф. 114
пострѣкатн конс. 95, 131
пострѣцнн деф. 81
постыдѣтн конс. 95, 98
постьлатн лок. 74
постжпатн лок. 76, курс.
постъпям курс.
посъбирам деф. 115, 117
посъбудя се деф. 115
посълатн курс., деф.
посъребрнтн лок. 74, 75, 102
посъпатн лок. 74, 75
посѣдѣватн дем. 146
поседя дем. 147
посѣннтн лок. 74
посѣцнн деф. 80, 84, 107, 126
посѧсатн курс.
посждтн конс. 95
потантн деф. 79, 81, 83
потатарвам се трансгр. 139
потахна трансгр. 139
потвръдntн трансгр. 136, 138
потегля деф. 109, 110
потегля курс.
потецнн нач. 142
потискам деф. 79
потичам (потека) нач. 143
потоварнтн лок. 103
потоварвам лок. 104
потонжтн деф. 107
потопнтн деф. 78, дистр. 91
потрепетатн деф. 112
потреса се деф. 114

потреща се трансгр. 140
потрия дистр. 128
потропам деф. лок. 114
потропвам дистр.-прет. 123
потрошавам се дем. 147
потрупам лок. 104
потрѣбнѣти деф. 80 (с лок. и дистр. елементи) 83, дистр. 91, 92, дистр. лок. деф. 93
потрѣзати прет. 89
потрѣпѣти деф. 107
потрасати прет. 121
потрасти прет. 85, 89, прет.-нач. 89, деф. 113
потурчвам трансгр. 139
потурчинти трансгр. 137
потѣшти курс.
потъкати, потъкнжти прет. 85, дистр. 85, прет. 120, 121
потъна лок. 105, деф. 117
потъпквам, лок. деф. 105
потърбя се конс. 134
потърся деф. 114
потъмнѣти трансгр. 137
поубожати трансгр. 97
поувия лок. деф. 105, деф. 115
поузема деф. 109
поулавуе се трансгр. 139
поумнти се трансгр. 97
поучати (се) трансгр. 97
похабя деф. 117
похваля конс. 134, деф. 136
похвалнти конс. 133, 134
похватнти прет. 84, дистр. 91, 93
похвана[2] дем. 147
похващам дистр.-прет. 123
походвам прет. 123
похлупя лок. 103
походнти курс., курс.-прет.
походя, похождам курс.
похотѣти деф. 113
похрнзмнти лок. 74
похочнти деф. 79, 81
похуля деф. конс. 134
поцедя се нач. 143
поцървя лок. 102
почадя лок. 104
почакати дем. 146
почиствам деф. 117
почнтати прет. 84
почрѣти, почрьпж прет. 85, 120
почрьнити трансгр. 137
почувам прет. 123
почувствувам деф. 114
почудвам се деф. 115, деф. конс. 134
почудити се конс. 133, 135
почукам деф. лок. 114
почуквам дистр.-прет. 123
почути прет.-нач. 90
пошьптати деф. 113
поцвадѣти деф. 81
пощамя се деф. 114
пълти деф. 78, 80, 109
пояѣнти деф. 113
пояхна лок. 104
пояловя се трансгр. 139
поям дистр. 127, 128
пояти дистр. 91, 126

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
Книга X

ПОКАЗАТЕЛНИ МЕСТОИМЕНИЯ И НАРЕЧИЯ В НОВОБЪЛГАРСКИТЕ ПАМЕТНИЦИ ОТ XVII и XVIII в.

Боряна Велчева

УВОД

Настоящата работа е опит за едно историко-диалектоложко изследване на новобългарските (предимно североизточни) показателни системи през периода от края на XVI (или началото на XVII в.)[1] до края на XVIII в. Тя е част от по-голямо изследване, изградено върху материал от различни по съдържание и характер езикови източници от XV до началото XIX в. Главен предмет на сравнение и анализ са новобългарските дамаскинови сборници[2], преписвани и разпространявани през XVII и XVIII в., произлизащи предимно от североизточни (балкански, средногорски и мизийски) краища.

§ 1. Главната трудност в изследването е липсата на достатъчно сведения в литературата за текстуалните взаимоотношения на дамаскините, за техния локален произход и диалектна основа.[3] Тези въпроси станаха в същност втора тема на изследването, като резултатите бяха публикувани в статията „За взаимоотношенията и диалектната основа на новобългарските дамаскини“[4]. В нея се прави подялба на първите новобългарски дамаскини въз основа на сравнени откъси от словото за св. Николай Мириликийски. Към първата новобългарска редакция на словото са

[1] За началото на новобългарските дамаскини вж. у С. Б. Бернщейн, К изучению редакций болгарских списков „Сокровища“ Дамаскина Студита, Езиковедски изследвания в чест на академик Ст. Младенов, София, 1957, стр. 216.

[2] За Дамаскин Студит и неговите слова, събрани в т. нар. *Θησαυρός*, вж. излязлото в последно време изследване на македонския учен П. Илиевски, За македонскиот превод на дамаскинот (с подробна библиография), Македонски јазик, год. XI—XII, кн. 1—2, стр. 33—51.

[3] Подробен преглед на проучванията върху дамаскинската книжнина е дал С. Б. Бернщейн в своята статия „К изучению турецких элементов в языке дамаскинов XVII—XVIII в.“, Труды Московского института истории, философии и литературы им. Чернышевского, т. VII, Москва, 1941, стр. 31; по отделни въпроси от езика на дамаскините вж. също К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1963; Е. И. Дёмина, Система прошедших времен в новоболгарских текстах XVII—XVIII веков, Уч. записки Инст. славян., т. XIX, 1960, стр. 3—48; T. Szymański, Wypowiedź zależna w damaskinie Swisztowskim, RS, t. XXII, cz. I, s. 21—25.

[4] Български език, год. XI, кн. 5—6, стр. 402—417.

отнесени преписите в Протопопинския[1], Пловдивския[2], Копривщенския[3], Троянския[4], Тихонравовия[5] и Сливенския[6] дамаскин, а към втората — Люблянския[7], Тревненския[8], Котленския[9] и двата Дряновски[10] дамаскина. От своя страна двете групи новобългарски паметници са сравнени със старинните по език Костенечки[11] дамаскин, Луковитски[12] дамаскин и т. нар. Копривщенски препис[13], като се изказват предположения за връзката на първите новобългарски редакции с архаичния по език превод на Дамаскиновото „Съкровище".

Почти едновременно с тая статия се появиха изследванията на П. Илиевски „За „Средногорскиот" превод на дамаскинот"[14], в която се разглеждат въпроси, свързани с възникването на архаичната по език дамаскинова редакция в България[15], и изследването на Е. И. Дёмина „Классификация болгарских дамаскинов по редакциям „Чуда о ковре"[16], в която се установяват взаимоотношенията на дамаскиновите преписи по един разказ от словото за Николай Мириликийски. Особено близко до нашата тема е проучването на Е. И. Дёмина, тъй като въз основа на разкази от едно и също слово в едни и същи ръкописи и двете изследваме текстуално-езикови взаимоотношения. Класификацията, до която стигаме, е в общи черти една и съща[17]. Разликата в схващанията, намерила отражение в двете статии, е в това, че докато Е. Дёмина смята, че между двете новобългарски редакции и архаичните дамаскини е съществувал посредник, чийто по-късен препис е рък. № 133 от Цркр. музей, аз предполагам, че първите две новобългарски редакции са свързани пряко с архаичния превод.

---

[1] № 708 от ДБКМ.

[2] № 118 от Пловд. нар. библиотека „Ив. Вазов".

[3] Л. Милетич, Копривщенски дамаскин, Бълг. старини, кн. II, София, 1908.

[4] Ръкописът се пази в Архивния институт при БАН. Откъси от него са публикувани от Б. Цонев в статията „Новобългарската писменост преди Паисия", Бълг. преглед, I, кн. VIII, София, 1894, стр. 93—94, и от Л. Милетич, пос. съч., стр. XVI—XVIII.

[5] № 702 от сбирката на Н. С. Тихонравов в Ръкописния отдел на Ленинската библиотека в Москва. Две слова от него са публикувани от П. А. Лавров в „Обзор звуковых и формальных особеностей болг. языка", М., 1893, стр. 3—5 и в Приложението.

[6] № 709 от ДБКМ.

[7] Ст. Аргиров, Люблянският български ръкопис от XVII в., СбНУ, кн. XII, София, 1895, стр. 463—560.

[8] № 710 от ДБКМ.

[9] № 13. 5. 18 от сбирката на П. А. Сырку в рък. отдел на Библиотеката при АН СССР в Ленинград; П. Иванов, Котленски дамаскин, преписан от Стойко Йерей на 1765 г., Известия на сем. по славянска филол., кн. IV, София, 1931, стр. 49—85.

[10] Дряновски А — ръкопис от Арх. институт при БАН и Дряновски Б. — рък. № 711 от ДБКМ.

[11] № 503 от Цркр. музей, София.

[12] № 134 от ЦМ.

[13] № 685 от ДБКМ.

[14] Мак. јазик, год. XI—XII, кн. 1—2, стр. 53—71.

[15] Първа отделя дамаскините от архаичната редакция в отделна група Д. Петканова в своята кандидатска дисертация „Дамаскините в българската литература", като свързва техния произход с дейността на Рилския манастир през XVI в.

[16] Уч. записки Института славяноведения АН СССР, т. XXIII, М., 1962, стр. 212—246.

[17] Вж. по същество подобна класификация и у С. Б. Бернщейн, К изучению редакций...

§ 2. Общо взето обаче всички текстуални сравнения, които са правени досега[1], страдат от един общ недостатък — в посочените изследвания се сравняват отделни разкази, пасажи, слова и изводите не обобщават цялото дамаскинарско наследство. В съвременната текстология тоя метод е справедливо отречен, като криещ в себе си редица опасности за неверни заключения. Счита се, че „не могат да се изучават отделни части на големи произведения извън цялото, извън „сводовете", компилациите, сборниците"[2].

Трябва все пак да се отбележи, че при днешното състояние на нашите знания за дамаскиновите сборници тоя пръв етап на изследване — публикуването на сравнения и анализ на отделни части и слова — бе необходим и полезен. В тоя смисъл изборът, паднал върху словото за св. Николай, е сполучлив, защото това е, първо, едно от най-пространните и често срещани в сборниците слова и, второ, това е едно от малкото слова, които се срещат в първите дамаскини в две различни редакции. В това отношение словото за св. Николай се оказва полезно за езиковеда, който се стреми да различи диалектни системи в повече или помалко близки в текстуално отношение редакции.

Най-общият извод, който се отнася до цялата дамаскинска книжнина, а не само до словото за св. Николай, е заключението, че началото на новобългарските дамаскини не е средногорско, а диалектната основа на народните по език архетипове на словата трябва да се търси в североизточните балкански говори[3].

Трябва да се подчертае, че отнасянето на цели сборници към определени новобългарски редакции би било неправилно. Изводът за първа и втора редакция е направен въз основа на текста и езика на словото за св. Николай, а не обхваща целите паметници, които представляват в по-голямата си част сборове от различни по произход слова. Ако подходим към дамаскинската книжнина от гледна точка на показателните системи, така както ги установяваме като териториални диференциации през XVII и XVIII в. на следващите страници, ние сме в състояние да отделим различни групи слова (а не дамаскини) по техния първоначален произход. В първите новобългарски сборници (чието начало се търси в края на XVI и началото на XVII в.) се очертават две групи слова — по диалект и вероятно по първоизточник. Първата група слова съвпада с т. нар. първа новобългарска редакция на словото за св. Николай, а втората — с т. нар. втора новобългарска редакция на същото слово, като досега не ми е известен нито един дамаскинов сборник, който да съдържа само слова от първата или само слова от втората група. Така например Копривщенският дамаскин съдържа 20 слова. Към първата група се отнасят словата за апостол Тома, св. Петка, Дмитрий Мироточивий, Козма и Дамян, Михаил и Гавриил, Йоан Златоуст, Въведение Богородично, Савва

---

[1] От по-старите автори текстуални сравнения на дамаскинови слова дават П. А. Лавров, Дамаскин Студит и сборник его имени „дамаскины" в югославянской письменности, СПб, 1899, стр. 44; Л. Милетич в Увода към пос. съч. и П. Орешков, Разликите между два български дамаскина, Сборник в чест на проф. Л. Милетич по случай 25-годишната му книжовна дейност, София, 1912.

[2] Д. С. Лихачев, Текстология на материале русской литературы X—XVII вв., Москва — Ленинград, 1962, стр. 45.

[3] Б. Велчева, пос. съч., стр. 411—417.

Освещенний, Николай Мириликийски, Рождество Христово, Поклонение честнаго... кръста, Евстатий, Йоан Богослов, Цветоносие, Погребение господне, Въздвижение на кръста и Рождество Богородично. Към втората група спада словото за Второ пришествие.[1] Както словото за Второ пришествие, така и словото за св. Георги не са ми известни изобщо в първа новобългарска редакция. В Пловдивския дамаскин — един от най-старите новобългарски дамаскини — слова от първата група са словата за св. Николай, за Въздвижението на кръста, за св. Димитър и за Рождество Христово, а от втората — словото за Второ пришествие. Словото за св. Георги в тоя паметник не е новобългарско, а по всяка вероятност има за свой източник архаичен по език текст (вж. това слово в Луковитския дамаскин, рък. № 134 от ЦМ). Люблянският дамаскин съдържа повече слова от втората група (може би затова могат да се приемат условно названията дамаскини от първа и дамаскини от втора новобългарска редакция). Такива слова в Люблянския сборник са за Второ пришествие, за св. Георги и св. Николай. От първата група е словото за Йоан Златоуст, а може би и Словото за душевно покаяние. В ръкопис № 117 от ПНБ се срещат 12 слова от тия, които намираме в Копривщенския дамаскин в т. нар. първа редакция и едно (за св. Георги) — във втора. В тоя дамаскин словото за Кирик и Юлита се среща в архаична по език редакция.[2] По тоя начин може да се направи анализ и на останалите сборници.

Тия изводи са изградени главно върху изследването на показателните системи, но те все пак показват какво голямо приложение може да има историческата диалектология в текстологическите издирвания на новобългарските книжовни отношения и до каква степен лингвистичното изучаване на дамаскините ще ускори работата на текстолозите. От друга страна, текстологията се очертава като основа на бъдещите историко-диалектоложки проучвания на ранния новобългарски период. Ясно е, че анализирането и историческото проследяване на отделните слова, а не описанието на целите сборници, е засега най-важната задача за изследвачите на дамаскинарското наследство.

§ 3. Освен гореспоменатите паметници предмет на проучване са още следните дамаскини: Свищовският дамаскин от XVIII в.[3], Беленският (Пантелеев) дамаскин от XVII в.[4], ръкопис № 133 от ЦМ, два ръкописа (№ 119 и 347) от ПНБ. Това са паметници, които отразяват североизточни български говори. Ръкопис № 714 (дамаскин от XVII в.) и рък. № 721 (дамаскин от XVIII в.) произлизат от западни области. Предмет на внимание са също така три важни дамаскина от Пазарджишката школа през XVIII в. — рък. № 117 от ПНБ, рък. № 345 от ДБКМ (Парашкевов дамаскин) и № 435 от ДБКМ (Върбанов дамаскин). Материал е експерпиран също от Янкуловия сборник (дамаскин от XVIII в. от школата

---

[1] Словата „За злите жени" и „Поучение... не опивати се вином" в тоя сборник са по-неясни поради краткия си текст. За текстуалните различия на първото слово вж. у С. Б. Бернщейн, К изучению редакций..., стр. 219.

[2] Не е проучено словото за св. Хараламби, което се среща в края на ръкописа с друг почерк.

[3] Л. Милетич, Свищовски дамаскин, паметник от XVIII в., Български старини, т. VII, София, 1923.

[4] № 712 от ДБКМ.

на Йосиф Брадати)[1] и от сборника на поп Пунчо от с. Мокреш, Ломско (XVIII в.)[2]. Изводите за показателните системи се подкрепят и от някои допълнително проучени паметници като Куванлъшкия дамаскин (новобългарски паметник от XVIII в.[3]) и Ханджарския препис[4] на архаичната дамаскинова редакция, които се пазят в Ленинград.

В изследването са използувани данни и от редица „недамаскинови" паметници. Важен материал за развоя на новобългарските показателни системи е почерпан от Влахобългарските грамоти[5], Чергедските молитви[6], Аргировия ръкопис[7] (Катехизис от XVII в.), Неделните поучения с гръцко писмо[8] и едно Котленско сборниче от XVIII в.[9] Аргировият ръкопис представлява най-голям интерес от групата източнобългарски недамаскинови паметници, в които се наблюдава езиково и правописно влияние на западнобългарски книжовни школи. Неделните поучения се разглеждат в работата като паметник, написан на сливенски говор преди около век и половина[10].

*

§ 4. В настоящото изследване на показателните местоимения и наречия в XVII и XVIII в. се поставят следните задачи:

1. Чрез сравнение на най-важните новобългарски паметници да се отделят присъщите за езиковата система на даден книжовник форми от влиянието на други системи, характерни за архетипа или преписите предходници.

2. Да се установят новобългарските (главно североизточни) показателни системи, които са съществували в българските говори през XVII—XVIII в. Най-важен източник за точни сведения при това определяне са несъмнено днешните български диалекти. Сегашното състояние обаче не е единствено сигурният критерий, тъй като би било неправилно да се подхожда към материала с предварителното мнение, че структурата на днешните териториални диференциации е еднаква със структурата, която е била присъща за дадената езикова територия преди два-три века.

3. Да се установят тенденциите в развоя както на диалектните показателни системи, така и на техните интерсистемни отношения в периода XVII—XVIII в.

---

[1] № 689 от ДБКМ.

[2] № 693 от ДБКМ.

[3] № 13. 6. 16 от сбирката на П. А. Сырку в Библ. на АН СССР — Сборник сказаний из житий святых и поучении от 1796 г. За тоя сборник вж. и у С. Б. Бернщейн, К изучению редакций ... с. 223.

[4] № 24. 4. 32 от сбирката на И. И. Срезневски в Библ. на АН СССР — Сборник „дамаскин" с прибавлением от 1686 г.

[5] J. Bogdan, Relaţile ţării româneşti cu Braşovul şi cu ţara ungurească, Bucureşti, 1905; Л. Милетич, Нови влахобългарски грамоти от Брашов, СбНУ, т. XIII, стр. 3—153, София, 1896.

[6] Л. Милетич, Седмиградските българи, СбНУ, т. XIII, стр. 153—257, София, 1896.

[7] Пер. сп., год. IX, кн. XLIV, Средец, 1894, стр. 169—201.

[8] Л. Милетич, Два български ръкописа с гръцко писмо 1. Неделни поучения от XVIII в.; 2. Търлиско евангелие от 1861 г., Български старини, кн. VI, София, 1920.

[9] Ръкопис № 437 от ДБКМ.

[10] За диалектната основа на паметника вж. Б. Велчева, За формите *н'а* и *н'ама*, ИИБЕз, т. VIII, София, 1962, стр. 261—262.

Едни от интересните въпроси, свързани с показателните местоимения, са опозицията *този/онзи*, отношението на демонстративната и детерминативната функция на показателното местоимение, развоят на падежните местоименни форми и др. Всички тия въпроси имат своя проблематика, която стои встрани от задачите на изследването. Тъй като липсват проучвания на местоименната употреба в съвременния език, струва ми се, че би било нерезултатно да се изследва новобългарският език в това отношение, като се започне с езика на паметниците. В тях не са отразени диалектни системи в чист вид, а се срещат преплетено разнообразни влияния. Работата няма за свой предмет също така развоя на формите изобщо в българския език, а ги разглежда диахронно в един откъс от време (XVII—XVIII в.).

§ 5. Основен метод за установяването и диференцирането на диалектните показателни системи в ранните новобългарски паметници е било сравнението на едни и същи слова в различни редакции и преписи. Основа на изследването е материалът от словото за св. Николай (около 106 ръкописни страници). Сравнени са неговите преписи в Копривщенския дамаскин, Троянския, Протопопинския, Сливенския, Пловдивския, № 714, № 721, Люблянския, Тревненския, Дряновския А и Б дамаскини, Свищовския, Беленския, № 133 от ЦМ, Костенечкия, Луковитския, т. нар. Копривщенски препис (рък. № 685 от ДБКМ) и част от словото в Тихонравовия и Котленския дамаскин, Янкуловия сборник и сборника на поп Пунчо от Мокреш. Словото за св. Георги и св. Петка се срещат сравнително по-рядко. Показателните форми от словото за св. Георги са сравнени в Люблянския, Свищовския дамаскин и рък. № 117 от ПНБ. Един разказ от това слово (за сфунгатото) е сравнен дословно в Люблянския, Тревненския, двата Дряновски дамаскина, Свищовския дамаскин, рък. № 133 от ЦМ, рък. № 117 от ПНБ, рък. № 345 и 435 от ДБКМ, Тихонравовия дамаскин, Котленския дамаскин, Луковитския дамаскин и Ханджарския препис. Това сравнение ще бъде публикувано отделно. Словото за св. Петка е сравнено с оглед на показателните форми в Копривщенския, Троянския, Сливенския, Люблянския и Дряновския Б дамаскин, рък. 117 от ПНБ и у Патриарх Евтимий[1], а дословно — в Копривщенския, Троянския, Люблянския дамаскин и рък. № 117 от ПНБ. Части от словото за Второ пришествие са сравнени в Копривщенския, Люблянския, Пловдивския, Протопопинския дамаскин, рък. № 119 и 347 от ПНБ.

От останалите слова в сборниците са ексцерпирани само отделни по-особени случаи.

Данните от ранните новобългарски паметници са съпоставени с показателните системи в съвременните диалекти по данни от архива на Българския диалектен атлас[2], Българския диалектен речник[2], монографични проучвания на български диалекти, публикуваните материали (предимно приказки) в Сборниците за народни умотворения, т. I—XLVIII и лично събирани материали от Ловешко, Троянско, Белослатинско, Станкедимитровско, Трънско, Бургаско, Елховско, Ивайловград, Айтоско, Карнобатско, Новозагорско и Старозагорско.

[1] Е. Kałuzniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393), Wien, 1901.

[2] В Секцията за българска диалектология и лингвистичен атлас при Института за бълг. език в БАН.

Глава I

ОТНОШЕНИЕТО НА ПОКАЗАТЕЛНИТЕ ФОРМИ В РАННИТЕ НОВОБЪЛГАРСКИ ПАМЕТНИЦИ КЪМ АРХАИЧНАТА ЕЗИКОВА ТРАДИЦИЯ

§ 6. Писмеността на народен език, която възниква през XVII в. и началото на която слагат първите новобългарски дамаскинови редакции, е едно голямо и важно събитие в развитието на българската култура във вековете на робството. До голяма степен непроучена в текстологическо отношение, тая книжнина си остава досега твърде малко известна и оценена и в езиково отношение. Независимо от това, какво място ще бъде отредено на дамаскинарската езикова дейност по отношение на по-късните възрожденски събития, тя представя една несравнима демократична и ярка книжовна проява, която оставя трайни следи в литературната дейност и интереси на българите до разцвета на нашето Възраждане. „Ако днес се гордеем с прочути мъже, имената на които всеки счита като основни стълпове на българското Възраждане, то не трябва да забравяме, че тези първи сподвижници наши са приемали първата своя храна от други по-стари, ала скромни дейци, които не прославили явно името си, но заслугите им са нам очевидни. Те са онези одушевени български свещеници или въобще черковници, които превеждат първи на „прост български език" разни слова, жития и проповеди..."[1]

§ 7. Езикът и правописът на новобългарските сборници пази плодотворна и полезна връзка с книжовната традиция на миналото. Първите дамаскинови редакции, така както са отразени в най-правилните запазени свои преписи като Протопопинския, Тихонравовия и Люблянския, поразяват с последователността в употребата на избраните езикови средства, с правилността на своя правопис. Новобългарският превод на словата, събрани в т. нар. дамаскини, представя една необикновена за условията на робството книжовна проява между другото с високата филологическа квалификация на нейните създатели. Новобългарската преработка на словата, написани с архаичен език, които намираме в традиционната книжнина, ще да е свързана с неизвестните имена не на един, а по всяка вероятност на няколко талантливи и образовани книжовници, които са създавали писменост на новобългарски език с лингвистичен усет и чувство на патриотична отговорност.

В новобългарските дамаскини новите езикови черти са прокарани в най-голяма за времето си степен последователно и съзнателно, а влиянието на старата традиция, което е несъмнено, е възприето, в по-голямата част от случаите, също така съзнателно, като целта на книжовниците не е била да архаизират езика, а да го обогатят и в известна степен, особено що се отнася до правописа, да го нормализират. В някои преписи повече, в други по-малко проличава стремежът на първите създатели на новобългарския текст да изпълнят две свои задачи — разбираем и правилен език. В своята езикова дейност дамаскинарите черпят смелост от два източника: демократическата структура на българското общество (по време на робството книжнината не е обвързана с придворни задължения) и светлия пример на гръцките проповедници от кръга на Дамаскин Студит[2].

---

[1] Б. Цонев, Новобългарска писменост преди Паисия, Бълг. преглед, I, кн. VIII, стр. 81.
[2] П. Илиевски, пос. съч., стр. 33—40.

§ 8. Пряко влияние върху езика на първите новобългарски редакции оказват дамаскините, чиито първоначален превод е бил направен, както се предполага, направо от гръцки на писмен език от среднобългарски тип с редица сръбски правописни особености, така както правописът е бил установен в западнобългарски книжовни центрове. Тия архаични дамаскини твърде много си приличат помежду си в езиково отношение. За целта на изследването са сравнявани новобългарските дамаскини с три от архаичните: Костенечкия, Луковитския и т. нар. Копривщенски препис — ръкопис № 685 от ДБКМ. Сравнени са показат. форми в словото за Николай Мириликийски и част от словото за св. Георги. Голямата разлика между архаичните преписи, от една страна, и новобългарските, от друга, показва откъснатост на архаичната редакция от говоримия език на епохата. Въпреки че двата вида паметници са създадени приблизително по едно и също време, те отразяват съвършено различни езикови системи, изследването на които поставя различни проблеми. Влиянието, което се наблюдава върху новобългарските редакции от страна на дамаскините от среднобългарски тип по отношение на лексиката, правописа и някои черти на морфологията[1], не се наблюдава при сравнението на демонстративните форми (като се изключат може би някои от примерите с формата *того* вж. 39 §).

§ 9. Новобългарският писмен език от XVII—XVIII в. не притежава двете най-главни особености на демонстративната система от среднобългарски тип — старото склонение на показателните местоимения и тричленната показателна система. Показателните форми, които намираме в ранните новобългарски паметници, са главно следните: *то̀изи, то̀зи; то̀я; та̀зи, та̀изи, тъ̀зи, та̀я, тъ̀я; това̀, то̀зи, ту̀й; тѝа̀, тѝе, тѝзи, тѐизи, тѣ̀изи; тѐзи; тогова̀, тогова̀, тому̀зи, тому̀ва; о̀нзи, о̀ня; она̀зи, она̀изи, она̀я, онъ̀я; онова̀; оно̀зи, ону̀й; онѝа̀, онѝе, онѝзи, онѐизи, онѣ̀изи, онѐзи; оногова̀, оногова̀, оному̀зи, оному̀ва; така̀ва, таква̀зи, така̀зи, таква̀я, таква̀ва, таквъ̀ва; таквогова̀; таквому̀зи, таквому̀ва; онакъ̀в, онакъ̀взи; то̀лко, то̀лкози, то̀лкова; тога̀зи, тога̀ва, тогѝзи, тогѝва; та̀мо, та̀м, ту̀ка.*

Като изключим израза *сие речь* (= сиреч), местоимението *СЬ* почти не се открива в новобългарските дамаскини. Така например от всички новобългарски преписи на словото за св. Николай то се среща само веднъж в I дамаскинова редакция, и то не във всички нейни преписи:

пшенѝцу сїю да отвезѐте въ Мѝриликїю Копр. *182*, Пр., Пл.; *т ѣ а пшенѝца* Тр.; *т ѣ з и пшенѝца завезѣ̀те* Тревн.; *т а̀ з и* Любл., Др Б; *жѝтуту* Св.; срещу: пшеницу сїю отвезѣте Кост., № 685, Лук.

Освен в общобългарски форми като *днес* и *нощес* морфемата *с'* се среща в езика на новобългарските дамаскини независимо от езика на архаичната редакция в наречието *посем сега*. Напр.:

посѐнь сега̀ нѣ̀е остарѣ̀хъ̀ме Копр. *397* (Пл., № 721); *посѐнь сѐга* Пр., *посем сега̀* Тр., Сл.; в Л., № 714 и архаичната редакция различен текст.

посѐн' сѐга нѣ̀е бра̀тїѣ̀ моѝ, погѝнахъ̀ме Копр. *276* (Пр., Пл.); *посем' сѐга* Сл., Тревн.; *посемь сега* Л., ДрБ; *посѐга* Тр., *от*

[1] Б. В., Към установяване взаимоотношенията..., стр. 407—409.

сѣги нѣе братїе моѣ погинахме Св.; *па сеги нѣе братие загиньваме* № 714; срещу: и хощѹть на҃ дн҃ь҃ погѹбити Кост., Лук., № 685.

Доколкото имаме сведения, днес формата *посемсега* се среща в североизточни балкански говори — Троянско, Горнооряховско. В архива на Секцията за българска диалектология тя е засвидетелствувана в значение 'по това време. Отнася се за най-близко бъдеще; по сега'[1].

§ 10. Връзка между новобългарските дамаскини и предходната традиция по отношение на показателните местоимения се открива преди всичко в една особена употреба на формите, която на времето е била отбелязана от Л. Милетич. Това е т. нар. от него „предпоставен член": *онзи човек* вм. *човекът*. Милетич смята, че тая употреба е народна и е характерна за определен период от развоя на българския език; — „до казания пълен обрат, станал в полза на днешния член, в говоримия наш език от среднобългарския период и от началото на новобългарския в Източна България е имало два определителни члена — предпоставен и задпоставен. В езика на нашите дамаскини, а именно и в нашия (Копривщенския — Б. В.) това колебание още добре се отразява"[2]. Като такива случаи Л. Милетич разглежда примери от типа: *помогнѝ ми да навйа и àзь, а тѝ да ти принесѐ хѹбава гѐзба сфунгѝато. И катѝ се врѐче да донесе онàзи гѐзба.* и *тогива зе да се бори* Любл. дам. л. 71 а, стр. 528 (Тревн. дам., Дрян. а, Дрян. б); *така то се обрѐче да донесе онзи дар'* Свищ., № 435 от ДБКМ, № 117 от ПНБ; *и като се обрече да донесе онзи дрась* (?) № 133 от Църк. музей. В архаичната дамаскинова редакция (Луков. дам.) да іако обѣщіа се дарь онь; в гр. *ἀφὁντις νοῦν ἔταξε τὸ δῶρημα ἐκεῖνο.*

Като се сравнят едни и същи текстове в новобългарските дамаскини, в ръкописи от „среднобългарски" тип и в гръцкия оригинал на дамаскиновите слова, става ясно, че тая особена стилистична употреба на местоимението *онзи* в новобългарските ръкописи се е появила под влияние на среднобългарската книжовна традиция, а там тя е дошла по всяка вероятност като влияние на гръцките конструкции с ἐκεῖνος[3]. Тая интересна книжовна особеност на българския език в продължение на няколко века трябва да бъде предмет на друго изследване.

---

[1] Кесарево, Горнооряховско, Родна реч, XIV, стр. 96.

[2] Л. Милетич, Копривщенски дамаскин, стр. XLII.

[3] Тая употреба е свързана с четвъртото значение на jener-деиксиса (в случая ОН-), което К. Бругман определя като 'der bekannte (berühmte, berüchtigte)' с примери *jener Sokrates, jener edle Römer; jenes alte Wort;* Ἠλέκτραν κατ' ἐκείνην, μῶν ἔκρονος εἰ τῶν Ἁρμοσδίον τις ἐκείνων (Aristoph.); **νυκτὸς κείνας** 'jener verhängnisvollen Nacht' — Die Demonstrativepronomina der indogermanischen Sprachen; Abchandlungen der philol.-historische Klasse der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, 22 B., № 6, Leipzig, 1904, S. 89.

Глава II

ФОРМИ

Форми за м. р. ед. ч.

§ 11. Тук предмет на нашето внимание ще бъдат формите *тойзи (този), онзи; тоя (тое), оня (оне)*, тяхното диалектно разпределение и развой, отразен в ранните новобългарски паметници.

Най-разпространената демонстративна форма за м. р. ед. ч. в разгледаните от нас ръкописи е формата *тойзи*. Тя е била характерна за една вероятно голяма диалектна област през продължителен период от историята на българския език. К. Мирчев споменава за ранни примери от XII в.[1] В Боянското евангелие от началото на XIII в. се среща пример тоизи бо чл҃къ сь посѹмъ назарѣнномъ бѣ (л. 67 а). Местоимение *тоизи* намираме в Троянската повест от XIV в. и особено често във Влахобългарските грамоти, където *тойзи* е изобщо най-честата показателна форма за м. р. ед. ч. и съставя почти половината от деиктичните примери с морфема *т-*, напр. *що щѫ учинит на тоизи град и на вас* (Грамота LVI); *аще ли хте доит тоизи апоклисар* (LXXIII) и др.

Тоизи е най-разпространената форма и в новобългарските паметници от XVII и XVIII в. Тя е традиционната форма на показателното местоимение за м. р. с морфема *т-*, в новобългарските дамаскини, които в главната си част произлизат от балкански и мизийски книжовни центрове. Намираме я редовно в Протопопинския дамаскин, Пловдивския, Копривщенския, в по-голямата част от словата в Сливенския дамаскин, ръкопис № 721 от ДБКМ, ръкопис № 119 и 347 от ПНБ, Люблянския дамаскин, в преобладаващия брой случаи в Тревненския и двата Дряновски дамаскина в ръкопис № 133 от ЦМ и, макар и сравнително по-рядко, в Свищовския, Троянския и Беленския дамаскин, в ръкопис № 345 и 435 от ДБКМ, № 117 от Пловд. нар. библ. и др. Напр.: *оу тоизи град' дѣто бѣше и сты Николае*-Копр. *36*[1] (Прот., Пловд., № 721, Беленски, Любл., Тревн., Дрян., № 133);

---

[1] К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, 1962, стр. 164.

[2] Примерите се цитират по най-стария издаден дамаскин — Копривщенския, посочва се № на примера, след което в скоби се дават останалите паметници, в които се среща същата показателна форма. Напр.: *и рече им онази сирота жена* К. (или Копр.) 368 (Пр. Пл. Сл.). Скобите в случая означават, че в дадения израз в Протопопинския дамаскин, Пловдивския дамаскин и Сливенския дамаскин се среща също форма *онази* с евентуални правописни или графически различия. Разликите се посочват по следния начин: *и тогазы поче да хули на га̄ ба̄ К* 149 (Пр. Пл. № 721); *тогива* Тр. Любл. Тревн. Дрян. Б; *тогизи* Св.

Използуват се следните съкращения: К., Копр. — Копривщенски; Пр. — Протопопински; Пл. — Пловдивски; Сл. — Сливенски; Тр. — Троянски; Л., Любл. — Люблянски; Тревн. — Тревненски; Дрян. А. Б — Дряновски А, Б; Св. — Свищовски; Бел. — Беленски; № 714 (от ДБКМ); № 721 (от ДБКМ); № 133 (от Църк. музей); № 117 (от Пловд. нар. библ. „Ив. Вазов"); № 345 (Парашкевов дам.) от ДБКМ; № 435 (Върбанов дам.) от ДБКМ; № 685 (Копр. препис) от ДБКМ; Кост. (Костенечки дамаскин); Лук. (Луковитски дамаскин) и др. (вж. § 71).

Изразите с цитираните примери са номерирани по следния ред в словото за св. Николай (указват се листовете и страниците на издадените дамаскини):

№ 1—18 — предговор към житието; Копр. л. 193—196, стр. 80—81

злѣ сто̀ры то̀изы архїереи Копр. *164* (Прот., Пловд., № 721, Люблянски, Тревн., Дрян., Свищ.);

и то̀изи градъ бѣше подъ велѝкого цра константина Копр. *190* (Пр. Пловд., № 721, Свищ.);

кои ще да буде то̀изи дето това̀ мень чѝни Копр. *61* (Прот., Пловд., Любл., Тревн., Дрян., Свищ.).

Разликите между дамаскините най-често са само графически. Така например в Копривщенския дамаскин обикновено написанието е *то̀изы*, в Протопопинския и Пловдивския дамаскин — *то̀изи* или *то̀изи*, в Сливенския — *то̀изи*, в Люблянския *то̀изи*, в Тревненския *то̀изи* и *то̀изи*, в Дряновските А и Б дамаскини — *тоизи*, в Свищовския и Троянския *то̀изи* и пр.

За редица ръкописи може да се предполага, че формата *тоизи* не е била жива в говора, който те отразяват. От сравнените форми на показателното местоимение за м. р. в словото за св. Николай в Свищовския дамаскин напр. в 28 случая се среща *този* и в 8 случая — *тоизи*. Броят на случаите с *тоизи* е все пак достатъчен, но нямаме необходимите основания да смятаме, че формата е била жива в говора на книжовника. Въпреки че словото за св. Николай в Свищовския дамаскин представлява самостоятелен превод, изглежда, че върху него има влияние първата но-

---

№ 19—36 — детство и юношество на Николай Мириликийски; Копр. л. 196—200 стр. 81—83; Любл. л. 75а—77а, стр. 532—534; Св. л. 455—458 стр. 240—241.

№ 36—89 — чудото с бащата и трите дъщери; Копр. л. 200—205, стр. 83—85; Любл. л. 77а—79б; стр. 534—536; Св. л. 458—464, с. 241—244

№ 89—100 — чудото с кораба на път за Ерусалим; Копр. л. 205—208, стр. 85—86; Св. л. 464—467, стр. 244—245

№100—111 — бурята на връщане от Ерусалим; Копр. л. 208—210, с. 86—87; Св. л. 467—469, стр. 245—246

№ 111—127 — избирането на Николай за архиерей; Копр. л. 210—213, стр. 87—88; Св. л. 469—472, стр. 246—247

№ 127—136 — царуването на Диоклетиан и Максимиан; Копр. л. 213—214, стр. 88; Св. л. 472—474; стр. 247—248

№ 136—148 — за освобождаването на християните и за елинските капища; Копр. л. 214—216, стр. 88—89; Св. л. 474—476, стр. 248

№ 148—175 — за Ария; Копр. л. 216—221, стр. 89—91; Любл. л. 79б 81б; стр. 537—538 Св. л. 476—481, стр. 248—250

№ 175—190 — Гладът в Мириликия; Копр. л. 221—223, стр. 91—92; Любл. л. 81б—82б, стр. 538—539; Св. л. 482—484, стр. 251

№ 190—211 — Метежът във Фригия; Копр. л. 223—226, стр. 92—93; Любл. л. 82б—84а, стр. 539—541; Св. л. 484—487, стр. 251—252

№ 211—245 — спасяването на тримата невинно осъдени; Копр. л. 226—229, стр. 93—94; Любл. л. 84а—86а, стр. 541—547; Св. л. 487—491, стр. 252—254

№ 245—329 — освобождаването на тримата „властели" — Непотиан, Урсц и Ерпилион — от тъмницата; Копр. л. 229—240, стр. 94—98; Любл. л. 86а—92а, стр. 547; Св. л. 491—502, стр. 254—268

№ 329—347 — чудото с прекратяването на морската буря; Копр. л. 240—242, стр. 98—99

№ 347—359 — смъртта на св. Николай; Копр. л. 242—244, стр. 99—100

№ 359—381 — претворяването на дявола в жена вдовица; Копр. л. 244—246, стр. 100—101

№ 381—393 — спасяването на удавника; Копр. л. 246—249, стр. 101—102

№ 393—426 — чудото за „ковера"; Копр. л. 249—253, стр. 102—104; Любл. л. 92а—94б, стр. 547—549

№ 426—484 — заключение; Копр. л. 253—256, стр. 104—105; Любл. л. 94б—96, стр. 549—550

вобългарска редакция и формите *тоизи* могат да се обяснят с това влияние. Формата *тоизи* се среща обикновено в изрази, които са текстуално близки в първата новобългарска редакция и Свищовския дамаскин, напр.:

Копр. *72* (Пр. Пр. № 721) *как'вь е тоӥзи чл҃кь дето това̀ мен҃ъ чйны* Свищ. стр. 243 *какъв ѥ тѡ̀йзи чловѣкъ, дѐто ми тӯй мене голѣмо добрѡ̀ стрӯва*

Копр. *96* (Пр. Пл.) *и оздравѣше гы тоизы дн҃ь, и много слѣпи стѡ̀ры да прогл҃дат* Свищ стр. 245 *и оздра̀вѣше ги. тоӥзи дѐнъ мнѡ̀го слѣпй̀ ствѡ̀ри та прогл҃дàха*

Копр. *190* (Пр. Пл. № 721) *ѝма град дето се зове Велѝка Фригѝа и тѡ̀изи град' бѣше под' велѝкаго цр҃а Кон'стантина* Свищ. стр. 251 *ѝма едѝн гра̀д', дѐто са зове голѣма Фригѝа. и тѡ̀йзи град' бѐши под велѝкаго царѣ̀ констадѝна*

Въпреки близостта на Пазарджишката школа до Рилския манастир, с който тя по това време (XVIII в.) е в оживени връзки, влиянието на източнобългарските дамаскини в Пазарджик е било очевидно голямо. По отношение на показателните местоимения езиковото влияние върху пазарджишките дамаскини се проявява в употребата на форми с частица *-зи*. Срв. *ето вь тоӥзи чась доӥдоха. г. гемӥцӥе* (ръкопис № 435 от ДБКМ). Същата форма в разказа за сфунгатото от словото за св. Георги намираме на това място във всички източнобългарски преписи от същото слово — Тревненски, Люблянски, Дряновски А и Б, ръкопис № 133 от ЦМ. В цитирания израз само в един от пазарджишките дамаскини (№ 117 от ПНБ) се открива характерната за пазарджишкия говор форма *тое*. Формите *тоизи, онзи*, дошли като влияние на източнобългарската книжнина, и народните форми *тое, оне*, се срещат в едни и същи слова на едни и същи ръкописи. Във Върбановия дамаскин има един любопитен пример, който илюстрира борбата между формите *тое, оне* и *тоизи, онзи* в ръкописите е от тоя кръг: *и напоконь отӥде она онзи орàчь Глӥкерӥа, и намери вола жӥвь*. Показателна е в случая употребата на две демонстративни форми за м. р. ед. ч., от които на второ място „книжовната“.

По-важни са обаче ония случаи, в които *тоизи* и *онзи* са употребени в някои слова на Парашкевовия дамаскин, които са по всяка вероятност самостоятелен превод от гръцки. Такова е словото за св. Николай. Ето някои примери от това слово, които показват, че влиянието на североизточните дамаскинови редакции не се е проявявало само в процеса на преписването, а е било доста трайно в писмения език на книжовниците от Пазарджишката школа: *от тоизи град беше тоизи чудесни и велики Николае; като рече онзи архиереа така ѣа и съврьши; кои е тоизи дето ме грабна от р҃це дѣаволски* наред с примери като *зе оне чл҃век та ужени постарата си щерка; кое е тое щото мене чини това добро; тое чась се вдигна една велика фуртуна* и т. п.

Дамаскините от Пазарджишката школа са много интересни за историята на новобългарската книжнина и за българската диалектология. Би трябвало техният език да стане предмет на едно отделно проучване.

В Свищовския и Пазарджишките дамаскинови сборници формата *тоизи* се явява наред с характерната за говора на книжовника форма. Така е също и в Троянския дамаскин и ръкопис № 714 от ДБКМ. Срещат се обаче ръкописи като № 118 от ПНБ (Пловдивски дамаскин) и № 721 от ДБКМ, за които от други особености в езика може да се съди, че произлизат от западнобългарска говорна област, но в които характерната за дамаскините форма *тоизи* не е заменена с предполагаемата за говора форма *тоя*. Това трябва вероятно да се обясни със сравнително точното придържане към езика на протографа, което е характерно по начало за тия два паметника.

Езикът и правописът на новобългарските дамаскини от началото на XVII в. продължава около два века да влияе върху новобългарската ръкописна книжнина, създавана в източнобългарски краища. Вероятно не изолирано от това влияние формата *тоизи* се среща през XVIII—XIX в. в някои ръкописи като Неделните поучения с гръцко писмо и др., в които формата *тоизи* е навярно само книжовна[1] (вж. § 12) *кату чӱ̀ тòизи мòмак тàизи дӱ̀ма, утѝди си* (Нед. поуч. стр. 40); *усàден да бàди тòизи, дѐту гадѐ чӱ̀с трӱ̀д* (п. т.); *припѐрали каквòту и тòизи бѐдни Лàзар* (Нед. поуч. стр. 50)[2]. Местоимение *тоизи* употребяват и мнозина възрожденски писатели, като Берон, Найден Геров, Елена Мутева, П. Р. Славейков и др. Срв. *На тойзи свѣтъ най-голѣмо добро на человѣка е здравието.*[3]

§ 12. Един от въпросите, които дамаскините осветляват, е замяната на *тоизи* с *този*. Най-малко примери за такава замяна има в преписите на словата от първата дамаскинова редакция. В Протопопинския, Пловдивския, Троянския дамаскин и ръкопис № 721 не е отбелязан нито един случай с *този*. Интересни са два примера от словото за св. Николай, които намираме в Копривщенския дамаскин: *и тò з и час у он'зы бура* (*101*); в Прот. и Пловд. *т о и з и*, Тр. *т ò а*. В останалите преписи пасажът липсва; *кòи è тò з ы Никòлае дето го казӱ̀вате* (*305*); в Прот., Пловд., Слив., Любл., Трев., Дрян. *т о и з и*; № 714 *т о ı а*; Свищ. *тò з и*. Ако тия форми в Копривщенския дамаскин не са преписани от ръкопис, с който не сме имали възможност да сравним, трябва да се направи любопитният извод, че за Копривщенския говор през XVII в. е била свойствена формата *този* и че следователно на демонстративната система в говора е била присъща частица *-зи*. Известно е, че днес в Копривщенския говор, както и в Панагюрския и Пирдопския, системата е *тоа, таа, това, тиа*. В такъв случай трябва да се допусне, че сегашната показателна система в тоя източен говор е дошла в по-късно време от съседни западни говори и е изместила старата система, характерна за източните говори. Теоретически това е възможно, като се има пред вид голямата лабилност и подвижност, характерни за природата на показателните местоимения, още повече, че, както ще видим по-нататък,

---

[1] До сравнително късно време *тоизи* се пази в показателната система на котелския говор. К. П е т р о в е отбелязал през 1911 г. (Принос към говора на град Котел, ИССф, т. III, стр. 195—222) форми *тойзи* и *уноӥзи* наред с *тос*. При събирането на материал за Бълг. лингвистичен атлас през 1959 г. в Котел са записани само форми *тос, онзи*.

[2] В Неделника на Софроний на тия случаи отговаря форма *тои*.

[3] П. Б е р о н, Рибен буквар, 1824 г.; София, 1939, стр. 128.

йма̀ и други факти (вж. § 22), които навеждат къ̀м такова предпо̀ложе́ние. Интересно е, че копривщенският преписвач, който на много места в преписа вмъква черти от своя говор (*каща, мака* и пр.), нито веднъж не заменя форми с частица *-зи* с форми, които сега са характерни за копривщенския говор. Редките случаи с *тоıа* вм. *тоизи* в дамаскина срещаме в останалите преписи на същата редакция и те трябва да бъдат тълкувани като рядка особеност в езика на самия новобългарски архетип, напр.:

Копр. *144* (Пр. Пл. Тр.) *и тоıа час паде долу*; в Любл. редакция друг текст; в архаичната редакция внезапу.

Копр. *378* (Пр. Пл. Сл. № 714 Тр.) *и тòıа час излѣзе из*' *морето пла̀мень вѐликь*; В Любл. редакция друг текст; в архаичната редакция и се пла̀мень ѕвло велнкь въздвнже се.

В първоначалния текст на Люблянската дамаскинова редакция се е срещала по всяка вероятност форма *тоизи* за м. р. ед. ч. Аргиров не е отбелязал нито един случай с *този* в изследването си върху езика на Люблянския дамаскин[1]. При внимателно прочитане на ръкописа се откри само един такъв пример: *и угддѐн*' *бы то̀йзи згво̀р*' *на сйч*'*ките лю̀дїе. и рѐкоха амѝнь ца̀ру да бъде що си рѐкль у дво̀брь час. защо̀ на̀шите бо̀гове откры̀ха тѐбе то̀зи згво̀рь* (Любл. дамаскин, стр. 520, л. 63а). В това отношение Люблянският дамаскин е най-близък до Протополинската дамаскинова редакция. В останалите преписи от неговия кръг формата *този* е по-честа. В словото за св. Николай са отбелязани 3 примера в Тревненския и 4 в Дряновския Б дамаскин.

Копр. *234* (Пр., Пл., Любл.) *ни у то̀изи град*; Тр. *то̀а*; Тревн., Дрян. Б: *тозн*

Копр. *228* (Пр., Пл.) *раз*'*бра се тоıа час по̀ сйч*'*кы град*'; Тр. *то̀а*; Любл. *в то̀изи час*; Тревн., Свищ., Дрян Б *тозн*

Копр. *151* (Пр., Пл., Любл., Тревн.) *и дръжа̀ше православна вѣра̀ то̀изи нечьстивыи а̀рїа*; Тр. *тоа*; Свищ., Дрян. Б *тозн*

Копр. *51* (Пр., Пл., Любл. № 721) *оу то̀изи град*; Тр. *то̀а*; Тревн., Свищ., Дрян. Б *тозн.*

Формата *този* е почти редовна (рядко се срещат примери с *тоизи*) в Беленския дамаскин, а също така и в две слова от Сливенския дамаскин — за архангел Михаил и за Симеон стълпник, напр.: *та рече оному̀зи воево̀ду тозн щото дръжѝшь та е червеи смра̀день* (Сливенски дам., л. 134 а). Както вече се спомена, за говора, отразен в Свищовския дамаскин, характерна форма за м. р. ед. ч. е била формата *този*. Срв.

Копр. *42* (Пр., Пл. № 721) *и у то̀изы дн̄ь когато мыслѣше он*'*зы чл̄кь да сто̀ры това̀*; Тр. *то̀а*; Свищ. (стр. *242*) *и в*' *то̀зи дѐнъ, когѣто мы̀слѣши та̀зи ра̀бота днѐзи чловѣкъ да ствòри.*

То̀зи се среща в Свищовския дамаскин редовно в случаите, в които паметникът е различен текстуално от останалите новобългарски редакции, напр.: *достòйнъ ѐти да бъ̀ди владика на то̀зи гра̀д*' *Па̀тара* (стр. 246).

---

[1] Ст. Аргиров, Люблянският български ръкопис от XVII век, СбНУ, XVI—XVII, 1. 278 стр.

Изглежда през XVII и XVIII в. формите *тоизи* и *този* са били присъщи на различни диалектни области, като разпространението на *тоизи* по паметниците сочи към балканските говори, а *този* показва крайдунавски, може би повече мизийски произход. В паметници, които отразяват тревненски или дряновски говор от края от XVII или началото на XVIII в. формата *тоизи* отстъпва на *този* поради вътрешен развой на формата или поради междудиалектни взаимодействия. В такъв случай възниква въпросът дали формата *този* произлиза от *тоизи* или е старинна диалектна черта. Без опит за обясняване на произхода на *този* трябва да спомена, че във Влахобългарските грамоти се среща форма *тъзи* за м. р. ед. ч., която е в същност най-архаичната форма за м. р. с частица *-зи*, зарегистрирана в езиковите исторически паметници. *И кого ослободи Іоанъш, тъзи да ест волън пойти* (грамота XXXVIII); *да дасте тѫзи добиток* (Грамота L). Формата е важна, защото може да се допусне пряк развой *тъзи-този* под влияние на косвените падежи в някои български говори. Ако се съди по примерите в Свищовския дамаскин, такъв говор е могъл да бъде Свищовският, но Чергедските молитви, отразяващи поранен етап от развитието на тоя говор, не дават достатъчно доказателства за такъв произход на формата *този* в Свищовско. В тях се среща най-често почти генерализираната форма за м. р. *сиензика*, напр. *нине фаф сиензика час* (29,7). Макар и рядко, в Чергедските молитви се среща форма *тонзи* (*Блажен е тонзи, фто са буи от бога* — 11,1), която би могла да бъде получена както от *този*, така и от *тойзи* под влияние на *онзи*, местоимение, което е засвидетелствувано в Чергедските молитви, напр.: *тогова душа ще живе на онзи сеат* (19,3).

В редица паметници от XVIII—XIX в. наред с „книжовната" форма *тоизи* се среща и форма *тосъ*, което по всяка вероятност бележи експанзия на *тоз*(*и*) в тоя период от развоя на североизточните говори, срв.: *ачй и тòзи болѐрин тòс такѝм дỳмал сас грѝжиа голѝма* (Неделните поучения, стр. 59); *тосъ час* (края на Аргировия ръкопис); *тòсъ час са сабраха г. еврей* (Котленско сборниче, л. 4а) и др.

Колкото се отнася до формата *онзи*, то тя не представя никакво диалектно разнообразие и развой в ранния новобългарски период.

§ 13. Показателно местоимение за м. р. ед. ч. с морфема *на* (*тона, она*) намираме предимно в такива ръкописи от XVII в XVIII в., които произлизат от западнобългарски книжовни центрове. Това са на първо място съчиненията на Йосиф Брадати и техните преписи и Ломският сборник на поп Пунчо от с. Мокреш. Напр.: *дльжни есте васѐгда да бл̄годаримь бц̄у наипаче ва тона дн̄ь* (Янкулов сборник, стр. 346); *и тогѝва она цѝрь като чу таквива думи от Козму и от Дамиана како се злѐ расрьди* (Поп Пунчов сборник, л. 7б); *защо кòи оскрьби тогова стрѝнаго чл̄века мене оскрьбуеть защо е тона чл̄векь пр̄рокь* (Поп Пунчов сб., л. 315).

Източнобългарските дамаскинови редакции също не са единни в своите преписи при употребата на показателните местоимения. Троянският дамаскин от XVII в. е по всяка вероятност първият паметник, в който последователно се среща демонстративна система *тоя, тая, това; оня, оная, онова.* Ръкописът е близък текстуално и правописно до предполагаемия първоначален новобългарски текст, но в езиково отношение кни-

жовникът е проявил рядка за времето самостоятелност[1]. Вижда се, че напълно съзнателно системата *тоизи, тази* и пр., която намираме в останалите дамаскини от същия кръг, е заменена в Троянския дамаскин със система *тоя, тая, това, тиа, тогова, томува, такъв, таквъва, таквова, таквива, толкова, тогива*. По отношение на формите *тоя* (*оня*) и *тоизи* (*онзи*) в Троянския дамаскин намираме следното разпределение. От всичко 80 случая, в които е употребено показателно местоимение за м. р. ед. ч. в словото за св. Николай, в 63 случая то е с частица ѧ и в 17 случая със *-зи*, като от тия 17 случая само 3 са с *тоизи*, а останалите — *с онзи*, обикновено в изкуствени конструкции от типа, които Л. Милетич нарича „предпоставен член" (вж. § 9). Съотношението на формите е следното:

тоѧ (тоа)	44	тоизи	3
оня	19	онзи	14
	63		17

По-характерни за Троянския дамаскин са формите без йотация (*тоа*). В словото за св. Николай примерите с *тоа* са 27, а с *тоя* — 17, като, общо взето, повече примери с *тоі-а* се срещат в началото на словото, а с *тоа* — в средата и края, където разказът е отвлякъл преписвача от вниманието му върху формите.

Освен в Троянския дамаскин местоимение *тоя* се среща в още два дамаскина от тоя кръг — в словото за Рождество Христово в Сливенския дамаскин, което съдържа западнобългарски диалектни черти и в ръкопис № 714 от ДБКМ. Ръкописът е намерен в Кичевско. Отразява западен говор и е по-свободен от норми в сравнение с първите новобългарски дамаскини. С изключение на 4 случая, в които намираме форма *оньзи* (2), *онзи* (2), преписвачът употребява характерните за своя диалект форми *тоя* и *оня*.

Копр. *305 Кòи е тòзы Никòлае, дето го казýвате*; Пр., Пл., Сл., Любл., Тревн., Дрян. Б *тоизи*; № 714 *тоя*

В пасажите, които отсъствуват в останалите преписи и може би са дело на самия преписвач, срещаме винаги *тоя*, *оня*, напр.: *защо е тогива било оу тоя градь адет кои чл̄векь има дьцерì та куги ги дадть за мужа а онѝ да ѝмь давать пò трѝ жельтѝци прикѣа* (л. 112б).

§ 14. Форми с преглас ꙗ/*е* — *тое, тае, оне, онае* са типични за дамаскините от пазарджишката книжовна школа от XVIII в. Такъв преглас е присъщ на пазарджишкия говор и е намерил отражение в ръкописи като Върбановия дамаскин (ръкопис № 435 от ДБКМ), Парашкевовия дамаскин (рък. № 345 от ДБКМ и ръкопис № 117 от ПНБ, напр.: *дали еле рука нефела или еле перо нехела защо доиде мушица напи ми словце а ѧ е ударих по крилце. она рече олеле маичце неродила ма на тоѧ свѧтъ ни оне* (рък. № 435, л. 33б).

Както вече се спомена, в пазарджишките дамаскини се срещат както формите *тое, оне*, така и форми *тоизи, онзи*, като последните се обясняват с влиянието на североизточната дамаскинска книжнина. Сравнително най-свободен от това влияние по отношение на показателните местоимения е рък. № 117 от ПНБ, срв.: *и повелѐ цр̄ь мòи бащà та мѐтаха*

[1] Б. В., пос. съч., стр. 413; Л. Милетич, Копр. дам. XVI.

чѡпь да дава сѣки чл҃къ чѣдо своѣ змеѭтѡму корбанъ. и сега в тоѣ дѣнъ доиде редъ и до бащѧ ми (св. Георги, стр. 572); ... *на слѧвны градъ Тр҃новъ. И поидѣ ѡне влдкѧ тѧмо и стѡри сѝч'ко почестнѡ* (св. Петка Търновска, стр. 172); *узѝмаше ѡне кѡшь сась турѧ на главѧта си и слѣзи му течѧха из' очѝте* (Дмитрий Мироточивий, стр. 198).

§ 15. Формата *тоя* е по-честа в ръкописите от XVIII—XIX в., отколкото в ръкописите от XVII в. С влиянието на западнобългарските книжовни центрове в източнобългарската книжнина се разпространяват писмено редица западнобългарски езикови особености, между които и местоимението *тоя*. Изглежда това влияние на западнобългарската книжнина е било сравнително най-силно в Търновско, където манастирите са поддържали тясна връзка с Рилския манастир. Най-ярък пример за западно влияние в ръкопис, произлизащ от източнобългарска област, е Аргировият ръкопис от XVII в. В паметника е редовна формата *тоя* и едва в края на ръкописа намираме очакваното *тосъ*, което е било по всяка вероятност характерно за говора на преписвача.

Форми за ж. р. ед. ч.

§ 16. В новобългарските дамаскини от XVII и XVIII в. се срещат следните форми на показателното местоимение за ж. р. ед. ч.: *тѧзи, тѣзи; онѧзи, онѣзи; тѧя (тѧе), тѣя; онѧя (онѧе), онѣя*. Най-разпространени са формите *тѧзи, тѣзи*. Срещат се както в словата от първите две новобългарски дамаскинови редакции на Съкровището, така също в Беленската и Свищовската и, макар по-рядко, в дамаскините, произлизащи от Пазарджишката школа.

Показателното местоимение за ж. р., разширено с частица *-зи*, се среща за първи път в Троянската повест (*сиази*). Според К. Мѝрчев[1] под влияние на формата *сиа* се е образувала формата *тиа*, от която се образува показателно местоимение *тиази: оти азь не щж оставит тіазн работа* (влахобълг. грамота, LXVI); *аще кто имат нѣщо длъжно въ човѣка от тіжзи землж, а он да си наидет тогози человѣка, що му е длъжен* (XVIII). От тая форма няма следа в новобългарските дамаскини.

От различните преписи на дамаскиновия текст от първата новобългарска редакция може да се заключи със сигурност, че в оригиналния пръв новобългарски текст (имаме пред вид словата за св. Николай и св. Петка) морфемата в именителната форма на имената от ж. р. е *-а*, а на косвените падежни форми — *-ѣ* (*водѧ, водѣ*). При показателните местоимения от ж. р. това правило намира последователен израз, напр.:

Что ѐ тазы работа; Копр. *217* (Пр., Пл. № 721, Любл.).

И прѣста тазы бура оу тѡа час; Копр. *380* (Пр., Пл., Сл.).

И оназы жена вѣр'на бѣше и рече му; Копр. *396* (Пр., Пл., Сл. № 721, Тревн., Др. б).

И рече им онѧзы сирѡта жена; Копр. *368* (Пр., Пл., Сл.).

---

[1] Ист. грам., стр. 164—165.

И не потай му (се) мисльта амы доидѐ тàзы дýма и въ ушѝ стмý Никóлу; Копр. *44* (Пр., Пл. № 721).

Но:

Въз'мѣте тѣзы маслѣнúца; Копр. *369* (Пр., Пл.).

Послушаха корабныците тѣзы дума; Копр. *185* (Пр., Пл.).

И със тѣзы дума събуди се црь; Копр. *282* (Пр., Пл., Любл., Тревн., Др. б).

Да нѐ поглѐднешь на тѣзи неправ'дъ; Пр. *279* (Пл.).

И у тѣзы нóщь; Копр. *166* (Пр., Пл. № 721, Любл., Др. б).

За тѣзы работà; Копр.; *165* (Пр., Пл. № 721, Любл., Тревн.).

Най-последователно верни на оригинала в това отношение са Протопопинският и Пловдивският дамаскин. От различни откъси на Тихонравовия дамаскин, които са ми били достъпни, се вижда, че и в него това функционално разпределение на формите е отразено до голяма степен последователно. Тая система е нарушена на различни места в Копривщенския и Сливенския дамаскин, напр.:

Недѐй се остàви да нѐ поглѐднешь на тàзы неправ'да; Копр. *279* (Сл.) вм. *тѣзи* (Пр., Пл., Сл., Любл., Тревн., Др. б, Св.).

Да имь кажѐ онàзи гор'ка дума; Копр. *266* (Сл.) вм. *онѣзи* (Пр., Пл.).

И фьрлúы онàзи крьпа със' жл'тúците; Копр. *46* (вм. *онѣзи* Пр., Пл.).

Тàзы маслѣница що оузѐх'те от онàзы сирота жена утрѣ да го тýрите оу морѐто; Копр. *375*.

При последния пример *тази* вм. *тъзи* е обща и за Пр., Пл., Сл., а формата *онази* се среща само в Копривщенския дамаскин вм. *онъзи* в Пр. и Пл. Непосредствено след това, сякаш за да поправи грешката си, Копривщенският преписвач е написал: *защо онàзы жена бѣ сущѝ дѝàволь* вм. *онàзи* (Пр., Пл., Сл.).

Може да се предполага, че в копривщенския говор е липсвала дистрибуцията на формите, която е била характерна за езика на новобългарския архетип. Била е генерализирана формата *тази*.

Въз основа на отклоненията, които се срещат в Сливенския дамаскин, писан вероятно в Трявна в края на XVII или началото на XVIII в., трябва да се направи изводът, че в тоя балкански край към края на XVII в. е била генерализирана старата именителна форма за ж. р. ед. ч. Ето някои примери, с които Сливенският дамаскин прави изключение от останалите паметници:

Копр. *282* (Пр., Пл.) *И със тѣзы дума събýди се црь*; Сл. — *тàзи*.
Копр. *253* (Пл. Пр.) *На тàзы почесть*; Сл. — *тàзи*.

Копр. *281* (Пр., Пл.) *Въ он'зы нощь на съмнуване iавѝ се стии Никóлае*; Сл. — *онàзи*.

Копр. *291* (Пр., Пл.) *И не могох'ме да спѝмь прѣз т'зы нóщь*; Сл. — *тàзи*.
Копр. *369* (Пр., Пл.) *Въз'мѣте тѣзы маслѣнúца*; Сл. — *тàзи*
Копр. *300* (Пр., Пл.) *Прѣз' тѣзи нощь*; Сл. — *тàзи*.

В някои слова като Архангел Михаил и Въведение Богородично формата *тази* в Сливенския дамаскин е почти редовна, напр.: *по тàзи земл*ѧ, л. 50а; *от тàзи гатанка*, л. 70а.

Във втората новобългарска редакция не намираме това строго разграничаване във функциите на двете форми. В половината от случаите, в които примерите от всички преписи на тая редакция съвпадат, вместо косвената падежна форма *тъзи* намираме *тази*, напр.:

Любл. 69 (Др. б) *Сѣкоги ѝмаше тàзи мѝсль*; Копр. (Пр., Пл. № 721) *тьзи мьсль имаше си.*

Любл. 266 (Тревн., Др. б) *Да имь каже гòр'каа онàзи дýма*; Пр. (Пл.) *онѣзи гòр'ка дýма.*

Любл. 279 (Тревн., Др. б) *Недѣи потьп'ка тàзи неправда*; Пр. (Пл.) *недѣи се остàви да не поглѐднешь на тѣзи непрàв'дъ.*

Такива отклонения (употреба на форма *тази, онази* вм. *тъзи, онъзи*) се срещат в словата от II новобългарска редакция, особено в случаите, когато текстът на тия дамаскини е самостоятелен и не може да се търси пряко влияние на I новобългарска редакция.

Любл. стр. 546 (Др. б) *и пòвнимъ онàзи добринà, дѐто стòри.*

В словото за св. Георги (което не се среща в I новобългарска редакция) такива форми са почти редовни, напр.: *и като видѣха онàзи гòзба*; (Любл. стр. 528, л. 71б, Тревн., Др. б).

Отделните преписи от II новобългарска редакция не са обаче еднакви в това отношение. Най-несъмнени са изключенията, които правят в посока *тази, онази* двата Дряновски дамаскина, напр.:

Любл. 165 (Тревн., Копр., Пр., Пл. № 721 (*За тьзи работа*; Др. б — *за тазѝ работа.*

Любл. 243 (Тревн.) *За тьзи работа*; Др. а, Др. б — *тази.*

По-трудно е да се установи системата в говорите на другите двама преписвачи — на Люблянския и на Тревненския дамаскин. Двата дамаскина са по-близки до I новобългарска редакция в сравнение с Дряновските дамаскини и затова е трудно да се разбере дали някои примери с *тъзи, онъзи* в тях са влияние на I новобългарска редакция или отразяват жива говорна черта, напр.:

За онѣзи рàбота (Любл. 276[1]); *онази* — (Др. б).

За онѣзи рàбота (Любл. 230[1]); *онази* — (Др. б Тревн.).

*Да омирѧ̀ть онѣзи земл*ѧ; (Любл. стр. 240); (Др. б, Тревн.) — *онази.*

Трудността при установяването на характерното за различните дамаскини от II новобългарска редакция идва преди всичко от това, че преписите са малко и ако даден пасаж липсва в някои от сборниците, става невъзможно да се съди за общото между преписите, за вероятния текст на оригинала, напр. Тревн.: *Тѣзи пшенѝца гдѐ щишь да ѧ отвизѐшь*; Любл. 177а — *тази.* В такъв случай не може да се направи извод за характерното в езика нито на единия, нито на другия дамаскин.

Особено проличава тая трудност при Тревненския дамаскин. Ако се съди по еднаквия почерк и облик на Сливенския и Тревненския дамаскин,

трябва да се направи извод, че двата дамаскина са писани от едно и също лице — даскал Стоян от Трявна, или най-малкото от две лица, които произлизат от едно книжовно средище и работят едновременно. Действително съществува прилика в езика на двата паметника (вж. § 47), но тя е по-малка, отколкото би могло да се очаква, вероятно поради факта, че двата дамаскина съдържат два различни текста на Съкровището, преписани от различни източници. Както в Сливенския, така и в Тревненския дамаскин се срещат отклонения *тази, онази* в случаи, когато в останалите преписи намираме *тъзи, онъзи*, напр.: Пр. *166* (Пл., Копр., Любл., Др. б) *Вь тѣ̀зи нѫ̀щь*; Тревн. — *тѧ̀зи*. Същият пример по същия начин намираме и в *181*). Повече са обаче случаите, в които Тревненският дамаскин прави отклонение от останалите преписи на същия текст, като представя косвени падежни форми *тъзи, онъзи*.

Тревн. *155 Зарадѝ тѣ̀зи работа*; Любл. — *тѧ̀зи*, Др. б — *затѝ* (очевидна грешка).

Тревн. *177 В тѣ̀зи нѫ̀щь*; Любл. Др. б — *тѧ̀зи*, Копр. (Пр.) — *тѣзы*.

Тревн. *182 Тѣ̀зи пшенѝца завезѣ̀те*; Любл., Др. б — *тѧ̀зи*, Копр. (Пр., Пл.) *пшенѝцу сѝю да отвезѐте*.

Тревн. *41*[1] *Да сто̀ри тѣ̀зи ра̀бота*; Любл., Др. б — *тѧ̀зи*.

Такива примери се срещат и в словото за св. Георги. Общо взето обаче може да се каже, че паметниците от XVII и XVIII в., които отразяват източнобългарски говори (в които днес широко разпространената форма за ж. р. ед. ч. е формата *тъзи*), отразяват състояние, различно от съвременното — за ж. р. се срещат формите *тази* и *тъзи*, като двете форми са функционално разпределени или пък се среща разширена употреба във всички позиции на формата *тази*. Примерите от Свищовския дамаскин потвърждават това предположение. По настоящем в свищовския говор е генерализирана формата *тъс*. В Свищовския дамаскин от XVIII в. обаче се наблюдава тенденция да бъде обобщена формата *тази*. В 60 % от случаите, в които се очаква като косвена падежна форма *тъзи* в Свищовския дамаскин намираме *тази*, а в 40 % — *тъзи*. Като се има пред вид влиянието, което имат първите новобългарски редакции върху текста на Свищовския дамаскин, превесът на случаите, в които дистрибуцията *тази/тъзи* е нарушена, се увеличава. Когато Свищовският дамаскин се различава текстуално от първата новобългарска редакция, формата *тази* е много по-честа и се среща почти редовно във всички позиции. Например: *у тѧ̀зи гемѝя* (стр. 244 *89*[1]); *защо̀ се бѣ̀ха куртулѝсали от онѧ̀зи бѣдѣ̀* (стр. 244 *94*[1]). Останалите източнобългарски паметници показват също така стесняване на употребата на формата *тъзи* и разширяване на *тази*. Такива напр. са Беленският дамаскин и ръкопис № 133 от ЦМ. В Катехизиса, публикуван от Аргиров, употребата на *тази* и *тайзи* е редовна, напр.: *От онѧ̀йзи слáва* (стр. 194, л. 20 б); *Не упѧ̀зи онѧ̀зи зàповедь* (стр. 199, л. 36 б); *Оу тѧ̀йзи хората̀* (стр. 192, л. 15 б).

Това разширяване на формата *тази* продължава и през XIX в. У нашите възрожденци от балканските области тя е редовната форма

(наред с *тая*), напр.: ... *ще рекжтъ, защо да ни гудя и поучения за православната наша вѣра въ тази книжка*[1].

Трябва да се предполага, че в някои говори едновременно с разширяването на формата *тази* е ставало и смесването на функциите на формите *тази* и *тъзи*. Твърде скоро, а може би почти едновременно започва разширението на формата *тъзи* (*тъс*). Първият случай с генерализирана форма *тъзи*, употребена като определение на подлог, срещаме в Тревненския дамаскин от края на XVII в. *Кол'кото е врѣдна тъзи гозба* (в разказа за сфунгатото в словото за св. Георги). На това място в Люблянския, Свищовския, Дряновския Б дамаскин и в ръкопис № 117 от Пловдивската нар. библиотека се среща форма *тази*. Както видяхме, обаче генерализирането на формата *тъзи* не става пряко и непосредствено в източните говори. Независимо от влиянията, които Сливенският дамаскин и ръкописите от втората новобългарска редакция търпят от други преписи, несъмнено е, че в един значителен брой източни говори през XVII и XVIII в. процесът на генерализирането на формата *тъзи* е протекъл по-сложно, отколкото би могло да се предполага на пръв поглед.

Имен. форма	*Косв. пад. форма*
I. тази	тъзи
II. тази	тъзи, тази
III. тази, тъзи	тъзи, тази

И ако се съди по днешното състояние в североизточните говори, последният стадий е:

IV. тъзи	тъзи

Първата крачка към генерализирането на формата *тъзи* е изчезването на различието във функциите на *тази* и *тъзи*, като през първия стадий на процеса се разширява формата *тази*, а през втория — *тъзи*. Следователно в периода, когато *тъзи* се генерализира, тя се генерализира не като косвена падежна форма и не като винителна форма, а като една от дублетните форми *тази* и *тъзи*, които имат в това време едни и същи синтактични функции.

Тъзи (*тъс*) в известен период от време се възприема като форма със засилена показателност и нейната употреба се разширява. Това разширение е започнало вътре в отделни говори, а после е обхващало териториално съседни диалекти. Днес едно голямо пространство от Североизточна и Югоизточна България познава само формата *тъс*. С това книжовният език се различава от диалектите, които са влезли в неговата основа, и причините за тая разлика трябва да се търсят между другото и в това временно разширяване на формата *тази*, с което той е свързан от времето на своето възникване.

Интересно е, че показателните местоимения *тази, тъзи* и имената за ж. р. (*вода, водѣ*) нямат еднаква съдба. Понякога две различни форми се срещат свързани заедно, напр.: *от онàзи бѣдѣ*; (Свищ. дам., стр. 244). Развоят на имената от ж. р. и отношението им с показателното местоимение за ж. р. представлява голям интерес и може да бъде предмет на

[1] П. Берон, Рибен буквар, Пловдив, 1936, стр. 15.

самостоятелно изследване. Несъмнено е например, че в днешните източни говори местоимението *тъс* е по-разпространено в сравнение с имената от типа *удъ*. Срещат се доста говори, които имат в системата си *удà, гурà*, но *тъс, унъс*. Така е например в Новозагорско (Крива круша, Омарчево и др.), Сливенско (Желью войвода, Калояново, Тополчане, Камен, Блатец и др.), Котленско (Жеравна, Градец, Катуница, Медвен), Карнобатско (Прилеп) и мн. др.

§ 17. В няколко новобългарски ръкописа (Аргировия ръкопис, Неделните поучения с гръцко писмо и рядко в Дряновските дамаскини и Свищовския дамаскин) се срещат форми *тайзи, онайзи*, напр.:

Оу тàйзи хоратà; (Аргиров. ръкопис, стр. 192, л. 15б);

Чйни ми сѧ отъ еюнàшка тàизи рàбота (Свищ. дам., стр. 275);

За тàизи злàѧ и беззакòннаѧ рàбота (Нед. поуч., стр. 48);

Любòвна і тàизи рàбота (Нед. поуч., стр. 43); и др.

Възможно е да се предположи, че такава форма е съществувала наред с *тази, тъзи* (*тас, тъс*), създадена по аналогия на *тойзи* (срв. с формите *сойзи, сайзи* в Девинско). По-склонна съм обаче да предполагам, че тя е била създадена изкуствено под влияние на „книжовната" форма *тойзи*, която за XVIII в. е била вече до голяма степен чужда на говорите.

§ 18. Много малко данни има в паметниците за промяната *тази — тас; тъзи — тъс*. В това отношение паметниците са консервативни до самото начало на XIX в., въпреки че форма *тасъ* се среща още в приписка от XVII в.: „Да се знае кога бешѣ *тасъ* книга 8 Петра та беше чума в Панагюрища" (ръкопис № 433 от ДБКМ, л. 134 б).[1]

§ 19. В новобългарските паметници от XVII и XVIII в., произлизащи от западнобългарски области, се среща местоимение *тая* за ж. р. ед. ч. Тая форма е засвидетелствувана за първи път в грамота от XV в.: *Тако ви молим ѧко моом братѧм, учините ми таѧ службу* (LXXVII).

Формата *тая* е редовна в сборниците от превода на Йосиф Брадати и в поп Пунчовия сборник, напр.: *Да мимоидеть таѧ чаша от мене* (Янкулов сб., л. 611); *Ради таѧ речь* (Янк. сб., л. 422 б); *Въ таѧ градина* (Янк. сб., л. 191); *Чудна есть и таѧ недела* (Янк. сб., л. 81 б); *Придеть и нощь онаѧ страшна нощь ради грѣшнимь* (Янк. сб., л. 409); *Да играѭть покраи онàѧ цр҃ква* (поп Пунчов сб., Слово за св. Георги, л. 253 а); *У тàѧ махала, каде беше цр҃кватà* (поп Пунчов сб., Слово за св. Георги, л. 253 а); *Таѧ блж҃енаѧ Тайсíа млàда девица бѣше* (поп Пунчов сб., л. 185а).

В Аргировия ръкопис източната форма с частица *-зи* очевидно се избягва и се употребява западната форма *таѧ*, вероятно като идеща от по-авторитетни книжовни центрове. Ето някои примери от тоя източнобългарски ръкопис: *Тàа хоратà каже в прàзни хоратѝ да са не поменува* (стр. 191, л. 12 б); *Ако та одàри нѣкой от еднàта страна, обарни му и онàа* (стр. 195, л. 25 а). Формата *таѧ* се среща и в други ръкописи, произлизащи от източнобългарски краища. В ръкопис

[1] Вж. Б. Цонев, Опис..., т. I, стр. 447—448.

№ 3 (инв.) от ДБКМ, съдържащ Деянията на апостолите, формата *таа* е редовна. Ръкописът е писал в Търново „Йоан от Сохин долъ".

Чрез влиянието на западнобългарските книжовни центрове се разпространява формата *таѩ*, а чрез разпространението на източнобългарските дамаскинови редакции — формата *тази* (*тъзи*). В книжнината, която е различна тематично от дамаскиновите сборници, се среща обикновено формата *тая*, а в сборниците с дамаскинови и други разкази, писани в източни краища — *тази* (*тъзи*). У Софроний се срещат и двете влияния. В неговия препис на Паисиевата история се среща както *таа*, така и *тази, тас*, а в Котленския дамаскин, преписан от Софроний, е редовна източнобългарска форма на местоимението.

Формите *тази* (*тъзи*) са редовни в Протопопинския, Тихонравовия, Копривщенския, Пловдивския, Сливенския, Люблянския, Тревненския, Дряновски А, Дряновски Б, Котленски, Свищовски, Беленски дамаскин, ръкопис № 133 от Църк. музей, ръкопис № 721 от ДБКМ и други новобългарски паметници. Изключение правят два дамаскина от първата новобългарска редакция — Троянският и ръкопис № 714. И в двата ръкописа формите с частица *-зи* се заменят почти редовно с форми *-ѩ*. В Троянския дамаскин от всичко 35 случая, в които се среща показателно местоимение за ж. р. в словото за св. Николай, в 33 случая формите със *-зи* от оригинала са заменени с *-ѩ* форми, а само в два случая преписвачът е останал верен на извода. Любопитен е фактът, че и в двата тия случая формата *онъзи* от оригинала е заменена с форма *онази*. Тъй като дори формите със *-зи*, които се срещат в това слово на Троянския дамаскин, са различни от формите в оригинала, може да се каже, че нито в един от тия случаи формата на показателното местоимение за ж. р. не съвпада с формите от първоначалния текст на първата дамаскинова новобългарска редакция.

В Троянския дамаскин се срещат две различни показателни форми за ж. р., за които може да се предполага, че са били характерни за говора на преписвача *таѩ* и *тъѩ*. В ръкописа функциите на двете форми са ясно разграничени, като формата *тъѩ* е косвената падежна форма, а *таѩ* — именителната, напр.:

Копр. *373* (Пр., Пл., Сл.) *Не знаѩху че е дѩволъ тази женà*; Тр. — *таѩ*.

Копр. *368* (Пр., Пл., Сл.) *И рече им онàзы сирòта жена*; Тр. — *онàѩ*, но:

Копр. *389* (Пр., Пл.) *Като чюше от нѥго тъзы дума*; Тр. — *тъѩ*.

Копр. *374* (Пр., Пл., Сл.) *И у тъзы нòщь*; Тр. — *тъа*.

Копр. *94* (Пр., Пл.) *Давнò бише се из'бàвиле от тъзы бѣда*; Тр. — *тъѩ*.

Копр. *185* (Пр., Пл.) *Послȕшаху корàбныците тъзы дума*; Тр. — *тъа*.

Вероятно е формите *тъѩ, онъѩ* да са били живи в говора, който е отразен в Троянския дамаскин. Тия форми и днес се срещат в някои български диалекти, напр. в с. Енина, Казанлъшко. Едва ли обаче Троян-

ският дамаскин е свързан с такъв говор, в сегашното състояние на който се срещат тия форми. Може да се предполага, че Троянският дамаскин отразява в това отношение старо състояние на някой западен говор близо до ятовата граница, в който тия форми са били все още живи през XVII в., но вече се е била появила тенденцията за генерализиране на формата *таѩ*. Няколко случая в Троянския дамаскин свидетелствуват за такава тенденция:

Копр. *191* (Пр., Пл. № 721) *Въ о н'з ы вѣлика Фригїа*; Тр. — *о н а̀ ѩ*.

Копр. *98* (Пр., Пл.) *И прѣс тѣ̀з ы нд̀щь ѩвѝ му се а̀ггль*; Тр. — *Оу т а̀ ѩ нд̀щь*.

Копр. *74* (Пр., Пл. № 721) *т ѣ̀з ы мы̀сль* Тр. — *т а̀ ѩ мысль*.

Във формите за ж. р. на показателното местоимение се среща една фонетична особеност, отразена в Троянския дамаскин, която доказва, че формата *тъѩ* е била жива косвена падежна форма в някои говори. Както видяхме, в Троянския дамаскин често липсва йотация на *а* след задна гласна. При формите за ж. р. това явление е доста често. Трябва да се отбележи обаче, че докато в *таѩ* йотацията е редовно явление, във формата *тъѩ* отсъствието на *й* е доста често. Така във всички примери при *таѩ*, *онаѩ* второто *а* е йотувано, а в 11 от всичко 21 случая с *тъѩ* в Словото за св. Николай формата се среща без йотация на *ъ*. Вероятно събирането на две широки гласни (*а*) в *таѩ* прави необходима йотацията за избягване на зева, който се оказва по-малък при събирането на тясна и широка гласна (*ъ* и *а*) в *тъа*.

Ръкопис № 714 отразява западен говор, в системата на който се среща демонстративна частица *-ѩ* и в който единствена форма на показателно местоимение за ж. р. е *таѩ*, *онаѩ*. Паметникът е по-късен от Троянския дамаскин, но твърде трудно е да се открие дали в него е отразен по-късен стадий на показателното местоимение *таѩ* — *тъѩ*, тъй като, както се вижда от сведенията, които дават влахобългарските грамоти, още в XV в. са съществували говори, в които формата *таѩ* е била генерализирана. Ръкописът в много случаи представя преразказ на случки, разказани от Дамаскин Студит, и в редица текстуално самостоятелни пасажи е свободен от влиянието на източнобългарските изводи, например:

И нас свободи от т а ѩ люта смрьть (л. 127 б 280[1]);

Веке да ме не плаши нощемь като т а ѩ нощь (327[1]);

Само в един случай от словото за св. Николай ръкопис № 714 е близък до характерните за оригинала форми:

Копр. *373* (Пр., Пл., Сл.) *Не знаіаху че е дѩволъ т а з и жена*; № 714 — *о н а з и жена*; Тр. — *т а̀ ѩ*.

Замяната на *тази* с *онази* при запазването на морфологичната особеност — частицата *-зи* — е интересна и вероятно трябва да се тълкува като познаване на езиковите особености на новобългарските дамаскини, идещи от Източна България. Преписвачът обаче разказва и преразказва на своя диалект, без да се старае да бъде верен на източнобългарския оригинал. В това отношение тоя преписвач напомня троянския с тая разлика, че при Троянския дамаскин може да се говори повече за норма и за езикова и правописна правилност.

В пазарджишките дамаскини формите за ж. р. ед. ч. се срещат с очаквания преглас ѣ /*е* (вж. § 14).

И катѡ премѣна сѣнорь фрѣнскы и влѣзе на тѣе странѣ блъгрьскаа (рък. № 117 от ПНБ, Слово за св. Петка, стр. 172);

И поидѣ оу онѣе бѣнѣ гдѣто бѣше сты Димѣтрїе (рък. № 117, Слово за св. Димитър, стр. 190).

Разпространението на формите за ж. р. ед. ч. в новобългарските паметници може да бъде представено схематично по следния начин (табл. 1):

Таблица 1

Яник. сб. Поп Пунч. сб. рък. № 714	Троян. дам.	Новобълг. архетип на дамаск. слова	Копр., Любл., Слив. и др.	Тревн. дам.
тая Пазардж. дам. тае	тая/тъя	тази/тъзи	тази/тъзи, тази	тази, тъзи/тази, тъзи

Форми за ср. р. ед. ч.

§ 20. Най-важната особеност на показателното местоимение за среден род са неговите словообразователни особености, с които то се отличава от останалите членове на демонстративната система (срв. *тоя, тая — това; този, тази — туй*). Може да се предполага, че търсенето на различна от останалите форми усилителна частица е свързано с избягването на омонимия с формата за м. р. ед. ч. (срв. *тѡзи* — ср. р. ед. ч.). Старите форми на показателното местоимение за ср. р. *той, тоıе, тоıа*[1], разширени с форми на анафоричното местоимение, се оказват също тъждествени с формата за м. р., тъй като формата *той* и формата *то* загубват смислоразчленителните си белези, след като *j* от морфемата за м. р. се слива с *j* от следващото *-ја*. В някои западни говори *-иа* се обобщава като демонстративна частица (*тоıа, таıа, тиıа*) и за ср. род бива потърсен друг словообразователен начин. Би могло да се предположи, че частицата *-ва* се настанява сравнително късно в системата, като и днес не обхваща всички западни говори (срв. с формите *той, тоо, тое* и пр., напр.: *та за той ти се такой чини* — Кюстендилско краище).[2 и 3]

Старата форма за среден род в източните говори, която с течение на времето стеснява своята употреба и разпространение, е формата *този*. Среща се в Троянската повест наред със сєзн и онѡзн, напр.: помѣнн тѡзн сгда азь течах своима босама негама . . ., стр. 56; за онѡзн нєзванне, стр. 48; сєзн (в значение на 'сега'): а по том та вьзалъ Ме-

[1] *та их тет узети повищ(е) от тѡ ѣ що ест писано оу книгуву* (грамота № LXXVI).

[2] СбНУ, XXXII, 597.

[3] Особеното място на формата за ср. р. в системата се определя и от функционални причини, вж. Св. Иванчев, За някои форми на показателните местоимения в бълг. език, ИИБЕз, т. VIII, стр. 405; В. Щербаков, О некоторых функциональных особенностях категории среднего рода — Ученые записки Филол. фак-та, Киргизк. гос. ун-та, вып. 8, Вопросы лексики и грамматики русского языка, Фрунзе, 1962; А. И. Молотков, Трудные случаи лексико-граматической характеристики слов *это* и *то* в русском языке; Вопросы грамматики, Сборник статей к 75-летию акад. И. И. Мещанинова, М.—Л., 1960, стр. 345—361.

нелаѳшъ цаѣ, а сѣзѣн сн въ трѣтнѧ постелѧ (57 стр.). Формата *този* е честа и във влахобългарските грамоти: *т о з и ут(ък)мих съ пръгари* (гр. № XIII); *ну о щом възмогу, т о з и щж учинит* (LXIII); *за т о з и съм разумел* (XL) и др.

§ 21. В първата новобългарска редакция се среща като форма за среден род единствено формата *това*. От това време са в същност и първите случаи, в които формата се среща по паметниците. Изключение от формата *това* не се среща в първите преписи на словото за св. Николай (Протопопински, Копривщенски, Сливенски[1], Пловдивски, Троянски, Ръкопис № 714, № 721). От един единствен пример в Копривщенския дамаскин и *за т о а се не наемам да поидем 370* (в останалите преписи: *това*) не биха могли да се направят заключения за съществуването на друга показателна система.

Първата новобългарска редакция оказва силно влияние върху избора на формите в словата от втората новобългарска редакция. Ето защо в Люблянския, Тревненския и Дряновските дамаскини е редовна формата *това*, въпреки че от редица нарушения на тази употреба може да се предполага, че народната форма в редица източни говори, които са отразени в тия дамаскини, е *тòзи* (*тозѝ*), напр.:

със᷾. *т о з ѝ имàние* (Любл.) Др б- *т о в а̀* 66

в᷾ т о з ѝ врѣме (Любл.); Др б *-т о и з ѝ*; Тревн. *т о в а̀* 48[1]

Когато има такива разлики между преписите на словата от втората новобългарска редакция, е трудно да се установи коя е била характерната за оригинала форма — *т о з и* или *т о в а*. Във всеки случай формата *т о в а* може да бъде влияние на първата новобългарска редакция и е несъмнен факт, че източните говори, които са отразени в Люблянския, Тревненския и Дряновските дамаскини, са познавали формата *т о з и* за среден род. Макар и с малка разлика в броя, примерите с *т о з и, о н о з и* са повече в словото за св. Георги, което е много по-свободно от езиковото влияние на първата новобългарска редакция: *и нàпоконь отидѐ вь дòмь свòй ѝ* ᵍ*гòтви о н ò з и сфуууàто* (в разказа за сфунгатото от словото на св. Георги). Формата е употребена в Любл., Тревн., Дрян., А и Б и Котленския (Софрониев) дамаскин.

За Беленския дамаскин и ръкопис № 133 от ЦМ формите *тòзи онòзи* са чести. Те се срещат както в случаи, когато Беленският дамаскин е близък текстуално до останалите новобългарски дамаскини, така и в случаи, когато той е текстуално различен от тях, напр.: *о н о з ы врѣме* (Копр., Пр., Пл., Любл., Тревн., Др., б Свищ. — *о н о в а*) *35*; *раз'дел'йха о н ò з ıе имѐние* (25 л). (Формата *онòзıе* вм. *онòзи* е вероятно изкуствено създадено образуване); *голѣма рàдостъ ѝматъ заради о̆ н ò з и цветıе, защото тòл'косъ хубаво̆ мерѝшатъ* (Бел. дамаск. Слово за рожд. Христово, л. 204а).

Както за Беленския, така и за ръкопис № 133 от ЦМ може да се предполага, че отразяват говори от XVII и XVIII в., в които формата *онози* е била жива.

---

[1] Освен в две слова в Слив. дамаскин — за Архангел Михаил и за Симеон Стълпник.

Форма *тозй* и *тоизи*[1] за среден род намираме и в словата за Архангел Михаил и Симеон Стълпник в Сливенския дамаскин, които са различни по език от останалите слова в сборника.

Срв. *тойзи се зòве чюв'ствно* (69а), *що è безьплътно й тòзи се зовè мѝсълно защò немà плът* (л. 69б).

Ако се съди по сведенията, които дават новобългарските паметници за формата *този*, може да се направи заключение, че по отношение на ударението в източните говори се различават две форми за среден род — *тòзи* и *тозй* (или *тузй*). Формата *тòзи* е била по всяка вероятност характерна за говорите, които са отразени в Тревненския, Сливенския, Котленския, Беленския дамаскин и ръкопис № 133 от ЦМ.

Отделни примери с *тòзи, онòзи* се срещат и в Свищовския дамаскин, напр.: *и на онòзи мѣсто 176*. Може да се допусне, че в съседните на Свищовско говори — Беленско, Плевенско формите *тòзи, онòзи* са били характерни, а за Свищовско формите са били макар и редки, но живи.

Формата *тозй* е отразена в Люблянския дамаскин, в Дряновските дамаскини и в Котленското сборниче (ръкопис № 437), напр.: *за крстатъ дè й скрѝтъ тiè тозй йоще дѝматъ* (6а л.); *тозй чудо* (9б л).

§ 22. Общо за показателното местоимение за среден род би могло да се изкаже предположение, че в източнобългарските говори то претърпява редица промени. Най-старата и най-разпространената до XVIII в. източна форма е *тòзи* (*онòзи*); *тозй* (*онозй*). Намираме я в паметници от североизточни краища от XIV до XVIII в. Вероятно формата е била доста разпространена и в Югоизточна България, както може да се съди от днешните й следи в родопските[2] и тракийските[3] говори.

Главна причина за териториалното ограничаване на формата *тòзи* е омонимията (*тòзи* за м. и за ср. р.). В стара българска печатна книга от XVIII в., която се пази в Ленинградската публична библиотека, се срещат две интересни приписки — едната е от Г. Раковски, който в пламенни стихове съжалява за загубеното българско величие, а другата — (на същия лист) е писана вероятно в Тича през 1760 г. Във втората приписка формата *тосъ* се среща както за м., така и за ср. р.: „*Сіе писаніе да са знае въ лето ,ѱ҃ѯ҃ когито сѣдеши поп Жеко нь Тича: тъ нѣмери тосъ еван'гелие: чи са бише съсипало таго пакь прави: и угоди мо тос сребро: и поставиго да слугува нь сто Илиѧ за негову дшуспсніе: и за подружіе Стана презвитера: и чеда младенець Божиль Въла Ганка. Нѣстое поп Жеко та направи тос евангелие: и още нѣстое: тъ донеси тось свещелникъ мраморень от Идрине: чи проси сетне за докатите имъ: тъ даде Радославъ кихаіа един алтанъ фандакъ за ван'гелито*“ и т. н.

---

[1] Вероятно формата *тоизи* за ср. р. е създадена в период, когато *тоизи* за м. р. е било вече заменено в говора с *този*. Двете форми (за м. и за ср. род) са изравнени, а *тоизи* и за двата рода се счита „по-книжовна“ форма, ако, разбира се, тук не се крие форма *туйзй*, срв. с формата *тузй* в Котел (К. Петров, пос. съч.) и *тўйзи(ка)* в Коларовградско.

[2] L. Miletič, Die Rhodopenmundarten der bulgarischen Sprache, Wien, 1912, стр. 146.

[3] Срв. с примерите *тоз дървo* и *за тузе* (= за това), които Ст. Младенов и Хр. Кодов посочват в тракийските говори (Бит и език на тракийските и малоазийските българи, част II, стр. 84 (от изследването на Ст. Младенов) и стр. 120 (от изследването на Хр. Кодов).

Съществуването на формата *това* наред с формите *тоизи* и *тази* може да се тълкува като по-късно разпространение на формата *това* в някои български говори, на които в един по-стар период от тяхното развитие е била присъща форма с показателна частица *-зи*. За доказване на това предположение няма достатъчно данни освен някои по-късни примери от сравнително доста на запад разположени области. Така в приписка, написана в Етрополе към един молитвеник от XVIII в. (ръкопис № 123 (34) от Църк. музей), се среща формата *този*. — „Димитър Стоев от Етрополе: *кога додохъ въ Луковитъ долни... и на годините му на т о з и момче*". В Панагюрския апокрифен сборник (№ 433 от ДБКМ) се среща пример *този лѣто* в приписка от 1690 г., писана от поп Петър от с. Мирково. Форма *тос* за ср. р. ед. ч. се среща и в народни песни от Копривщица.

Ако ма тато даваше,
а чичо ма не даваше,
ако ма чичо даваше,
а тато ма не даваше,
за т о с шта да ги искажа.[1]

Срв. още *тос кзеро*[2], *тос дете*[3].

Както за XVII—XIX в., така и за днешното състояние на говорите в Етрополско, Луковитско и Средногорието не е характерна формата *тъз(и)*. Възможно е цитираните форми да отразяват една рядка и стара черта дори за XVII—XIX в.

През ранния новобългарски период е станало широкото разпространение на частицата *-ва*, която се настанява и при формата за среден род, така както бележи голямо разширение и в други части на демонстративната система (вж. § 40, § 50). В резултат на това в редица преписи на Съкровището от I и II новобългарска редакция е засвидетелствувана показателна система *тоизи, тази, това*. Ако се съди по новобългарските дамаскини, такава система е била доста разпространена поне колкото се отнася до Средния Балкан. Днес тя се среща рядко само в някои села напр. в Троянско. Може да се предполага, че в течение на последните два-три века местоимението *това* е ограничило своето разпространение.

§ 23. Докато за едно ранно новобългарско разширяване на формата *това* и за частичното изместване на старата форма *този* можем само да предполагаме, несъмнено е, че формата *т у й* през XVIII—XX в. напълно измества *този* в североизточните говори и бързо се разпространява.

Тъй като формата *туй* е късна в нашите паметници, тук трябва да се спрем и на нейния произход, който не е съвсем ясен. Най-вероятно е *туй* да представлява един от редките случаи на вокално стягане под влияние на *й* (*той — туй*). Както е известно, формата *той* за среден род се среща още в Супрасълския сборник. В по-новите паметници формата е честа във влахобългарските грамоти, напр. *т о и су прѣбъзи и слуги господина ми кралъ и мои* (грамота на Радул III); *та гледаите ваше господство за т о и, ере азь се надеем* јако *на вас* (XCIII) *без*

[1] СбНУ, XIII. 3. 74.
[2] СбНУ, XIV. 3. 94.
[3] СбНУ, XIV. 3. 47.

то и не може бити (LXXXIX). Днес това старо показателно местоимение за ср. р. се среща предимно в западни говори (вж. § 20). Срв. *още нува щу са е родило от снага, той е снага* (Търл. ев. 8); *во той време* (Бълг. старини от Македония, стр. 85).

Възможно е обаче източнобългарската форма *туй* да е във връзка с наречието *ту* (=тук), срв. със сръбското *туй* ('тук'). В паметниците двете форми се срещат често пъти близки по форма или по значение.

Туй 'тук' се среща често в грамотите на Бесараб II, напр.: *Да идут къ господину кралю или куде знают а туй да не седет* (XCIII) *туй послахмо нашех вернех... бокрех* (XCI). Богдан превежда такива случаи с румънското acolo 'тук'. Формата *туйка* се среща в ранните новобългарски паметници по-често в значение на 'това'. Напр.: *що на сфетот сам патил аз, туйка ви сам посочил вас; више ще до го патете* — Черг. молитви (32, 3). В немския текст: Was ich gethan und glitten hie in meinen Leben spat und früh das sollt ihr auch erfüllen; *Затуи слушаите Христуса, дорде че имате ум* (32, 10); *с туи фаф си право сандение* (25, 6). Колкото се отнася до формата *тузи, туйзи*, тя се среща в паметниците и в двете значения 'тук' и 'това'. Трябва да се предполага, че и на тая форма първоначалното значение е 'тук' (*ту*+ източнобългарската усилителна частица *-зи*. Срв. *тува* (=тук) в западнобълг. говори), от което се е развило значението 'това'. Във влахобългарските грамоти е отразен тоя преход в значенията на формата. Ето някои случаи, в които формата *тузи* е употребена в значение 'тук': *хто побъгнет тузи у вас съ своим добитком, тогози чловъка да го не ищем* (XLVIII); *тузи щет доити жена боикова* (LXI); *а вие да их донесете тузи, да не ходат мои сиромаси сам там* (LXVI). Това са около 12 случая, в които формата *тузи* е преведена на румънски с acolo. Повече са случаите с *тузи*, преведени на румънски с *jata* (=ето), значение, което семантично показва преход между пространственото и номиналното значение. Срв. стб. се (=това и ето). Напр.: *и тузи видите* (LXV); *и тузи видавам знати* (LXXII); *и тузи пустих болърина господства ми, жупана Димитра, да що ви речет да го веруете* (XXVII) и др. Някои от тия случаи, които Богдан превежда с *iata* или въобще не превежда (думата е изпусната в превода), са засвидетелствували употреба на формата *тузи* със значение 'това', напр.: *тузи ви говорит господство ми* (LXXIII); *и тузи що ви изречетъ слуга господства ми кръста, да го веруете* (XXXIX); *тузи ви питат господство ми* (XV); *тузи ви говорит господство ми* (LXXIII); *и тузи да знаете* (XXII, XVIII). Може да се допусне, че формите *тузи (туизи)* са свързани може би по произход със старото пространствено значение на формата, срв. *за тузи е богъ обадилъ на евреите* (Арг. ръкопис, стр. 191, л. 12а); *азъ гу писах туизи писмо на Мартина день първие* (приписка с по-късен почерк към часослов, писан от Софроний Врачански, ръкопис № 122 (54) от ЦМ, 65 л.). Срв. също с примерите *този* и *тоизи* в дамаскините. Днес в Родопите формата *тузи* се среща както като номинално показателно местоимение 'това', така и като показателно наречие за място (*туй* и *туйзи* в значение на 'тук' в с. Триград и с. Чавдар, Девинско). Всички тия факти дават основание да се допусне, че е възможен преход от значението 'тук' към значението 'това' и следователно да се приеме като възможен произходът на формата *туй* от старото пространствено показателно наречие

ту (*туй*). Най-ранният паметник, в който формата *туй* (= т о в а) се среща, са Чергедските молитви, отразяващи старо състояние на свищовския говор. В по-новите паметници тая форма е много по-рядко срещана, отколкото би могло да се очаква. Намираме я в Свищовския дамаскин, отразяващ свищовски говор от XVIII в., сравнително рядко в Беленския дамаскин, и в Неделните поучения, отразяващи сливенски говор едва от началото на XIX в. Напр.:

Копр. *172* (Пр., Пл., Тр., № 714, № 721) *и разбрà се т о вà чюдò*; Свищ. — *т у й чудо; и разбрà се по у н ỳ й мѣсто и мнòго бòлни дунѐсуха при светàго Николàе* (Свищ. стр. 245 96[1]); *и тогàзи на у н ỳ й времѐ голѣма бедъ и теснотà... ѝмаше* (Свищ. стр. 247 128[1]). С тая своя черта Свищовският дамаскин показва връзка с езика на Чергедските молитви и със съвременните говори около Свищов. Формите *това* и *онова*, които се срещат в Свищовския дамаскин, могат да се обяснят с влияние на първите новобългарски редакции. В словото за св. Николай, което вероятно представлява самостоятелен превод на Съкровището, езиковото влияние в това отношение е сравнително слабо. Формата *това* (*онова*) в словото се среща рядко, и то в някои традиционни изрази, напр.: *въ оновà врѣме*. В словото за св. Георги, което представлява препис от друг новобългарски оригинал, тия форми са по-чести. Напр.: *на т о вà мѣсто дето бѣше чѐрковата* Св. (Любл. № 117, № 435); *о н о в а* (Тревн., Др А, Б).; *и на т о вà мѣсто* — Св. (Л. Тревн. Др А, Б № 117, № 435). Както се вижда, примерите с *това, онова* в Свищовския дамаскин са общи за всички преписи на словото за св. Георги, докато формата *туй* се среща изолирано само в Свищовския дамаскин, напр.: *а то се засрами и огрижи за т у й*. В останалите преписи (Любл., Тревн., Др. А, Б № 117, № 435) — *т о в а*.

За езика на Неделните поучения формата *туй* е характерна и жива, напр.: *ами садѐ т ỳ і бѝлу престѐпваніто* (стр. 35); *спỳрит т ỳ і говѐение* (стр. 30). Формите *това, онова*, които са сравнително редки в паметника, могат да се обяснят с влиянието на Софрониевия Неделник, напр.: *ут человѐк т о вà ни е вазможну, амà ут бòга сѝчкити са вазмòжни*; у Софроний: *от чл҃вкъ т о вà невозмòжно есть, а оу бг҃а вс҃а возмòжна*.

Общо взето, до XIX в. формата *туй* се среща в ограничен кръг паметници. Това се дължи отчасти на влиянието на новобългарската книжнина от XVII в., която се разпространява в многобройни преписи през XVIII в. Така напр. словото за Петър Митаря, което се среща за първи път в Тревненския дамаскин и е забележително с това, че отразява източен говор, относително свободен от влиянието на първите дамаскинови редакции, съдържа формата *туй*, като с това се различава от останалите слова в сборника. Формата *туй* срещаме и в преписа на това слово в ръкопис № 720 от ДБКМ.

Напр.: *не ли е т у й Петрь* (№ 710 и № 720); *избавѝле от т ỳ й мѣчное мѣсто* (№ 720 и № 710). Очевидно е следователно, че формата *туй* намира сравнително по-лесен достъп до книжнината в съчинения, които са по-независими от новобългарската дамаскинова книжнина от XVII в.

Все пак причината за сравнително рядкото явяване на формата *туй* в ръкописите от XVII и XVIII в. не е само тая. Забележителен е и самият факт, че в източнобългарски паметници, като Люблянския, Тревненския, Дряновските дамаскини — да не говорим за по-старата дамаскинова редакция (Протопопинския, Сливенския и др.), — изобщо не се среща формата *туй*. Дори за дамаскини като № 133 от ЦМ и отчасти Беленския, които са писани на североизточно наречие и са свободни от влиянието на по-старите новобългарски редакции, формата *туй* не е характерна. Ето защо трябва да се допусне, че до късно в североизточните и балканските говори са били разпространени формите *това* и *този* за среден род, а формата *туй* е имала ограничено териториално разпространение до XVIII—XIX в, като едва късно разширява своя обсег в източните говори, където днес, както е известно, се среща на една голяма територия на изток от ятовата граница. Формата *туй* е изместила както формата *този*, така и формата *това* от характерната за източните говори демонстративна система с частица *-зи*, като следите от формата *това*, особено в балканските говори, днес са по-значителни, но обикновено тя се среща наред с *туй*. Изглежда, че сравнително до най-късно време формата *тоз(и)* за ср. р. в североизточната българска територия пази живи следи в котленския говор (срв. с формата за м. р. *тойзи*). К. Петров е отбелязал през 1911 г. форми *тузи, тос* и *унос* за ср. р. за говора на град Котел.[1] В архива на Диалектния атлас обаче от Котел за ср. р. е засвидетелствувана само форма *унуй*. През XIX в. формите *туй, онуй* получават широко разпространение. Това се вижда от някои ръкописи, писани на народен език, като напр. ръкопис № 441 от ДБКМ — книжка с разни слова и бележки: (*т у й благороде и слава са придобива тука на този светъ* (л. 11б); *т у й колко е големо самѝ вѝдите* (л. 9а) и др.

§ 24. Паметниците, които отразяват западен говор, са единни в употребата на новобългарската форма на показателното местоимение за среден род *това, онова*. Диалектни отклонения се срещат предимно по отношение на ударението. Така напр. в превода на Йосиф Брадати и в поп Пунчовия сборник се среща формата *онòва*. Това ударение е старо (срв. *онòго, онòму*, които са редовни в архаичната дамаскинова редакция) и е запазено в някои днешни западни говори поради ясна връзка с третоличното местоимение *онò*.

Да вьзлю̀биши о н ò в а богатство (Янкулов сб. л. 178)

И о н ò в а дете... обрьну се (Поп Пунчов сб.).

Пловдивският дамаскин, който с някои свои особености сочи към западнобългарските говори, в два случая прави изключение от останалите преписи на I новобългарска редакция и съдържа форма *онòва*, напр.: Копр. *309* (Пр., Сл., Тр., Тревн., Дрян. б) *отысъ е о н о в à мѣсто напълнило със̀с ньегови чюдеса*; Пл. — *о н ò в а*

Копр. *57* (Тр. № 721) *о н о в à имàне*; Пл. — *о н ò в а*

За съжаление обаче в Пловдивския дамаскин ударението, общо взето, е доста неправилно, за да се направи от тия примери сигурен извод. Един такъв пример се среща и в Копривщенския дамаскин *364 Като*

[1] К. П е т р о в, пос. съч., стр. 241.

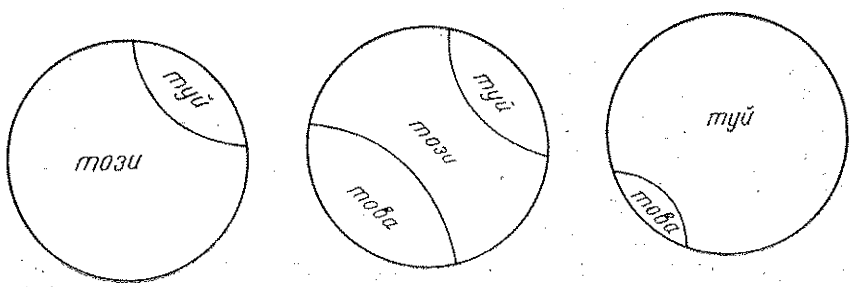
развалы сты Николае онова капище еллинское. В Пр и Сл. — *онова*; в Пл. — *онова.*

§ 25. В новобългарските паметници се среща като най-разпространена формата *това* (онова). Намираме я и в ръкописи, отразяващи говори, за които тя не е характерна.

Разпространението на формата *това* идва освен като влияние на първите новобългарски дамаскини върху по-сетнешните сборници и като влияние на западнобългарските книжовни центрове. Такова западно влияние се наблюдава в редица ръкописи, произлизащи от източнобългарските краища, като Аргировия ръкопис, в който характерната за говора форма *тузи* се среща рядко, а формите *това, онова* са редовни.

Формата *това* е най-разпространена у нашите възрожденци, които произхождат от източни области, срв. напр. у Берон: *това дѣло восприехъ азъ* (Рибен буквар, стр. 14).

Промените в териториалното разпространение на показателните форми за ср. р. ед. ч. в североизточните говори могат да бъдат представени схематично по следния начин (фиг. 1):

Фиг. 1. I период (до XVI—XVII в.); II период (XVII—XIX в.); III период

Форми за мн. ч.

§ 26. В новобългарските паметници се срещат многобройни форми за множествено число на показателното местоимение, въпреки че от предишните родови разлики не се откриват следи. Това разнообразие се дължи най-вече на една неустановеност на формата в българските говори.

Най-важен въпрос при показателното местоимение за множествено число е неговото отношение към третоличното местоимение. Докато формите за единствено число са се разграничили достатъчно и граматическото разделение на двете категории е завършено, при множественото число установяването на формата е като че ли все още в процес[1]. Най-

[1] Това предположение се подкрепя от наблюденията на някои български диалектолози. Хр. Кодов (п. с., стр. 99) пише за тракийските говори: „Като че ли се прави разлика между лично местоимение (*тийе* и *тий*) и показателно местоимение (*таа, саа* и пр.), обаче съвсем неиздържано", а Г. Попиванов споменава, че: „Докато в Шуменския говор всички третолични местоимения имат и показателно значение (Das Ostbulg., 117), такова показателно значение покрай личното в Орханийския говор има самото множествената форма (км. — Б.В.) *тиа* (Орханийският говор, стр. 40).

разпространени в новобългарските паметници са формите *тиа* и *тие* както за показателното, така и за третоличното местоимение. Ако се сравни със сегашните диалекти, може да се предположи, че в източните говори сравнително късно са разширили териториалното си разпространение формите *те* и *тий* за третоличното местоимение и формата *тези* за показателното местоимение. В резултат на това се е получило функционално разграничение на двете различни граматически форми, като омонимията, причинена от еднаквия произход (демонстративен корен *-т*), е избягната.

§ 27. Редовна форма за показателното местоимение за мн. ч. в I и II новобългарска редакция е *тиа*, а на третоличното местоимение — *тие*. Според Милетич[1] в тия форми намираме съвпаднали старите *ти* и *ты* за именителен и винителен падеж, като „окончанието *-е*, *-а*, показват, че се основават върху по-стара форма *тыѧ*, образувана по аналогия на сложните именително-винителни форми за множ. число". Докато формата *тие* може действително да се свърже с формата *тыѧ*, преобразувана рано в *тие* (по фонетични причини или под влияние на именното склонение? — Вж. напр. във Врачанското евангелие ꙗ҃шѧ имъ тнє — Йо VII. 45) формата *тиа* може да се тълкува или като обобщена стара форма за ср. р. мн. ч. *тиа*[2], или като стара форма *ти* или *ты*, разширена с показателна частица *-ѧ* (срв. *тоѧ*, *таѧ*). По-вероятно е, че в говорите, отразени в разглежданите паметници от XVII в., формата *тиа* е по произход старо показателно местоимение за ср. р. мн. ч. *тиа*. Показателна частица *-ѧ* в тия паметници не се среща и *тиа* намираме наред с *тоизи*, *тази* в една обща система.

Формата *тиа* в новобългарските дамаскини от първите две новобългарски редакции се среща често с ударение върху последната гласна *тїа́*. Същото нещо, макар и по-рядко, срещаме и при формата *онїа́*. Сравнително най-често такова ударение се среща в Копривщенския дамаскин. Милетич не се спира на тая особеност в своето езиково описание на паметника. Би могло да се допусне, че графиката отразява жива черта. Г. Попиванов отбелязва формата *тиа́* като характерна за ботевградския и тетевенския говор[3].

Вероятно е също така в една от първите новобългарски школи ударението да е свързано с правило, според което то не може да се слага върху *ї*. Твърде често, когато в някои паметници то се слага, това става за сметка на една от точките — *і́*. Не е изключено за някои преписвачи формата да се е свързвала с графиката на *тиа́* (3 л. ед. ч. ж. р.). Трябва във всеки случай да се отбележи, че ударението в думата често се пропуска. В Копривщенския дамаскин например случаите, в които *тїа* е без ударение, са около 50%. Макар и рядко, се срещат и случаи с ударе-

---

[1] Копривщенски дамаскин, стр. XL.

[2] В архаичния по своя език Луковитски дамаскин се среща формата *сіа* за м. р. мн. ч., създадена навярно под влияние на *тіа*, напр.: осѹ́дѧль єсѝ сі҃а трѝ мѫ́жіе; в Костенечкия дамаскин и в ръкопис № 685: осѹ́ждєніе сі҃нм трѣ́мь ѹ҃бо́гым мѫ́жем *232*. сі҃а ѹ҃бо танфа́лн; В Костенечкия дамаскин и в ръкопис № 685; сі҃н ѹ҃бо танфа́лн, *194*.

[3] Г. Попиванов, Орханийският говор, стр. 40.

ние върху *і* — *тіа*.[1] В останалите паметници нарушенията на „правилото“ *тїà, онїà* е много често, напр.:

Копр. *288 тіа нашите сънове* Пр. — *тїа*, Тр. — *тіа*, Сл. — *тїа*, Любл., Др. б — *тїá*, Тревн. — *тіѧ*.

Копр. *258* (Сл.) *да лежѧть тїà трꙑте влѧстеле* Пр. Тр. — *тїà*, Пл. — *тїа*, Любл. Др. б — *тїà*, № 714 — *тїа три чл҃вци* Тревн. — *тїѧ*.

Копр. *263 онїà трїте властѣлие* Пр., Пл., Сл. — *онїа*, Тр. — *онїа*.

Най-последователни в това отношение са отклоненията, които намираме в Троянския дамаскин. Редовните форми там са *тіа, онїа*. Във втората новобългарска редакция картината по отношение на ударението на формата *тїа* е подобна. Най-често форми с ударение върху втората гласна (*тїà*) се срещат в Тревненския дамаскин, а в Люблянския дамаскин е често формата *тіа*. В останалите новобългарски редакции ударението *тїà, онїà* не се среща.

§ 28. Старата показателна форма за мн. ч. *тие*, която намираме в среднобългарските паметници, вече се е специализирала като лична местоименна форма за 3 л. Все пак в редица паметници срещаме формата *тїе* като показателно местоимение, напр.:

Копр. *237* (Пр., Тр.) *и тїа трꙑте ц҃ревы чл҃ци*; Сл. — *тїе*; Пл. — *тїа*, Любл., Др. б — *тіа*, Тревн. — *тїѧ*, Св. — *тѣзи*.

Особено чести са тия случаи в дамаскините от Пазарджишката школа и в Свищовския дамаскин, напр.:

Тие речи (Върбанов дамаскин, № 435);

Тїе людїе (Свищ. д., стр. 521; в Любл. — *тіа*);

Оти тїе, дето са праведни на земл҃и, тїе му за(бр)анѧха да рече истина, Свищ. д., стр. 271; Любл. и № 117 — *тіа*.

Има случаи, в които не е ясно какво се крие зад знака ѧ. В Пазарджишкия дамаскин знакът ѧ обикновено означава *е* (вж. § 14). В говорите, отразени в Пазарджишките дамаскини, прегласът на етимологично ꙗ е редовно явление. Ето защо написаното *тіѧ* в тия паметници следва да се чете като *тие*.

Ето днеска има а҃и. лета какъ дохождать тїѧ пїлета, та кьсать тіѧ овошки (№ 435, л. 26а).

Подобно нещо намираме и в Свищовския дамаскин. Въпреки че книжовникът е използувал ѧ като знак за йотувано *а*, твърде често зад тоя знак се крие живото за говора *е* от прегласено ꙗ. Така в дамаскина примери като *тіѧ, онѧ* се срещат наред с *тие, оне*, напр.:

И в оние времена (стр. 282); *тїѧ магїи* (стр. 274); *тіѧ чудесà и знàменїе* (стр. 275).

Основания да предполагаме, че в Тревненския дамаскин зад написаното *тіѧ* се крие също изговор *тие*, ни дава обстоятелството, че ръко-

[1] Наблюденията са правени върху издадения текст на Копривщенския дамаскин, в който се срещат много грешки, особено при надредните знаци и ударението.

писът е писан от преписвача на Сливенския дамаскин, в който, както видяхме, се среща формата *тие*. Написаното *тиѧ*, *онiѧ* е много често в Тревненския дамаскин. В словото за св. Николай се наброяват близо 30 случая, в които крайната гласна е предадена с графичен знак ѧ. Подобно явление се среща и в Котленското сборниче от XVIII в. Показателното местоимение за множествено число там се среща като *тие* и *тиѧ*.

Въпреки че както в Пазарджишките, така и в североизточните дамаскини *-е* в *тие* се обяснява с преглас на ꙗ, а не като наследник на старата форма *тие*, ясно е, че формата *тие* като показателно местоимение е била в много случаи еднаква с формата на третолично местоимение, което се среща като *тие* в паметниците, които са предмет на разглеждане. Изключение правят само някои ръкописи, които произлизат от западни области и за които са характерни местоименията *сн, она, оно, они*. Такива са напр. Янкуловият сборник от превода на Йосиф Брадати, поп Пунчовият сборник, ръкопис № 714 от първата новобългарска дамаскинова редакция и др. Напр.:

О̀ни заплакàху и рѐкоху (поп Пунч. сб., л. 155).

§ 29. Като третолични местоимения за мн. ч. в новобългарските дамаскини, отразяващи източнобългарски местоименни системи, намираме формите *тий* и *тие*[1]. Личното местоимение на 3 л. мн. ч. *тий* се среща рядко в паметниците. То е редовна форма в късните Неделни поучения с гръцко писмо, напр.:

Стрѝват и тѝи тѝ̀ това̀ щутѝ̀ тиı нѝ̀мат нѝкаква добрина̀ (стр. 46).

В дамаскините формата *тий* е отбелязана като рядко изключение. Напр.:

Копр. *106* (Тр., Св.) *и калѐре... и тѝ̆е го посрѝшн'ха*; Пр. — *тıи*.

Тоя пример в Протопопинския дамаскин може да се тълкува като влияние на архаичната редакция: *и тıи изыдоше въ срѣтение* (Костенечки дамаскин).

Формата *ти* е отбелязана и в Троянския дамаскин (*тѝ* земли); в останалите преписи *тѝ̆а землы* (Слово за св. Петка, Копр., стр. 11). В случая обаче *ти* е показателно местоимение и може да се тълкува само като архаизъм.

Във всички останали случаи като третолично местоимение за мн. ч. е записана формата *тие* (*тѝе* и *тиѐ*). Формата *те* не се среща в новобългарските паметници, които са били обект на проучване. Б. Цонев отбелязва формите *тѐ* и *тиѐ* като живи в източните говори[2], но втората от тия две форми сега е изчезнала в диалектите. Формата *тиѐ* е много често в новобългарските паметници и може да се предполага, че е била

---

[1] Отбелязана е приглаголна употреба на формата *тиа̀* в примера Копр. *129 и тıа̀ станьха еллины*; Пр., Пл. — *тѝ̆а*; Тр. — *тѝ̆е*. Третолична форма за мн. ч. *тиа* е характерна за средногорското наречие, вж. Ст. Стойков, Българска диалектология, София, 1962, стр. 155.

[2] Б. Цонев, Източнобългарският вокализъм, СбНУ, III 1, стр. 303.

характерна за първоначалния текст както на първата, така и на втората новобългарска редакция[1].

Може да се каже, че живата форма за говора на преписвачите на някои ръкописи като Троянския, Сливенския, Пловдивския и Свищовския дамаскин обаче е била *тйе* и по всяка вероятност това е била най-разпространената форма за източните говори през XVII и XVIII в.

§ 30. Изводът за омонимията на личното и показателно местоимение за мн. ч. се прави най-вече въз основа на голямото разпространение на *тие* както като показателно, така и като третолично местоимение. В резултат на стремежа да бъде избягната омонимията, стремеж, който в езика често съпътствува процеса на граматикализация на дадена форма, *тие* е стеснявало своята употреба. Като третолично местоимение формата е била ограничавана от формите *те* и *тий* (вероятно е при изместването на *тие* от *тий* да са играли роля не само териториалното разширяване на *тий*, но и фонетични причини — *тие* — *тии* — *тий*). Формата *тие* сега е изчезнала в североизточните и балканските говори като третолично местоимение. Нейното разпространение е доста ограничено. Тя се среща предимно в някои западнобългарски и тракийски говори, напр.: *дету немат мустаки човеци да са на кунуштисува, тйе са грозни* (Каяджик, Суфлийско)[2].

На изток — Добруджа, Преславско, Новопазарско, Коларовградско, Котленско, Карнобатско — днес формата е *тий*, а на запад от тия говори, чак до границата *он, она, оно, они — те* (Ловчанско, Казанлъшко, Белославинско и др.[3].

---

[1] Копр. *367* (Пл., Тр.) *и тѣ еи рѣкоше*; Сл., Пл. — *тѣе*; № 714 *онй рекоше.*
Копр. *329* (Пл., Любл., Тревн., Дрян. б) *и тїѣ оузеха товá*; Пр., Сл. — *тїе*; № 714ъ — *онй*.

Копр. *123* (Тр., Св.) *и тїе като видѣвше зарáдуваше се*; Пр. — *тїѣ*; № 714 — *онй*.

Най-последователно това ударение е запазено в Протопопинския и Люблянския дамаскин. Едва ли обаче може да се смята, че в говорите формата е била много широко разпространена. За това свидетелствуват отклоненията в отделните преписи. Често пъти формата се явява без ударение — в Копривщенския дамаскин, Сливенския, Тревненския, Пловдивския, Пазарджишките дамаскини, Свищовския дамаскин. Два такива случая са отбелязани и в Протопопинския дамаскин. Почти винаги в отделни преписи се среща ударение *тйе* в случаи, когато в други паметници се среща форма *тиѣ*. Такива примери са най-чести в Троянския дамаскин. Срещат се също така и в Сливенския дамаскин. В Пловдивския дамаскин не само че няма последователност в предаването на ударението *тїѣ*, но се срещат и форми *нїѣ, вїѣ* (вж. напр. стр. 123), което показва, че за преписвача съществува графическо правило да не се слага ударението върху *ї*. Изданието на Копр. дамаскин в това отношение не дава надежден материал за наблюдения. Само на стр. 438 два примера *тїе* са издадени като *тїе*.

В Свищовския дамаскин се среща ударение *тїѣ: когито тїѣ обрънáха гемїата* (Свищ., стр. 245), но наред с него често се срещат форми без ударение или с ударение върху *ї* (*тїе*), поради което графическото изображение *тїѣ* сме склонни да тълкуваме като влияние на първите новобългарски редакции.

[2] Тр. сб., V, I, 472.

[3] Интересно е, че формата *те* не се среща в източнобългарските дамаскинови сборници, въпреки че ако се съди по един пример в Боянското евангелие, би трябвало да се предполага, че *те* е старо източнобългарско местоимение: да въсн єдинѡ сж҃ вко же тє ѡчє вь мнѣ ·н аз҃ въ тебѣ. да и сні въ на҃. єдинѡ бж҃ть (Йо 17.21, л. 62 б). Примерът

Възможно е разнообразието на формите в Котленското сборниче да представя тъкмо разширяването на формата *тий*. Срв.:

За кръстат' де й скрить т і е този іоще думат (л. 6а)

И т і и оутидоха грижни и думаха миждо себе си (л. 4б)

Днес в котленските села Жеравна, Градец, Катуница, в самия Котел (без Медвен, където формата е *те*), както и в съседните карнобатски села третоличното местоимение за мн. ч. е *тий*.

От друга страна, може да се наблюдава стесняване на формите *тиа, ониа* (*тие, оние*) като показателни местоимения в източните говори за сметка на формите с показателна частица *-зи*.

§ 31. Формата *тиа, ониа* до късно господствува в новобългарските паметници, произлизащи както от западни, така и от източни области. В словото за св. Николай от I новобългарска редакция нито веднъж не се срещат форми *тези, онези*. Милетич отбелязва за Копривщенския дамаскин (стр. 121) само един случай *т ѣ и з и думы* в словото за второ пришествие, което, както изглежда по езика, се различава по източник от останалите слова на I новобългарска редакция. Нарушение на системата *тоизи, тази (това), тиа* няма в нито един източнобългарски препис на I новобългарска редакция. Съществуването на балкански говор или говори през XVII в., в които формата *тези* има по-малко разпространение от формите *тоизи, тази*, съпоставено с днешното положение в източните говори, в които членовете на системата са словообразователно еднакви и намираме *тези, онези* като непременен спътник на *този, тази*, говори за териториално разширение и на формата за мн. ч. с частица *-зи*. Под влияние на I новобългарска редакция формата *тези, онези* се избягва и в по-късни паметници, особено в дамаскините. Така напр. в словата от II новобългарска редакция редовната форма на показателното местоимение за мн. ч. е *тиа*, въпреки че има основание да се предполага, че живата форма за Тревненския и Дряновските дамаскини е била *тези, онези*. В словото за Петър Митаря, поместено в Тревненския дамаскин и по-всяка вероятност отразяващо тревненския говор, неповлиян от правилата на I и II новобългарска редакция, срещаме редовно форми с частица *-зи* (словото е кратко и в него се срещат 4 случая *онѣзи* и нито един *ониа*).

§ 32. Интересно е, че формите за мн. ч. с частица *-зи* навлизат в паметниците първоначално като *теизи, онеизи* (*тѣизи, онѣизи*), народна форма, създадена сравнително рано под влияние на *тои*(*зи*), срв. с формата *таизи*. Все пак въпросът за произхода на *теизи* (*онеизи*) остава нерешен, защото има известна вероятност формата да има самостоятелен произход, а да не е създадена по аналогия на *тоизи*. Във влахобългарските грамоти се среща *теи* за мн. ч.: *за т е и вражмаше* (CXIII)[1].

Формите *теизи, онеизи* са много чести в паметниците от XVIII в. Срещат се в ръкопис № 347 от Пл. н. б., Аргировия ръкопис, в Котленското сборниче и в по-късните Неделни поучения, напр.:

е обаче иенапълно ясен в смислово отношение — дали става дума за II л. ед. ч., както е в оригинала (*ты* в Мар. ев., *σύ* в гр. текст), и имаме работа със случайна грешка, или е преосмислена фразата и формата *те* е действително местоимение за мн. ч.

[1] Руска диалектна форма *теи* (наред с *тыи, тыя, тые, те, тее*) отбелязва О. И. Богословская, Указательные местоимения в языке былин сказителей Рябининых, Псковские говоры I, Псков, 1960, стр. 82.

Трѝти момчѐта у нѐйзи сас говѐени на пишта̀ пла̀мака̀ угасѝли гу (Нед. поуч., стр. 32); *да промѝни приз у нѐизи тѐсни врата* (Нед. поуч., стр. 40).

В Свищовския дамаскин се среща както формата *тиа*, така и форми *теизи* и *тези*. В словото за св. Георги, което е препис и има общ източник с дамаскините от II новобългарска редакция, формата *тиа* е почеста. Тя почти липсва обаче в словото за св. Николай, което е самостоятелен превод или редакция на свищовския книжовник. Както видяхме, словото за св. Николай има известно влияние на I новобългарска редакция, но по отношение на показателното местоимение на мн. ч. такова влияние почти липсва, напр.:

Копр. *66* (Пл.) *и сосѐха му тѝа жл'тѝци*; Пр. — *тѝа*; Тр. 721 — *тѝа*; Свищ. — *тѐзи желтици*.

Копр. *277 онѝа трьіте чл̄ци*; Пр., Сл. Тр. № 714 — *онѝа*; Свищ. — *унѐзи мъжѝе*.

В словото за св. Николай могат да се посочат повече от 30 случая, в които на форми *тиа, онаа* в първата и втората новобългарска редакция съответствуват форми *тези, онези* в Свищовския дамаскин. Формите *теизи, онеизи* се срещат доста рядко. Фактът обаче, че те се срещат в текстуално самостоятелни пасажи, ни позволява да предполагаме, че тия форми са били живи в говора. *Тѐизи твои зли рабути* (стр. 275); *за да не ведешь по-гулеми м'ки от тѐизи* (стр. 275).

Форми *тъизи, онъизи* намираме в словата от II новобългарска редакция — най-често на места, текстуално различни от I новобългарска редакция, напр.:

Любл. 158[I] (Тревн., Др. б) *и прьвы... бѣха тъизи*;

Любл. 159[I] Тревн., Др. б) *и със' тъизи сич'ки и другые*.

§ 33. По отношение на формите с частица *-зи* трябва да се каже, че до късно формите *тези* (*тес*), *онези* (*онес*) се избягват и формите *теизи, онеизи* се предпочитат като по-книжовни. От случайно проникналите форми *тес, онес* в паметниците от XVIII в. може обаче да се съди за по широко разпространение на формите *тез(и), онез(и)*, отколкото това е отбелязано в паметниците. В Котленското сборниче е отбелязана форма *тесь* на *л.* 4а, 6а, 33б; на *л.* 4а — *оунесь*: *И оунесь еврей отидоха*.

В края на Аргировия ръкопис, където езикът е по-народен, намираме: *Тесь хорати*.

§ 34. Разбира се, формата *тиа* (*тіа*) не изчезва от източнобългарските книжовни паметници чак до XIX в. Тя се среща във всички ръкописи, за които бе отбелязано, че съдържат форми *тоя, тая* под западнобългарско книжовно влияние (Деянията на апостолите, писани в Търново, Аргировия ръкопис и др.). Тая форма се среща и в Котленското сборниче: *Като чу тіа думи* (*л.* 6а).

§ 35. Един от недостатъчно ясните въпроси от развоя на показателните местоимения е морфемната гласна *е* във формите *тези, онези*. От разпространението на формата *те* не би могло да се направи изводът за връзка на *тези* с *те* и влияние в гласежа по посока към показателното местоимение. Както видяхме, в една значителна част от източните говори е била разпространена формата *тие* като третолично местоимение, а колкото се отнася до свищовския говор и говорите на изток от Кот-

ленско, там се разпространява форма *тий*, като дори се предполага нейното разширяване през последните векове. Очакваните източнобългарски форми са *тиези* и *тизи*. Тия форми са и най-честите във влахобългарските грамоти. Срещат се наред с *тази, тиази*. Напр.: *И помного за т и е з и свин(и) да се не помънет* (LXIV); *т и и з и щитове* (CII); *гледаите за т и з и прибези... та им рецете да доидут* (XCIII); *того ради да знате, оти т ы з и граждане сна их ще господство ми от главы си* (XV).

Отбелязан е само един случай с *тези*: *И т е з и люди ухвати та их постави на ражнь* (LXXIX).

Такова разнообразие няма при останалите показателни местоимения за мн. ч. с частица *-зи*. Срещат се само форми *онизи*[1], по-рядко *овизи*: *И пак за о н и з и кони, що сте узели* (LXXXV); *о н и з и овци* (LXVI); *нѫ ток(м)о да не носите тамо о в и з и зли пенези или медъ* (XLIV).

Формите за косвените падежи са във връзка с именителната, като наред с форма *техзи* (*о т е х з и работе* — C) и *тези* срещаме форми *тиемзи* (*да будет върра т и е м з и людем* — LXX) и *тих* (*от т и х людие узели добитокъ* — LXXIX). От друга страна, може да се види, че най-жизнена в тия взаимни влияния е морфемната гласна *е* (*ѣ*). Това личи най-вече от влиянието върху формите на показателното местоимение *сь*: *нако да са сте варували от с ѣ х з и брашовѣн, не грабѣте их* (II); *дават господство ми сиа оризмо господства ми с ѣ м з и брашовѣном* (III).

Трябва да се предположи, че изместването на формите *тиези, тизи* от формата *тези* е станало в периода, когато косвените падежни форми са били все още живи. При *онизи* са съществували по-малко условия за такова взаимно влияние на формите, тъй като употребата на това местоимение е по-рядка. Възможно е за изместването на формата *тиези* от *тези* да е изиграло роля и обстоятелството, че двете форми са твърде близки по гласеж (вероятно в някои говори ударението е било *тиѐзи*) срв. с посочената от Б. Цонев диалектна форма *тиѐ*).

От всичко това следва между другото, че формата *тези* е по-стара от формата *те*. Така че наред с разширяването на формата *тези* и разграничаването на показателното местоимение от третоличното (*тѝе* / *тѝе*), настъпва и частичното им сближаване в около половината от източните говори като резултат от действието на аналогията върху членовете на една обща система. Влияние на формите *тези, онези* може да се наблюдава и днес — върху местоименията *тийа, онийа*. В говорите се срещат форми *тейа, онейа* най-често наред с *тийа, онийа* обикновено в говорни области, съседни на диалект с форми *тези, онези* (напр. в Казанлъшко).

§ 36. В новобългарските паметници от XVII и XVIII в. се срещат следи от формите *тизи, онизи*. Случаите с *тизи* са сравнително по-редки. Срещат се в някои дамаскини от Пазарджишката школа, напр.: *Като хим казуваше сти и т и з и думы тое часъ облакъ великъ се зададе* (№ 345); *да видат т ї з и, що ма оклеветїха на правїна* (№ 435, л. 49). Формата *тизи* се среща и в ръкопис № 119 от Пловдивската нар. библ., съдържащ словото за Второ пришествие. За тоя дамаскин Цонев отбе-

[1] Срв. Чергедските молитви: *Котра ти старент о н и з, фто гемант надеже(н) фаф тебе* (13,4).

лязва, че отразява тетевенски говор. Формата *тизи* и днес се среща в Тетевенско, срв.: *Тизи черни цигане* (Видраре, Тетевенско, СПТВ, стр. 49).

Както може да се предполага обаче, формата *онизи* е по-разпространена в ранните новобългарски паметници от *тизи*. Намираме я в Пазарджишкия превод на Съкровището (ръкопис № 345 от ДБКМ): *Като са шастисаха онизи гемиции единъ от тех се покачи по едно въже да оправи ветрилата*. Формата *онизи* се среща и в ръкопис № 117 от ПНБ от 305 л. нататък (където е писано с втора ръка, прилична на тая, която е писала и ръкопис № 345 от ДБКМ). Отделни примери с *онизи* са отбелязани и в някои от дамаскините от I и II новобългарска редакция, напр.:

Копр. *54* (Пл. 714, 721) *И на онїа двѣте дъщеры*; Св. — *онѣзи*; Прот. — *онѣзи*.

Копр. *186* (Пр.) *И продаде си он' зы корабникъ пшеницу какъ искá*. Тревн. — *онизи гемиджїе*.

Копр. *281* (Пл.) *Онїа*; Сл. Пр. Тр. — *онїа*; Любл., Тревн., Др. б, Свищ. — *Онѝзи тримата пашѝе*.

Особено честа е формата *онизи* в ръкопис № 133 от ЦМ, напр.:

Копр. *48* (Пр., Тр., Пл. 721) *Он' зы оцъ на дъщерите*; Любл., Тревн., Др. б — *Он'зы бащá*; Бел. — *А на онезы моми баща им*; № 133 от ЦМ — *На онизи моми баща им*;

Онизи жълтици (№ 133 от ЦМ, л. 16а); *И тѫкси фана да се бори сас онизи деца и сичките тръти на земѣта* (№ 133 от ЦМ; разказ за сфунгатото).

Установяването на по-голямо разпространение на формата *онизи* (в сравнение с *тизи*) в новобългарските паметници води до извода, че в някои източни говори формата *онези* се е образувала сравнително късно под влияние на *тези*. За това дава красноречиво доказателство между другото началото на Дряновския дамаскин б. То е писано с различен почерк от останалата част на сборника и в него се срещат форми *теизи, тѣизи*, но *онизи рогове, онизи крилъ*.

§ 37. В паметниците от XVII и XVIII в. са отразени главно следните системи на третоличното и показателно местоимение за мн. ч.:

онѝ / тіа, онiа;
тіѐ, тіа / тіà, онià, тіе, онiе;
тіѐ / тѐзи, тѐизи, тѣизи, онѐзи, онѐизи, онѣзи, тѝзи, онѝзи;
тѝи / тѐзи, тѣизи, онѐзи, онѝзи.

Това е посоката, по която тия системи са разпределени към изток в северозападните и североизточните говори. Днес в същата посока са разпределени малко по-различни системи, за които е характерно по-малко разнообразие на формите и по-голямо опростяване на системите:

онѝ / тѝя, онѝя;
тѝе, тѝя / тѝя, онѝя;[1]
тѐ / тѝя, онѝя;[2]
тѐ / тѐс, онѐс;
тѝй / тѐс, онѐс, т'àс, он'àс.

[1] Тия преходни по отношение на местоименната система говори (Пирдопско, Ботевградско) показват по-ранен етап от развоя на показателното и третоличното местоимение за множествено число с по-слаба степен на диференцираност на формите.

[2] В Белослатинско.

Макар и ненапълно ясно и в подробности, новобългарските паметници отразяват развойните тенденции при установяването на третоличното и показателното местоимение за мн. ч., които довеждат до промени във формите и в тяхното териториално разпределение.

Падежни остатъци във формата за м. р. ед. ч.

Падежни остатъци във формата за м. р. ед. ч. се наблюдават:

§ 38. 1. Като съставна част на склонени членувани думи, напр. *мужатого, стар'цатого, корàбникутому, конятого, войнутому, тьмничаратого, едноготокь* (I новобългарска редакция), *нѣмѧтокь, едноготокь, портàрютумь, прòсекатокь, прòсекотумь, аггλòтомь, дюгънцiютумь* (Тревн. дам.), *чловѣкатокъ, гемицiютуму, целàтинатокъ, трѣтѧтогъ, синатòго* (Свищ. дам.), *златарътокь* (рък. № 720). За тия форми може да се каже, че не се употребяват под влияние на архаичната книжнина, а са били в жива употреба в говорите. По-характерни са те за паметниците, отразяващи североизточен говор, като напр. Свищовския дамаскин и особено словото за Петър Митаря в Тревненския дамаскин. Очевидно членната морфема е енклитика с тенденция да се съкрати и да стане едносрична[1].

§ 39. 2. Третолично местоимение за м. р. ед. ч. с коренна морфема *т-* (най-често *того*, рядко *тому*), напр.:

Поиде тамò стыі Никòлае и т о г о да съкрýши; Копр. *143* (Пр., Пл., Тр.); в архаичната редакция (Костен.) — вьсхотѣвь оубо стын н т о г о съкрушнтн шъдь тамо.

Чλкь щè да дòиде мýдрь и т о г ò да сторите митрополита; Копр. *118* (Пр., Пл., Тр., Св.); *Та н е г о турете митрополита*; № 714; в архаичната редакция (Кост.) — н сего сътворнте мнтрополнта.

Дето чλци не могутьисказà т ò г о в о т о въпл'щѐние; Копр. *11* (Пр.); Тр. — *т ò г о в о въпльтување*; Копр. № 721 — *т о г ò в о т о*; Пл. — *г о т о в о т о*; В архаичната редакция (Кост. дам.) — еже къ земльнымь того пришьствїе н еже от дѣы неизреченное н чλкомь несказанное въплъщение.

Чтото искà гь по т ò г о в о т о бжтное съмотрѐние; Копр. *14*; № 721 — *т о г ò в о т о*. В архаичната редакция — по бжственому съмутрению.

Една част от случаите с *того* биха могли да бъдат обяснени с влиянието на архаичната дамаскинова редакция (срв. I и III от горните примери). Тъй като случаите зачестяват в словата от II новобългарска редакция и в Свищовския дамаскин, трябва да се смята, че тая третолична форма е била характерна за някои български говори през XVII и

[1] За тия форми в дамаскините вж. у М и л е т и ч, Повест за падането на Цариград в 1453 г., СбНУ, XII, стр. 428; в Копр. дам., стр. XLIX—L и в Свищ. дам., стр. 23—27.

XVIII в. Милетич пише за формите *того* и *тогов*, че са „характеристични и ден днешен у най-типичния представител на цялото о-наречие — шуменския говор“[1], и дава многобройни примери с тях в предговора към Свищовския дамаскин.

От някои оскъдни данни, които се срещат в дамаскините, може да се съди, че за говора на някои от преписвачите формите *тòго* и *тòгов* са били чужди. Такива примери се срещат напр. в Пловдивския дамаскин и в ръкопис № 714 от ДБКМ, за които предполагаме, че отразяват западен говор, срв. формата *него* вм. *того* във втория по-горе цитиран пример (118) в ръкопис № 714, също така формата *готовото* вм. *тоговото* в Пловдивския дамаскин — третия пример (11). За да допусне пловдивският преписвач тая грешка, трябва да се предполага, че формата *тогово* му е била съвсем чужда. Подобна грешка тоя преписвач допуска и в пример 32, където вместо *едноготок' си сна* намираме *едногото си сна*.

Както склоняемият член, така и третоличните местоименни форми *того* и *тогов* не са били предмет на настоящото изследване[2]. Тук ще бъдат разгледани някои страни от формите с показателно значение, без да бъде засяган въпросът за развоя на склонението при показателните местоимения.

§ 40. При показателните местоимения се срещат остатъци от старото склонение само в м. р. ед. ч., и то при одушевени предмети — една обща косвена форма *тогòва*[3] *(-зи), оногòва (-зи)* и дателна форма *томȕва (-зи)*. Старата употреба на тия форми и за неодушевени предмети (срв. *От тогози града* — грамота № LIV) в новобългарските паметници от XVII и XVIII в. не е отбелязана.[4]

Частица при формите *тòго* и *тòму, онòго* и *онòму* се среща за първи път в Троянската повест (стр. 50); А нѣсн ты оногозн старца сынъ. -зи е първата частица, която се явява в тия случаи по паметниците. Във влахобългарски грамоти се срещат 6 случая с *тогози* и един случай с *томузи* (*Зло учинити томузи чловѣку*),[5] но нито един случай с частица *-ва*. В паметниците от XVII и XVIII в. обаче примерите с частица *-ва* се явяват неочаквано често. Така в словата от I новобългарска редакция на словото за св. Николай, в което почти без никакви изключения се наблюдава системата *-зи* при именителните форми (*тоизи, тази, тъзи*) при родително-винителната и дателната форма в половината

---

[1] Вж. също и Das Ostbulgarische, стр. 191, където формата е отбелязана от Трявна. В. К. Журавлев дава примери с форма *тòгу* (*дай тògу каздна*) в говора на преселници от Съртовете в Одеската област на УССР (Говор села Криничное (Чешма — Варуита), Статьи и материалы по болгарскои диалектологии, вып. 7, Москва, 1955, стр. 55.

[2] За формата *того* вж. Г. А. Ильинский, Сложные местоимения и окончания родительного падежа единственого числа мужского и средного рода неличных местоимений в славянских языках, Москва, 1905, и напоследък у H. Schelesniker, Slavisch *kogo, togo, jego, česo*, Wiener slavistisches Jahrbuch, Graz — Köln, 1963.

[3] За формата *тогова* срв. у Св. Иванчев, За някои форми на показателните местоимения в българския език, ИИБЕз, т. VIII, София, 1962, стр. 403.

[4] Изключение прави един пример в Люблянския, Тревненския и Дряновския Б дамаскин: *До пръваго тогова събора*; в първата новобълг. ред. — *До тоизы. а. съборь*; в архаичната ред.: до пръваго сего събора.

[5] Грамота II; Богдан (п. с., стр. 7) посочва, че в оригинала е *томумузи*.

от случайте се среща частицата *-ва* (*тогѝва, оногѝва, томѝва, ономѝва*). При тоя извод се изключват наблюденията върху Троянския дамаскин и ръкопис № 714, в които западнобългарската показателна система с частица *-ва* е доста последователно прокарана. Случаите с *-ва* не намаляват във втората новобългарска редакция, а се увеличават, напр.:

Скѝро да занесѐте ономузы сѫ̀му; Копр. *321* (Пр., Пл., Сл.); *Ономува сѫ̀цу*; Любл., Тревн., Дрян. Б; В архаичната редакция (Костен. Лук., № 685); отнесѣте ѥ сѫ̀мѹ ономѹ.

Сравнително големият брой случаи с частица *-ва* в тия форми би могъл да се обясни с едно по-късно настаняване на частицата при тях. Възможно е частицата *-ва*, която според сведенията на паметниците се явява по-късно от частица *-зи*, да е имала по-силна демонстративна изразителност, да е била по-жизнена през XVI и XVII в. и затова да е получила по-широко разпространение, отколкото -ѣ в *тоѣ, таѣ*. Материалът дава някои данни, от които може да се съди, че усилителната демонстративна частица се явява сравнително късно при формите *тѝго, онѝго, тѝму, онѝму*. Много важен е и фактът, че в новобългарските паметници все още се срещат примери без частица, напр.: *При кѫщата ономѹ чл̀ку*; ръкопис № 714, л. 113 а (в текстуално различен от останалите редакции пасаж); *на мѣсто ономѹ архїерею* (№ 714); *на мѣсто оногозы архиерѣа*; Копр. *113* (Пр., Пл.); *оногова* — (Тр.); в архаичната редакция (Кост.) — архїерестѵ прѣстолѵ ономѵ.

Рекоше чл̀ци ономѹзи стѝрцу; Копр. *408* (Пл., Пр. № 712); *ономѹ̀ва* — (Тр.); Слив. — *ономѹ*; в архаичната ред. друг текст.

И рѐче ономѹ стѝрцу; Любл. дам. *402*[1]; *ономузи* — (Тревн., Дрян. б); в I редакция друг текст; в архаичната редакция: и рече къ носещомѵ ковегь.

Както ръкопис № 714, така и Сливенският дамаскин нямат пряка връзка с архаичната редакция; примерът в Люблянския дамаскин също не може да се обясни с такова влияние. Ето защо би могло да се допусне, че демонстративната частица, макар и рано да е започнала своето настаняване в падежните местоименни форми, сравнително късно се е настанила напълно при тях. Това включване в новосъздаващите се демонстративни системи е станало сравнително по-бавно при дателните форми (срв. горните примери), тъй като поради разпадането на склонението тия форми са били сравнително редки.

В такъв случай широкото разпространение на частицата *-ва* в паметниците, отразяващи източни говори, за които, общо взето, е характерна демонстративна система с частица *-зи*, трябва да се свърже както с късното настаняване на показателната частица при разглежданите форми, така и с късната поява и разпространение на частицата *-ва*, която отделя показателното местоимение *тогѝ(ва)* от третоличното местоимение *тѝго*.

Формите *тогѝва, оногѝва, томѝва, ономѝва* са редовни в Троянския дамаскин и в ръкопис № 714. В словото за св. Николай на тия два сборника не се среща нито един случай с частица *-зи*. Формите с частица *-ва* са характерни и за двата западнобългарски превода на Съкровището — превода на Йосиф Брадати и поп Пунчовия сборник, напр.: *Да не оскрьбишь оногова чл҃века защо кой оскрьби тогова странаго чл҃века мене оскрьбуеть* (поп Пунчов сб., л. 316 а); *И предадет тогова чл҃века дiаволу у руке* (поп Пунчов сб., л. 312); *Да споменемъ оногова* (Янкулов сб., л. 407).

§ 41. Въпреки че не се срещат повсеместно, характерни за източнобългарските дамаскинови редакции са все пак формите с частица *-зи* (*томѝзи, тогѝзи* и пр.). Тия форми са редовни в Свищовския дамаскин и Беленския дамаскин:

И поидѐ до къщата ономѝзы чл҃ку; Копр. *45* (Пр., Пл., Любл., Тревн., Дрян. б, Св.); № 721 — *ондмузи*; Бел. — *ономузи*; № 133 — *на оногози*; Тр. № 714 — *ономува*; Кост. (Лук. № 685) — къ хрaмнни онога оца дъщiерем

И бы истина ономѝзи вл҃дку думата; Копр. *31* (Пр., Пл., № 721, Любл., Тревн., Дрян. б); Бел. № 133 — *на оногози*; в Тр. — друг текст; Кост. (Лук.) — и бы истинно слово архiерея оного

Давно бы видѣль нѣкоги тогѝзы чл҃ка; Копр. *65* (№ 721, Св.); Пл. — *тогѝзи*[1]; Тр. — *тогѝва*; Кост. (№ 685) — еда би оузрѣль заступника своего когда

Частицата *-зи* намираме при тия форми и в много други паметници, отразяващи източнобългарски говори от XVII—XIX в. — Котленското сборниче, Аргировия ръкопис, ръкопис № 720 от ДБКМ, Неделните поучения и др., напр.: *На тугѝзи болерѐца* — стр. 42; *блазиа на тугѝзи человека* — стр. 60 (Неделните поучения). В последния недамаскинов разказ в Тревненския дамаскин, който липсва в останалите преписи на I и II дамаскинова редакция и вероятно отразява черти от говора на Тревненския преписвач, частицата *-зи* е редовна (*-ва* не се среща изобщо за разлика от останалите слова от сборника, общи за останалите дамаскинови преписи. В това слово се среща един интересен пример: *Ономѝжу прдсеку рѐкоха* — вероятно за формата е повлияла редакция с език от архаичен тип — смесили са се формите *ономузи* и *ономуже*.)

В паметниците от XVIII в. (Свищовския дамаскин, Котленско сборниче, Аргиров ръкопис) се срещат примери със съкратената частица (зи→с), които са редки в паметниците от XVII в., напр.:

Да поставеть на мѣсто оногозы архiереа; Копр. *133* (Пр., Пл.) Тр. — *оногѝва*; Св. — *унугосъ*;

[1] В Протопопинския дамаскин на това място (стр. 238) намираме *тоизы*, написано обаче върху закърпено място от късна ръка.

О у н о г о̀ с ъ Іудà (Котл. сборниче, л. 6б); *Ди пораздȕмашь о̀ н о г о с ъ дѐто йска да убȉва* (Аргиров ръкопис, л. 26 а, стр. 196).

§ 42. Ударението във формите *тогȍва(зи), оногȍва(зи), томȕва(зи), онομȕва(зи)* се намира обикновено върху сричката пред демонстративната частица. В почти всички новобългарски паметници, където ударението е правилно, това се среща с последователност. Примери като о̑ногова, о̑номува не могат да се смятат за изключение, защото при тях е прокарано механично (под влияние на гръцки) правило за поставяне на придихание върху начални гласни.

Показателните местоименни падежни форми с частица се отличават акцентно от формите без частица. Така в паметниците се срещат форми *тȍго, тȍговъ, тȍму*, но *тогȍва(зи), томȕва(зи); онȍго, онȍму*, но *оногȍва(зи), онομȕва(зи)*. Формите *тȍго, тȍму, онȍго, онȍму* се срещат с това ударение и в паметници с архаичен език. В новобългарските паметници формата *тȍго* се среща също с ударение върху първата сричка. В това отношение източнобългарските ръкописи, като напр. Люблянският и Свищовският, са последователни. Изключения се срещат в някои ръкописи, за които може да се предполага, че са писани в западни области. В ръкопис № 721 от ДБКМ се среща редовно ударение *тогȍ, тогȍвъ* (вж. цитираните в § 39 примери 11 и 14). В Копривщенския дамаскин е отбелязан също пример *тогȍ* (118).

Колкото се отнася до ударението при формите *онȍгова* (58) и *онȍмузи* (408) в Пловдивския дамаскин, то може с най-голяма вероятност да бъде обяснено с влияние на архаичната дамаскинова редакция (*онȍго, онȍму*), с която дамаскинът показва очевидна връзка[1].

Общо взето, може да се каже, че се наблюдава закономерност в преместването на ударението с една сричка към края на думата след прибавянето на показателна частица (*-ва* или *-зи*) към старата местоименна форма, напр. *тȍго — тогȍва, тогȍзи; тȍму — томȕва, томȕзи; онȍго — оногȍва, оногȍзи; онȍму — онομȕва, онομȕзи*. Независимо от това, че ударението *когȍ, тогȍ* се счита първично в славянските езици спрямо *кȍго, тȍго*[2], за някои български говори процесът *тȍго — тогȍва* ни се вижда вероятен за един сравнително късен период от развоя на българския език.

Показателни качествени местоимения

§ 43. В историческия развой на българските говори се създават разнообразни начини за образуване на показателните местоимения, означаващи качество, в резултат на което могат да се наброят различни системи, някои от които са изчезнали, а други пазят живи следи в българския език.

Суфикс *-ѡ в-* или *-ъв-* е бил прибавен в най-ранно време към старобългарската форма *тако-*. По тоя начин биват получени прилагателните

[1] Все пак трябва да се отбележат формите *онȍгова, овȍгова* в някои македонски говори, вж. А. С е л и щ е в, Заметки по этнографии и диалектологии Македонии. Помяник монастыря Трескавца, СПб, 1923, стр. 205.

[2] Вж. С т. М л а д е н о в, Geschichte der bulgarischen Sprache, § 87; Език на тракийските и малоазийските българи, София, 1935, стр. 84; А. А. Ш а х м а т о в, Ист. грамм. русск. яз., Москва, 1957, стр. 174.

ТАКОВЪ, ТАКОВА, ТАКОВО, ТАКОВИ[1]. В старобългарските и среднобългарските паметници се срещат редовно форми ТАКОВЪ, ТАКОВА, ТАКОВО, ТАКОВИ[2]. Тия форми са чести в книжнината, която произхожда от западнобългарски книжовни центрове. За тяхната употреба предполагаме, че има основание както в традиционната норма, така може би и в някои западнобългарски диалекти. Ето няколко примера: ТАКОВѸ ЖЕ ПОКАЗАВ'ШѸ СЕ ОТРОЧЕТѸ (Лук. дамаскин, л. 34б): *Ради таковое безмльвие* (Янк. сб., л. 437); *А благодарѝте како се е нашла такова полезна книжица* (в приписка към Янкуловия сборник, л. 448); *Ва такови хѹди потелки и завйвьки* (Янк. сб., л. 359). Такива примери се срещат и в поп Пунчовия сборник от XVIII в.: *Коги чу цр̄ь таковò цувдне от цр̄цу* (л. 245б); *Тàково чедо избери и оженѝ се... и бь̄ хоще ти памогнути да стечѐшь хижу и домь сàсь такову добрòумну невѐсту* (л. 312а).

Такъв начин на словообразуване, при който формите са получени със суфикс *-ъв-*, днес се среща сравнително ограничено в говорите — главно в Югоизточна България. Срв. с формите *тъкъ̀ф, тъкъ̀ша, тъкъ̀ў, тъкъ̀ши, съкъ̀ф, съкъ̀ша* и пр., посочени от Г. Христов в „Говора на с. Н. Надежда, Хасковско"[3].

Формите *так-ъв-* и *так-ов-* не са характерни за новобългарските говори[4]. Тяхното ограничаване се дължи на едно явление, което обхваща тия форми. С изпадането на слабите ерове се получават формите *такъв, (таков), таква, такво, такви*. Към тия форми могат да не се прибавят никакви допълнителни елементи. Такава е системата в някои западнобългарски и македонски говори. Срв. напр. с формите, които А. Мазон посочва в Леринско и Костурско, *та̀ков, та̀ква, та̀кво, та̀кви*[5].

§ 44. Ако към тия форми се прибави старото анафорично местоимение, така както то се пази при нормалните показателни местоимения *тойа, тойо, тийа* (*тие*), получава се системата *такà̀ф (такòф), таквà̀йа, такво̀йа, таквѝйа (таквѝе)*[6].

Такава система откриваме в словото за Рождество Христово на Сливенския дамаскин от края на XVII или началото на XVIII в., слово, което се различава от останалата част на ръкописа със западнобългарски езикови особености. Срв.: *И ние сега таквиа праздникы имаме* (л. 80а, 6р.).

§ 45. В новобългарските дамаскини е най-разпространен словообразователният тип, при който към старото име ТАК- се прибавя, първо, морфемата *-ъв-*, носеща признаковото значение на прилагателното и, второ —

---

[1] Друго обяснение на тия форми дава Св. Иванчев, който счита *-в-* за създаден чрез преосмисляне суфикс от стара показателна частица *-ва* (*такава, такова, такива*), вж. пос. съч., стр. 404.

[2] Срв. също Г. А. Ильинский, Сложные формы. . ., стр. 123.

[3] ИИБЕз, т. IV, София, 1956, стр. 202.

[4] В Янкуловия сборник наред с тях се срещат и форми *такова* (ср. р.), *такива* (мн. ч.), *таквиа*, които показват, че системата *таковъ, такова, такова, такови* е употребена изкуствено.

[5] A. Mazon, Contes slaves de la Macédoine sud-occidentale, Paris, 1923, стр. 40.

[6] Срв. Цв. Тодоров, Северозападните говори, стр. 301; Ст. Стойков, К. Костов и др., Говорът на с. Говедарци, Самоковско, Известия на Института за български език, т. IV, стр. 278 и др.

показателна частица -ва или -зи, т. е. морфема, засилваща демонстративното значение. Така се създават системите *такъвзи, таквази, таквози, таквизи* и *такъв(ва), таквава, таквова, таквива.*

а) Първата система е засвидетелствувана още в някои ранни паметници, напр.: допоустн мн онаквозн оржжне каквото мн бѣ н прѣжде дала (Троян. пов., стр. 61); снквозн шж роухо носити (Троян. пов., стр. 62). Срв.: *Още стори нам фаф Христуса Бога таквазъ віара, що да вераруваме* (Черг. молитви, 30, 3). Тя е характерна за източните български говори и намира отражение в новобългарските сборници от XVII и XVIII в., напр.:

И до сега̀ на много чл̀ци случи се таквози; Копр. *40* (Пр., Пл., № 721).

Таквози повѣлѣние; Копр. *136* (Пр., Пл., Свищ.).

До сега̀ чинат таквѝзы что отхо̀ждать на во̀йску; Копр. *198* (Пр., Пл., № 721, Любл., Тревн., Дрян. б, Свищ.).

И так'вази е бы̀ла нѐгова работа; Копр. *427* (Пр., Тревн., Любл., Дрян. б).

Так'взи зако̀нь имаме; Копр. *296*; Пр., Пл. — *такъв'зи*; Сл. — *таквьзи*; Св. — *такъвзы.*

И ца̀рь като вид̀ъ таквѝзи писа̀нїе... и мѝсльше що̀ да сто̀ри; Любл., стр. 506 (Свищ., № 117 от ПНБ).

Не намѣ̀рюваха таквѝзи мра̀море по онова̀ мѣсто; Любл., стр. 523 (Свищ.).

И друго тъквоз, каквото обичатъ сега младите (Беленски дам., л. 25); *ами са отвращаше от таквизы работи* (Беленски дам., л. 27); *не има друга таквази крѣпка вѣщъ като несомнѣнна и чиста вѣра* (ръкопис № 131 (39) от ЦМ).

Многобройни подобни примери се срещат в Протопопинския, Копривщенския, Пловдивския, Тихонравовия, Сливенския, Люблянския, Тревненския дамаскин, двата Дряновски дамаскина, Беленския дамаскин, рък. № 133 от ЦМ, рък. № 119 от ПНБ, Пазарджишките дамаскини, рък. № 347 от ПНБ и др.

Системата *такъвзи, таквази, таквози, таквизи* намираме и в много ръкописи, несъдържащи дамаскинови слова, но произхождащи също така от източнобългарски книжовни центрове, срв. напр.: *Как са намѣрват таквис человеци* (Нед. поуч., стр. 32); *И таквос добро да струвами* (Нед. поуч., стр. 28); *Та такавзи и коиту нѣма любов кам кумшие си* (Нед. поуч., стр. 45); *Коги ты донесъ дїаволъ таквизи помисли* (рък. № 439 от ДБКМ, л. 60 б); *Таквось обичане* (Арг. рък., стр. 189, л. 6 а) и др. п.

Тези местоименни форми са характерни днес за една доста голяма диалектна област. Срв.: *Като бехме таквис сиромашки, та реших да печел'а, да прав'а чеис* (Лазарци, Търновско); *Веднъж се превърлшо с алаѡ, таквос му думаме ний* (Дряновец, Разградско). Те обаче не са присъщи на днешния литературен език, въпреки че през XIX в. са били употребявани от някои възрожденски писатели като П. Берон, П. Р. Славейков и др.

б) Системата *такъв(ва), таквава, таквова, таквива* е била сравнително широко разпространена в българските говори, както може за това да се съди от новобългарските паметници през XVII и XVIII в. За това свидетелствуват три ръкописа: Троянският дамаскин, ръкопис № 714 и поп Пунчовият сборник. Във всички гореизброени примери, където в останалите преписи на I и II новобългарска редакция се срещат примери с *такъвзи, таквази* и пр., в Троянския дамаскин намираме форми *такъв, таквава, таквова* и пр.

Напр.: *И до сега на много чл҃ци случи се таквози*; Копр. *39* (Пр., Пл., № 721); *таквова* — Тр.; *Такос съ случава* — Свищ.

И таквози се показа това детѣ; Копр. *20* (Пр., Котл., Тих., Пл., № 721, Бел., № 133, Любл., Тревн., Дрян. Б); *таквова* — Тр.

Подобно положение, макар че примерите са по-малко поради краткия текст, намираме и в ръкопис № 714. В един пасаж, който текстуално се различава от останалите преписи, в ръкопис № 714 намираме форма *таквива*: *Да ги погубим та и други таквива да се исплашать.* Може да се предполага, че за говора на тия двама преписвачи е била характерна такава система на показателните качествени местоимения. Същата система е била по всяка вероятност характерна и за ломския говор през XVIII в. Ето няколко примера от сборника на поп Пунчо; *Ако не можешь трьпети таквава зла и устата жена не можешь се наректи философ* (л. 314 а); *какво трьпишь чл҃вече таквуву злу жену* (л. 314 а); *Таквива жени несмислени* (л. 312 а); *Сась таквива чловеци хоротуи что и сась таквива се сабираи* (л. 312 б). От тая система има твърде малко следи в българските диалекти. Д. Ив. Господинкин посочва форми *онъквова* (ср. р. ед. ч.) и *онъквовога* за трънския говор[1]. Вероятно тя е била значително по-широко разпространена в западните български говори през XVII и XVIII в., отколкото в днешните.

§ 46. Най-рядко се среща в паметниците третият начин на словообразуване на адективните показателни местоимения, при който към старите местоимения такъ, така, тако, таки направо се прибавят демонстративните частици -зи и -ва. Така се получават системите *такъзи* (*такѝзи*), *такàзи, такòзи, такѝзи* и *такъв(а), такàва, такòва, такѝва.* а) Първата система е засвидетелствувана във влахобългарските грамоти: *И мене с вами заедно добръ глас донесе, такъзи глас како ке вам витезь іанъшъ казовати* (XLIII). В новобългарските паметници има малко сигурни следи от тая система. Днес тия форми се срещат в някои североизточни говори, напр.: *Такис си синко нажален* (с. Кривня, Провадийско)[2]; *Таки_сръчен човек да го убиѝ* (Коларовград)[3]. От Сливенско са записани примери *такос* и *такис* наред с *таквис.* Някои новобългарски примери в паметниците са неясни откъм своя произход — дали представят старата форма *такози* или опростената *таквози*[4]. Напр.: *Защòто онѐзы*

---

[1] Л. Ив. Господинкин, Трънчаните и трънският говор, ИССФ, кн. IV, София, 1921, стр. 182.

[2] СбБАН, XXXIV, 425.

[3] Пак там.

[4] Примерите с форми от ср. р. са най-чести в текстовете и затова процесът на опростяване при тая форма е най-напреднал.

нечестѝви царѣ̀ бѣ̀ха проводѝли т а к о з и послàние (Свищ. дам., стр. 247); *Тъкьвзы праздникъ имами и тъкъзы денъ празднуваме мирному цр҃ю* (Бел. дам., Слово за Рождество Христово, л. 204 б).

б) Формите с *-ва* са понастоящем едни от най-разпространените както в говорите, така и в книжовния език. В западните говори те са изместили системата *такъв, таквава, таквова, таквива*. Поглъщането на едната система от другата има своето начало в XVII в., ако така се изтълкуват примерите от Троянския дамаскин. В словото за св. Николай в тоя ръкопис се срещат 7 примера от типа *таквова* и 2 примера от типа *такова*. В Троянския дамаскин се срещат, макар и рядко, и другите западни форми, за които стана дума: *И т а к в а* ꙗ *пакость нанесе*; пример № 133. От тия случаи може да се предположи, че формите от типа *таквава* са изчезнали поради разпространението на формите от типовете *такава* и *таква(*ꙗ*)*.

Странно е, че системата *такъв(а), такава, такова, такива* е толкова рядка в ръкописите от XVII и XVIII в. Срещат се споменатите случаи в Троянския дамаскин и доста примери в Пазарджишките дамаскини — несравнимо по-малка фреквенция, отколкото имат системите от типа *таквази* и *таквава* в тая книжнина.

§ 47. От различията в отделните преписи могат да се направят някои догадки за известни диалектни особености, отразени от преписвачите. В архаичната редакция традицията педантично се следва и там най-трудно могат да се забележат такива различия. От един пример като ТА̀КОВЪ вм. ТА̀КОВЬ в Костенечкия дамаскин би било пресилено да се правят изводи.

Подобно е положението в тия паметници от новобългарските редакции, които се придържат езиково към оригинала и не правят от него отклонения. В Копривщенския дамаскин се среща форма *таквази*, криеща в себе си средногорското *такàв*, напр.: *Чюха т а к а̀ в' з и глас*; *270*; в Пр., Пл., Тр., — *т а к ъ в з и*; *Т а к а в' з и сѣнь*; *287*; в Пр, Пл., Тр., Любл., Тревн., Дрян. б — *т а к ѣ̀ в з и*; *И вйди го Алеѯандр' че е т а к а в' з и*; *153* (в Пр., Пл., Тр., Любл., Тревн., Дрян. б — *т а к в в з и*). Такива примери се срещат в Дряновските дамаскини, срв.: *Такàв'зие чл҃кь* (*308*) и в Сливенския дамаскин. Може да се предполага, че тия преписи имат за някой свой посредник дамаскин от Средногорието, но също така трябва да се има пред вид, че днес в близък до Дряново говор — котленския — се среща форма *такàф* (и *такъ̀ф*) наред с *какàф, запартàк*. В Котленския дамаскин (вероятно под влияние на западнобългарската книжнина) Софроний е употребил форма *такàвзи* (л. 64 а, 66 б и др.) наред с *какàв* (л. 71 б), *нàкаковь* (л. 173 а) и *такъ̀взи* (л. 71 б).

Заслужава внимание формата *таквъзи* (м. р. ед. ч.), тъй като се среща често в два паметника — Сливенския и Тревненския дамаскин. Напр.: *Т а к в ь з и врач* (Слив. дам., л. 84 б). Въпреки близостта в почерка и облика на двата ръкописа тая форма е една от малкото общи езикови особености на двата дамаскина.

§ 48. С прибавянето на нови морфеми към старото показателно местоимение ТА̀КЪ, ТА̀КА, ТА̀КО ударението бива изместено напред. Това се наблюдава особено при прибавянето на показателната частица *-ва, -зи*, а също и частицата -ꙗ, която, макар и необобщена за всички лица, играе също роля на „включваща в определена система" морфема. Старото ударение намираме днес в архаичната дамаскинова редакция — ТА̀КОВЬ, ТА̀КОКА, ТА̀КОѦ и под. В новобългарските дамаскини ударението пада редовно пред показателната частица — *такъ̀взи, таквàзи; таквьва, таквàва* (става дума за случаи, в които ударението може да се тълкува като правилно и от него могат да се правят изводи).

В сравняваните откъси се срещат, макар и рядко, форми *таквогàзи* и *таквогàва*, като втората форма е отбелязана в Троянския дамаскин. При тия форми се наблюдава яв-

ление, подобно на отбелязаното вече преместване на ударението след прибавяне на показателна частица при формите *тогo — тогдзи, тогдва*. Така напр. в сравнително най-архаичния новобългарски дамаскин — Пловдивския, — се среща форма *таквдгози*, докато при същия пример в Сливенския дамаскин — *таквогдзи*, в Троянския — *таквогдва*. В Копривщенския (*358*) и Протопопинския дамаскин — *осташе без тѫквдгозы пастира, може би* под влияние на архаичната редакция — (Кост. дам.) ꙗко ѧнишце се тѫкоѥгѡ пастыра. Срв. също пример *359*; Копр. (Пр., Сл.); *И агглы се пакь и ар'хгглы обрадоваше, защо въспрiше так'вогдзы стаа*; в Пловд. дам. — *тѫк'вогози*; в архаичната редакция (Кост. дам.) — въспрiем'ша тѫковаго ста.

§ 49. Ако подходим от коренната форма так- като към единична морфема, можем да набележим схематично следните видове адективни демонстративни местоимения:

1) Двуморфемни — *так-ъ, так-а, так-о*, както се срещат в най-ранните паметници на българския език.

2) Триморфемни: а). Форми, образувани с коренната морфема *так-*, адективния суфикс *-ъв-* (*-ов-*) и родовите окончания:

так-ъв-ъ, так-ъв-а, так-ъв-о, так-ъв-и
так-ов-ъ, так-ов-а, так-ов-о, так-ов-и

б. Форми, образувани с коренната морфема *так-*, следвана от родово окончание и демонстративна частица *-ва, -зи;*

так-ъ-в(а), так-а-ва, так-о-ва, так-и-ва;
так-ъ-зи, так-а-зи, так-о-зи, так-и-зи.

3) Четириморфемни, в строежа на които влиза коренната морфема, адективният суфикс *-(ъ)в-*, родовият суфикс и демонстративната частица *-ва, -зи* или близкото им по функции анафор. местоимение:

так-ъв-зи, так-в-а-зи, (так-в-ъ-зи), так-в-о-зи, так-в-и-зи, так-ъв (може би от старо *так-ъв-ва*), *так-в-а-ва, (так-в-ъ-ва), так-в-о-ва, так-в-и-ва;*
так-ов, так-в-а-йа, так-в-о-йо, так-в-и-йа (так-в-и-е[1]*)*

Интересно е, че докато през XVII и XVIII в., а вероятно и няколко века преди това (срв. посочените примери от Троянската повест и Чергедските молитви) преобладава четириморфемният тип (за който е характерно събирането на адективния суфикс и демонстративната частица), в по-голяма част от днешните говори системите имат тенденция да бъдат опростени, като преобладава триморфемният тип. Така формите *такъвзи, таквàзи* (в източните ранни новобългарски паметници) и особено *такъв, таквàва, таквдва* (които намираме в Троянския дамаскин, поп Пунчовия сб. и рък. № 714) днес в известна степен отстъпват пред формите от типа *такъв, такàва, такòва, такúва, такъс, такàс, такòс, такúс* (по-рядко *такъв, такъва, такъво, такъви*). Това разширение на триморфемния тип е навярно част от общата тенденция на демонстра-

[1] В някои говори се среща и един по-нов вид форми от типа *так-о-в-о, так-и-в-и*, получени в резултат на преосмисляне на демонстративната частица *-ва* и превръщането на фонемата *-в-* от тая частица в адективен суфикс, като модел за това изменение е формата за женски род единствено число. В резултат на това става дублиране на родовата морфема. Такава система посочва Цв. Тодоров за днешния Ломски говор: *такъф, такàва, такòво, такúви* (СбНУ, XXXVIII, стр. 40).

тивните системи в новобългарския език към опростяване и намаляване разнообразието, характерно за по-ранния период на тяхното оформяне като двучленни системи (*т-/он-*).

Таблица 2

тàкъ тàка тàко (тàки)	
тàковъ тàкова тàково тàкови такъвъ такъва такъво такъви	
такъв (такòв) таквà таквò такви	
такъв таквàва таквòва таквйва такòв таквàя таквòйо таквйя	такъвзи таквàзи таквòзи таквйзи
такъв такàва такóва такйва	такъзи такàзи такóзи такйзи

Количествени наречия и местоимения

§ 50. В своя развой показателното наречие за количество претърпява формално две промени: 1) изчезва фонемата *и* (*толико — толко*) и 2) наречието получава, както и останалите членове на демонстративната система, показателната морфема *-зи* или *-ва* (*толкози, толкова*). Втората промяна е по-ранна. Формата *толикози* се среща няколко пъти във влахобългарските грамоти, напр.: *Въ кола колико са коне толикози и дукати* (V). Не се среща обаче случай със запазено *и* и частица *-ва*. За частицата *-ва* може да се предположи, че разширява по-късно своята употреба и по-късно обхваща наречието (срв. още § 22, § 40). Доказателство за това е и съществуването на голям брой говори в Западна България, в които редовната форма е *толко*, а не *толкова*[1].

В новобългарските паметници от XVII и XVIII в. наречието се явява по-често като *толкова* и *толкози*[2]. Формата *толкова* е неочаквано честа в словата от първата източнобългарска редакция. В словото за св. Николай срещу 11 случая с *толкова* намираме 3 случая с *толкози*. Би могло да се предположи, че в някои североизточни говори, за които е била характерна демонстративната морфема *-зи*, до късно наречието е живяло като *толко* и при разширяването на *-ва* тая нова и затова изразителна частица е намерила място. Наречието *толкова* намира пролука за сравнително широко настаняване в източнобългарската *-зи* система. *Толкова* се среща в нашите балкански говори и днес (Ловчанско, Троянско, Габровско и др.) наред с формата *толкус*. Както е известно, в съвременния български език литературна е формата *толкова*, а *толкоз* звучи диалектно и се използува в художествената литература (напр. от А. Константинов) като стилно средство.

[1] Вж. обратно у Св. Иванчев, п. с., който счита наречието *толкова* за присъщо още на някои старобългарски диалекти (стр. 404).

[2] Като „наречие“ се разглежда в случая неизменяемата по род и число форма, като не се имат пред вид нейните функции в изречението.

В новобългарските дамаскини от XVII в. се забелязва следното различие в употребата на формите *толкова, толкози* и *толко*. Преписите, които са най-близко до първоначалната редакция, съдържат най-често формата *толкова*. Примерите са еднакви в Копривщенския, Пловдивския, Протопопинския дамаскин, Сливенския и ръкопис № 721 от ДБКМ. Напр.:

Оты т о л'к о в а бѣше личен сти Николае; Копр. *350* (Пр., Сл., Тр., Пл.).

Кол'кото и чинеше тайно т о л'к о в а го бь православлѧше на навѣ; Копр. *88* (Пр., Пл., Тр., № 721, № 714).

Кол'кото лежѧть у тьмницата, т о л'к о в а се и учеть на хытрость; Копр. *261* (Пр., Сл., Пл., Тр.).

Что се уплаших'те т о л'к о в а; Копр. *293* (Пр., Пл., Сл.).

Формата *толкова* е още по-характерна за Троянския дамаскин и за ръкопис № 714 от ДБКМ. На редките случаи, в които намираме *толкози* в словата от I новобългарска редакция в Троянския дамаскин, съответствува форма *толкова*, напр.:

И т о л'к о з ы му свѣтеше лицето и т о л'к о в а бѣше бговиднь члкь... Копр. *351* (Пр., Сл., Пл.) Тр. — *т о л к о в а... т о л к о в а.*

Т о л'к о з и и от ба похвалени бѣше; Копр. *109* (Пр., Пл., Свищ.) *т о л к о в а* — Тр.

Защо се збраше т о л к о в а съборь (рък. № 714, *157*).

На словата от втората новобългарска редакция обаче е присъща формата *толкози*. Срв.:

Не бѣше т о л'к о в а врѣднь он'зы коверь; Копр. *405* (Тих., Пр., Сл., Пл., Тр.). *Не бѣше врѣдна т о л'к о з и нашрапата*; Тревн. (Любл., Др., Б.).

Та са т о л'к о в а из'браше; Копр. *157* (Пр., Тр., Пл. № 721); *т о л'к о з и* — Любл., Дрян. б: *т о л ькоз и* — Тревн.

*А тѫ от тѫ л'к о з и лю́дѣ ни́ еди́нь незна*ѣ *оному́ва ора́чю умьть и ра́ботата* (Любл., стр. 475).

Ами́ ко́л'ко ты́ ми́слишь да ме му́чишь, а а́зе щь тѫ л'к о з и да тръпѧ (Любл., стр. 509).

Тѫ л'к о з и и́ма и чл(овъ)кь добры́ ду́мы (Любл., стр. 483).

За Свищовския дамаскин, Беленския дамаскин, ръкопис № 133 от ЦМ и ръкопис № 347 от ПНБ *толкози* е типична форма, срв.:

Просвети́ му сѧ ли́цету като́ слънце тѫ́ л к о з и ко́лкото се и самси́ ца́рь чю́деше за това́ (Свищ., стр. 275).

В словата на I и II новобългарска редакция не се среща нито веднъж форма *толкос*, въпреки че в Чергедските молитви тя е редовна, напр.:

Земата не мои да бирува т о л к у з[1] *греси да суфери* (24, 10).

Сланцето са потемнува и видделото го скрива не ще да превгива при т о л к о з греси (27, 7).

В паметниците от XVIII в. случаите с *толкоз* зачестяват. В Свищовския дамаскин те съставят около една трета от всички случаи, напр.:

[1] Милетич е дал погрешно в кирилската транслитерация *толкоз*.

И като̀ т̀олкоз засиромашѣ и мѝслѣши, що̀ да стѝри за сѐбе си и дщерѣте си (Свищ., стр. 241).

И то̀й т̀олкосъ му почѝташе сто̀лотъ (Свищ., стр. 241).

И дрѹ̀ги немаше със свѐтѧго на манастирю, тъкмо то̀й сам'си настаня̀ваше т̀олкосъ ко̀лкото го нарѐчи Но̀вѣи Сїонъ (Свищ., стр. 241).

Голѣма радость ѝматъ за̀ради онози цветѥ, защото т̀ол'косъ хубаво мерѝшатъ (Бел. дам., л. 204а).

Формата се среща също така в Аргировия ръкопис (2 примера), в Котленското сборниче и др., напр.:

Почюдиха са сѣчки хора ка̀то са били. Ф зимата т̀олкусь стоели от години и не почернѧха или да изнѝатъ.

В Неделните поучения с гръцко писмо формата *толкос* е почти редовна:

Т̀олкус послѹшлиф бѝл то̀ı ... И т̀олкузи вѐрен то̀ı щуту е бѝл (Нед. поуч., стр. 42).

Ду т̀олкус мло̀гу (Нед. поуч., стр. 42).

Зарàди тѹ̀ı да умрà̀зим тѐизи мурабà, защò усим нѐе нѝама дрѹ̀го т̀олкус душезагубване (Нед. поуч., стр. 48) и др.

Може да се предполага, че в началото на XIX в. формата *толкози* е била отстъпила на *толкос* в говорите. Формата *толкози* се среща въпреки това до късно в ръкописната книжнина през робството. Употребяват я и някои възрожденски писатели, срв.: *Да ма освободи отъ т̀олкози трудове*[1].

Прави впечатление, че в новобългарските редакции от XVII и XVIII в., създавани в източни краища, не се среща формата *толко*. Изключенията са малко и те са характерни не за цялата първа новобългарска редакция, а за отделни преписи, срв.:

Копр. *93* (Пл., Пр.) *И т̀ол'кова се разигра морѐто*; Троянски — *т̀олко*.

В Копривщенския дамаскин на стр. 90 се среща пример:

Амѝ ходѣше и прока̀зуваше свойте си злочѐстие и хул'ные дѹ̀мы т̀олко кол'кото прѣльсти със нѐговът сы дум'ливы и пога̀ный ѥзы̀к ев'сѐвиа.

В останалите преписи думата изобщо липсва. Както за Троянския, така и за Копривщенския дамаскин може да се смята, че формата е била характерна за говорите на техните преписвачи.

§ 51. Съществуващите в старобългарски показателни местоимения тѡлнкъ, тѡлнко, тѡлнка, тѡлнцн и местоименното наречие тѡлнко се характеризират в по-нататъшния си развой с разширяване употребата на наречието и изместването на прилагателните, от една страна, и, от друга — със замяна на количественото прилагателно с качествено. Напр.: по тѡлнцѣ оученнн; на новобългарски *след т̀олкова учение* или *след т̀акова учение*; поклонѣмъ тѡлнкымь — *с т̀акъв поклон, т̀олкова дълбок поклон*. Тоя процес не е развит равномерно във всички български говори. В западните области прилагателните се пазят и се характеризират с разнообразни словообразователни особености (*толик, толек, толак, тол-*

[1] П. Б е р о н, Риб. буквар, стр. 29, Пловдив, 1936.

каф, толчаф, толкачок и др.; за малък по обем — *тоничък*). Характерно за източните говори е, че в повечето от тях се употребява местоименното наречие *толкова* (*толкос*) заедно с прилагателно, означаващо ръст, обем (*толкова голям*) или качествено прилагателно местоимение (*ши гу нарежа на такива парченца* — Пъдарево, Новозагорско). Най-слаби следи от количествените показателни местоимения се срещат в североизточните говори. Като характерни стари форми за тия говори могат да се предполагат *толчен* и *толакзи*. От Садина, Поповско, е записан пример: *толчена е песента*[1]. От Ловчанско се среща в народна песен, пример: „*Толчънус л'ату гул'аму,ази биз чел'ъд устанъх*[2]. (Формата може да се обясни като контаминация от остарялото в диалекта местоимение *толчану* и живата форма *толкус*.) Грешно предаване на старата форма *толчан* (*толчана*) има и в един пример от Бяла черква: *толчъмъ градъ гул'амъ | нима ли ирген зъ мен'ъ*[3]. Като характерна източна форма би могла да се смята и формата *толакзи*, отбелязана в Неделните поучения: *толакзи тежки гриах* (стр. 26). Вероятно една от причините да изчезнат източнобългарските форми *толакзи, толкази, толкози* е омонимията на формата *толкози* (местоимение за ср. род и наречие). Срв.: *Толкузи селу Габруу чи нима ли ирген зъ Тоткъ* (Лясковец)[4].

Новобългарските дамаскини от XVII и XVIII в. отразяват тая характерна особеност на североизточните говори. В тях не се срещат прилагателни местоимения, означаващи количество. Употребените в архаичната редакция форми *толикъ, толика* и пр. се заменят в новобългарските редакции с наречие или с показателно качествено местоимение, напр.:

Кост. (№ 685) Гладь ... толкъ, іако не помнитъ никто от члкъ да бн быль когда таковь гладь; Лук. толко, іако не помнитъ никто; Копр. (Пр., Пл., Тр.) *и такьв'зи гладь дето не помньше никоы да е быль так'взи гладь*; Любл. *гладь бы нькогы великь ... и толкози колкото не повни никои от члкь старых по онова мъсто да е быль такъв'зи гладь.*

Копр. (Пр.) *И тол'кова бъше люта онази бура*; Кост. толика жестока бура.

Рък. № 133 от ЦМ *таквози добро*; Кост. толикы доброти.

Копр. *78* (Пл., Тр., № 714, № 721) *И тол'кова мласть стори със мене*; Любл., Тревн., Др б, Свищ. — *толкози*; Кост. (Лук. 685) толикые мастн сьтворн сь намн.

Такива примери има и в Неделните поучения:

Толкузи фаида придобивами (стр. 34). *Толкузи голямо зло нещу туи сребролюбието* (стр. 57).

---

[1] СбБАН, XXXIV, 426.
[2] СбНУ, IV 1. 521.
[3] СбНУ, XXXVIII, 30.
[4] СбНУ, XXVI, 212.

Адективните показателни местоимения, означаващи количество, се употребяват в ръкописи, произлизащи от западни области — в преписите на архаичната дамаскинова редакция, в преписите на дамаскиновия превод на Й. Брадати, в Поппунчовия сборник и др. Напр.: *Что есть толико и таковое светоносие* (Поппунч. сб., л. 70 б). В повечето от тия ръкописи обаче употребата на тия форми е продиктувана както от живата им употреба в диалектите, така под влияние на книжовната традиция. У Брадати наред с народните черти има и много особености и на изкуствения език от XVI в. Форми като *толика лѣта, толика чудеса* (Янк. сб.) показват такова книжовно влияние. Все пак може да се смята със сигурност, че новобългарските паметници от XVII и XVIII в. отразяват в това отношение два типа системи, типични за българските говори (табл. 3):

Таблица 3

Западна (Поппунч. сб., Янк. сб. и др.)	Източна (Копр., Слив., Пловд., Прот., Любл., Тих., Котл., Дрян., Тревн., Бел., № 133 ЦМ, № 347 ПНБ и др.)
толко (толико), толкова	толкова, толкоз(и)
толик, толика (с морфологични варианти)	толкова + прилаг. такъв + прилаг. такъв

§ 52. Във формите на прилагателните местоимения за количество *толикъ, толика, толико* фонемата *и* най-често или се преосмисля като словообразователен суфикс (*толък*, срв. *малък*), или при изпускането ѝ се прибавят нови словообразователни елементи — морфеми, засилващи именното значение на местоименното прилагателно (*толкав, толкава, толкаво; толчен, толчена, толчено*). Общо взето, тенденцията да изчезне *и* е по-ясно проявена във формата на наречието. В същите говори, където се пази във формите на прилагателните, тя напълно е изчезнала във формата на наречието, където не изпълнява никаква словообразователна функция. Ето някои примери от Софийско: *Де ще се либе виждаме |толико лято летовно* (Столник, Софийско)[1]; *Толико село големо |нема ли нигде жив човек* (Богданлия, Соф.)[2]; но: *Толко мога* (Негован, Соф.)[3]; *Толко било аскер по зем'ата* (Връбница, Соф.)[4].

Изпадането на *и* във формата за наречието е засвидетелствувано за първи път в пример от XV в., и то наред с форма *колико*: *По много да им не вземете, тъкмо от кола колико кони, толко бани* (XII). Възможно е процесът в някои говори да е още по-стар. В езика на седмиградските българи, откъснати от Свищовско през XIII в. и развивали се като самостоятелна езикова група, срещаме редовно формата без *и*: *Толкуз греси* (24, 10); *При̃толкоз греси* (24, 7).

§ 53. Под № 441 (621) в ДБКМ се пази една книжка с разни слова и бележки от XIX в. Писана е вероятно в Трявна, но в нея се чувствува западнобългарско книжовно влияние. В нея има една интересна употреба на наречието *толкози* (л. 14 а): *Ни самъ сторила нищо, толкози малко медъ вкусихъ, туй ми е согрешението.* Това е преразказ на известния библейски стих (I книга на Царствата, гл. 14, ст. 43), цитиран от Лермонтов към поемата Мцыри: вкушая, вкусих мало меда и се аз умираю. Смисълът

[1] СбНУ, XIIV, 288.
[2] СбНУ, XIIV, 307.
[3] СбНУ, XIIV, 9.
[4] СбНУ, XLIII, 129.

на примера в новобългарския текст е „с а м о м а л к о м е д в к у с и х“. Вероятно употребата на *толкози* в случая се дължи на грешно разбиране на думата *току* (срв. *току-що*) от старобълг. тъкъмо, токмо ('с а м о'), която преписвачът е срещнал в извода. Думата *токо* (*току*) „с а м о“ се среща в дамаскините: *И нъ токо тамо* (Любл. дам., стр. 529); *Ами съ току грижеще ка да утькми да е драго бгу* (№ 133 от ЦМ, л. 457).

За смесването на двете форми е повлияла не толкова смисловата близост (срв. руск. *только* 'с а м о'), колкото звуковата близост на двете думи (срв. *И лицѐто к'е ву се исчйсти, та к'е стàне оште т ò к у пò-убава*[1]; *По к ò к у йскат на опѝнците*;[2] Докато в руски наречието *только* се е свързало с понятието 'м а л к о', в българския език то е свързано с големина, висока степен, напр.; *Кой те т ò л к у накити?* 'т о л к о в а м н о г о')[3]; *Ами дека да и занесе Кутри туран тийе т ò л к у сватови* ('т о л к о в а м н о г о')[4]; *А момàта що го посрещнàла билà йедна ỳбава, йеднà добрà, та вѐчем т ò л к у* ('много')[5].

Показателно наречие за време

От старата форма тогда или тодга[6] няма следа в новобългарските паметници. Наречието се среща като *тогàзи, тогѝзи, тогàва* и *тогѝва* на мястото на тогда, потомъ, по сихъ, отъ толѣ, по-рядко се, в паметниците с архаичен език.

§ 54. 1. *Т о г а з и.* Редовната форма за словата от първата новобългарска редакция е *тогази*, напр.:

От т о г а з и надѣѐше се; Копр. *52* (Пр., Пл. № 721); *т о г ѝ в а* — Тр.; № 714; *т о г ѝ з и* — Свищ., № 133;

И т о г à з ы мал'ко посучаше; Копр. *25* (Тих., Пр., Пл., № 721); *т о г ѝ в а* — Тр.; *т у г и с ѣ* — Свищ; *т ѣ г а в а* — № 714;

Что дръжаше т о г à з ы пръстòль владичьскыи; Копр. *111* (Пр., Пл. *т о г а з и*); *т о г ѝ в а* — Тр.; *т о г ѝ з и* — Свищ.

И т о г а з ы на скору пустѝ повълѐние; Копр. *135* (Пр., Пл.); *т о г ѝ в а* — Тр., № 714; *т о г ѝ з и* — Свищ.

И т о г à з ы почѐ да хули на г а̄ б а̄; Копр. *149* (Пр., Пл., № 721); *т о г ѝ в а* — Тр., Любл., Тревн., Дрян. б; *т о г ѝ з и* — Свищ.;

Т о г а з ы като чю ц̄рь; Копр. *324* (Сл., Пр., Пл.); *т о г ѝ в а* — Любл., Тревн., Дрян. б, № 714.

Формата *тогàз(и)* днес е характерна за централните балкански говори — Ловчанско, Габровско, Троянско — и за някои говори на юг от Балкана — Старозагорско, част от Сливенско, Новозагорско. От словото за св. Николай са сравнени 36 случая в отделните преписи и тия случаи показват, че в новобългарския архетип на определени слова формата е била винаги *тогàзи*. Разлики се срещат в отделните преписи на един и същ текст. Така в пример 29 в Копривщенския дамаскин на стр. 82 се среща форма *тогыва*[7] (в останалите преписи — *тогази*). (Формата *тогива*

---

[1] Кутугерци, Кюстендилско, СбНУ, XL, 418.
[2] Д. село, Кюстендилско, СбНУ, XL, 436.
[3] Благоевградско, СбНУ, VII, 3. 40.
[4] Воден, СбНУ, 3. 160.
[5] Софийско, СбНУ, 3. 155.
[6] За произхода на формите *тогда, когда, егда, иногда, овогда, вьсегда* са изказани различни мнения Вж. у H. S c h e l e s n i k e r, пос. съч., стр. 71—72.
[7] В изданието на Милетич *тогавы*, отбелязано като печ. грешка.

е най-честа и у средногорския книжовник от началото на XIX в. даскал Тодор Пирдопски[1].

През XVIII в. се появява формата *тогасъ*. Отбелязана е в Аргировия ръкопис (стр. 197, л. 30 б) и Котленското сборниче (напр. на л. 10 а) наред с по-честата форма *тугизи*. Общо взето, в ранната новобългарска книжнина формата *тогази* се предпочита пред формата *тогас* като по-правилна. Това се наблюдава най-последователно в дамаскините, а също и у някои възрожденци (*Тогази ще зачена* — П. Берон, Риб. буквар, стр. 15).

§ 55. 2. *Тогава*. Среща се сравнително рядко в дамаскините. Формата е чужда на I и II новобългарска дамаскинова редакция, а така също и на Свищовската, Беленската и Ломската. Среща се в един от преписите на I новобългарска редакция, за който се предполага, че отразява югозападен говор — ръкопис № 714 от ДБКМ.

И тогазы течѐ сты Копр. 222 (Пл., Пр., № 721); *тогѝва* — Тр., Любл., Тревн., Дрян. б; *тугава* — № 714; *тугѝзи* — Свищ.

В тоя паметник обаче формата се среща наред с *тогива* и *коги*, като формата *тогива* е много по-честа. Може да се предположи, че или ръкописът отразява говор, в който са се срещали и двете споменати особености, или една от формите идва от някой ръкопис — посредник между дамаскина и близките до първоначалната редакция преписи.

Формата *тогѝва* намираме преди всичко в Пазарджишките дамаскини — Върбановия (№ 435 от ДБКМ), Парашкевовия (№ 345 от ДБКМ) и № 117 от ПНБ. Напр.: *Азь това видехь заради мое неверие и тогава веровахь* (№ 435, л. 25 а); *Тогава сички паднаха на нозете стму та просеха опрощение* (№ 345). От ръкопис № 117 е сравнявано словото за св. Георги. В това слово формата *тогива* е по-честа от *тогава*, но това се обяснява с влиянието на извода. В останалите преписи — Люблянския, Тревненския, Дряновския, Свищовския — обикновено в тия случаи също се среща формата *тогива*. По-рядко остава верен на оригинала ръкопис № 435 от пазарджишките, в който също се намира преписът на словото за св. Георги. В него срещаме пазарджишката форма *тогава*, напр.:

№ 117: *И тогива зе да се бѝри сѝсъ децѝта*; Любл., Тревн., Дрян. А, Б: — *тогѝва*; Свищ. — *тогѝзи*; № 435 — *тугѝва*; № 133 от ЦМ — *тутакси*; арх. ред — аѣѥ

№ 117; *И тогива гї отпѝусти стїи*; Любл., Дрян. А, Б, Тревн., Свищ. — *тогѝва*; № 435 — *тóгѝвà*; № 133 от ЦМ — *И тъи ги пусти сти*; арх. ред. — *И тѝко отпоустѝ ихь* стьн

От л. 305 нататък в ръкопис № 117, където е писано с втора ръка, се среща редовно формата *тогава*. Формата *тогава* намираме също така и в някои източнобългарски ръкописи, за които отбелязахме, че са писани под западнобългарско книжовно влияние. Така напр. в Аргировия ръкопис, който е преписан вероятно от западнобългарски оригинал, редовната форма е *тогѝва* и едва в края на ръкописа, където изведнъж нахлуват живи източни черти, е отбелязана форма *тогѝсъ*. *Тогава* се

[1] Вж. приписката на 1 л. в Протопопинския дамаскин, а също и ръкопис № 439 (631) от ДБКМ.

среща и в ръкопис № (инвент.) 3 от ДБКМ, писан в Търново, наред с други западнобългарски особености.

§ 56. 3. *Тогива.* Най-разпространената форма на показателното наречие за време в новобългарските паметници е *тогива.* Срещаме го твърде често в Троянския дамаскин и в ръкопис № 714 от ДБКМ. От 28 случая от словото за св. Николай, които могат да се сравнят с останалите преписи на I новобългарска редакция, в 27 случая Троянският преписвач е заменил формата от оригинала *тогàзи* с формата *тогйва* и само в един случай е останал верен на извода.

И тогàзы щем познà; Копр. *115* (Пл., Пр.); *тогйва* — Тр., № 714; *тогйзи* — Св.

Тогàзы узè прьсть; Копр. *5* (Пр., Пл., № 721); *тогйва* — Тр.

И тогàзи като се стòры събòрь; Копр. *174* (Пр., Пл.); *тогйва* — Тр., № 714; *тогйзи* — Свищ.

И видѣ тогазы аггѣлы какь доидоше за дшата му; Копр. *354* (Пр., Пл., Сл.); *тогйва* — Тр.

В ръкопис № 714 се среща същото отклонение с подобна последователност. За тоя ръкопис е важно, че в текстуално различните от останалите преписи на I новобългарска редакция пасажи се среща форма *тогива*, напр.:

Защо е тогива било оу тоя градъ адеть (112 б, л. *55*[1]).

И било тогива оу онова време глад великь (123 а, л. *174*[1]).

Тогива се отвориха оустата на владиката (108 а, л. *29*[1]).

Тогива е характерна форма и за словата от втората новобългарска редакция — св. Георги, Второ пришествие и др. Така напр. в словото за св. Георги, което намираме в Люблянския, Котленския, Тревненския, двата Дряновски дамаскина, Свищовския, рък. № 435 и № 345 от ДБКМ и № 117 от ПНБ *тогива* е обща форма и отклоненията от нея, особено в първите пет изброени сборника, са съвсем редки, напр.:

Тогйва нѣкои от полàтїето цàрево рèкоше — Любл. стр. 516, л. 58 б (Тревн., Дрян. б); *Тогйва нѣкои от полàтите сийречь от чардàците цареви рèкоха* — Свищ.; *Тогйва от чар'дàците* — № 117.

При сравнението на словото за св. Николай може да се види, че неговата втора новобългарска редакция (Люблянската), която в много отношения е под езиково влияние на първата, в тоя случай проявява последователна самостоятелност, напр.:

И тогàзы стѣ и Никòлае завèде онїа тѣсущници; Копр. *209* (Пр., Пл.); *тогйва* — Любл., Дрян. б, Тревн.; *тогйзи* — Свищ. (срв. погоре и примерите с *тогàзи*).

Тогйва е редовна форма в словото за Второ пришествие в Протопопинския, Копривщенския, Пловдивския дамаскин. Ето няколко примера от Пловдивския дамаскин — един от най-старите представители на т. нар. първа новобългарска редакция:

Тогйва щът да въскрснать цàрїето, голѣмы дето се вдйгаха на голѣмо та з'бйраха войска мнòго да земать чюжа земла (стр. 237);

Тогйва щьть да въскрснать сйч'китѣ кàдїе, та щьть тїà сйромасите да гы влàчать дето им' се земàле файда (стр. 238);

Тогива кòй има въ този врѣ'ме достоинь (стр. 207) и др.

Както видяхме, формата *тогива* се среща като влияние на изводa в пазарджишките дамаскини. Като такова чуждо диалектно влияние, дошло по книжовен път, могат да се тълкуват, както ще видим, и примерите в Свищовския дамаскин и Неделните поучения. В съчиненията на Софроний Врачански се среща твърде често формата *тогива*. В Котленския дамаскин наред с нея намираме и форма *тогас*[1].

Формата *тогива* днес е характерна предимно за северозападните говори, макар че може да се срещне и в други краища, в съседство или наред с други форми, напр. в Новозагорско (с. Крива круша) наред с *тугас* и *тугава* или Котленско наред с *тугис*. Вероятно формата *тогива* в тия краища не е исконна, а се е получила в резултат от контаминация от югоизточно *тогава* и североизточно *тогизи*.

§ 57. 4. *Тогизи*. Формата *тогизи* има широко разпространение в паметници, които произлизат от североизток. Това е напр. една от общите особености, които свързват Чергедските молитви и Свищовския дамаскин. За Чергедските молитви е характерна формата *тогис*, напр.: *Тогис смарта са ще махна* (25,2); *Тогис смехот го щем заби* (25,1); *Тогиз сеакаф си ще доне ф нум* (25,3)[2].

В една влахобългарска грамота от XV в. на жупан Гергелас, за която може да се предполага, че отразява мизийски говор[3], се среща формата *тогизи*. Така тая форма се очертава като типична североизточна още до XV—XVI в. — една от наследниците на старата форма тогы, засвидетелствувана в Троянската повест.

В новобългарските дамаскини от XVII и XVIII в. формата *тогизи* се среща твърде ограничено поради ролята, която има езикът на изводите за отделните преписи. За сравнително по-широко разпространение на формата сочи между другото словото за Петър Митаря от Тревненския дамаскин, за което вече се спомена, че отразява източнобалкански говор, освободен от влиянието на дамаскиновите редакции. В това слово за разлика от останалите слова в сборника редовната форма е *тогизи*. Редовно се среща формата *тогизи* и в Свищовския дамаскин. В словото за св. Николай във всички случаи намираме формата *тогизи* вместо *тогази* и *тогива* в първите две новобългарски редакции, напр.:

Копр. *149* (Пр., Пл., № 72) *От тогàзы почѐда хули на га̀ ба̀*; Тр. — *тогйва*; Любл. Тревн. Дрян. б — *тогйва*; Свищ. — *От тогйзи хвати да хȕли*.

Отклонения от тая последователност се срещат в словото за св. Георги, което е препис в сборника. Под влияние на изводa се среща понякога формата *тогива*, но това е доста рядко.

Формата *тогизи* е редовна в Беленския дамаскин и в рък. № 133 ЦМ, които отразяват говор, близък до свищовския, напр.: Копр., Пр., № 721 — *от тогази*; Тр., Любл., № 714 — *от тогива*; Бел., № 133 — *от тогизи*.

---

[1] П. Иванов, Котленският дамаскин, ИССФ, IV, София, 1921, стр. 48—85; Ръкопис № 13. 5. 18 от сбирката на П. А. Сырку в Рък. отдел на Академич. библ. в Ленинград.

[2] В Чергедските молитви се среща и формата *сегис*, запазена в съвременния български език в израза *сегис-тогис*.

[3] Вж. Л. Милетич, Нови влахо-български грамоти от Брашов, стр. 70, № 57 (№ 486).

Среща се и в ръкопис № 347 (от XVIII в.), който се пази в Пловд. нар. библиотека и отразява твърде добре североизточно българско наречие.

§ 58. В паметниците от XVII в. се избягва формата *тогисъ* и се предпочита формата *тогизи*[1]. Първите примери с *тогис* са от XVIII в. Изключение в това отношение прави Сливенският дамаскин от края на XVII или началото на XVIII в., в който са събрани слова от различен произход и отразяват различни демонстративни системи. Така напр. в словото за Архангел Михаил, където намираме демонстративна система, подобна на тая в Свищовския и Беленския дамаскин, се среща: *тогис са моляше бгу*; (л. 74 а).

В Свищовския дамаскин има само един пример с *тугисъ* в словото за св. Николай. Същият стремеж да се избягва съкратената форма се наблюдава и в Беленския дамаскин и ръкопис № 133 от ЦМ. Вероятно и двете форми са били характерни за североизточните говори от това време, като постепенно съкратената форма се разширява повече и навярно в края на XVIII в. измества формата *тогизи*. За първи път формата *тогис* е отбелязана в приписка от 1682 г. в Панагюрския апокрифен сборник от XVII в. (№ 433 от ДБКМ). В Котленското сборниче двете форми са приблизително еднакви по брой и оставят впечатление, че и двете са били живи за говора. *Тогисъ* се среща и в Шуменския ръкопис (отразяващ шуменски говор от началото на XIX в.), за който съобщава П. Иванов в „Искра", кн. 4—8, 1892 г.[2].

В Неделните поучения превесът на примерите с *тогис* е очебиен. Отбелязали сме 9 случая с *тугис* и 5 с *тугизи*, напр.: *Аку болѐдува еднà стàва ут телѐту тугѝзи и сѝчкити болѐдуват* (стр. 47) ; *Тугѝс ще излѐзи рàно кату слàнци сфѐт твòи* (стр. 36); *А чи тугѝс да* ıадѐм (стр. 32):

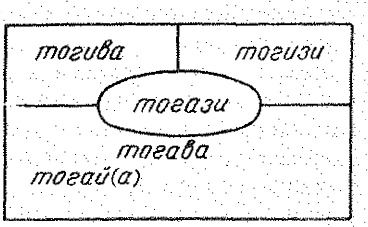
В Неделните поучения се среща и форма *тогива*, която би могла да се обясни като влияние на Софрониевия Неделник, срв.: *И нѝи аку убѝчеми тукѝ саде дòстувити си нàши, тугѝва прилѝчни бѝвами на еленити* (Нед. поуч., 46, ѓ3); в Неделника: *И мы тако ако любим токмо пріатели нашы тогива подобни бываме на еллинцыте* (л. 131).

§ 59. Общо взето, може да се отбележи, че морфемата *-ги*, която се среща в наречията за време: *тогѝва (тогѝзи), когѝ, когѝто, сѐгѝ*, е характерна за северните български говори, а морфемата *-га (тогàва (тогàзи), когà, когàто, сѐгà)* — за балканските и южните. От друга страна, показателните частици *-ва* и *-зи* разделят северните говори на западни и източни. Формата *тогѝва* намираме в Ломския сборник на поп Пунчо, в ръкопис № 714, в Троянския дамаскин и в словата от II новобългарска редакция, които може би отразяват някои особености на говорите в Плевенско и Ловчанско. Формата *тогѝзи* е характерна за паметниците от Свищовско (Чергедските молитви и Свищовския дамаскин), да-

[1] Това, което прави впечатление при сравнението на материала от Чергедските молитви с материала от по-късните паметници, е, че в паметниците почти до края на XVIII в. се среща предимно формата *тогизи* и постепенно се разширява съкратената форма *тогис*, докато в Чергедските молитви съкратената форма е редовна.

[2] За езика на тоя дамаскин вж. и у Л. Милетич, Повест за падането на Цариград в 1453 г., СбНУ, т. XII, София, 1895, стр. 402—403.

маскините от Беленско, за Тревненския дамаскин, Котленското сборниче, Шуменския дамаскин, ръкопис № 347 от ПНБ, за Неделните поучения, писани в Сливенско[1], и др. Формата *тогава* е засвидетелствувана преди всичко в ръкопис № 714 и в пазарджишките дамаскини. Днес главното разпространение на формата е в Югозападна България (наред с *тогай* и *тогайа*) и в Югоизточна (наред с *тогас*). Формата *тогази* е засвидетелствувана в словата от първата новобългарска редакция, носещи балкански езикови особености. В общи черти териториалното разпространение на формите, отразено в паметниците, съвпада с днешното им разпределение по говорите. Трудно е при наличните сведения да се реши въпросът, коя от двете форми *тогази* и *тогизи*, които си дават среща в Североизточна България, е по-жизнена. Може да се каже само, че двете форми са в борба. В Котленското сборниче се срещат и двете форми, като за двете може да се смята, че са характерни за говора. По-рядката форма в ръкописа е *тогасъ*. В записи от Габровско[2] се вижда, че основната форма е *тогас*, но макар и по-рядко, се срещат форми *тогис, кугиту* и др. Общо взето, като се сравни днешното разпространение на формите в Североизточна България със сведенията, които дават паметниците от XVII и XVIII в., може да се предположи, че разпространението на *тогас* е с тенденция да се разширява по посока към *тогис*.

Фиг. 2

Без претенция за географическа точност схемата за териториалното разпределение през XVII—XX в. на формите на показателното наречие за време може да се представи в следния вид (фиг. 2):

§ 60. Заслужава внимание формата *тдгази*, която се среща на много места в Пловдивския дамаскин (пример № 111, 135, 137, 333 и др.). По начало в тоя дамаскин ударението е неправилно, но тъй като той е един от най-старите новобългарски дамаскини, може да се предположи връзка между неговата особеност и ударението тогда в преписите на дамаскинската редакция от среднобългарски тип. Като имаме пред вид и форми като *тдгиф* в днешния ботевградски говор (СбНУ, XXXVIII, 53; СбНУ XLIV, 539)[3], *тдгинта* в Мъгленско (СбНУ, III, 190) и *тдга* в Софийско (СбНУ, XLIV, 507), допуска се съществуването на форми *тдга* и *тдги* в даден период от развоя на езика. В такъв случай и тук трябва да се предположи изместването на ударението с една сричка напред след прибавянето на показателна частица: *тдга — тогдва, тогдзи; тдги — тогйва, тогйзи* — явление, което наблюдаваме при *тдго — тогдва, тогдзи*. Форми *тдга* и *тдги* не са засвидетелствувани в проучваните новобългарски паметници. Срещат се форми *тогй* (Любл. дам., 439[1]) и *тогá* (Търлиско евангелие, стр. 9).

Формите *тога, тоги* са важни с указанието, че частицата се явява при наречието сравнително по-късно, отколкото при местоименията. Срв. също така примерите с тогы в Троянската повест, стр. 50 и 57: (ѥгы ли та оставла тогы снази рѣка кашантоуша въспать да потечетъ). Форма *тога* на показателното наречие за време е записана в различни български говори: *Тога рукнъ Михо добър йунак* (Кърчово, Демирхисарско, СбНУ, VI, 62); *Ти вървй дет тъ праштам, пък тога питай зъ друго*) с. Българи, Малкотърновско, Р. Ангелова, Игра по огън, стр. 188); *И той не вореши от тога на сий* (Ахърчелебийско, СбНУ, IV, 3. 147). От всичко това следва, че включването на показателното наречие за време в новобългарската демонстративна система е свързано с промяна в ударението и със сравнително късно прибавяне на показателната частица.

[1] Вж. § 3.
[2] СбНУ, т. XII. 3.
[3] Срв. също *тог'оф, тог'ова* [вероятно от *тогива*]. С т. И л ч е в, Към ботевградската лексика, Бълг. диалектология, т. I, София, 1962, стр. 203.

Показателни наречия за място

§ 61. Един от трудните за обяснение въпроси е отсъствието на частиците *-ва* и *-зи* при формите *тъй, така, туй, тука* и *там*. При формите *туй* и *тъй* е налице друг елемент *й*, който показва отношението на формата към демонстративна система (срв. с формите *той, тогай, такой*). Освен това тия две форми се разширяват териториално сравнително късно и сами по себе си са изразителни със своята новост, та не получават характерната за системата частица *-зи*.[1] Така или иначе те стават съставна част от източнобългарската *зи*-демонстративна система и споделят тенденциите на нейното развитие и разпространение. Показателните местоименни наречия за място *тука* и *там* имат по-друга съдба от наречията за време и начин. При тия две форми адвербиалното значение се оказва по-силно от показателното и те заемат по-странично място в разглежданата система. За един по-стар период от развоя на езика това важи в по-малка степен, срв. формите *тува, туй, туга, тузи* във влахобългарските грамоти, западнобългарските форми *тува, туа*, родопските *туйзи, тамзи* и под. Общо взето, тенденцията, особено в източните говори, е тия две форми *тука* и *там* да се обособят като наречия на страна от демонстративната система.

§ 62. В новобългарските паметници от XVII и XVIII в. е засвидетелствувана само формата *тука*[2]. Съкратената форма *тук*, при която се губи връзка с усилителната частица *-ка*, не е отбелязана в сравняваните паметници.

§ 63. С формата *там* ще се занимаем във връзка с промяната *тамо — там*, която е отразена в ръкописите от XVII—XVIII в. От сравнението на преписите от първата новобългарска редакция може да се заключи, че в първоначалния текст (новобългарския оригинал) навсякъде е била употребена формата *тамо*, като към 70% от случаите съответствуват на тамо в архаичната по език дамаскинова редакция, напр.: Копр. *390* (Пр., Тр., Пл.) *И сйч'ка нощь тамо бы*; Костенечки дам. (арх. ред.) — тамо[3].

Такава употреба на *тамо* намираме и в Люблянския, Тревненския и Дряновските дамаскини. Без да се подценява в случая книжовното влияние на архаичната редакция, би могло да се допусне, че за редовната употреба на формата *тамо* в текстовете на I и II новобългарска редакция е имало основания в народните източни говори, които са отразени в тая книжнина. В говорите обаче процесът на заменянето на формата *тамо* с *там* е бил започнал. Основания за такова заключение дава не само сегашното състояние на балканските диалекти, в които формата е *там*, но и отклоненията в самите паметници. Може да се каже, че няма ръкопис, в който да не се срещат поне 1—2 такива отклонения от извода, т. е. форма *там* вм. *тамо*, напр.: Копр. *221* (Пр., Пл. № 721) И попйта *тамо вратàрете*; Тр. — *там*; Любл., Тревн., Дрян. б — *тамь*; Св. — *там' портарите*. В архаичната редакция (Кост., Лук. № 685) —

---

[1] За особеното място на формата за среден род вж. § 20.

[2] За произхода на *ту-* вж. Г. Ильинский, О некоторых именных формах..., стр. 3.

[3] За произхода на формите *тамъ* и *тамо* вж. Г. Ильинский, О некоторых именных формах..., стр. 11—14; Г. Ильинский, Праславянская грамматика, Нежин, 1916, стр. 453; А. Мейе, Общеславянский язык, стр. 377.

въпроси же тѹ вратаре. Такива замени се срещат в Копривщенския, Протопопинския, Сливенския дамаскин и особено в Свищовския дамаскин. Напр.: *И въ единь дн҃ь праздичнь излѣзоха дѣцѧ да стрѹват игрѧ тамо*; Любл., Дрян. А, Б (разказа за сфунгатото от словото за св. Георги), Тревн.; *там* — Свищ., № 117, № 435.

Неочаквано честа е тая замяна и в ръкопис № 714 от ДБКМ, който отразява западен говор. В текстуално различните пасажи от останалите преписи на I новобългарска редакция се срещат и двете форми, напр. Защо бяха *там* най много (л. 118 а 137[1]); И седеху *тамь* трите мужіе; (л. 126 б 265[1]); И имаше *тамо* прѣви посланици (л. 123 а 193[1]).

Докато за балканските говори, които са отразени в първите две новобългарски редакции, може да се приеме, че промяната *тамо* — *там* е станала през новобългарския период и е сравнително късна, в някои диалекти (вероятно мизийските и някои говори около Сливенско) формата *там* ще е много по-стара. Тя е редовна в Чергедските молитви. Среща се наред с *тамо* във влахобългарските грамоти, напр. *А віе да их донесете тузи, да не ходѧт мои сиромаси сам там* (LXVI). От по-късните паметници формата *там* е присъща на говора, отразен в Свищовския дамаскин, Беленския дамаскин, Аргировия ръкопис, ръкопис № 133 от ЦМ, ръкопис № 347 от ПНБ, ръкопис № 441 от ДБКМ и др. В Неделните поучения се среща както формата *там*, така и формата *тамо*, като *тамо* може да се обясни с влиянието на Софрониевия Неделник, например: *Да скѧжет нам каквд і тѧмо да знѧими* (Неделните поуч., стр. 25); в Неделника: *Да скажат намъ каковое есть тамо да знаимъ*; *Имат си, речй, тѧмо тѣи Моісѣе прорѣка* (Нед. поуч., стр. 55); в Неделника: *Имат рече оны тамо Моусеа и пророцы.*

В ръкописите, които произлизат от западнобългарски области, като Янкуловия сборник, ръкопис № 438 от ДБКМ, Поппунчовия сборник и др. редовната форма е *тамо*. Общо може да се каже обаче, че в по-късната книжнина (XVIII—XIX в.), както и в ранната възрожденска писменост (Софроний), употребата на *тамо* е продиктувана до голяма степен от западнобългарската книжовна традиция.

Показателно наречие за начин

§ 64. От старите форми сице и сико няма живи следи в новобългарски. Формата тако има сравнително по-дълъг живот. Във влахобългарските грамоти следите й са достатъчно чести, за да може да се предположи, че отразяват говорима езикова черта, напр.: *Тако и нинъ да взимате* (XVIII). Твърде често в тия грамоти формата *тако* се явява разширена като *такожде* и *такождере*, форми, за жизнеността на които през XV в. няма сигурни сведения. *А от една кола в тръгшоръ а҃ рибѫ; у тръговище такоджере* (V). Като вероятно стари (от XIV, XV в.) народни типични източни форми трябва да се отбележат формите *такози* и *такази*. Формата *такози* е засвидетелствувана във Витошката грамота от 1382 г., която според Ильинский отразява източен говор и произлиза

вероятно от Търновската школа[1] — *И такози цр҃во ми освобождатъ тъи манастиръ съ въсѣмъ достоанiемъ.* Случаите във влахобългарските грамоти са чести, напр.: *И како сте дале пръво кумеркъ, такози и нинъ*; (XIII). Формата *такази* е сравнително рядка. *И такази да знаете оти ево турци са паднжли по Дунаву* (XX). Вероятно поради близост в гласежа с местоименията за женски и среден род *такази, такози* (вж. § 46), за да бъде избягната омонимията, формите *такази, такози* изчезват в българските говори и в новобългарските паметници от тях няма следи. Наследник на старата форма такѡ в новобългарските паметници е формата *такой* (срв. с формата *тогай*). Формата се среща в Ломския сборник на поп Пунчо[2].

§ 65. В новобългарските дамаскини, чиито първи редакции отразяват предимно източни говори, са засвидетелствувани само формите *така* и *тъй*. Формата *така* е по-разпространената форма, особено за първите две новобългарски редакции, напр.:

Копр. *147* (Пр., Пл., Тр. № 714) *И това така бы за капищата*;
Копр. *348* (Пр., Пл., Сл., Тр. № 714) *И така гы поучи*;
И царь така повелѣ (Любл. дам., стр. 519).

За първоначалния текст на първата новобългарска редакция, в която намираме източнобългарска демонстративна система с форми *тоизи, тази (тъзи), такъвзи, тогази* и пр., не е характерно наречието *тъй*, което днес е широко разпространено и присъщо на всички източни говори с такава демонстративна система. Това важи както за най-североизточните краища на Родопите, така и за ония балкански краища, които са близо до ятовата граница, напр.: *Ас тъй ми съ искаше* (Българене, Ловешко).

Тая особеност на показателните системи в дамаскините от XVII в. е една от интересните и показва, както имахме вече възможност да видим при други форми, че известни черти, които са били характерни само за някои говори (*туй, тъс, тес*), постепенно са разширявали своето териториално разпространение и са обхванали всички говори със система *-зи*. Процесът на разпространението на *тъй* навярно е бил вече извикан на живот през XVII в. В словото за св. Петка, което по език е еднакво с словото за св. Николай, е отбелязан един пример с *тъй*, общ за всички преписи на словото: *И тъй* се бѣше подканила (Копр. дам., стр. 7). Само в Троянския дамаскин, който отразява последователно западнобългарска демонстративна система, в тоя случай намираме форма *така*.

Случаите с *тъй* са по-чести в ръкописите със слова от II новобългарска редакция, напр.: И *тъй* се подкани да утькми (Любл., Дрян. б); И *тъй* думаше (Любл. дам., стр. 526); И писано на нiего *тъй* (Любл. дам., стр. 523); *Тъй* и сега услыши ме вл/а/д/и/ко (Любл., стр. 519).

Общо взето обаче, и във втората новобългарска редакция по-често срещаната форма е *така*, напр.: *Така и майка му плачѣше и въздышѣше повече* (Любл. дам., стр. 525). Едва ли може да се мисли, че книжовното влияние на първата новобългарска редакция е причинило употребата на формата *така* в Люблянския, Тревненския и Дряновските

[1] Г. А. Ильинский, Грамоты болгарских царей, Москва, 1911, стр. 53.

[2] *Такой* е характерна форма и днес за някои западни говори — Ломско, Видинско, Кюстендилско, напр.: *Ей човече, руке са ти се умерисале, та за той ти се такой чини* (Кюст. краище, СбНУ, XXXII, 597).

дамаскини. Има основания да се предполага, че и двете форми са били живи в една голяма част от източните говори. В сравнително свободното от дамаскинско книжовно влияние слово за Петър Митаря в Тревненския дамаскин се среща само формата *така*. Формата *така* е редовна и в някои недамаскинови сборници, като Котленското сборниче от XVIII в.

Вероятно произходът на *тъй* трябва да се свърже с корен *та-*, който намираме и в *така*[1], като промяната *тай — тъй* трябва да се обясни с рядкото, но възможно за източните говори като свищовския стесняване на ударена широка гласна под влияние на следващ j (срв. с формата *туй* от *той*). В Чергедските молитви формата е отбелязана като *таı*, но остава неясно каква гласна се крие зад латинския графически знак. *Тай* се среща, макар и рядко, и в някои по-късни паметници. Честа форма тя е в Сливенския дамаскин, напр.: И *таи* се бъше подканила (Слив. дам., 31 б л.) — в Копр., Любл. и пр. — тъй; *И царѧть стори тай и тутакси падна онасъ еsа претъ него* (Котл. сб., 26 б л.). Срв. също с приписката от 1829 г. към Тихонравовия дамаскин: *Чи го зелъ попъ Цвѧтку от сопотските ктитори черковни да го типари и ни можалъ и тай млого години беши липца от черкувата... и му написахъ нумарити защо тай трѧбува за скору да мошѫ да намерѝшъ които празникъ трасишъ.*

Приписката обаче отразява *а*-говор, както и редица слова в Сливенския дамаскин, затова не всички примери са еднакво убедителни. Все пак, доколкото паметниците дават сведения, изглежда вероятно, че промяната *тай — тъй* в българския език е по-късна от една евентуална промяна *той — туй*.

До XVII и XVIII в. формата *тъй* се среща ограничено в паметниците. Намира се с написание *таи* в Чергедските молитви, напр.: *О злати Іесус Христ таı си милен сегищ*; на нем. der du *so* g'duldig bist (15,4); *И са бушулуваш таı силне сас сіензика сеат?* (31, 1). В по-късните паметници *тъй* се среща често — в Беленския дамаскин, в ръкопис № 133 от ЦМ, в Свищовския дамаскин, в ръкопис № 347 от ПНБ, в Аргировия ръкопис, в Неделните поучения с гръцко писмо, напр.: *Тъй бѣши намѝслилъ* (Свищ. дам., стр. 244); *И намѐриха войскѣта кàк' тъй стрȕваха злȍ* (Свищ. дам., стр. 252); *И мàисторите тъи стȍриха и оставиха го* (Свищ. дам., стр. 281); *И тъи да храня себе си и дъщірете си* (Бел.,

Така	Така и тъй	Тъй
Словата от I новобългарска редакция, рък. № 714, Троян. дам., Котл. сборниче, слово за Петър Митаря, Пазарджишките дамаскини и др.	Словата от II новобългарска редакция	Свищовски дам., Беленски дам., рък. № 133 от ЦМ, словата за Архангел Михаил и Симеон стълпник в Слив. дамаскин, рък. № 347 от ПНБ, Неделните поучения и др.

[1] За морфемата ТА- в ТАКЪ, ТАКО, ТАЙ вж. Г. Ильинский, О некоторых именных формах славянского местоимения. Отдельный оттиск из сборника „Памяти Майкова", СПб, 1901, стр. 3—8. Ильинский свързва българското тай със слов. taj „да, все таки", горнолуж. taj в tajki (taki), украинското тай, руското тае („так" ?). Неправилно обяснява формата *тъй* от *тай* или с „невежествено смесване", или с „отсъствие на ударение, неизбежно при енклитичното положение на частицата" (стр. 7).

№ 133 — в I и II редакция—*така* (*40*); *И тàи са хвàлими и нйма кату днзи богàтиа* (Нед. поуч., стр. 39); *Ами товà не бйва тàи* (Нед. поуч., стр. 55). В Неделните поучения се среща и форма *тàикаи* (*таи* + частица *ка*(*и*).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

§ 66. Сравнението на едни и същи примери в различни редакции и преписи, което беше извършено в процеса на работата, имаше за цел да отдели характерното за езика на даден препис от езиковото влияние на книжовните извори. Доколкото това бе изпълнимо на съвременния етап от проучването на дамаскиновите редакции и техните преписи, изследването е целело да установи диалектните особености в системите на показателните местоимения и наречия през XVII и XVIII в. и да се съпостави едно предполагаемо по-старо териториално разпределение на формите със сегашното.

Книжовниците не са еднакво самостоятелни при употребата на форми от своя говор. Така една голяма част ръкописи, съдържащи слова от първата и втората новобългарска дамаскинова редакция, като Протопопинския, Пловдивския, Копривщенския, Тихонравовия, № 721 от ДБКМ, Люблянския, Тревненския и др., остават твърде последователно верни на двата новобълг. архетипа и по правило еднакви по отношение на показателните форми. Тоя факт от своя страна има тая положителна страна, че прави възможно установяването на езиковите системи и по-специално на демонстративните системи в предполагаемите първоначални текстове на двете най-важни новобългарски редакции на слова от Дамаскин Студит, Йоан Златоуст, Патриарх Евтимий и др. Сравнително по-лесни за установяване са демонстративните системи в ръкописи като Свищовския дамаскин, Беленския дамаскин, трите пазарджишки дамаскина, рък. № 133 от ЦМ, Неделните поучения с гръцко писмо и др.

Като се изключат някои особености, които в предходните части на работата се обясняват като езиково влияние в дадени ръкописи, паметниците представят следната картина по отношение на употребените в тях диалектни показателни системи (табл. 5):

§ 67. Така представеният материал показва, че разглежданите паметници отразяват диалекти с три демонстративни типа: една западнобългарска система, която най-общо се характеризира с показателни частици *-я*[1] и *-ва*[2], и две източни, от които за едната са присъщи частиците *-ва* и *зи*[3], а за другата — само частица *-зи*.

---

[1] По аналогия на формите за ж. р. (*тая*) и за мн. ч. (*тия*) се е пренесло анафоричното местоимение *я* с обобщено демонстративно значение и при формата за м. р. (*тоя*). Следи от старите релативни функции на анафоричното местоимение някои от разглежданите западни говори пазят във формите на адективните местоимения *такъв, таквая, таквойо, таквие* (вж. § 44). За развоя на славянските анафорични местоимения вж. К. Brugmann, пос. съч., стр. 36; А. Мейе Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.-Л., 1938, стр. 334; Г. Ильинский, Праславянская грамматика, Нежин, 1916, стр. 415 и др.

[2] Показателната частица *-ва* се свързва от всички изследвачи с морфема (*о*)*в-*. К. Бругман предполага, че тя е произлязла от местоимението (*о*)*в* (срв. стб. овъ-овъ; овъ-нпъ; овъ-другы) от случаи като овъ-онъ. (пос. съч., стр. 97); Св. Иванчев я обяснява по-подробно във формално и семантично отношение като старо междуметие *(о)ва* (пос. съч., стр. 401—408).

[3] *-зи* се разглежда обикновено като стара индоевропейска показ. частица (срв.)

Таблица 5

	Янкулов сб.	Поп Пунчов сб.	Троянски дамаскин	Рък. № 714	Пазарджишки дамаскини	Слова от I дамаск. новобълг. редакция	Слова от II дамаск. новобълг. редакция	Котленско сб.	Слово за Петър Митаря	Свищовски дамаскин	Неделни поучения	Беленски дамаскин	Аргиров рък.
форми за м. р.	тоя	тоя	тоя	тоя	тое	тоизи	тоизи този	тоизи тос	този	този	тоизи тос	този	тоизи тос
падежни форми	тогова	тогова	тогова	тогова	тогова	тогова тогози	тогова тогози	тогози	тогози	тогози	тогози	тогози	тогози
ж. р.	тая	тая	тая тъя	тая	тае	тази тъзи	тази тъзи	тази	тази	тази	тази	тази	тази
ср. р.	това	това	това	това	това	това	това този	това този	туй	туй този	туй	туй този	туй
мн. ч.	тиа	тиа	тиа	тиа	тие	тиа	тиа тѣизи	теизи	тъзи	теизи	теизи	теизи	теизи
качест. показ. местоим.	такова таквая	таквава	таквава	таквава	такава	таквази	таквази	таквази	(таквази)	таквази	таквази	таквази	(таквази)
наречие за колич.	толико	толкова	толкова	толкова	толкова	толкова толкози	толкози	толкози	(толкози)	толкози	толкози	толкози	толкози
наречие за време	тогда	тогива	тогива	тогива тогава	тогава	тогази	тогива	тогизи тогас тогива	тогизи	тогизи	тогизи	тогизи	тогизи
наречие за начин	тако	така такой	така	така	така	така	така тъй	така	така	тъй	тъй	тъй	тъй
наречие за място	тамо	тамо	тамо там	тамо там	тамо там	тамо там	тамо там	там	там	там	там	там	там

Системата със *-зи* и *-ва* се очертава като преходна между западнобългарската с *-я* и *-ва* и източната със *-зи*. Предполага се, че такава система е била присъща през XVII и XVIII в. за някои говори в Централния Балкан: Ловешко, Троянско, може би Тетевенско, Плевенско, Луковитско. Най-характерната особеност на тая североизточна демонстративна система е частицата *-ва*, която я различава от „същинската" североизточна система. Както за западнобългарските говори, така и за преходната система е специфично, че частицата *-ва* не образува форми за м. и ж. р. ед. ч. и форми за мн. ч. В тия случаи се предпочита или формата на анафоричното местоимение (т. е. стара релативна морфема) *-тоя, тая, тия* (*тие*), или частицата *-зи*. Оказва се, че старото анафорично местоимение може да се превърне в частица (*я*) и да загуби релативните си функции, но не и да отстъпи при формите за м., ж. р. и мн. ч. на частицата *-ва*[1]. В източните говори при тия форми е устойчива частицата *-зи* и има вероятност да се смята, че това се дължи на старинността на образувания като тѣйзи, тазн. Ранни паметници, като Боянското евангелие и Манасиевата хроника, потвърждават техния приоритет. Формите със *-зи* в преходната система съставят нейното ядро и определят нейния тип като източнобългарска.

Свързването на определени форми за ср. р. с дадена система протича не така праволинейно. (За особеното място на формата за ср. р. в системата вж. § 20.) През ранния новобългарски период се наблюдава териториално движение на формите в североизточните говори, като първоначално се предполага частично изместване на формата за ср. р. *този* от *това* а след това експанзия на формата *туй*. В проучвания период от развоя на българския език местоимението *това* е по-разпространено в североизточните говори, отколкото днес.

ѧзъ) от *g(h)o, *ĝ(h)o, *g(h)e, *g(h)i. Вж. К. Бругман, пос. съч., стр. 67; Ильинский, пос. съч., стр. 414; С. Р. Самойленко, Из истории восточнославянских местоимений, Ленинград, 1960 (автореферат на докт. дисертация), стр. 21. Интересно е, че един от най-старите паметници, в които е засвидетелствувана българската показателна частица *-зи*, поражда известно съмнение дали действително *-зи*, а не *-з(ь)* или *с(ь)* е исконната форма. Материалът в Чергедските молитви е следният: 1) показ. форми без частица — *сиек нощ* (12,1), *тому* (15,2), *того* (23,4); 2) с частица *з(с)* — *сиенз* (22, 24; 36, 2; 24, 9; 21, 2; 29, 5; 29,9); *синз* (39,4); *туйенз* (25,6); *томус* (11,1) *тогос* (29,9); *ониз* (13,4); *сегис* (18); *тогис* (13,5; 25,11; 25,2; 25,3; 32,7; 36,2); 3) със частица *-зи* — *тонзи* (25,5; 11,1); *сензи* (24,1); *сиензи* (8,4); *синзи* (10,10); *онзи* (19,3); *согози* (25,5); 4) с частици *-зи* и *-ка* (*-зика*) — *томузика* (11,1); *туензика* (29,1); *сиензика* (31,10; 29,7; 29,9).

Съществуването на форми без частица не указва на напреднал процес (срв. *тос* от, по-старо *този*). Затова прави впечатление, че най-големият брой от случаите (18 от 35, т. е. 50%) съставят примерите, в които частицата е *-з(-с)*. От друга страна, голяма част от формите със *-зи* (5 от 13) са придружени от частица *-ка* (*томузика*). Би могло да се предположи, че разширяването на *-з(-с)* в *-зи* е свързано със стремеж да се засили показат. значение на формите и да представя втори етап в развоя на частицата. В такъв случай може да се допусне, че някои говори, като свищовския, никога не са загубвали кратките форми (*тос, тогис* и пр.). Материалът все пак не е достатъчно убедителен, макар че буди интерес.

[1] За разлика от някои говори в Югоизточна България; срв. напр. със странджанската показателна система *тойе, тъва, тва, тява* (Г. Горов, Странджанският говор, Българска диалектология, кн. I, София, 1962, стр. 52). В говора на с. Черноморец, Бургаско — *тӧва тъва, тва, т'ава.*

По-бавен развой има формата за мн. ч. на показателните местоимения. При нея се наблюдава закъснял процес на словообразователна унификация с останалите членове на демонстративната система. Причината за това навярно е в по-бавното протичане на диференцирането между показателното и третоличното местоимение за мн. ч. Процесът на диференциация при тия форми е протекъл сравнително по-сложно поради съществуването на родови разлики при мн. ч. до един сравнително късен период от развоя на езика. Разнообразието на формите е било голямо и това е забавило включването на една от тях в демонстративната система. Формата *тиа* в словата от първата и втората дамаскинова редакция сме склонни да обясним като стара форма за ср. р. мн. ч., а не като *ти* + частица *я*.

Зависимостта на показателното местоимение в мн. ч. от третоличното се усложнява, от друга страна, и от съществуването на лично-местоименната система, към която принадлежи третоличното местоимение (срв. *ния, вия, тия; ние, вие, тие; ний, вий, тий* в различните говори). Общо взето, сравнението със съвременните североизточни говори показва ограничаването на формата *тиа* като показателно и третолично местоимение и разширяване на формите *тези* (пок. м.) и *те, тий* (третол. м.).

Колкото се отнася до формите *тогова, томува, оногова, ономува*, частицата при тях се обяснява като по-ново явление. Същото се предполага и за форми като *толкова, тогива*. Ако тая преценка е вярна, то тя странно съвпада с дистрибуцията на частицата *-ва* в преходната демонстративна система и евентуално трябва да се обясни с късна поява и разпространение в източните говори. В такъв случай самата новост на формата определя по-голямата ѝ изразителност и експанзивност[1].

§ 68. Най-единни по начин на словообразуване са формите, които са характерни за третата система — отсъствие на частици *-ва* и *-я* и разпространение на *-зи* при почти всички членове на системата — *този, тази, туй* (старо *този*), *тези, такъвзи, толкози, тогизи*. Изключение правят формите *туй* и *тъй*, които съдържат старо анафорично местоимение. Едва ли обаче то се схваща от говорителите като самостоятелна морфема.

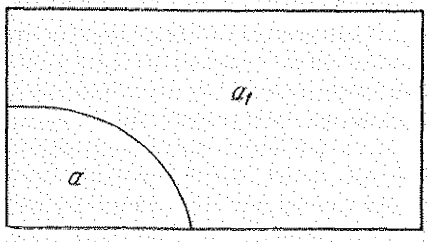
Местоименните наречия във всички разглеждани системи (*така* (*тъй*), *там, тука*) стоят по-настрана сред останалите демонстративни форми, по-трудно се включват в установяващите се типове и остават в известна степен индиферентни към своята форма.

§ 69. Най-общо двете източнобългарски системи, отразени в ранните паметници от XVII и XVIII в., могат да бъдат представени в такъв териториален план (фиг. 3).

Това са главните териториални диференциации на показателните форми, които се откриват за североизточните области по материал главно от дамаскинската книжнина. Балканските говори съдържат особености, които биха могли да бъдат резултат на по-стар или по-нов контакт със западните говори, т. е. влияние в посока към изток. Ако това хоризонтално разпределение се съпостави с днешното, може да се предположи влияние в обратна посока (изток—запад), т. е. експанзия на „мизийските“ показателни форми. Разбира се, названието „мизийски“ е в случая съвсем

[1] Вж. Ив. Гълъбов, За члена в българския език, Известия на Нар. музей — Бургас, т. I, стр. 178.

условно, тъй като включва както същинските мизийски говори, така и изобщо източната част на Дунавската низина[1] и някои говори в източния Балкан (Котленско, Сливенско). Днес системата *-зи* (*този, тази, туй, тези, тогас, толкос, таквас, тъй*) е присъща с малки изключения[2] на североизточните говори до самата граница със системата *тоя, тая, това.*

Фиг. 3

a — централнобалкански говори (*тойзи ; този, това ; тия ; тогази, тогива ; така ; тамо, там*) ; a_1—източнобалкански и мизийски говори (*този, тойзи ; този, туй ; тейзи ; тогизи ; тъй ; там*)

*

§ 70. Като определя закономерностите в развоя на индоевропейските показателни местоимения, Ив. Гълъбов пише: „Характерно за показателното местоиме е, че то не е свързано с никакви определени психични или логични съдържания. То няма собствени значения, а само показва. Оправдание за неговото съществуване се крие именно в демонстративната му сила, която обаче по един съвсем естествен развой непрестанно отпада по ефикасност. По този начин историята на показателното местоиме е непрестанно състезание между отслабването на демонстративната сила на показателното местоиме, от една страна, и стремежа за нейното възстановяване, от друга. И двете тези промени са свързани с промени в смисловата и формалната страна. Стремежът да се запази демонстративната сила се изразява в непрестанно дирене на по-изразителни форми, и то по няколко пътя: 1) чрез ново по-необикновено място на показателното местоиме във фразата; 2) чрез по-изразително акцентуване, срв. напр. немското der и dèr; 3) чрез увеличаване на показателното местоиме с нови частици: срв. бълг. този, това, рус. тот и под. срещу стблг. тъ и celui -la и подобни срещу лат. illius, нем. dieser срещу der и най-сетне 4) чрез подновяване на демонстративните основи“[3].

Това противоречиво развитие на показателните местоимения се проявява в новобългарската история на североизточните говори, от една страна като изграждане на показателни системи по еднообразен модел и намаляване броя на формите, което в крайна сметка е свързано с избледняване на демонстративната сила, а, от друга страна, като търсене на нови форми, ново разнообразие, което да я възстанови. Тия две противоречиви тенденции се проявяват по различен начин и в различна степен в развойния процес на новобългарските показателни местоимения и най-общо очертават в него три периода:

1. Българската демонстративна система от тричленна т-, с'-, он- става двучленна т-, он-.

---

[1] Т. е. част от старата територия на мизийските говори (вж. Ст. Стойков, Българска диалектология, София, 1962, стр. 63.

[2] Система *този, тази, това* е засвидетелствувана напр. в народна приказка от Троянско (СбНУ, VI, 125).

[3] Пос. съч., стр. 178.

Семантичните функции на т- и он- се променят и се създава нова опозиция между тях. Търсенето на нови изразителни средства за подчертаване на тая опозиция и разграничаване от третоличните местоимения води до нови словообразователни начини и преди всичко до „увеличаване на показателното местоимение с различни частици". Системите в тоя период не са напълно установени и словообразователно унифицирани. Влахобългарските грамоти представят богато многообразие едва ли не от всички възможни съчетания на показателни корени с форми на анафоричното местоимение или частица *-зи*.

II. Изграждане на новобългарските показателни системи. Тоя период се характеризира със стремеж към обобщаване на определен словообразователен модел за дадена показателна система. Най-ярък пример в това отношение представят североизточните говори, в които *-зи* става демонстративен белег за почти всички члéнове на системата[1]. В своя ранен етап унификацията на формите е била фактор, който е подчертавал демонстративното значение на формите чрез включването им в една система. Новобългарските паметници от XVII и XVIII в. отразяват тая унификация вече завършена в общи черти. Тоя процес изглежда, че е бил придружаван и с някои промени в ударението, срв. *тòго-тогòва; тогòзи; онòго-, онòгова, оногòзи; тòму—томỳва, томỳзи, онòму—ономỳва, ономỳзи; тàка—таквàва, такàва или таквàзи; таквòго—таквогòзи, таквогòва, тòгй—тогйва, тогйзи.* Такава закономерност не се наблюдава при наречието *тòлкова, тòлкози.*

Предполага се, че в тоя период частицата *-ва* е сравнително нова и затова изразителна и експанзивна (вж. § 67).

III. В третия период (XIX—XX в.) се наблюдава:

1. Намаляване многообразието на формите и начините на образуване (тенденция, която е характерна и за предишния етап). За късния новобългарски период може да се спомене изчезването на старите варианти *тази* и *тъзи* (вж. § 16), като в началото паметниците отразят разширена дистрибуция на *тази*, а съвременните говори свидетелствуват за по-късно изместване на *тàзи* от *тъ̀зи* на една обширна територия. В системата от западен тип, която е отразена в Троянския дамаскин, се наблюдава изместване на *тъ̀я* от *тàя*, като генерализирането на *тàя* става, преди да е изчезнала старата дистрибуция на формите (*тàя* — имен. и *тъ̀я*— косв. пад. форма) — за разлика от настаняването на *тъ̀с*, което става в говори, в които двете форми са варианти без разлика във функциите. Опростяване и намаляване многообразието се наблюдава и при формите за мн. ч. Под влияние на *тèзи* изчезва старата форма *онйзи*, ограничават се формите *тйзи* и *тйе* и др. (вж. § 37). В днешните североизточни говори почти няма следа от една от най-разпространените стари форми за ср. р. *този*. Намаляване на формалното многообразие се забелязва и при качествените показателни местоимения, като една от старите системи *такъ̀в, таквàва, таквòва, таквйва* изчезва за сметка на *такъ̀в*(*а*) *такàва, такòва, такйва и такàв* (*такòв*), *таквà*(*я*), *таквò*(*йо*), *таквй*(*е*).

---

[1] Такова обединяване на словообразователните начини наблюдава К. А. Гомонова в псковските говори в системата на наречията (Местоименные наречия места, направления и времени в псковских нар. говорах, Псковские говоры, I, Псков, 1962, стр. 142.

В балканските говори изчезват форми като *това̀, тиа, то̀лкова, така̀*, които сега се срещат ограничено наред с формите от източен тип. Така в продължение на 1—2 века се загубва междинната или смесена източна система и цялата североизточна територия се обединява словообразователно по отношение на показателните форми. Разбира се, всяка нова за даден говор форма е в момента по-изразителна. Затова показателните местоимения са териториално подвижни. Такъв е случаят с разширяването напр. на форми, като *тѣс, тӯй, тѐс, тѣй*. По същество обаче формалното многообразие води в последна сметка до избледняване на демонстративното значение и предизвиква възникването на обратния процес — създаването на нови, по-ефикасни демонстративни средства.

Днешните североизточни говори се намират на такъв етап от своя развой, когато за показателните местоимения се търсят нови форми. Има ясно изразен стремеж да се възстанови демонстративната сила на членовете на местоименната система, да се подчертае противопоставянето *т-/он-*, да се поднови нарушената деиктична опозиция между тях. Така са се получили форми като *тъмо̀с* (от *там онзи*), *тъмѣс, тъмӯй, тъмнѐс* (Сливенско, Коларовградско и др.), *ундо̀нзи, ундѐнзи, ундӯй, ундѐнзи* (Русенско)[1]. Такива форми сега се срещат и в други славянски езици, където е нарушено противопоставянето в двучленните системи (срв. полск. tamten, рус. *этот*[2]) в период, когато *т-* обобщава функциите на изчезващото *с'*-местоимение[3]), украинските форми *отой, атот, таттой* и др.[4] В северноруски говори като архангелския противопоставянето е *тотвот/тоттам*[5].

§ 70. В проявяването на тези тенденции източните говори като че ли изпреварват западните в техния развой. Третоличните местоимения в тях са с коренна морфема *т-*, както и изобщо групата *т-* е по-екстензивна[6], затова стремежът да се отдели демонстративната система като самостоятелна и да се поддържа противопоставянето *т-/он-* в източните говори се осъществява по-динамично. Многообразието на западните показателни форми обаче е голямо[7] и до голяма степен неизследвано и затова би било прибързано да се правят изводи за типологически различия в това отношение между двете основни групи български говори.

---

[1] Срв. също *ейтӯзи, ейсӯзи, ейнӯзи* (Егрек, Крумовградско), *етдзик, есдзик, ендзик* (Тихомир, Крумовградско).

[2] Вж. също П. Я. Черных, Местоименные формы *этот, энтот* и т. п. Доклады и сообщения Фил. ф-та МГУ, вып. VIII, 1949. По-различно обяснение на тия форми дава А. Н. Савченко, Славянские и балтийские местоимения в отношении к местоимениям других индоевропейских языков, Научные доклады высшей школы, Филол. науки, 3, 1962, стр. 80—81.

[3] Л. П. Якубинский, История древнерусского языка, М., 1953, § 446.

[4] М. М. Онишкевич, Форми вказівного заіменника *цей, ця, цеї, той, та, то* в західніх говорах УССР (семантична диференціація) Досліджения і матеріали з української мови, т. V, Київ, 1962, стр. 126—134.

[5] Г. Я. Симина, О некоторых особенностях системы указательных местоимений в говоре Красноборск. района Архангельской области, Ученные записки ЛГУ, Серия филол. наук, 1961, вып. 61, № 302, стр. 193—206.

[6] K. Netteberg, O formacjach od rdzeni zaimkowych, Scando-Slavica, t. IV, 1958, Copenhagen, стр. 198.

[7] Срв. напр. Цв. Тодоров, пос. съч.

ИЗПОЛЗУВАНИ ПАМЕТНИЦИ И ДИАЛЕКТНИ МАТЕРИАЛИ

Архив на Българския диалектен атлас (I и II том)
Архив на българския диалектен речник при Секцията за българска диалектология
Архив на Българското Възраждане при Секцията за български речник
Архив на българското народно творчество при Секцията за български речник
Аргиров Ст., Люблянският български ръкопис от XVII в., СбНУ, кн. XII, София, 1895, стр. 463—560 и кн. XVI—XVII, 1900, стр. 246—513.
Аргиров Ст. Един бълг. ръкопис от XVII в. в Пражкия музей. Пер. сп., год. IX, кн. XLIV, Средец, 1894, стр. 169—201.
Ангелова М., Хърцоите в Разград и Разградско и техният говор, ИССФ, т. VII, 1931, стр. 136—179.
Бернщейн С. Б., К изучению редакций болгарских списков „Сокровища Дамаскина Студита", Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов, София, 1957, стр. 215—225.
Бернщейн С. Б., Чешко Е. В., В. И. Зеленина, Атлас болгарских говоров в СССР, Москва, 1958.
Берон П., Рибен буквар 1824 г., Пловдив, 1936.
Bogdan I., Documente privitoare la relaţiile ţării româneşti cu braşovul şi cu ţara ungurească in sec. XV şi XVI. Vol. I. Bucureşti, 1905.
Bogdan, I. Cronica lui Constantin Manasses. Bucureşti, 1922.
Василев Ст. П., Бележки за Калоферския говор, Родна реч, 1933, кн. IV, стр. 196—199.
Горов Г., Странджанският говор, Българска диалектология, кн. I, София, 1962.
Господинкин Д. Ив., Трънчаните и трънският говор, ИССФ, кн. IV, София, 1921.
Демина Е. И., Классификация болгарских дамаскинов по редакциям „Чуда о ковре", Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. XXIII, Москва, 1962.
Журавлев В. К., Говор села Криничное (Чешма-Варуита), Статьи и материалы по болгарской диалектологии, вып. 7, 1955, стр. 64—85.
Захариев Й., Каменица, СбНУ, кн. XL, 1935, стр. 164—186.
Захариев Й., Кюстендилско краище, СбНУ, XXXII, 1918, стр. 176—205.
Захариев Й., Пиянец, земя и население, СбНУ, XLV, 1949, стр. 160—178.
Иванов Й., Български старини от Македония, Второ доп. изд., София, 1931.
Иванов М., Принос към изучаване българските диалекти. Забележки по говорите в областта на средногорското наречие. Период. спис., кн. XLV, 1894, стр. 399—418; кн. XLVI, 1894, стр. 538—594.
Иванов П., Котленският дамаскин, ИССФ, IV, София, 1921, стр. 48—85.
Иванов П., Една стара ръкописна българска книга, сп. Искра, год. IV, кн. 4—5.
Илиевски П., Македонскиот превод на „Дамаскинот", Мак. јазик, XI—XII, кн. 1—2.
Илиевски П., Средногорскиот превод на „Дамаскинот", Мак. јазик, XI—XII, кн. 1—2, стр. 33—51.
Ильинский Г. А., Грамоты болгарских царей, Москва, 1911.
Кабасанов Ст., Говорът на с. Момчиловци, Смолянско, ИИБЕз, кн. IV, София, 1958.
Кабасанов Ст., Един старинен български говор. Тихомирският говор, София, 1963, стр. 58—63.
Kałuzniacki E., Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393), Wien, 1901.
Кодов Хр., Език на тракийските и малоазийските българи, част II, София, 1936, § 63, 65.
Котова Н., Говор села Твардицы Молдавской ССР, Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. II, 1950, стр. 270—308.
Котова Н., Станкедимитровският говор, канд. дисертация (ръкопис).
Лавров П. А., Дамаскин Студит и сборники его имени „дамаскины" в югославянской письменности, С, Петербург, 1899.
Mazon A., Contes slaves de la Macédoine sud-occidentale, Paris, 1923.
Miletic L., Das Ostbulgarische, Wien, 1903.
Miletic L., Die Rhodopenmundarten der bulgarischen Sprache, Wien, 1912.
Милетич Л., Два български ръкописа с гръцко писмо, Български старини, т. VI, София, 1922.
Милетич Л., Нови влахобългарски грамоти от Брашов, СбНУ, т. XIII, София, 1896, стр. 3—152.
Милетич Л., Копривщенски дамаскин, Български старини, т. II, София, 1908.
Милетич Л., Повест за падането на Цариград в 1453 г., СбНУ, XII, София, 1895, стр. 399—463.

Милетич Л., Свищовски дамаскин, паметник от XVIII в., Български старини, т. VIII София, 1923.
Милетич Л., Седмоградските българи и техният език, СбНУ, кн. XIII, София, 1896.
Младенов Ст., Език на тракийските и малоазийските българи, ч. II, София, 1936, стр. 83—84.
Младенов Ст., Казанлъшкият говор, Юбилеен сборник на ученолюбивата дружина „Искра" в гр. Казанлък, 1923, стр. 202—211.
Младенов Ст., Българските народни говори в Ловчанско, Троянско и Тетевенско, Сборник Ловеч и Ловчанско, кн. II, 1930, стр. 108—116.
Мирчев К., Още една българска Александрия от началото на XIX в., Годишник на Соф. унив., Истор.-фил. фак., X, III, 1—44.
Мирчев К., Неврокопският говор, Год. на Соф. унив., Истор.-фил. фак., кн. XXXII, 1936.
Немова Донка Вакарелска, Говорът на с. Момина клисура, Пазарджишко (ръкопис).
Орешков П., Разликите между два български дамаскина, Сборник в чест на проф. Л. Милетич по случай 25-годишната му книжовна дейност, София, 1912.
Паисий Хилендарски, История Славяноболгарская, Й. Иванов, София, 1914.
Панайотов П., Сливенският говор, СбНУ, XVIII, София, 1901, стр. 507—574.
Петров К., Принос към говора на гр. Котел (Фонетика и морфология), ИССФ, т. III, София, 1911, стр. 195—222.
Попиванов Г., Софийският говор, Сборник на Бълг. академия на науките, кн. XXXIV, 1940, стр. 209—326.
Попиванов Г., Орханийският говор, СбНУ, кн. XXXVIII, 1930.
Попиванов Г., Бележки за говорите в Севлиевско, Троянско и Тетевенско. Българска диалектология. Проучвания и материали, кн. I, София, 1962, стр. 165—182.
Попиванов Г., Особености на шуменския говор, Допълнение към описанието му в „Das Ostbulgarische" на проф. Милетич, СбБАН, кн. XXXIV, 1940, стр. 329—468.
Попов К., Говорът на с. Габаре, Белослатинско, ИИБЕз, кн. IV, София, 1955, стр. 103—176.
Ръкопис № 689 от ДБКМ — Янкулов сборник от XVIII в.
№ 693 от ДБКМ — Поп Пунчов (Ломски) сборник от XVIII в.
№ 685 от ДБКМ — Копривщенски препис на „дамаскина" от XVII в.
№ 345 от ДБКМ — Парашкевов дамаскин от XVIII в.
№ 435 от ДБКМ — Върбанов дамаскин от XVIII в.
№ 434 от ДБКМ — Александрия от XVIII в.
№ 438 от ДБКМ — Сборниче от края на XVIII и началото на XIX в.
№ 441 от ДБКМ — Книжка с разни слова и бележки от XIX в.
№ 433 от ДБКМ — Панагюрски сборник от XVII в.
№ 437 от ДБКМ — Котленско сборниче от XVIII в.
№ 439 от ДБКМ — Дамаскин от XIX в.
№ 708 от ДБКМ — Протопопински дамаскин от XVII в.
№ 709 от ДБКМ — Сливенски дамаскин от XVII в.
№ 710 от ДБКМ — Тревненски дамаскин от XVII в.
№ 711 от ДБКМ — Дряновски дамаскин от XVII в.
№ 712 от ДБКМ — Беленски (Пантелеев) дамаскин от XVII в.
№ 714 от ДБКМ — Дамаскин от XVII в.
№ 720 от ДБКМ.
№ 721 от ДБКМ — Дамаскин от XVIII в.
Троянски дамаскин (Архивен институт при БАН).
Дряновски дамаскин от XVII в. (Архивен институт при БАН).
№ 130 от Църк. музей — Дамаскин от XIX в.
№ 131 от ЦМ — Дамаскин от XIX в.
№ 132 от ЦМ — Дамаскин от XIX в.
№ 133 от ЦМ — Дамаскин от XVIII в.
№ 134 от ЦМ — Дамаскин от XVIII в.
№ 503 от ЦМ — Дамаскин от XVIII в.
№ 117 от Пловд. нар. библ. — Пазарджишки дамаскин от XVIII в.
№ 118 от ПНБ — Пловдивски дамаскин от XVII в.
№ 119 от ПНБ — Слово за Второ пришествие от XVII в.
№ 347 от ПНБ — Слово за Второ пришествие от XVIII в.
№ 78 от Рилския манастир — Дамаскин от XVII в.
№ 702 от сбирката на Н. С. Тихонравов в ръкописния отдел на Ленинската библиотека в Москва — Тихонравов дамаскин.

№ 8 (1690) от сбирката на В. И. Григорович в Ръкописния отдел на Ленинската библиотека в Москва — Боянско евангелие
№ 13.5. 18 от сбирката на П. А. Сырку в Ръкописния отдел на Библ. на АН СССР в Ленинград — Котленски дамаскин от 1765 г.
№ 13.6. 16 от сбирката на П. А. Сырку в Ръкописния отдел на Библ. на АН СССР в Ленинград — Куванлъшки сборник от 1796 г.
№ 13.5. 12 от сбирката на П. А. Сырку в Ръкописния отдел на Библ. на АН СССР в Ленинград — Повести за Александър Македонски и Йосиф Прекрасни от XVIII в.
№ 24.4. 32 от сбирката на И. И. Срезневски в Рък. отдел на Библ. на АН СССР в Ленинград — Ханджарски препис от 1686.

Савов В., Ловчанските помаци и техният говор, ИССФ, VII, София, 1931.

Софроний Врачански, Кириакодромионъ сиречь: Недѣлникъ... Издаде са у Римнической Епископии въ лѣто... 1806.

Стоин В. Сборник песни от Тимок до Вита, София, 1928.

Стойков, Ст., Христоматия по българска диалектология, София, 1950.

Стойков Ст., Говор села Твырдицы (Сливенской околии в Болгарии) и села Твардицы (Молдавской ССР), Статьи и материалы по болг. диалектологии, вып. 8, 1958, стр. 3—63.

Стойков Ст., К. Костов и др. Говорът на с. Говедарци, Самоковско, ИИБЕз, т. IV, стр. 255—320.

Стойчев Кр. С., Тетевенският говор, СбНУ, XXXI, София, 1915.

Тодоров Цв., Говорът на гр. Лом, СбНУ, кн. XXXVIII, София, 1930, стр. 60.

Тодоров Цв., Северозападните български говори, СбНУ, кн. XLI, София, 1936.

Узунов Г., Изрази с думи от Копривщенския говор, които се заместват вече с литературни думи, Родна реч, год. XVI, 1942, кн. 5, стр. 197—201.

Христов Г., Говорът на Нова Надежда, Хасковско, ИИБЕз, т. IV, 1956, стр. 177—255.

Цонев Б., Добрейшово евангеле, среднобългарски паметник от XIII в., Български старини, кн. I, София, 1906.

Цонев Б., Врачанско евангеле от XIII в., Българскяи старини, кн. IV, София, 1914.

Цонев Б., За източнобългарския вокализъм, СбНУ, кн. III, София, 1890, стр. 283—323; кн. IV, София, 1891, стр. 484—528.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
Книга X

КЪМ РАЗПРЕДЕЛЕНИЕТО НА ДЪЛГИТЕ И КРАТКИТЕ ПРОНОМИНАЛНИ ФОРМИ В СТАРОБЪЛГАРСКИ

Петър Илчев

1. Местоименията в старите индоевропейски езици образуват сравнително добре обособена морфологична категория, функционално и формално изолирана, макар, разбира се, не напълно, от групата на другите полиморфемни („пълнозначни“) думи и по-специално от групата на съществителните и прилагателните, с които ги обединява само качеството номиналност, т. е. неглаголност — неотбелязването на промяната, която се извършва с някакъв признак във времето. Основната функционална особеност на местоименията — способността на малък брой пронominални морфеми да се явяват в изказа на мястото на всякакви други имена — ги е направила едни от най-честите думи в езика; тяхната повисока фреквентност от своя страна пък е спомогнала те да запазят до голяма степен формалната си старинност — близостта между класическите индоевропейски езици проличава много ясно именно при местоименията[1].

В съвременните индоевропейски езици положението е значително по-сложно; отделянето на пронominалната група като самостоятелна морфологична категория среща сериозни и обосновани възражения, които изхождат от функционално и семантично гледище, вж. напр. A. Noreen, Vårt Språk, 1903, 5.63 и сл.; O. Jespersen, The Philosophy of Grammar, 1924, рус. пр. Философия грамматики, 1958, 90 и сл., 111—112; срв. и интересните по-общи разсъждения на B. Russel в Human Knowledge, it scope and limits, 1948, рус. пр. Человеческое познание, стр. 119 и сл.

В самата пронominална група ясно са очертани подгрупите на личните и на неличните местоимения, по-точно формите, които могат да участвуват в диалог (1. и 2. лице), и останалите. Без да се спираме върху някои теоретически въпроси, като например съвместимостта на граматическите признаци род и лице (притежателните местоимения, при които тези признаци се пресичат, функционират в същност като прилагателни) и др., ще припомним, че индоевропейските езици и до днес са запазили при личните местоимения не само почти едни и същи морфеми, но и

[1] Срв. таблиците у Brugmann, Vergleichende Grammatik der Indogermanischen Sprachen, II. 2, 1911, стр. 374—377 и 426—427, Kurze vergleichende Grammatik..., стр. 412—413. Тези факти редовно се използуват като доказателство за родството на индоевропейските езици.

старото противопоставяне на именителните форми срещу формите за косвени падежи, както и опозицията единствено~множествено число[1].

Архаичните индоевропейски лични местоимения въпреки подчертаната си консервативност не са могли да запазят изцяло първоначалния си вид. Техните изменения се отнасят преди всичко до окончанията, по-точно до частта, която стои след стария корен[2]; те се състоят както в прояви на чисто вътрешно, осъществено в границите и със средствата на прономиналната група изравняване[3] (вероятно по-ранно, напр. стб тебе при скр *táva*, ав *tava* и т. н. — аналогия по тебѣ, обратно мьнѣ вместо очакваното *мьбѣ[4] — по мене и т. н.), така и на сближаване с именното склонение, главно с имената от старите *a*-основи (вероятно по-късно, напр стб мьнѣ, мъноѭ при жена, женоѭ и т. н.)[5].

2. Като резултат от подобни процеси в старобългарски намираме двойни, дублетни местоименни форми за някои падежи, при което т. нар. кратки форми за дателен и за винителен падеж ео ipso са и по-старинни[6]. Тези именно прономинални форми повдигат различни въпроси — защото едновременното съществуване на два различни езикови елемента, които имат една и съща семантика, може да се приеме, само ако едната е на изчезване и другата постоянно я измества, респ. ако двете принадлежат на различни езикови стихии или на различни стилове. Но в старобългарски положението не е такова. Както мн мѧ и т. н., така и мьнѣ мене и т. н. са еднакво жизнени и еднакво старобългарски. Нещо повече, и едните, и другите форми са запазени не само в съвременния български език, но и в други славянски езици (дори в руски, който не познава тази опозиция — винителните *меня тебя* според най-правдоподобното обяснение са контаминации от кратка и дълга форма, — подобно противопоставяне намираме при старото анафорично — сега третолично — местоимение, което има два варианта в зависимост от своята постпрепозиционална употреба; да си спомним и двете форми на прилагателните в предикативна и в атрибутивна функция, за които е ясно, че се опреде-

---

[1] Както изглежда, падежната функция и числото първоначално са се изразявали не чрез специални окончания, а от различните корени, вж. A. Meillet, Le slave commun, [2]1934, рус. пр. Общеславянский язык, 1951, стр. 363; срв. и Brugmann, op. cit., стр. 379 („... *ich* und *wir*, *du* und *ihr* von Haus aus etymologisch verschiedene Wörter gewesen sind...").

[2] Присъединяването на различни морфеми към прономиналните корени е основен процес в развоя на местоименията; в предисторическо време тези морфеми са били вероятно падежни окончания, в по-късната епоха — т. нар. „усилващи частици".

[3] Срв. и у Brugmann, op. cit.: „Die Personalpronomina erfuhren teils schon in uridg. Zeit, besonders aber in den einzelsprachlichen Entwicklungen durch Angleichungen mancherlei Neuerungen des stammhaften Wortstücks, indem sich teils *wir* nach *ich*, *ihr* nach *du* richtete und umgekehrt, teils die erste Person nach der zweiten und umgekehrt."

[4] Според A. Leskien, Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache, [2,3]1919, стр. 130. Въпросът за принадлежността на старото **u* към корена (Meillet го възстановява във вида **teu-* : **tou-*) или към друго местоимение (Brugmann, op. cit., стр. 381 и 383, го свързва с показателния корен „ū̆ē-, срв. ав *ava-*, стб овъ) в случая не е от съществено значение.

[5] Еднаквостта на дативната и на локативната форма не е специфична само за местоименията.

[6] Те са непосредствени наследници на стари **moi̯ *toi̯ *mēm *tēm.*

лят не от фонетични, както би могло да се допусне при първия случай, а от синтактични причини).

На какво се дължи разликата между дългите и кратките форми на местоименията в старобългарски? Обикновено се приема, че тя се заключава в тяхното различно отношение към акцента, т. е. че кратките са енклитики; енклитики са можели да бъдат те още в праезично време[1]. Но това в основата си вярно наблюдение не може да се счита за окончателен отговор на горния въпрос. Преди всичко ние не познаваме достатъчно добре старобългарския акцент; при това не е изяснено за какво именно ударение става дума тук — словно или фразово; най-после някои особености на старобългарските ръкописи може да се дължат на приспособяването на текста за пеене или за речитативно четене (вж. подолу примерите с начално тебѣ от двата синайски паметника). От друга страна, в старобългарски можем да срещнем като текстови варианти в един и същ пасаж или при един и същ гръцки оригинал и двете форми, напр. Мк 2.5 чадо отъпоуштаѭтъ са тебѣ грѣси твои (ἀφέωνταί σοι αἱ ἁμαρτίαι[2]) ЗСОН[3] (в А тебѣ е изпуснато), но М отъпоуштаѭтъ ти са; малко по-долу преводът на същия гръцки израз гласи отъпоуштаѭтъ ти са (в деветия стих; срв. и примерите в разд. 3—6). Не може да се обяснява дължината, в случая двусричността на форми като мене, мьнѣ и т. н. с обстоятелството, че върху тях има ударение. Добре известно е, че ортотонични могат да бъдат и кратките форми[4]; против подобно допускане говори също така и добре очертаното днес разпределение на съвременните плурални форми, които са еднакви по дължина, напр. нвб *нас* ~ *ни* и *вас* ~ *ви*. Невярно ще бъде и обратното предположение, а именно, че ударението може да пада само върху дълга форма — явно е, че така се стига до circulus vitiosus. Следователно тук имаме явления от един и същ ранг, т. е. споменатото разграничение между дългите и кратките форми не се дължи на наличието (или липсата) на акцент; самата ортотоничност е резултат, следствие, а не причина. И фонетичният вид на местоимението, и ударението са формални, а не функционални явления; тяхната причина ще търсим във функцията им.

За да се намери тази причина и да се установи механизмът, по който се разпределят едните и другите форми, трябва да се подложи на обстоен анализ целият старобългарски материал, а това не може да се

---

[1] „Die Formen der obliquen Kasus waren seit uridg. Zeit in weitem Umfang enklitisch, und so schon damals müssen die verschiedenen Grade der Begriffsbetontheit mit noch anderen äusseren Unterschieden verbunden gewesen sein als dem der Art der Betonung der Form.", Brugmann, op. cit., стр. 392.

[2] Има и σου в някои гръцки кодекси.

[3] С една буква съкращавам наименованията на старобългарските евангелия и по традиция също Остромирово и Николско, с две — на среднобългарските; неевангелските паметници са пак с двубуквени съкращения. Всичките примери в текста, ако не е специално уговорено, са от Зографския кодекс.

[4] Срв. M. Weingart, Rukověť jazyka staroslověnského I, 1937, стр. 201: „náležité akusativy přízvyčné, NE enklitické, jsou ма та са. ... O tom *ne* správně Meillet Recherches a Kulbakin Le vieux slave 281.".

осъществи в една кратка статия. Ето защо ние тук ще се ограничим само със сингуларните дателни двойки; както изглежда, старобългарските ръкописи са ги засвидетелствували в по-друг етап от техния развой, отколкото винителните (срв. напр. факта, че мн тн не могат вече за разлика от мѧ тѧ да бъдат акцентувани). Ще се опитаме да ги намерим и в такова положение, за което можем да очакваме, че възможността да се прояви по-свободно една старобългарска езикова черта е по-голяма. Такова положение ще имаме тогава, когато дателната идея не се дължи на влияние от страна на дателна форма в гръцкия образец, т. е. когато стб мн тн и т. н. предават не дателни, а някакви други форми на своя оригинал. Тези случаи за жалост са твърде малко — имам пред вид някои старинни безсубектни конструкции, близки по характер до ергативните, и синтагмата accusativus cum infinitivo.

3. Функционалните особености на прономиналните дателни форми в горните конструкции ще се очертаят по-ясно, ако се разглеждат върху фона на най-честата за тези форми употреба — адвербалната. Затова ще се опитаме бегло да я очертаем, като изхождаме от евангелския материал. Ще се интересуваме от мястото на дателната форма в цялата фраза, а после — от отношението ѝ към региращия глагол.

а. В началото на синтагмата се явява винаги дългата форма; трябва обаче да различаваме и преходните типове, напр. Ио 19.10 мънѣ ли не глеши (ἐμοὶ οὐ λαλεῖς) ЗМАС — абсолютно начало с инверсия заради интеррогативността (дълга и акцентувана форма имаме и в гръцки); Мк. 5.41 дѣвице тебѣ глѧ въстани (τὸ κοράσιον, σοὶ λέγω, ἔγειραι) ЗМ — вметнат израз; твърде честата в Мл заключителна формула и тебѣ славѫ възълаемъ, понякога само тебѣ/. (срв. подобните случаи в Пс, напр. 77а20, 64.2 тебѣ подобаетъ пѣснь кѫе (σοὶ πρέπει ὕμνος ὁ θεὸς), така и в Бол Пог и т. н.); Ио 17.6 твои бѣша и мънѣ ѩ далъ еси (καὶ ἐμοὶ ... δέδωκας) ЗМАС — вътрешно начало, срв. и Мк 9.5 и сътворимъ в кровъı . тебѣ единѫ (καὶ ποιήσωμεν .. σοὶ μίαν) ЗМ, но същият пасаж в Лк 9.33 е единѫ тебѣ (μίαν σοι) в М, а тебѣ единѫ в З.

Дълга форма може да имаме и в края на фразата: Мк 10.54 = Лк 18.41 чесомꙋ хощеши да сътворѭ тебѣ (τί σοι θέλεις ποιήσω) ЗМ — с друг словоред в оригинала; Лк 11.4 не могѫ въстати датъ (sic) тебѣ (οὐ δύναμαι ἀναστὰς δοῦναί σοι) З, въстати дати М, въстати и дати А, въставъ дати С — както се вижда, тук изразът е объркан (заради причастието ἀναστάς; твърде честият глагол дати иначе почти винаги е с мн или тн, срв. Мт 4.9 по-долу); Ио 18.30 не бихомъ прѣдали его тебѣ (οὐκ ἂν σοι παρεδώκαμεν αὐτὸν) ЗМАС, Лк 1.13 жена твоѣ елисавьть (sic) родитъ сн тебѣ (γεννήσει υἱόν σοι) ЗМА — в тези два случая дателната форма не е непосредствено след глагола, като в първия тя е изместена назад от потясно свързаното с глагола его. В крайно положение дългата дателна форма не е много стабилна — тенденцията, изглежда, е била да се за-

мени тя с кратка, като в известен момент — мисля, че именно през старобългарския период, — преди кратката форма да надделее, е станало вече безразлично каква форма ще заеме крайното място, срв. и показателните примери от типа на МТ 4.9 вьсѣ сн дамь тн (ταῦτα σοι πάντα δώσω) в З, един ръкопис, който, както се вижда и от тези малобройни примери, и словоредно е по-свободен от влиянието на оригиналите, следователно по-близък до народната реч, и вьса сн тебѣ дамъ в А — още една проява на силната гърцизация в този паметник; С=А — пасажът е почти в края на ръкописа (лист 146), където, както показаха изследвачите на този паметник, самостоятелността на нашия книжовник, неговата независимост от гръцкия текст почти се е изгубила (в М това място липсва). Срв. още Мт 5.26 амінь глѫ тебѣ (ἀμὴν λέγω σοι) в М срещу амінь . глѫ тн З и др. под.

Случаите, при които дателните форми не са нито в началото, нито в края на фразата, са най-интересни и най-важни. Тук ще приведем само три, защото те заслужават специален и по-подробен анализ на друго място. Те, естествено — защото не са начални, т. е. след пауза, — са по-близки до втория тип: Мт 18.32 рабе лѫкавы · вьсь длъгъ твои отъпоустихъ тебѣ · понеже оумоли мѧ (πᾶσαν τὴν ὀφειλὴν ἐκείνην ἀφῆκά σοι) МАС, но отъпоустихъ тн З — поствербално; Лк 14.14 ѣко не имѫтъ тн чесо въздатн (οὐκ ἔχουσιν ἀνταποδοῦναι σοι). ѣко не имѫтн (sic) тн чесо въздатн тн М (вж. за него и по-долу, а също и разд. 6); Мт 11.27 вьсѣ мьнѣ прѣдана сѫтъ ощемь моимь (πάντα μοι παρεδόθη) ЗМА, но вса мн прѣдана сѫтъ С.

б. Нормално дателната форма стои след глагола — било непосредствено до него, било когато помежду им има някаква енклитика. Това е обичайното място на тези местоимения и броят на изключенията е поразително малък (напр. при непосредствено разполагане пред глагола всичките случаи — дълги и кратки, за единствено и за множествено число — в З са 17); важно е да отбележим, че изключенията никога не се явяват случайно — те винаги са обосновани от различни фактори[1].

Интересно е отношението на кратките прономинални форми към другите енклитики — то ни показва до каква степен те са свързани с глагола и, от друга страна, спомага да се установи градацията на енклитиките. Така те не могат да се появят след предлог — там имаме само дълги форми[2], но възвратната частица сѧ се изтласква зад тях; съюзите (бо оубо же н) са по-слаби енклитики и предхождат местоимението. При обратен словоред прономиналната форма може да бъде доста отдалечена от региращия глагол; някои такива случаи (напр. цитираните Мк 9.5 и

---

[1] Инверсии при пряк и косвен въпрос, поява на силно акцентувана дума и др.; с особения характер на текста се обяснява необикновено голямото число на дълги форми в синайските паметници — в Пс напр. имаме 109 пъти тебѣ при 12 тн (9 : 1 !), 87 мьнѣ при 68 мн и т. н.

[2] Оттук и разликите, като глетъ тн 'казва ти' и глетъ къ тебѣ 'обръща се към тебе', срв. и гръцките.

Лк 9.33, а също и част от примерите в Су, вж. разд. 5 и 6) могат да се тълкуват като елиптични изречения.

Трябва да се подчертае и друг факт, който според мене е симптоматичен — появата на дателни форми и тогава, когато в оригинала μοι, σοι липсват. Това не може да се припише изключително на оригиналите, респ. на непознати по-стари кодекси — явлението е напълно в съгласие с духа на българския език. По-голямата фреквентност на прономиналните форми се отнася преди всичко до анафоричното местоимение, и то именно в дателен и във винителен падеж, където и най-добре може да се наблюдава. Що се отнася до интересуващите ни форми, тяхната адвербална поява намира до голяма степен паралел в езика на оригинала, защото „die Häufigkeit der unbetonten Kasus obliqui der Personalpronomina ist ein hervorstechender Zug im Griechischen des NT“[1] — в цариградската редакция на евангелския текст тя е доста развита за разлика от положението в различните ранни новозаветни ръкописи и в най-древните редакции (сирийска, респ. „западна“, и александрийска). Тази особеност е характерна следователно и за по-новите етапи от историческия развой на гръцкия език, така че тук самобитността на старобългарския език не може да изпъкне достатъчно ярко; можем да отбележим все пак, че в български тя се е разгърнала още по-нашироко.

Проява на същата тенденция ни показва напр. приведеният по-горе пасаж от Лк 14.14 — въпреки гръцкия словоред преписвачът на З смело е изтеглил местоимението напред, веднага след личния глагол, а по-предпазливият и стриктен книжовник, който е писал М и често е поглеждал в оригинала, го е поставил на мястото му, т. е. зад инфинитива, но и той не е могъл да остави глагола сам и е дублирал местоимението. Срв. още Су 502.20—21 се тн прѣдъстоντъ самъ желаемыи при ἰδοὺ πάρεστιν αὐτὸς ὁ ποθούμενος (срв. и нвб *ето* и *ето ти*...).

4. И така стремежът на дателните прономинални форми е да се свържат по-тясно с глагола. Доколкото глаголът по принцип е полиморфемна дума — значи и многосрична, — нормално към него се присъединяват кратките форми. В безлични, респ. безглаголни изрази (тук спадат и изразите с verbum substantivum, който често се добавя само в старобългарския текст) се явяват и двете форми, но преобладават дългите. Между мн тн и мьнѣ тебѣ има определена разлика.

В изрази като горе мьнѣ (срещу οὐαί μοι, hei mihi — Су 240.10, 517.6,7, 523.25 и др.) и оувы мьнѣ (Су 78.27), горе тебѣ (напр. Мт 11.21 ЗМНДшТн и др.), слава тебѣ, мзда тебѣ местоимението е дълго и се намира след съществителното. Така са запазени те и в съвременния български език, но само ако наблизо няма номинална представа; когато са обособени в този си вид като цели изречения, местоимението е кратко. Това ще обясним с нарасналата предикативност в тези случаи[2].

---

[1] Fr. Blass — A. Debrunner, Grammatik des neutestamentlichen Griechisch, [11]1961, стр. 174.

[2] Срв. *горко ми*, само ако това е цялото изречение, иначе *горко на мене грешния* и под.; появата на едната или на другата форма се определя от адвербалната или адноминалната им функция.

Дълги са дателните форми и в типичния евангелски израз, явно гърцизъм, чьто мьнѣ и тебѣ (τί ἐμοὶ καὶ σοί) Мк 5.7, в който често се добавя естъ (Мт 8.29, Ио 2.4, 21.22,23 и др.); срв. също Мт 27.19 ничъсоже тебѣ и правьдьникѹ томѹ (μηδέν σοι καὶ τῷ δικαίῳ ἐκείνῳ). Дължината тук е предизвикана не само от липсата на нормална глаголна форма, а и от противопоставянето. Вж. още бѫди мьнѣ (Лк 1.38, Су 166. 7-8), бѫди тебѣ (Мт 8.13, 15.28, 19.29) — с ѣкоже, а не с иже. Срв. и Су 166.4 и Мл 58a9-11) (тебѣ единомѹ живота бесъмрътенъ естъ, τοῦ μόνου (родителен!) τὸ ζῆν ἀθάνατον, но има и вариант σοί ... ἐστί); закономерно изключение е Пс 92a12, 72.25 чьто бо ми естъ на нбси (τί γὰρ μοι ὑπάρχει ἐν τῷ οὐρανῷ), защото тук имаме нормален глагол в гръцки.

Обратно, кратки са формите при не съвсем естествения превод на τί σοι δοκεῖ — что тн сѧ мънитъ (МТ 17.25, 22.17), ἤ δοκεῖς — ли мнитъ тн сѧ, срв. и Су 345.14, 376.15; че тн в някои случаи е било схващано като елемент на формулен израз, а не като показател на конкретно лице, свидетелствува примерът Лк 22.24 в З бъı же ı пьрѣ вь нихъ . которъıн мьнитъ тн сѧ ıхъ бъıти болии (τίς ... δοκεῖ εἶναι μείζων), където тн е вмъкнато. За глаголност на израза говорят може би случаите ѣкоже тн любо в Мл 72b14, ѹмне бо тн естъ Су 265.26, не сѹдьбе тн естъ Су 394.11.

5. Разгледаните дотук примери показват в последна сметка все повече засилващата се споеност на дателните прономинални форми със съответния глагол, иначе казано, съвсем ясно изявения стремеж, особено при някои глаголи със силна дателна рекция, да не се оставя глаголът сам, а да се ориентира неговото действие, т. е. да се доуточни[1]. Трябва да очакваме в такъв случай, че тази тенденция ще разруши различните пречки, които среща по пътя си. Такава аномалия, противоречаща на указаната тенденция, са случаите, при които местоименната форма изпълнява функцията на квази-субект — в конструкцията dativus (в гръцки accusativus) cum infinitivo.

Гръцкият accusativus cum infinitivo, както показа още Grünenthal в известната си студия[2], на малко места в старобългарския евангелски текст е запазен непроменен[3]; обикновено той се разлага. Сега вече причината за деструкцията на тази синтагма в определен тип случаи е ясна — това е притеглянето на местоимението от страна на глаголната форма. Ето няколко примера.

При безлични глаголи: Ио 9.4 мьнѣ подобаетъ . дѣлати дѣла . посъ-лавъшаго (<sic) ма (ἐμὲ δεῖ ἐργάζεσθαι τὰ ἔργα) ЗМАОНВрТн, подобаше Дш; Су 377.14 тебѣ подоба бъ вьдати (scil. сьребро); Мт 18.33 не подобаше ли и тебѣ помиловати клевретa твоего (σὲ ἐλεῆσαι) З'МА, С (по-

[1] Да обърнем внимание, че тук се касае до най-типичните, в известен смисъл същинските падежи — дателен и винителен.

[2] Die Übersetzungstechnik der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung, ASP 31 и 32.

[3] ASP 32, стр. 3.

дроугѫ), О (без н) НДшТнВр; подобни са Мт 20.23 Мк 10.40 а еже сѣсти о десноу... нѣстъ мѣнѣ сего дати (οὐκ ἔστιν ἐμὸν (притежателно!) δοῦναι) — при тези случаи с дълги прономинални форми можем да мислим за dativus cum infinitivo, но отдалечеността на неговите компоненти говори против това предположение (освен евентуално при Мт 18.33); изтеглянето на местоимението напред се дължи по-скоро на оригиналите, където то е ортотонично, срв. и Су 377.17-18 тебѣ ѥстъ было оудобѣе показати и сътворити · мнѣ же бѣдьіе оставити (σὲ ἔδει εὐκολώτερον ποιῆσαι, ἐμοὶ δὲ τὸ δυσκολώτερον ἀφεῖναι, te oportuit id quod facilius erat agere, mihi quod erat difficilis relinquere) — с противопоставяне.

С кратки форми: Ио 10.16 і тъі мн подобаетъ привести і глас ⟨sic⟩ мои оуслъішатъ (κἀκεῖνα με δεῖ ἀγαγεῖν) ЗМСН, тъіѭ АДшТи; Лк 19.5 дьнесь бо подобаатъ мн · въ домоу твоемъ бъіти (σήμερον γὰρ... δεῖ με μεῖναι) ЗМАОНДшТнВр; Мт 25.27 подобааше ти оубо · вьздати сребро мое (ἔδει οὖν σε βαλεῖν) ЗМАСОТнВр — в този случай е съвсем ясно, че местоимението е напуснало конструкцията и се е прилепило към глагола, като е минало и пред съюза (това се доказва и от мястото на средната точка), затова в Н имаме подобаше ти бо вьздати, а в Дш е намерено компромисно разрешение, като съюзът просто е изоставен. В словото на Йоан Златоуст върху същата притча за талантите (Мт 25) срещаме още Су 369.29-30 подоба ти бѣ дати сребро мое и 377.7-8 подоба ти бѣ положити сребро все за ἔδει σε βαλεῖν, oportebat te deponere. Добавено ти намираме в Су 377.8-10 подоба ти бѣ глаголати поустити сѫкѣтъ творити — у Златоуст има само климакс, но старобългарският преводач е въвел анафорично повторение, за да не остави инфинитивите сами и така ги е снабдил с квази-субект (срв. и латинския превод oportuit te monuisse, consuluisse). Нека добавим в тази група още Мт 26.35 аще ми са ключити... оумрѣти (κἂν δέῃ με... ἀποθανεῖν) — този случай също се анализира като преорганизация на две първоначално по-самостоятелни единици (*аште са ключитъ | мьнѣ оумрѣти и т. н.[1]) и Су 170.22-23 нѣстъ ми льзѣ инамо нти (ἀμήχανόν ἐστι ἀλλαχοῦ με ἀποθανεῖν), за която бихме очаквали *нѣстъ льзѣ | мьнѣ... нти, но и в латински нямаме accusativus cum infinitivo, а описание; fieri non potest ut ego alibi quam hic moriar.

Показателен е също примерът — вече с личен глагол — в Су 411. 12-15 (упреци към Юда във формата на реторичен въпрос) за что... предаѥши оучитела · за нѣже ли ти преда · на бѣсъі власть · зане ли недъгъі сътвори ти рѣшити · зане ли прокаженъіѧ чистити (ὅτι σοι παρέδωκε τῶν δαιμόνων τὴν ἐξουσίαν; ὅτι νοσήματα λύειν ἐποίησεν, ὅτι...) — тук ти е до-

[1] Вж. Известия на Института за български език, VIII, 1962, стр. 122.

бавено; интересно е, че и в латински, както в гръцки, прономиналната форма тук не е била нужна: an quia morbos curare fecit без te (в новобългарски субектът на инфинитива ще се изрази в случая от глаголното лице, срв. 'направи да лекуваш', но и 'даде *ти* да лекуваш').

Да приведем най-после няколко примера с verbum iubendi и под. Мт 14.28 гн... повелѧн мн пр҃ити къ ⟨sic⟩ тебѣ (κέλευσόν με πρὸς σὲ ἐλθεῖν) ЗМАО, с различни промени в другите евангелски ръкописи: къ тебѣ СН, без мн Дш, къ тебѣ пр҃ити Тн — изтеглянето на инфинитива се дължи не на стремежа да се запази конструкция dativus cum infinitivo, а на глагола: Су 20.7-9 повелѣ бо воєвода нан жрѣше ⟨sic⟩ ꙁбѣити тн. нан не жрѣше ꙁьлѣ ѹмр҃ѣтн (ἐκέλευσε γὰρ... ἢ... σε ἀπαλλαγῆναι ἢ... ἀποθανεῖν) — преписвачът (преводачът?) не е считал тук ꙁбѣити тн за конструкция, което се доказва както от словореда, така и от наличието на кратка форма; при това той не е превел второто σε. Дателността тук е предизвикана от глагола (в случая ꙁбѣити). Не е по-близко до dativus cum infinitivo и Су 118.22-23 повелѣ... на одр҃ почити мн, където и оригиналът (или преводът?) е несигурен (ἐποίησας ἐν ταύτῃ με ἀναπαύων). Заслужават отбелязване още Су 122.20-21 тъгда нар҃че гь бѣити мьнѣ патр҃нарχѹ (τότε μὲ ὥρισε κύριος γενέσθαι πατριάρχην), където поради дългата форма бихме предполагали dativus cum infinitivo, ако не беше наблизо съмнителното 122.15-18 нар҃че тѧ гъ патр҃нарχѹ бѣити... н бѣити тн прѣнмьнникѹ... апостола петр҃а (ὥρισε σε γενέσθαι, срв. още Су 103.23 исповѣжд҃ь мѧ пр҃ѣдъ нимь бѣити мн раб҃ѣ твоємѹ (ὁμολόγησαν με ἐνώπιον αὐτοῦ εἶναι σου δοῦλον) — пак объркан превод. Много по-интересен е евангелският случай Лк 19.27 wбаче врагъı моѧ тъı . не χотѣвъшаѧ мьнѣ да цр҃ь бнмь бъıлъ надъ нимн . приведѣте ѧ сѣмо (τοὺς ἐχθρούς μου... τοὺς μὴ θελήσαντάς με βασιλεύσαι) ЗМНДшТн, с по-късна гърцизация не въсχотѣвьшаѧ мнѣ ц҃рствовати в Сречковичевото евангелие. Едва ли може да има съмнение, че изрази като последния не са били вече народни, а от това би следвало, че конструкцията dativus cum infinitivo в народната реч — доколкото я е имало там[1] — е била на изчезване още през старобългарския период. Срв. още и безглаголното Пс 154b19-21, 118.7 вънегда нау҃чнти мн сѧ сѫдъбамъ правъдъı твоєѧ (ἐν τῷ μεμαθηκέναι με τὰ κρίματα τῆς δικαιοσύνης σου).

6. Можем да изразим кратко тези процеси — за да видим по-ясно същината и хода на описваното явление, — като ги обобщим в долната груба, но съвсем проста схема (за прав словоред), в която буквите ще

[1] Тя безспорно е съществувала в предписмената епоха, респ. в народната реч, но вероятно е била много по-ограничена; срв. и нвб *исках* | *да дойдеш ти* ~ *исках* | *ти да дойдеш* ~ *исках ти* | *да дойдеш* и т. н., ев. неестественото, но възможно *исках* | *твоето идване*.

означават съответно глаголна (v), местоименна (p) и именна (n) морфема, вертикалната черта — границата между двата първоначално самостоятелни израза, а скобите — степента на споеност между отделните морфеми, т. е. техните рангове[1]; възможното наличие и на други думи (връзки, различни пояснения) в изразите не е нужно да се отбелязва:

$$v+p \mid v+n+p > (v+p)\ (v+n)+p > (v+p)+p \mid (v+n),$$

т. е. най-старо състояние (прединдоевропейско?): две паратактично поставени синтагми (изречения), в които p има функции на субект; втори момент (състоянието в класическите индоевропейски езици): p и n са превърнати в окончания (т. е. структурата е лична глаголна форма | конструкция), свободното p получава възможност да сменя мястото си (евентуално с оглед на фразовото ударение), неговата субектност е силно намалена; най-после имаме деструкция на втората синтагма, където неличната група (v+n) е с намалена предикативност, като че за сметка на по-силната глаголност у (v+p); свободното p е привлечено от глагола като негов обект.

Новополученатa по-дълга конструкция е претърпяла известни ограничения в сферата на своята употреба, но при някои глаголи е напълно естествена и днес (като, разбира се, инфинитивната форма е заменена в български с *да*-изречение). Примерите, които следват, ще я покажат в различните ѝ варианти. В старобългарски тя е честа при безлични изрази със значение 'може, трябва' и под., и при повелѣти и под. В първия случай структурата е ѥстъ + предикативен член (не винаги) + дателна прономинална форма + инфинитив; местоимението почти винаги е кратко; инфинитивът по правило заема крайно положение. Да изтъкнем, че доста редовно, дори и в не особено внимателно писаните паметници, границата между частите на конструкцията — както при по-старото ѝ състояние, така и в по-късния ѝ вид — се означава със средна точка, срв. напр. Ио 9.4, Мт 20.23, Лк 19.5, Мт 25.27, 26.35, Су 411.12-15 и др., все в разд. 5; и в случай че не е намерен гръцкият оригинал, по това можем да се ориентираме каква е неговата вероятна структура, срв. Су 545. 30-546.1 подобааше и мьнѣ . ѩвити въ съповѣданиихъ томь; понякога е достатъчен само словоредът, срв Су 106.15-16 то подоба ти ѥстъ и повелѣниемъ нхъ повинноватн сѧ (а не напр. *подоба ѥстъ... повинноватн сѧ тебѣ или под.).

Примери с дълга форма на местоимението: Пс 92b5, 72.28 мьнѣ же прилѣпѣлѣтн сѧ бѣ благо ѥстъ (ἐμοὶ δὲ τὸ προσκολλᾶσθαι τῷ θεῷ ἀγαθὸν ἐστι); Мл 25a16 27a14-16 тебѣ бо ѥстъ мнловатн и спатн (σὸν γάρ ἐστι τὸ ἐλεεῖν καὶ σῴζειν — в гръцки местоименно притежателно прилагателно като сказуемно определение на членуван инфинитив; Су 166.4-6 тебѣ бѫдн... старѣшиньствовати (оригиналът не е известен); в Су 166.7-8 вероятно

[1] Заключените вътре в скобите морфеми днес в графичната форма на езика се пишат слято, т. е. във формулата можем да заменим (v+p) с Vfin и (v+n) с Vinf, като главната буква ще означава полиморфемна („пълнозначна“) дума.

В схемата не е отбелязан моментът, когато неличната глаголна форма (а тя може да бъде и безсубектна) е подчинена — като допълнение — на личната.

[вѫдн]... мнѣ бо иже жити хс. и иже оумрѣти приобрѣтѣлъ сѫщо предава членуван инфинитив; срв. още Су 54.14-16 мнѣ же... оупражненіа мѫченіа сѣѳати (ἐμοὶ γραφεῖν). Поствербалните дълги форми — и след безличен глагол — са много редки: Мт 6.18 не достоитъ тебѣ . имѣти женѫ филіпа брата своего (οὐκ ἔξεστι σοι ἔχειν τὴν γυναῖκα) ЗМАНДшТн, но тебе Вр; Ио 5.10 сѫбота естъ і не достоитъ тебѣ вьзати одра своего (οὐκ ἔξεστι σοί ἆραι τὸν κράββατον) ЗМНТн, но не достоитъ тн А и Дш, срв. разд. 3, б., а също и Мт 20.15 по-долу.

Кратки форми: Су 425.13 ѥлико тн естъ погыбити (ориг. неизв.), Су 54.18 по истинѣ чюдити ми сѧ приде (θαυμάζειν ἐπῆλθε μοι); Мт 14.4 не достоитъ тн имѣти ѥѧ ⟨вм. ѥѧ⟩ (οὐκ ἔξεστι σοι ἔχειν αὐτήν) ЗМДш, но не достоитъ тебѣ имѣти ѳн ⟨sic⟩ Н, имѣти тн сѧ Тн; Су 100.10-11 не достоитъ тн кръстиѧноу сѧ нарицати (οὐκ ἔξεστι σοι ἑαυτὸν λέγειν χριστιάνον); Мт 18.8 добрѣе тн естъ вънити въ животъ (καλόν σοι ἐστὶν εἰσελθεῖν εἰς τὴν ζωήν) З′МНДш, добрѣ тн есть въ жизнь вънити Тн, почти същото Мт 48.9 ЗМДшТн, оу животъ вьнити Н′ и Мк 9.47 (тук Дш лоуче; и в двата случая μονόφθαλμον εἰσελθεῖν; μονόφθαλμον е преведено съ единѣмь окомь); Мк 9.43 (същото, но със словореда на Мт 18.8 в Тн); подобно е Мт 5.29 и 30 добрѣе бо тн естъ да погыбнетъ единъ оудъ твоихъ (συμφέρει γὰρ σοι ἵνα ἀπόληται ἓν τῶν μελῶν σου) З, (оуньє М); Су 240.20-21 въсѣко ми иестъ и глаголати и мльчати бѣда (τάχα μοι καὶ τὸ σιωπᾶν καὶ τὸ λαλεῖν ἐστιν ἐπικίνδυνον, за акузатива срв. 100.10-11 и Мт 18.9 Мк 9.47); Мт 20.15 или нѣстъ мънѣ лѣтъ сътворити еже хощѫ въ своихъ ми (ἢ οὐκ ἔξεστί μοι ποιῆσαι ὃ θέλω) З′МАН, но нѣстъ ми лѣтъ Дш и Вр; Су 426.28-29 не лѣтъ тн иестъ... безъ оудръжанья жити (οὐκ ἔξεστιν σοι... ζῆν, non licet tibi... vivere), с друг словоред Су 381.6 ктомоу ⟨sic⟩ тн оубо понѣ вьзьрѣти... можетъ (σοι... ἀντιβλέψαι... δυνήσεται, ne te recipere... poterit) — глаголът е накрая; Лк 1.3 изволи сѧ і мьнѣ... писати тебѣ (ἔδοξε κἀμοί... σοι γράψαι) — с две местоимения заради отдалечеността, срв. още Су 554.14 не мошьно ми иестъ изити отъ него (ориг. неизв.) и 554.11-12 не попоуститъ бо тн сѧ бъіти въ немъ (ориг. неизв.).

Мт. 8.21 гн повели ми прѣжде ити . і погрести оца моего (ἐπίτρεψον μοι... ἀπελθεῖν καὶ θάψαι τὸν πατέρα μου) ЗМАСОНВр: друг словоред Су 164.25—26 пожрьти ми вели̇ши и оставити истиньѫ.

По-други по тип са структури с хотѣти, като Мт 26.17 къдѣ хощеши і оуготоваемъ тн вести пасха (ποῦ θέλεις ἑτοιμάσωμέν σοι φαγεῖν τὸ

πασχα) ЗТн, където имаме в същност контаминация на групата ѹготовасмъ тн ѣстн и хощтеши ѣстн; тебѣ пасхѫ ѣстн е в МСДшВр, тебѣ встн пасхѫ АОН (най-близо до оригинала); в Мк 14.12 същият израз, усложнен с шьдъше (ἀπελθόντες), има вместо инфинитива лична форма да ѣси (ἵνα φάγῃς) и други отклонения (ѹготовнмъ — без тн — МНТн ѹготовамъ Дш). В Златоустовата хомилия за велики четвъртък пасажът е редовно с кратка форма, т. е. както в З (Су 415.22, 30, 416.3-4, 9-10, 14-15).

Няколко пъти в Су се явяват подобни конструкции, без в гръцки да има и дателна форма, и инфинитив едновременно (но някъде — nominativus cum infinitivo) — 237.1 мынѣ бѫдетъ стрдатн (ἐγὼ συνστερήσομαι), 239.26 почто мн гнѣвитн ѧзъікъ старцѹ (καθ' ἑαυτῆς ἐρεθίζω τὴν γλῶτταν του γέροντος), но пасажът не е съвсем сигурен, срв. и лат. senis linguam contra me excitabo — с добавено местоимение, 358.19-20 мынѣ ли ѥстъ пришедъше къ семѹ попѹ тн исповѣдатн грѣхы (не съвсем правилен превод на ἐγὼ ἔχω τῷδε τῷ πρεσβυτέρῳ προσελθεῖν καὶ ἐξομολογήσασθαι αὐτῷ τὰς ἁμαρτίας μου — тн е в повече и наподобява dativus ethicus, срв. и Лк 22.24 в разд. 4), 236.15-16 мынѣ бо повелѣно ѥстъ нтн въ асніѫ (ἐγὼ γὰρ ἐκελεύσθην... πορευθῆναι) 226.23-26 а ли мрьтвааго того н нѣмаагo капнштa нѣстъ мн прѣобндѣтн 'как да не го презирам' (πῶς οὐκ εἶχον καταφρονῆσαι); 241.1-2 никомѹже сего нѣ ⟨sic⟩ слъшатн . тъчыѫ мынѣ единомѹ 'няма кой да чуе' (но гр. οὐδεὶς... μόνον με πληροφορήσαν, nemo adest qui haec audiat... me tantum facito).

И накрая още няколко случая с добавяне на местоимението: Лк 9.61 дрѣвле повелн мн отъврѣштн мн са (ἐπίτρεψόν μοι ἀποτάξασθαι) — примерът напомня Лк 14.14 М (вж. разд. 3), защото във фразата има едно нормално мн. Но Су 131.23-24 повелѣно тн ѥстъ нлн ѹвѣштатн нлн мѫчитн (κεκέλευσαι ἢ πείθειν ἢ κολάζειν) има тн заради повелѣно (в гръцки само 'заповядано е'), а добавянето на мн в Су 231.24-25 ѥлма дрьзнѫ [комисът] на мѧ се сътворнтн мн (ἀνθ'ὧν ἐτόλμησεν εἰς ἐμὲ ταῦτα πρᾶξαι) твърде много напомня новобългарското удвояване ('осмели се да ми направи това против мене'); Су 131.18-19 емѹже не хощтеши бѫдетъ тн прнатн (σὺ μὲν ὃ οὐ θέλεις μέλλεις πάσχειν) има добавено тн, за да се изрази неотменността на бъдещото действие, неговата независимост от волята на Савиния (срв. по-нататък нже бо не жьрѫтъ жены ⟨sic⟩ въ блждннтьствѣ стоатъ и т. н.), макар че можеше да бъде и по-слабо бѫдеши вм. бѫдетъ тн, срв. 'ще ти се случи' и 'ще получиш'. Появата на дателна прономинална форма може да се причини от наличието на инфинитив на-

близо, защото конструкцията dativus cum infinitivo явно се е считала за присъща на книжовния, по-високия стил, напр. Су 363.30-364.1 ꙗкѡ дарѣ бѡжиⷭ мьнѣ... пⷬитажати (ὅτι τὴν δωρέαν ἐνόμισας διὰ χρημάτων κτᾶσθαι).

7. И така в какво се състои разликата между дългите и кратките прономинални форми? Видяхме, че причината за тази разлика трябва да се търси във функцията на местоименията. От изложеното по-горе се установи, че кратките форми са свързани по-тясно с глагола и по-специално с личните глаголни форми, а дългите — с някои безглаголни и безлични изрази, както и с различни нарушавания на нормалния словоред; ето защо поствербалните дълги форми обикновено са много редки. (Интересно е положението на дателните лични местоимения, които участвуват в конструкцията dativus absolutus — значи стоят при неличен глагол: и там поствербалните са много повече от превербалните (28:5), но докато за 1 лице решително преобладават кратките (превербално мѣ въобще не е отбелязано) — 12 при 2 дълги, за 2. лице отношението е обратно — 11 дълги при 3 кратки[1].

На какво се дължи тази разлика? Мисля, че тук имаме резултат от един процес, който е бил характерен за по-старите стадии от развоя на индоевропейските езици, но който не е приключил и по-късно — преходът от compositum в simplex, респ. увеличаването на валентността, присъща на някои морфеми. В ранната индоевропейска епоха, както и Meillet изтъква[2], думата е била много по-самостоятелна, по-затворена в своите граници, по-непроницаема (естествено има се пред вид полиморфемната дума). Това значи, че морфемите, които я съставят, са се чувствували като отделни компоненти и отношенията между тях са били по-отчетливи; в глагола напр. личното окончание, според глотогонически най-вероятната хипотеза лично местоимение, е изразявало по-силно субекта на действието. Но по-късно, когато двете части на стария compositum са се превърнали в simplex, когато те са се взаимопроникнали и сраснали, отношението предикат: субект не е можело да се означи вече достатъчно изразително и е станало нужда да се намерят други езикови елементи, които да поемат функцията на субект — случай, особено показателен за историята на френския език[3]. Тази функция се поема пак от форми на личното местоимение, чието участяване е едно от свидетелствата за промяната на глаголната валентност.

---

[1] Вж. материала на J. Stanislav, Dativ absolutný v starej cirkevnej slovančine, Bzsl. V.

[2] Вж. A. Meillet, Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes, рус. пр. Введение..., [3]1938, стр. 359-360.

[3] „Dans la phrase francaise: *je ne l'ai pas vu*, la crammaire courante reconnaît par l'analyse sept mots différents: à dire vrai, il n'y a qu'un, mais un mot complexe, formé d'un certain nombre de morphèmes, engagés les unes dans les autres. Ils n'ont pas d'existence indépendante; leur seul valeur est d'être pour l'esprit interchangeables...", вж. J. Vendryes, Le langage, 1921, стр. 103-104. Днешното наше фиксиране на словните граници до голяма степен е определено и от някогашното състояние на езика, т. е. от състоянието му в момента, когато е получил писменост; естествено, много често е налице влиянието и на други езици, които са имали писмо от по-рано. Действително мястото на тези съставящи части не е неизменно, те могат да бъдат наредени и по друг начин (напр. при въпрос, при наличие на съюз и т. н., срв. немските делими представки и пр.), но това не е присъщо изключително на живите индоевропейски езици (срв. стб нѣ и др.).

Същото се отнася и до означаването на обекта. Постепенно сферата на глаголното влияние се е увеличила и нейните граници в старобългарския период са станали по-широки, отколкото са били по-рано; нарастването на региращата сила, която е имал глаголът, е засегнало именно местоименията. Твърде голяма група глаголи, някои от които много чести, са имали обектна (дателна или винителна) семантика — те са привлекли към себе си съответните прономинални форми, за да изразят насочеността на действието си, да маркират неговия адресат. Паралелен е случаят с възвратните глаголи, които се срещат пак с местоимение, сведено до частица -сѧ (знаменателно е, че днес в руски те дори се пишат слято). Ще обърнем внимание, че редица глаголи изобщо не се срещат самостоятелно или пък самостоятелната им употреба е много ограничена (това впрочем се отнася не само до дателните, но и до други видове допълнения, а също и до появата на глаголните видове, някои времена и др.[1].

Старите местоименни дателни форми, свързани с някои глаголи едва ли не в постоянна връзка, превърнати почти в тяхна съставна част, в тяхна морфема, постепенно деградират: понеже са местоимения, същинският дателен обект на действието е името, за което те се отнасят; за изразяване на по-пълна, по-подчертана, по-самостоятелна дателност се използуват по-новите дълги форми, а кратките получават възможност да показват и други, не само чисто обектни отношения, на първо място посесивност при verbum substantivum, срв. Мк 9.5 како тн єстъ имѧ (τί σοι ὄνομα), Лк 9.38 ꙗко єдиночѧдъ мн єстъ и под., Су 46.24 ч҃то тн кобь 'какво е твоето обществено положение' и т. н. (само в Мл например има десетина случая с тн вместо твон); кратки са и формите, изразяващи dativus ethicus.

По аналогия с дателните форми — а те са били по-чести, щом като диференциацията при тях е по-стара — и кратките винителни форми на личното местоимение постепенно стават енклитики; анафоричното местоимение също по-късно се изравнява с личното и си изработва две форми, от които едната, за да стане кратка, т. е. еднозрична, изгубва началното си є-, а другата, за да се запази като дълга (евентуално и да избегне възможни контракции), се стабилизира с още един елемент отпред — н, който по начало е изтъквал дължината (защото след предлози не може да има кратка форма).

---

[1] Така напр. глаголът кѫпнти се явява редовно или с винително допълнение (веднъж инфинитив — Мк 14.8, веднъж контрахирано в З и М, но запазено в А: Мт 17.25 кѫпи (н) к҃), или в сложно сказуемо (Мк 10.32 въ кѫпѣи), глаголът искоусити също, освен при страдателен залог (Мт 4.1, Мк 1.13, Лк 17.25; срв. и Лк 11.16: без обект и с нелична глаголна форма); прикоснѫти сѧ (прикасати сѧ) само с локативно допълнение (20 случая, от които 10 с местоимение); срв. още с адвербиални изрази помышлѣти — или с въ срьдьцихъ (своихъ) или с въ себѣ (един път дрѹгъ къ дрѹгѹ, Мк 8.16) или само с глаголите, което фигурира и горе, и само два пъти самостоятелно, но следвано от ꙗко, т. е. въвеждащо пряка реч (Мк 8.17, Ио 11.50). Проверката е направена само за евангелския текст.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
Книга X

СИНТАКТИЧНИ ФУНКЦИИ НА СТАРОБЪЛГАРСКОТО ѢКО

Пиринка Пенкова

1. Появата на хипотактични отношения се счита за начало на нов етап в историческия развой на старинния индоевропейски синтаксис. Установяването на подчинителни връзки между елементите на езиковия изказ е било ускорено, както изглежда, от появата на литературно обработени, а по-късно и писмено фиксирани форми на индоевропейските езици. Този процес, който е довел до различни промени в синтаксиса, е продължил твърде дълго и е протекъл през самостоятелния живот на отделните древни индоевропейски езици: затова „ein für alle indogermanischen Sätze passendes System der Gruppierung sich bis jetzt nicht gefunden hat", както пише в 1900 г. основателят на науката за индоевропейския синтаксис Б. Делбрюк. „Ich glaube auch nicht — продължава същият учен — dass es sich finden wird"[1].

Индоевропейският език-основа в този вид, в който си го представят младограматиците, е имал вече релативни и съюзни изречения[2], но те са били сравнително слабо развити.

Самият преход от паратактическо свързване към хипотактически отношения в научната литература се разглежда дедуктивно — езиковият материал се привлича, за да илюстрира теоретическите построения. Отбелязва се, че съчинителната връзка между изреченията образува паралел с копулативното свързване на съставните части в паратактичното словосъчетание и съдържа оттенък на подчиненост, отразяващ причинна или темпорална зависимост. Един способ за предаване на подобна зависимост е използуването на съотносителни глаголни времена (Imperfectum, Plusquamperfectum), от друга страна, нерядко граматически самостоятелните изречения могат да показват подчертана логическа подчиненост, възникваща с въвеждането на думи от рода на тъкмо, вече, едва и пр.[3] Само-

[1] Вж. B. Delbrück, Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen, 3, в Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen... von Karl Brugmann und Berthold Delbrück, Bd. 5, Strassburg, 1900, стр. 415.

[2] Срв. констатацията на Delbrück: „Die indogermanische Grundsprache... zeigt nicht mehr jenen ältesten von uns vermutenden Zustand, wo nichts als Hauptsätze vorhanden waren, sondern kannte wahrscheinlich schon Relativ- und Konjunktionssätze", вж. още и A. Meillet, Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes, рус. пр. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, МЛ, [5]1938, стр. 375—380.

[3] Вж. H. Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte, Halle, [5]1937, рус. пр., Принципы истории языка, М., 1960, стр. 175—177.

стоятелността на такива именно подчинени логически, но не граматически пояснителни изречения постепенно може да избледнее и да отстъпи място на друг тип връзка — подчинителна (по-сложният комплекс се конструира в сложно съставно изречение).

Представа за този процес в славянските езици могат да дадат преди всичко най-старинните старобългарски ръкописи. Тук слабоотчетливата функционална диференциация на подчинителните съюзи свидетелствува за късен и продължителен преход от пара- към хипотаксис в праславянски. Широката специализация на ограничен брой съюзни думи за изразяване на няколко типа подчинение води до „избледняване" на често повтарящите се морфеми. Тези многозначни връзки с голяма фреквентност се обновяват чрез аглутинация на подсилващи частици (обикновено пак съюзни думи) или биват измествани от различни свои синоними, показващи много по-голяма еднозначност, а следователно и по-рядко срещани.

В говоримата народна реч, развиваща се настрана от книжовната традиция, подчинението въобще не играе голяма роля. В Троянската притча напр., която ни представя друг стил на книжовния език от XIV в., доста различен от стила на черковните книги и много по-близък до разговорния, намираме цели, полисиндетично-разказвателни пасажи, като следния: „и видѣвъ александръ и възѧтъ елена цр҃ца по пазоуҳ своѭ и вльзь с нею въ брѣзы корабь свои съ отрокы своими и ѿтрини с(а) на море и доплоу по троѭ градъ и приста на шимошевѣ брѣзѣ . и оувѣдѣвше тронстїи витези и тронскыа господа и не хотѣҳѫ изыти противѣ емоу.. (Цит. по I. Bogdan, Cronica lui C. Manasses, Bucureşti, 1922, стр. 53).

Досегашните общи наблюдения върху използуваните старобългарски синтактични средства за изразяване на логическа и граматическа зависимост следват една обща традиция — пренасяне на съвременни термини и критерии при класификацията на подчинителните връзки. По-голямо внимание се обръща върху зависимостта на старобългарския синтаксис от структурата на гръцката фраза[1].

Към въпроса за синтактичните модели в старобългарски, както и към проблемите, свързани с прехода от пара- към хипотаксис, се отнася синхронично описаната по-долу употреба на ѣкѡ[2], представено в системата на старобългарските съюзи с най-голям брой омоними[3].

[1] Вж. St. Słoński, Die Übertragung der griechischen Nebensatzkonstruktionen in den altbulgarischen Sprachdenkmälern, Kirchhain, 1908; O. Grünenthal, Die Übersetzungstechnik der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung, Archiv für sl. Philologie, 31 и 32; В. Погорелов, Из наблюдений в области древнеславянской переводной литературы, Bratislava, I и II, 1925, III, 1927.

[2] Тъй като използуваният материал е взет предимно от издадените глаголически паметници, главно от Зогр. ев., употребяваме написание ѣкѡ. Когато се привеждат примери от кирилски текстове, се среща и ꙗкѡ. Написание ꙗкѡ в Зогр. ев. принадлежи на по-късни преписвачи — според Moszyński преписвач № 2 употребява веднъж ꙗкѡ (233v. 18), а преписвач № 6 — ѣкѡ (3 пъти), ꙗкѡ (2 пъти), нꙗкѡ (2 пъти). Примерите и означенията са посочени у L. Moszyński, Ze studiów nad rękopisem kodeksu Zografskiego, в Monografie slawistyczne, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1961, стр. 105, 119.

[3] Без да си служим с традиционния термин полисемия, приемаме, че тълкуванията на многозначната дума, посочени в тълковните речници, са именно различните значения на отделни омоними.

Без да бъдат обект на самостоятелно изследване, функциите на ѣко се посочват съвсем бегло в някои от основните ръководства по старобългарски език редом с гръцките съответствия на съюза и с някои от по-редките фонетични варианти на морфемата[1].

Тук е разгледана употребата на всички омоними ѣко (съюзи и относителни наречия), които въвеждат различни по характер зависими изречения; тяхната съдба илюстрира типични процеси, извършващи се непрестанно в езика — тенденцията към езикова икономия води до отстраняване на отделни омонимни форми, които имат тясно специализирани синоними.

Разнообразните видове подчинени изречения, въведени от ѣко, се разглеждат последователно в отделни раздели, които имат следната структура: 1) разбор на преводната гръцко-славянска техника и бележки върху изкуството на първите преводачи; 2) сравнение между синонимните граматични средства за изразяване на едно и също логическо отношение; 3) паралели между функциите на ѣко и подчинителните съюзи в съвременни славянски езици; 4) изменение на изследваните подчинителни отношения в пределите на отделни езикови слоеве.

Изследван е почти изключително текстът на тетраевангелието. Използуваните старобългарски паметници се съкращават: З — Зографско евангелие, М — Мариинско евангелие, А — Асеманиево евангелие, С. кн — Савина книга, Су — Супрасълски сборник. Гръцкият текст е по Novum Testamentum graece, Londunii, MDCCCLXXXIII, т, е. Цариградския патриаршески текст.

2. По произход ѣко е свързано със старинната индоевропейска относителна дума, която не се е запазила в славянските езици[2]. Следи от нея намираме в ст. инд. yas, yā, yad, ст. перс. ya, зенд. yō, гр; ὅς, старобългарската форма за ср. р., ед. ч. на анафоричното местоимение — је, в службата на съюз (обикновено в зане).

В една етимологическа група с ѣко, а също и близки функционално са старобългарските *н, нже, иже, поне, понеже, зане, занеже, дондеже, доньдеже, нде, ндеже; донжде, донждеже, доньждеже, нжде, нждеже, тонжде, точнжде; ꙗче, ꙗко, ꙗкоже, ꙗкъ, ꙗкъже, ꙗкы, ꙗкыже, ꙗможе; ꙗгда, ꙗгдаже, вънегда, вънегдаже, доньлѣже, доньлиже, ѥлѣ, ѥли, ѥлико, ѥликоже, ѥликъ, ѥль, ѥльма, ѥльмаже, ѥльми, ѥльмиже, отънелѣже, отъ-

---

[1] Вж. V o n d r á k, Vgl. sl. Gr., II, 1908, стр. 471—475; I Łoś, Gramatyka starosłowiańska, 1922, стр. 210; Št. K u l b a k i n, Mluvnice jazyka staroslověnského, ²1948, стр. 198; A. V a i l l a n t, Manuel du vieux slave, Paris, 1948, рус. пр. Руководство по старославянскому языку, М., 1952, стр. 407—408; M. W e i n g a r t, Rukověť jazyka staroslověnského, I, 1937, стр. 243.

[2] M e i l l e t (Le slave commun, Paris, ²1934, рус. пр. Общеславянский язык, М 1951, стр. 390) не възстановява самата предполагаема форма. Става дума за морфемата *i-, срв. K. B r u g m a n n, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Leipzig, ²1924, § 906 (стр. 664).

нєлн, отънєлнже; ютєръ, нзжтрьнждоу, отънждєже, отънждь, отънждоу, отънждоуже, жтрь(j)ждь, жтрь(j)ждоу, ждєже, ждоуже, къжтрьнждоу (срв. също жтрь)[1].

От местоименен корен i (io-) са образувани с помощта на отделни форманти местоимения и наречия (съответстващи образувания имат къ- (къто), сь, тъ и т. н.[2]

Местоименията като по-абстрактни (заместват всички имена) в определена функция губят постепенно изразителността на собственото си значение и придобиват петрифицираната форма на съюзни думи. Семантично-функционалната транспозиция в развитието на прономиналните форми се отразява в запазилата се смислова и формална близост между местоименията и съюзите.

Известно е, че самото анафорично местоимение *i, jego (към което се отнася етимологията на ѥго) е получено в резултат от смесване на праезичното показателно местоимение *is 'той' (лат. is, гот. is) и на праезичното относително местоимение *ios 'който' (ст. инд. yaḥ, гр. ὅς).

Рефлекси на праезичното относително местоимение в славянски са ѥгда, ѩкъ, ѩможе, ѥлнкъ..., а най-близки до ѩко са ѩче, ѩкъ, ѩкъже, ѩкъı и ѩкъıже[3].

Brugmann отбелязва: „Употребата на въпросително-неопределителната основа *$q^{u}o$-, $q^{u}i$- като относително местоимение в гръцки, италийски, балто-славянски се дължи на развитие в отделните езици", но „io- деградира от анафорично в релативно (Nebensatzpronomen) още в праиндоевропейско време"[4].

ѥко е интересна илюстрация за прехода от интерогативно към релативно значение — мнозина го определят като петрифицирана форма за ср. р., им.-вин. пад., ед. ч. от въпросителното местоимение къ-, по-стара от нже като съюзна дума в релативна функция[5].

Йозеф Курц пише: „ѩко — это форма ср. рода от местоименного прилагательного ѩкъ, равным образом как напр. междометие сѐ является формой ср. рода от указательного местоимения сь, междометие то возможно — по мнению Иос. Зубатого — является средним родом местоим. тъ, междометие оно — средним родом местоимения онъ. Следуя примеру Иос.

---

[1] Вж. S a d n i k — Aitzetmüller, Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten, Graz, 1955, § 318, стр. 247.

[2] B e r n e k e r, Slavisches etym. Wörterbuch, стр. 416—419.

[3] Вж. и S a d n i k — Aitzetmüller, op. cit., стр. 247.

[4] B r u g m a n n, KVG, стр. 402, 659.

[5] Генезисът на ѥко обяснява замяната на релативни местоимения с ѥко като отн. наречие при нарушен превод (склоняемата форма е превърната в неменлива и в гръцки), напр. Мт. 27.10: ѩ дашѧ на селѣ скѫдельничи, ѥкоже съказа мнѣ гь — гр. καθὰ (= καθ'ἅ) συνέταξέ μοι Κύριος.

Зубатого[1], который связывал значение междометия приведенных частиц с указательным значением местоимений сь, тъ, онъ, можно и в ѣко искать средний род от ѣкъ еще указательного, а не уже относительного. Следовательно, ѣко с значением междометия является косвенным доказательством прежнего указательного значения местоимения ѣкъ"[2].

Адвербиалната употреба на ѣко със значение 'като, както; приблизително, около' се отразява формално във фонетичния облик на морфемата[3] — ѣко н, ѣкъı, ако, акъı н, неизвестни на първите македонски текстове и на Мариинското евангелие, но застъпени в Зографското и Асеманиевото и добре представени в Супрасълския сборник, където намираме и вариант окъı (Су, 508,21)[4]. Крайното ъı може да е повлияно от наречия подобни на пакъı и опакъı, малъı, правъı и др., където ъı е окончание за творителен падеж мн. ч.[5].

Формата окъı в Су прави възможно друго допускане за произхода на ѣко — от частица ак- (вариант ок·), чиито рефлекси в индоевропейски са неизвестни. Вайнгарт споменава за местоименно прилагателно акъ. Ако приемем забележката на Йозеф Курц, че: „... междометие то не должно быть только средним родом указательного местоимения тъ, как объяснил Зубатый, но что может быть и самостоятельной интерекцией к указательной основе то-, равно как нам известны интерекции тъ, тоу, те, тн и т. п. от той же основы"[6], в ѣко можем да видим самостоятелно развитие от местоименна основа ак-.

Възможно е акъı да се развие от ако н — допускане за това дават случаи от типа Мт 10, 16: бѫдѣта же мѫдрн акъı змиѣ; і цѣлн ѣко і голѫбне — гр. γίνεσθε οὖν φρόνιμοι ὡς οἱ ὄφεις, καὶ ἀκέραιοι ὡς αἱ περιστεραί·

---

[1] Josef Zubatý, O jistém spůsobu užívání zájmen an a on a o jeho původě, LF 36, 1909, 116, 237 и др.

[2] Йосиф Курц, Проблематика исследования синтаксиса старославянского языка в Исследования по синтаксису старославянского языка, Прага, 1963, стр. 11.

[3] Фонетичната диференциация като средство за избягване на омонимията не може да се обясни единствено чрез употребата на ѣкъı (акъı) като наречие с компаративно значение. Когато не могат да се проследят последователно отделните моменти в езиковия развой, а е известен крайният резултат — в случая различен звуков облик на първоначални омоними, известен критерий за верността на допусканото обяснение може да бъде по-късен словесен материал — доколкото е налице най-икономично използуване на първоначално равнозначни елементи (срв. H. Paul, op. cit., стр. 303—304). В Троянската повест намираме в релативна употреба когъı, тогъı, егъı, егъıто наред с егда, егн, но без предпочитание на една или друга форма (функционалното разграничение отн-оты не може да бъде достатъчно указание).

[4] J. Miklosich, Etymologisches Wörterbuch, стр. 107, изброява следните форми: акъ, акъı, окъı, ацѣ, ѩчь (в ѩче), отнесени към jŭ, ja, je...

[5] Вж. A. Vaillant, op. cit., стр. 240. Според Кульбакин творителното окончание ъı е славянско новообразуване.

[6] Срв. също Лк. 11.44: їжде есте ако і гроби невѣдомн (м -ѣко гробн) — гр. ὅτι ἐστὲ ὡς τὰ μνημεῖα τὰ ἄδηλα. Примерите тук са от Зографското евангелие, сочи се само източникът, с който се сравнява зографският текст. Този принцип е спазен и в останалите случаи.

Лк. 6.10: і оутвръдн сѧ рѫка его ѣкъı дроугаѣ (срещу ѣко н дроугаѣ в М) — гр. καὶ ἀποκατεστάθη ἡ χεὶρ αὐτοῦ ὑγιὴς ὡς ἡ ἄλλη.

В Су срещаме акъı н — просвѣтѣшѧ сѧ. . .акъı н свѣтнлънцъı (81.8)[1]. Възможно е йотацията на ак- да се е развивала чрез адсорбция на предхождащ съюз і. Във фонетични позиции като Лк 23.26: і ако і повѣдошѧ (гр. καὶ ὡς ἀπήγαγον αὐτὸν), много по-вероятно е ѣкъı да представлява контаминация от ѣко и акъı.

Рано приетата от ѣко функция, изразяваща хипотетичност, отначало пред следващото аште, се проявява в стремежа да се разграничи новият омоним от употребяваното като относително наречие ѣко, следвано обикновено от же. Вероятно под влияние или по аналогия с аште йотацията на ѣко отпада. Можем да допуснем наличието на фонологична, а не фонетична промяна, какъвто е случаят и с акъı 'като, както'[2]. Срв. следните примери[3]: глаголѧ емоу пакъı: ѣко аште не продасн мене, то азъ тѧ продамъ въ варварꙑ (сборник 1348 г.); ако бѫдѫт. дроугѣѫ кожѫ с неѣѫ да не даст. ннщто.

Че ако принадлежи към ѣко, не можем да се съмняваме — ст. сръбски познава хипотетичното ѣко. Вондрак отхвърля допускането на Маретич, че ако тряба да се схваща като а и ко. В ст. руски са налице кабъı[4] и кобъı, но това са съкратени форми с бъı, подобни на стб. аштн вместо аште бъı и абнмъ вм. аште бнмь[5].

Бернекер отбелязва, че „jakъ 'wie beschaffen, 'какъв'", в южнославянските езици получава значение 'здрав, силен' — бълг. як, срхв. jȁk, jáka, словен. jâk, jáko; останалите славянски езици познават само чеш. jakýˊ, пол. jaki .. със значение 'какъв'[6].

3. С най-голяма фреквентност между различните омоними на стб. ѣко се явява ѣко declarativum (съюзът, който въвежда подчинени допълнителни изречения)[7]. След фраза, чийто предикат е глагол за казване или чувствуване (verbum dicendi (Verbum des Sagens), verbum scribendi, verbum cogitandi, verbum sentiendi, verbum curandi и др.), обичайното пояснително изречение[8] се свързва с главното чрез ѣко; в гръцките ориги-

---

[1] Случаят акъı н е приведен у Vaillant, op. cit., стр. 408.

[2] Подобна формална промяна — изпадане на йотацията като следствие от семантично развитие — намираме в появата на еж от първоначално еже и т. н.

[3] Примерите са приведени по Vondrák, Vgl. sl. Gr., II, 1908, стр. 473.

[4] Срв. И. И. Срезневскиȋ, Материалы для словаря древнерусского языка, т. I, стр. 1170.

[5] Vondrák, op. cit., стр. 474.

[6] Berneker, op. cit., 417.

[7] Редът, в който се излага употребата на отделните омоними, се определя както от тяхната честота по отношение на общия брой случаи с ѣко, така и от семантичната близост помежду им.

[8] За случаите, в които след изброените управляващи глаголи следва пряка реч, вж. ѣко recitativum.

нали тук намираме декларативно ὅτι (ὡς). Напр. М, Мт 22.16: оучитєлю . вѣмъ ѣко истинєнъ єси — гр. οἴδαμεν, ὅτι ἀληθὴς εἶ; Ио 4.1: єгда же оусл҃ша гь. ѣко оусл҃ышаша фарисєи . ѣко іс множаша оученикы творитъ. — гр. Ὡς οὖν ἔγνω ὁ Κύριος, ὅτι ἤκουσαν οἱ Φαρισαῖοι, ὅτι Ἰησοῦς πλείονας μαθητὰς ποιεῖ; Мк 16.4: възьрѣвъша видѣша . ѣко отъвалєнъ бѣ камень гр. θεωροῦσιν, ὅτι ἀποκεκύλισται ὁ λίθος; Мт 16.20: да никомоуже рекѫтъ ѣко тъ єстъ хс҃ъ — гр. μηδενὶ εἴπωσιν, ὅτι αὐτός ἐστιν Ἰησοῦς ὁ Χριστός; Ио 4.44: самъ бо іс. съвѣдѣтєльствова . ѣко пророкъ. . . нє имать чести — гр. αὐτὸς γὰρ ὁ Ἰησοῦς ἐμαρτύρησεν, ὅτι προφήτης... τιμὴν οὐκ ἔχει.

В евангелските текстове твърде рядко, в Су по-често, декларативно употребеното ὅτι може да се предаде и чрез ѣкоже: в З само веднъж — Ио 2.22: поманѫша оученици єго . ѣкоже глаашє і вѣрѫ ѩша кънигамъ — гр. ἐμνήσθησαν... ὅτι τοῦτο ἔλεγεν... Тук ѣкоже може да се тълкува по-скоро като контаминация от ѣко и єже, евент. ѣже (срв. гр. ὅτι τοῦτο) с преосмисляне на превода, така характерно явление в Зографското евангелие, а и поманѫти (помѣнѫти) не е типичен verbum cogitandi или cognoscendi)[1]; в М, Лк 20.37: а ѣкоже въстаѩтъ мр҃твєи и моси сказа — гр. ὅτι δὲ ἐγείρονται οἱ νεκροὶ καὶ Μωσῆς ἐμήνυσεν — тук имаме и обратен словоред на пояснителната част; ѣкоже в М, Мк 9.11 носи адверзативен оттенък — глѫште . ѣкоже глѫтъ книжьници (в гр., в Ник и З тук стои ѣко recitativum — λέγοντες, Ὅτι λέγουσιν οἱ γραμματεῖς). По-многобройни са случаите с ѣкоже срещу декларативно ὅτι в Су, където, както беше изтъкнато от някои изследователи на този паметник (A. Leskien, W. Vondrák, A. Margulіés), текстът е бил подложен на по-свободна интерпретация преди всичко поради недостатъчно познаване на този реторичен и усложнен стил на книжовния гръцки език от страна на преписвача, напр. 177.27: рѣхомъ ти... ѩкоже кр҃стиани єсмъ — гр. εἴπομεν... ὅτι χριστιανοί ἐσμεν (аналогични са случаите 279.20; 300.12, 301.11, 16 и др.). В Су 501.19 ὅτι е предадено с ако же: ако же бо вьлѣзє къ оученикомъ наоучихъ са — гр. ὅτι μὲν γὰρ εἰσῆλθε... ἐδίδαγμαι, а в 130.15 ὅτι се застъпва от акъı: да оувѣстє акъı и не въпрашати са вселнмъ — гр. ἵνα μάθητε, ὅτι οὐδὲ ἐπερωτᾶσθαι ἀξιοῦμεν.

Зографското евангелие познава един случай — Мк 11.23, в който ѣкоже не замества декларативно ὅτι, а представлява контаминирани ѣко ѣже срещу гр. ὅτι ἃ (вѣрѫ єлєтъ . ѣкоже глєтъ . бъıваєтъ — гр. πιστεύῃ

[1] Допускането се потвърждава и от още по-красноречивия пример Мк. 14.72 — в З и Ник. намираме і помѣнѫ петръ глъ·ѣкоже рече емоу іс, а в М стои ѭе, в гр. καὶ ἀνεμνήσθη ὁ Πέτρος τοῦ ῥήματος, οὗ εἶπεν αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς.

ὅτι ἃ λέγει, γίνεσται). В този случай Ник има ѣкоже, но в М и Остр. намираме ѣко еже (по-точен превод). Срв. и приведения по-горе пример Ио 2.22. Контаминацията е резултат от склонността пояснителната част да се тълкува не като подчинено допълнително, а като обстоятелствено изречение. Аналогичен е случаят Ио 3.11 — в А и Ник намираме глѧ тебѣ · ѣкоже вѣмъ глемъ. В З и М стои: ѣко еже вѣмь, а в Остр. ѣже вѣмь (с преосмисляне); гр. λέγω σοι, ὅτι ὃ οἴδαμεν λαλοῦμεν.

Рядко на мястото на декларативно ὅτι вместо ѣко се явява интерроративно како. Пак в З, Мт 6.26: възьрѧте на птица небескыѧ · како не сѣѭтъ ни жѫѭтъ; С. кн. тук има: ꙗко не сѣѭтъ ничьсоже (гр. ὅτι οὐ σπείρουσιν, οὐδὲ θερίζουσιν). Преводачът (редакторът? преписвачът?) е схванал съвсем естествено този израз като косвен въпрос (индиректно въпросително изречение); в М тук има ѣко. Като косвен въпрос е схванато и въведеното от ὅτι изречение в Мк 9.28: въпрашаахѫ і. єдинаго. како мъı не възмогомъ ıзгнати его (в С. кн. ꙗко мъı не могохомъ ıзгнати его; в М намираме ѣко, а в А — како) — гр. ἐπηρώτων αὐτὸν κατ' ἰδίαν, Ὅτι ἡμεῖς οὐκ ἠδυνήθημεν ἐκβαλεῖν αὐτό. Появата на интерроративност е улеснена от семантиката на глагола въпрашати. Гр. ὅτι може да се тълкува и като адвербиално употребено обобщително местоимение ὅ, τι 'защо'; срв. разночетенията Мт 17.19 διατί ἡμεῖς οὐκ ἠδυνήθημεν; в А срещу διατί стои почьто, Мт 16.7—8: онн же помншлѣахѫ глѧште·како хлѣбъ не възяхомъ (гр. οἱ δὲ διελογίζοντο ἐν ἑαυτοῖς, λέγοντες, Ὅτι ἄρτους οὐκ ἐλάβομεν). С како е предаден изразът и в двете старобългарски тетри; в апракосите това място липсва.

Компаративният гръцки съюз ὡς е развил нова декларативна функция там, където въвежда подчинено изречение след verba declarandi, cogitandi и т. н. В новозаветния гръцки[1] се явява твърде ясно и първичното значение на съюза като относително наречие 'като, както'. Наложила се е декларативната употреба на ὡς в гръцкия образец на Су, а в М и З на места ѣко — ὡς може да се тълкува и като 'че', и като 'как', напр. М, Лк 24.35: повѣдаашете .. ѣко сѧ позна има — ἐξηγοῦντο... ὡς ἐγνώσθη αὐτοῖς; Лк23.55 : видѣша гробъ. і ѣко положено бъı тѣло его — ἐθεάσαντο τὸ μνημεῖον, καὶ ὡς ἐτέθη τὸ σῶμα αὐτοῦ. В превода на псалтира декларативното ὡς се превежда единствено от ѣко, а М и З употребяват promiscue ѣко и ѣкоже. Например в Лк 24.6 намираме ѣкоже: помѣнѣте ѣкоже глѧ вамъ (ѣкоже и в А) — гр. μνήσθητε ὡς ἐλάλησεν ὑμῖν. Там, където в гръцкия текст декларативното ὅτι е следвано от ὡς с компаративно значение, ѣко предава ὡς в случаи като Мк 8.24: глѧаше виждѫ чкъı·ѣко д(ръво) виждѫ ходѧшта — гр. βλέπω τοὺς ἀνθρώπους, ὅτι ὡς δένδρα ὁρῶ περιπατοῦντας.

Обикновено ὡς в косвен въпрос се превежда от интерроративно како. В редки случаи е предадено с ѣко, когато преводачът се е колебаел в

[1] Именно у Лука.

тълкуването на ὡς като декларативен съюз 'че' или като въпросително наречие, напр. Лк 23.55: женꙑ ... видѣша гробъ. і ѣко положено бꙑ тѣло его. Както относителните местоимения ὅς, ἥ, ὅ, така и ὡς след verba sentiendi може да получи въпросително значение, близко до декларативното след verba dicendi, и на тази почва са възможни замени между како и ѣко[1]. Ограниченото семантично споредрещане на ѣко и како (т. е. способността им да се взаимнозаменят в определени позиции) определя и малкия брой на случаите, в които ѣко се явява вместо гръцките въпросителни наречия πῶς и ὡς. Така могат да се обяснят единични случаи като Мк 10.23-24: і възрѣвъ нс . гла оученикомъ своимъ . како не оудобь імѫштеи богатьство . въ цр҃со бжие вънидѫтъ . оученици же оужасаахѫ сѧ о словесехъ его.нс ... гла имъ. чада· ѣко не оудобь естъ оупъваѭштнимъ на богатьство . въ цр҃сне бжие вънитн — гр. и в двата случая има πῶς δυσκόλως; M и на двете места има како. След verba dicendi, употребени безлично ('казано е', 'речено е', 'писано е' и пр.), в гръцки може да следва не подчинено допълнително изречение с ὅτι, а infinitivus или acc. cum inf.[2]; след възвратни verba dicendi може да има и причастие.

Старобългарският превод следва обикновено гръцкия текст, но срещу З², Мт 20.10: пришьдъше же пръвни мънѣахѫ сѧ ѣко ваще приимѫтъ (гр. ἐνόμισαν, ὅτι πλείονα λήψονται) в M намираме мънѣахѫ сѧ ваште приѧти, т. е. инфинитивно допълнение, което напомня гръцките синтактични конструкции.

Acc. cum inf. след verba dicendi се превежда или от допълнителни изречения с ѣко, или буквално-механично: напр. Лк 20.6, в З — извѣстъно бо бѣ людьмъ . о іоаннѣ . ѣко пророкъ бѣ; в M — ѣко иоанъ прькъ бѣ; Ник. —

---

[1] Среднобългарската употреба на како в подчинени допълнителни изречения многократно зачестява. Например в Троянската повест намираме: нѫ сѧ не похвалн троискамъ госпожамь како сн бесѣдовала съ нпитеремъ (стр. 51); и оувѣдѣ то... краль, како сѧ сконча троа (стр. 66); сказа нма како нма вѣрѫ нзломнщѫ (стр. 63) (цит. по I. Bogdan, op. cit.). ѣко стои там, където съществуват фразеологични паралели с библията или с евангелието; употребено е неколкократно в началото, където се описва историята на Троя, напомняща пасажи от книгата Битие. Например видѣ то пришедь краль ѣко добро есть (стр. 47); да вѣсн, ѣко ѡ селн да сътворѧ азь (стр. 66). Доколкото в народната реч подчинените изречения с verbum finitum почти изключват употребата на отглаголни съществителни като обект след verba dicendi, в по-късни паметници — напр. в Копривщенския дамаскин — употребата на как (доминираща над ч е) е почти повсеместна в допълнителни изречения, напр. раз'бра се... какъ е стаа (стр. 11.25), изд. на Милетич, Български старини, кн. II, 1908. Вж. също К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, ²1963, стр. 233.

[2] Гръцката конструкция accusativus cum infinitivo се превежда с допълнителни изречения, когато е подлог на безлични глаголни изрази (от типа на δίκαιον (ἄξιον, καλὸν) ἐστιν); когато безличната глаголна форма е от verba dicendi, обикновено подчиненото подложно изречение се въвежда от ѣко.

ИЗВѢШТЕННЪІ БО СОУТЬ ІОВАНА ПРОРОКА БЫТИ; гр. πεπεισμένος γάρ ἐστιν Ἰωάννην προφήτην εἶναι[1].

Към групата на verba dicendi, coqitandi, scribendi и т. н., управляващи въведени с ѣко допълнителни изречения, се отнасят глаголите БЛАГОВѢСТИТИ, ВИДѢТИ, ВЪЗВѢСТИТИ, ВѢДѢТИ, ВѢРОВАТИ, ГЛАГОЛАТИ, ЗРѢТИ, МЪІСЛИТИ, НЕПЬШТЕВАТИ, ПОЗНАТИ, ПОМЪІШЛѢТИ, ПОМѢНѪТИ, (ПРО-)РѢШТИ, РАЗОУМѢТИ, РОДИТИ, СЛЪІШАТИ, СЪВѢДѢТЕЛЬСТВОВАТИ, ѢВЛѢТИ (а също и съответните им глаголи от св. (несв.) вид и образуваните от тях производни глаголи[2].

В отделните евангелия можем да срещнем различни управляващи глаголи в един и същи пасаж, напр. Мк 8.24 — З има ВИЖДѪ, а М и Ник — ЗРѢ; Лк 10.40 — НЕ РОДИШИ в З и М, НЕ БРѢЖЕШИ в С. кн. и Остр. Понякога употребените глаголни форми се различават по вид, Лк 5.24: ДА ОУВѢСТЕ — З, ВѢСТЕ — М. Много рядко вместо verbum dicendi стои съществително от същия корен, напр. Мк 2.1 — І СЛОУХЪ БЫ ѢКО ВЪ ДОМОУ ЕСТЪ вм. СЛЪІШАНО БЫ срещу Aor. pass. καὶ ἠκούσθη, ὅτι... Това съществително обикновено е именната съставна част на фразеологично сказуемо. Напр. З, Ио 14.11: ВѢРѪ ІМѢТЕ МЬНѢ. ѢКО АЗЪ ВЪ ОЦИ· І ОЦЬ ВЪ МЬНѢ срещу ВѢРОУИТЕ в А, ВѢРѪ ЕМЛѢТЕ в С. кн., гр. πιστεύετέ μοι; З, Ио 18.14: ДАВЪІ СЪВѢТЪІ ІОУДѢОМЪ· ѢКО ДОБРѢЕ ЕСТЪ ЕДИНОМОУ ЧКОУ ОУМЬРѢТИ ЗА ЛЮДИ — в А — ДАВѢИИ СЪВѢТЪ ІОУДЕОМЪ — гр. ὁ συμβουλεύσας τοῖς Ἰουδαίοις.

В случая Ио 6.46 управляващият глагол се подразбира: НЕ ѢКО ОЦА ВИДѢЛЪ ЕСТЪ КЪТО·ТЪКЪМО СИН ОТЪ БА — οὐχ ὅτι τὸν πατέρα τις ἑώρακεν, εἰ μή ὁ ὢν παρὰ τοῦ Θεοῦ.

Глаголът ГЛАГОЛАТИ се среща преди всичко в 1 л., ед. ч., сег. вр. в цяла словесна формула: АМИНЬ (АМИНЬ) ГЛѪ ВАМЪ (в гр. ἀμὴν λέγω ὑμῖν) — 25 случая с лексикален вариант (Е) ИСТИНѪ ГЛѪ ВАМЪ (в гр. ἀληθῶν λέγω ὑμῖν) — два случая (Лк 12.44 и Лк 21.3); след (АЗЪ) ГЛѪ ВАМЪ (8 пъти), (АЗЪ) ГЛѪ (ЖЕ) ВАМЪ (10 пъти), ГЛѪ БО ВАМЪ (6 пъти),

[1] К. Попов в Исторически произход и употреба на един тип подчинени изречения (Славистични студии, Сборник по случай V международен конгрес на славистите, София, 1963) отбелязва: „Под влияние на гръцки език (авторът не уточнява в каква степен и кога — б. м.) в старобългарския синтаксис, макар и ограничено, се развива синтактичната конструкция acc. cum. inf., която в новобългарски език изчезва или се превръща в сказуемно определително, определително или допълнително изречение". Фр. Миклошич привежда примери, от които се вижда, че старата конструкция с инфинитив е запазена още в някои славянски езици, напр. слов. Vidêl sem ga bežati; чеш. Ja jsem nikdy tebe s nepřítelem sjíti se ne videl". Примерите са цитирани по Fr. Miklosich, Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen, Wien, 1883, стр. 824.

[2] К. Попов (вж. цит. съчинение, стр. 110) привежда следния лексикален кръг от verba sentiendi, coqnoscendi, cogitandi в съвременния български език: виждам, видя, наблюдавам, гле-

ι азъ же тебѣ глаѭ — 1 случай (Мт 16.18). В останалите случаи глаголатн е употребен в сегашно време, 2 л. ед. ч. — 1 път (Ио. 18.37); 1 л. мн. ч. — 1 път (Ио 8.48); 2 л. мн. ч. — 5 случая, 3 л. мн. ч. — 1 сл. (Мк 9.11). В аорист, 1 л. ед. ч. (1 случай — Лк. 24.44), 3 л. ед. ч. — 2 случая, 3 л. мн. ч. — 3 случая, в инфинитивна форма — 2 пъти; като сегашно действително причастие — 2 пъти (Мк 1.15; Лк 21.5) и веднъж като сегашно страдателно причастие (Лк 9.7—8). Глаголът вѣдѣтн най-често се употребява в 1 л. ед. ч. сег. вр. — вѣмь (16 случая), 2 л. вѣси — 3 случая, 3 л. — вѣстъ (3 случая); 1 л. мн. ч. — 1 случай (Ио 9.29), в 2 л. мн. ч. — 6 случая; в имперфект — 2 л. ед. ч. (2 случая), в 3 л. ед. ч. (2 случая); в причастна форма вѣдѫштє — 2 случая, като сегашно действително причастие вѣды (2 случая), в повелително наклонение — 2 л. мн. ч. (4 случая). От оувѣдѣтн — нъ да оувѣсте (2 случая) и една причастна форма оувѣдѣвъшн — Лк 7.37. Глаголът вндѣтн се среща в 1 л., ед. ч., сег. вр. виждѫ — 1 път, 2 л. ед. ч. сег. вр. виднте (2 случая), в аорист 4 пъти — видѣ (2 случая) и видѣша (2 случая), като минало действително причастие първо видѣвъ, -ше (7 пъти), в минало предварително време — бѣахѫ видѣли — 1 случай (Ио 9.8), а повелително наклонение — вижды — 1 случай. Глаголът слышатн се среща най-често във форма слышасте от цяла фраза: слышасте ѣко речено бысть (5 случая) и в 1 случай само слышасте; като минало действително причастие слышавъ — 4 пъти, слышавъше — 3 случая, слышавъша — 1 случай; в аорист 1 л. мн. ч. слышахомъ — 1 случай, 3 л. мн. ч. слышаша — 1 случай; в имперфект — слышааѫ — 1 случай; от оуслыѭатн — във форма оуслыша (5 случая). От разоумѣтн намираме разоумѣете — 3 случая (в сег. вр.), разоумѣете (бъдеще време) — 2 случая, разоумѣѭтъ — 1 случай, разоумѣхъ — 1 случай, разоумѣ — 4 случая, разоумѣхомъ — 1 случай, разоумѣша — 9 случая, да разоумѣютъ — 1 случай, да разоумѣете — 1 случай, разоумѣвъ — 4 случая; от разоумѣвати срещаме веднъж форма за 2 л. мн. ч. сег. вр.; от рещтн — ръцѣта (4 случая), рече(-тъ) — 4 случая, рѣхъ — 4 случая (два от тях в сего ради рѣхъ вамъ), рѣша (1 случай), в аште рекѫ (1 случай), запрѣтн да рекѫтъ — 1 случай; от вѣровати — 6 случая (един от тях в пов. накл., 2 л. мн. ч.), от фразеологичното сказуемо имати (имѣтн) вѣрѫ — 7 случая (два пъти в повел. накл. — вѣрѫ ми имн); от съвѣдѣтельствовати — 5 случая, от помѣнѫтн — 5 случая (един в повел. накл. помѣнн и 1 в сег. вр. за условие — помѣнешн); от мынѣтн — повел. накл. не мыслите (3 случая), мыслите ли (3 случая), мыслѣахѫ (2 случая), мыслѣша (1 случай) и две безлични форми м'нитъ тн са, мънтъ са вамъ; след чьсти (нѣсте ли чьли) — 2 случая; 1 случай след безлично слано естъ. От глагола познатн срещаме 2 случая, от благовѣстнтн — 1 случай, помышлѣтн — 1 случай, вѣлѣтн — 1 случай, (не) родитн — 1 случай, непыштевати — 1 случай, прорештн — 1 случай, мыслитн — 1 случай.

За съдбата на декларативното ѣко Ян Станислав отбелязва: „Obsahové oznamovacie vety, resp. súvetia sa v starej slovienčine, starej češtine, starej ruštine a dodnes v poľských nárečiach mohli uvádzať spojkou jako. Aj v slovenčine sú doklady na používanie spojok jako, jakož, jakuož, jakožto v XV—XVI stor. Uvedieme doklady: A také vám dávám vedeti, jakoš mám s vašim pánom prímerie (okolo 1450, Budatín Dej. III, 130). Dale psaní sem vassimu porozumel, yako mi pyssete o toho czloveka s Katlowecz, kery je zabil czloveka dubowskeho (1542, Dobrá Voda, Var. 254); Vassy(m) miloste(m) timto listem oznamujeme, jakožto se dela nektera przekazka a obstavovany skrze vassiho suseda (1545, Hlohovec, Var 301)“[1].

дам, съзирам, съзра, забелязвам, забележа, усещам, усетя, чувствувам, слушам, чувам, чуя, зная, познавам, позная, помня, спомням си, спомня си, помисля, сънувам, считам, считам се, смятам, представям си, представя си, намирам, намеря, найда, заварвам, заваря...

[1] Ján Stanislav, Poznámky zo slovenskej a slovanskej historickej syntaxe в Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii, Praha, 1963, стр. 84.

4. Зависимостта на старобългарския синтаксис от гръцките образци на евангелския текст се наблюдава и при прозодичната употреба на ѣко за въвеждане на пряка реч — т. нар. ѣко recitativum; срещу него в гръцки намираме Ὅτι. Според Слонски (op. cit., стр. 41) най-честото допълнение на verba dicendi в новозаветния гръцки е въведеното с пряка реч[1]. Някои считат, че ѣко recitativum има приблизително значение на междуметие, подобно на чеш. hle, aj, zajisté, рус. вот, пол. oto, фр. voici[2]. Честата клиширана употреба на ѣко в познатите от началото на XI в. старобългарски ръкописи позволява да допуснем, че старата семантика на морфемата е вече избледняла и ѣко се е превърнало в прозодичен белег. Ако допуснем, че прозодичната употреба на ѣко е заимствувана от гръцката формална употреба на ὅτι recitativum, то изключваме възможността за самостоятелно развитие на интериекционно (със значение на междуметие) ѣко на старобългарска почва, допускана от Йозеф Курц. Примери от типа Мк 10.32—33. начѧтъ имъ · глѧти · еже хотѣаше бꙑти емоу ѣко се възхождмъ въ ıамъ — гр. Ὅτι, ἰδού, ἀναβαίνομεν εἰς Ἰερουσόλυμα подкрепят схващането, че в най-старите запазени паметници ѣко recitativum има писмено-формална употреба.

Изследването на езиковите пластове в Зографското евангелие[3] показва съществуването на определена правописна традиция, напр. при разпределение на знаците за і. Интересно в това отношение е и Асеманиевото евангелие, където употребата на буквите ѯ и ѱ също се подчинява на определено правило; този ръкопис покрай другото познава и доста последователно следвано правило за отбелязване на ѣко recitativum: то се предава с главна буква. Не можем да решим дали това е отражение на правописни норми от по-ранни преводи или е заимствувано от гръцки образци. Диференциацията в написанието може да се схване като указание за движението на фразовата интонация с цел да се ориентира четецът в scriptio continua.

Ὅτι (съответно Ѣко) recitativum обикновено е предшествувано от изречение — тип 'Той каза'. Прякото цитиране е обусловено от същото психологическо състояние, от същата ярка представа за миналото, както и при т. нар. „драматично" сегашно време[4]; оттук и честата употреба на сег. вр. при посочване автора на речта — намираме 'казва, казващ' вместо 'каза — казал', напр. в Лк 19.7: видѣвъше і ропътаахѫ глѧште. ѣко къ грѣшьноу мѫжю вьнидѣ — гр. λέγοντες, Ὅτι παρὰ ἁμαρτωλῷ ἀνδρὶ εἰσῆλθε. Употребата на ὅτι след verba dicendi, sentiendi, scribendi в допълнително изречение за съобщение е предизвиквала колебание у преводача (или преписвача, сверяващ с гръцки?) относно тълкуването на ὅτι (това

[1] „Die üblichste Ergänzung der Verba des Sagens ist im NT. Griechisch die mit direkter Rede, welche aber sehr oft durch ὅτι eingeleitet wird, so daß dies ὅτι (das sogenannte ὅτι recitativum) eigentlich nur unsere Anführungszeichen vertritt".

[2] Срв. I. Kurz, op. cit., стр. 11.

[3] L. Moszyński. Warstwy językowe w Kodeksie Zografskim, в Z polskich studiów slawistycznych, Warszawa, 1963, стр. 247.

[4] Термин на Brugmann за сегашно историческо време.

се отразява върху правописа на А, напр. Ио 13.33: и ѣкоже рѣхъ іюдеомъ· ѣко ѣможе азь идѫ въı не можете прiти (гр... εἶπον τοῖς Ἰουδαίοις. Ὅτ-ὅπου ὑπάγω ἐγὼ...) в А ὅτι recitativum е схванато като декларативно и затова ѣко е предадено с малка буква, а в Ио 4.37 декларативното ὅτι е предадено чрез Ѣко (с главно ѣ), т. е. изтълкувано е като рецитативно (вероятно заради слово!): о семь бо слово естъ истиньное· Ѣко инъ естъ сѣѭн — гр. ὁ λόγος ἐστὶν ὁ ἀληθινὸς, ὅτι ἄλλος ἐστὶν ὁ σπείρων. Подобен е случаят Мт 27.43 — в З: рече бо ѣко бжiи снъ есмь (рецитативно) — в С. кн.: ѣко снъ бжiи естъ (декларативно) срещу гр. εἶπε γάρ, Ὅτι Θεοῦ εἰμι υἱός.

Ѣко recitativum се среща и при цитирани от говорещото лице собствени или чужди думи и текстове от Писанието (пряка в пряка реч), напр. Мк 14.58: ... глѣште . ѣко мы слышахомъ і глѣштъ·ѣко азъ разорѭ цръковь сиѭ — гр. λέγοντες, Ὅτι ἡμεῖς ἠκούσαμεν αὐτοῦ λέγοντος, Ὅτι ἐγὼ καταλύσω τὸν ναὸν τοῦτον. Гръцките ръкописи се колебаят при тълкуването, употребата и пропускането на ὅτι recitativum — напр. Ио 1.51: за не рѣхъ ти ѣко видѣхъ та подъ смоковьницеѭ — ѣко е на мястото на ὅτι recitativum, но в З и А е схванато като декларативно. Има гръцки варианти с ὅτι εἶπον σοι, ὅτι εἶδόν σε, но в антиохийската (цариградската) редакция на новозаветния текст ὅτι е изпуснато.

Възприемайки формалната употреба на ѣко recitativum, старобългарският преписвач го вмъква и тогава, когато в гръцкия текст отсъствува Ὅτι. Например Ио 10.36: въı глете ѣко власвимлѣеши· за не рѣхъ ѣко снъ бжiи есмь — гр. ὑμεῖς λέγετε, Ὅτι βλασφημεῖς, ὅτι εἶπον, Υἱός τοῦ Θεοῦ εἰμι. (В никоя от редакциите на новозаветния текст не е засвидетелствувано трето ὅτι или някакъв друг съюз); срв. също Ио 1.51 (посочен по-горе), както и Лк 19.34: она же рѣсте·ѣко гь его трѣбоуетъ — гр. οἱ δὲ εἶπον, Ὁ κύριος αὐτοῦ χρείαν ἔχει; също и в М, Мт 17.10; чѣто оубо глѭтъ кънижьници·ѣко илiю подобаатъ прiти прѣжде — гр. λέγουσιν, Ἠλίαν δεῖ ἐλθεῖν πρῶτον (подлогът на безличното δεῖ — acc. cum inf., е преведен с dat. cum inf.)[1].

Обратно, в други случаи ὅτι recitativum не е преведено, напр. Ио 12.34: і како тъı глеши·вьзнестн сѧ подобаетъ сноу чскоуемоу — В С. кн. ꙗко подобаетъ възнестн сѧ — гр. καὶ πῶς σύ λέγεις, Ὅτι δεῖ ὑψωθῆναι τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου; Ио 4.53: рече емоу ис . снъ твои живъ естъ — в А: живъ естъ снъ твои (с логическо ударение върху живъ) — гр. Ὅτι ὁ υἱός

[1] При някои случаи по-старите (предцариградските) гръцки кодекси имат ὅτι, което после е изоставено в антиохийската или по-късно в официалната цариградска редакция на новозаветния текст (напр. Мт 17.10; Лк 19.34). Това обстоятелство още веднъж доказва, че Константин-Кирил и Методий са използували някакъв по-ранен текст.

σου ζῇ. Често това се обяснява с желание да се избегне повторението на ѣко в няколко близкостоящи изречения (така е в горния случай Ио 4.53), напр. Мк 14.72: ѣкоже рече емоу ис. пръжде даже коугръ не възгласитъ — гр. οὗ εἶπεν αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς, Ὅτι πρὶν ἀλέκτορα... Когато пряката реч е предхождана от цяла словесна формула (която се явява и указание за определено интонационно движение), обикновено ѣко recitativum липсва дори когато в гръцки формулата е последвана от ὅτι — ѣко отсъствува след аминь глѣ вамъ (гр. ἀμὴν λέγω ὑμῖν) в Мт 10.15, 42; Мт 11.11; Мк 6.11; Мк 8.12; Мк 9.1; Мк 9.41; Мк 10.15 и др. В случаите А, Мт 10.42; А, Мт 11.11; А, Мк 9.1; А, Мк 9.41; също е изпуснато ѣко recitativum. Макар и рядко, характерната за Исусовата реч формула не се отделя с точка от останалите думи на говорителя, което свидетелствува за поголямо сближение между уводните думи и съобщението (напр. Мк 6.11). Изоставянето на ѣко recitativum, както се вижда от приведения материал, се дължи на езикова черта, присъща на старобългарския (и, разбира се, развита в новобългарския) синтаксис — невъзможността да се въведе пряка реч чрез съюз, респ. подчертаното формално разграничаване на пряка и непряка реч.

5. В подчинено обстоятелствено изречение за причина ѣко се употребява наред със синонимните съюзи зане, понеже, бо(нбо), нєбонь, нде(же), нмъже, юлма с разнообразни съответствия в гръцкия текст — ὅτι (διότι, καθότι), διὰ τό, γάρ (καὶ γάρ), ἐπεί (ἐπειδή, ἐπειδήπερ), ὅπου, ὅπως и др. В евангелските преводи каузалното ὅτι се предава обикновено от ѣко, рядко от ѣкоже (срв. в А, Ио 16.27: самъ бо отьць любитъ вьн. Ѣкоже вьі ма възлюбисте (но в С. кн. стои ѣако вьі ма възлюбисте) — гр. ὁ πατὴρ φιλεῖ ὑμᾶς, ὅτι ὑμεῖς ἐμὲ πεφιλήκατε; в Псалтира има само един такъв случай — 36.40. Когато преводът на каузалното ὅτι с ѣко затруднява разбирането на текста (поради съседство с второ ѣко, превеждащо друг гръцки съюз), ὅτι е предадено със зане: Мт 14.5: оубоѣ са народа. за не ѣко пророка имѣхѫ і — гр. ὅτι ὡς προφήτην αὐτὸν εἶχον); в Псалтира 36.2: зане ѣко трѣва ѩдро нсъшѫтъ — гр. ὅτι ὡσεὶ χόρτος ταχὺ ἀποξηρανθήσονται. По същите съображения преводачът използува нжде вместо ѣко в Лк 11.44: горе вамъ... іжде есте ако і гробн (в М — іде есте) — гр. οὐαὶ ὑμῖν... ὅτι ἐστὲ ὡς τὰ μνημεῖα... За да се избегне повторението, вместо каузално ѣко може да се яви и бо: Ио 15.15: не глѣ вамъ роубъ·рабъ бо не вѣстъ чьто творитъ гь его.вьі же рѣхъ друугьі.ѣко в(ь)сѣ... сказахъ вамъ(рабъ бо намираме и в С. кн.) — гр. οὐκέτι ὑμᾶς λέγω δούλους, ὅτι ὁ δοῦλος οὐκ οἶδε τί ποιεῖ αὐτοῦ ὁ κύριος. ὑμᾶς δὲ εἴρηκα φίλους, ὅτι πάντα... ἐγνώρισα ὑμῖν... В случая Лк 11.4 ібо е заменено с ѩко в Остр. и Ник., но вероятно подчиненото изречение е схванато като компаративно: в З — і оставн намъ грѣхьі нашѧ · ібо і самн оставлѣемъ (гр. καὶ γὰρ αὐτοί ἀφίεμεν...), а в Остр. — ѣко

н мъı... В Мт 13.5 ѣкѡ превежда ὅπου: ѣкѡ нє имѣшѧ землѧ многъı (гр. ὅπου οὐκ εἶχε γῆν πολλήν).

за нє вм. ѣкѡ намираме и тогава, когато отсъствуват стилистичните съображения (занє превежда ὅτι в Мт 11.20, 23; Мк 6.34; Лк 13.14; Лк 23.31; Ио 1.51; Ио 5.16, 38; Ио 8.45; Ио 10.36; занє предава διότι в Лк 1.13; Лк 21.28; а καθότι — в Лк 19.9. В Су 411.12—18 намираме: что мало и велико понмовати имѣа предаıши оучителıа. за занеже ан ти преда. на бѣсъı власть. занє ан неджгъı сътвори ти рѣшити.занє ан прокаженъıа чистити.занє ан мрътвъıа въставити. занє ан надъ властиѭ поставı тѧ съмрьти — гр. ὅτι σοι παρέδωκε τῶν δαιμόνων τὴν ἐξουσίαν; ὅτ νοσήματα λύειν ἐποίησεν; ὅτι λέπρας καθαίρειν; ὅτι νεκροὺς ἀνιστᾶν; ὅτι τῇ τυραννίδι ἐπέστησε τοῦ θανάτου. Чрез тази разширена употреба на занє се проявява стремеж към ограничаване на многофункционалното ѣкѡ. На мястото на каузално ὅτι в Мт 7.13 и Мт 16.7 се явява интеррогативно коль и како. В Псалтира срещу ὅτι нде — 3 пъти и нжде — веднъж. Су познава употребата на нмъже срещу ὅτι (138.15; 126.11; 283.17) и ıако (ıакоже) срещу ἐπεί (ὅτιπερ) — 83.7; 301.11.

Каузалната употреба на ὡς отсъствува в новозаветния гръцки. В Су са удостоверени няколко превода на причинно ὡς с ѣкоже и понеже: 241.30 и 370.16).

Като каузални се схващат и конструират изреченията след verba curandi et afectuum, изразяващи страх, неудоволствие, учудване, скръб или радост, възторг, възхвала: бѣжати (бѣгати), въздрании, гнѣвати сѧ, дивити сѧ, ненавидѣти, осѫдити, рѣпътати, оужасати сѧ, оукръıти сѧ, чюдити сѧ, чюждати сѧ; благовѣстити, блажити, въздрадовати сѧ, милосрьдовати, похвалити, прославити и др. Към този лексикален кръг се отнасят гръцките глаголи θαμβέομαι, χολάω, φεύγω, κρύπτω, θαυμάζω, κατακρίνω, χαίρω, μακαρίζω, ἐπαινέω, εὐαγγελίζομαι, ὀξάζω и др. Нерядко значението на ѣкѡ се определя от характера на управляващия глагол, напр. Ио 7.7: мене же ненавидитъ.ѣкѡ азъ съвѣдѣтельствоуѭ о немь.ѣкѡ дѣла его зла сѫтъ (първото е каузално, второто — декларативно); Лк 19.21—22: боѣхъ бо сѧ тебе·ѣкѡ чкъ ѣръ есн... вѣдѣаше ѣкѡ чкъ ѣръ есмь (първото е каузално, второто — декларативно). Пояснителни подчинени изречения за причина изискват и словосъчетанията — синоними на verba curandi et afectuum: горе тебѣ (вамъ), блажень (-а, -о) несмъ (и останалите форми на спомагателния глагол за сегашно и бъдеще време);

хвалѫ (тебѣ) въздаѭ, а също и цели фрази от рода на печаль имать, скрѣбь исплънии срьдьца ваша и др.

По общ семантично-синтактичен модел, представен в Лк 6.20, Лк 1.68 и др., т. е. сказуемно определение, плюс подлог, плюс обстоятелствено изречение за причина, са построени голям брой случаи: срв. Лк 6.20: блаженн нищтнї дхомь·вко ваше естъ цр҃ствне бжне; Лк 1.68: благснъ гъ бъ ілевъ·вко посѣти і сътвори избавленїе... Формата на спомагателния глагол за бъдеще време е задължителна, напр. Лк 14.14: і блаженъ бѫдеши·вко не имѫтъ ти чесо въздати. Зависимите изречения обясняват причините за сегашно или бъдещо състояние на глаголното лице и нерядко образуват цели периоди с реторичен оттенък (това е много характерно за разпределението на подчинените причинни изречения), напр. Мт 5.4—9: блаженн плачѫштен·вко тн оутѣшатъ сѧ: 5 блаженн кротьцн·вко тн наслѣдатъ землѭ· 6 блаженн алчѫштнї і жаждѫштнї правъдъı ради·вко тн насытатъ сѧ: 7 блаженн мнлостивні·вко помнловани бѫдѫтъ: 8 блаженн чистнї сръдцемь·вко тн ба оузьрѧтъ; Мт 13.16: вашн же блаженѣ очи·вко виднте.і оушн вашн вко слъшнте... В подобни симетрични периоди подчинените изречения следват след всяка пояснявана част от главното изречение. В 15 случая обстоятелственото изречение за причина следва устойчивото словосъчетание горе вамъ (срв. Мт 23.29; Лк 11.46; Лк 6.25; Мт 23.23 и др.) и в 2 случая фразеологичното сказуемо хвалѫ въздаѭ (срещу гръцко εὐχαριστῶ) — срв. Ио 11.41 и Лк 18.11. Многобройна група съставят случаите, в които зависимото изречение обяснява заповедта, изразена формално чрез императива на сказуемото в главното изречение, напр. Мт 24.42: бъдите оубо вко не вѣсте въ кѭ годнѭ гь вашь прндетъ; Лк 19.17: вко о малѣ бъı вѣрьнъ бѫди область имъı и под. (29 случая).

Подчиненото изречение може да сочи препятствуваща причина, напр Ио 7.8: азъ не вьздѭ въ праздьникъ сь·вко врѣмѧ мое не исплънн сѧ обикновено сказуемото в главното изречение е изразено чрез личен глагол с отрицание, напр. Лк 19.3: не можаше видѣти народомь·вко тѣломь малъ бѣ; Ио 8.20: і никъто же не ѭтъ его·вко не ю бѣ пришьла година его (общо 11 случая). Въведеното от вко изречение може да предава и

утвърждаваща причина — условие за изказаното съждение в главното — напр. Ио 8.44: онъ. . . въ истинѣ не стоитъ· ѣко нѣстъ истины въ немь; или Ио 8.44: егда глетъ лъжѫ отъ своихъ глетъ· ѣко лъжь естъ и оць его, или Мт 11.26: ен·оче·ѣко тако бы волѣ предъ тобоѭ.

В Ио 8.43 ѣко въвежда изречение-отговор на пряк въпрос: по чьто бесѣды моеѭ не разоумѣете·ѣко не можете слышати словесе моего. В два случая сказуемото в главното изречение се пояснява от обстоятелство за причина и подчинено изречение за причина едновременно — Мк 6.17: и съвяза и . . .продѣды ради . . ѣко оженн са еѭ и Мк 9.41: напоитъ въчашѭ воды. въ има ѣко кръстѣнни есте.

Примери за засилена каузалност и увеличена семантична свързаност представляват случаите, в които главното изречение е въведено със сего ради (διὰ τοῦτο 'затова'), напр. Ио 8.47: сего ради въ не послоушаете. ѣко нѣсте от ба. Причинността може да бъде подчертана от же, следващо съюза: Ио 15.19 — ѣко же от мира нѣсте . . сего ради ненавидитъ васъ миръ (в А — ѣкоже, в С. кн. — ꙗкоже) — гр. ὅτι δὲ ἐκ τοῦ κόσμου οὐκ ἐστέ... διὰ τοῦτο μισεῖ ὑμᾶς ὁ κόσμος. В съчетание с други частици и съюзни думи каузалното ѣко може да образува сложни съюзи, напр. Ио 6.26: ишете мене не ѣко видѣсте знамениѣ . нъ ѣко ѣли есте хлѣбы; Ио 12.6: се же рече·не ѣко о нищихъ печаше са. нъ ѣко тать бѣ. Причинната връзка може да избледнее и съюзът се изпуска, като се възстановяват паратактичните отношения, напр. Лк 17.10: рабн недостоини есмъ . еже длъжьни бѣхомъ сътворити. сътворихомъ — в М има ѣко еже, но в З, Остр., С. кн. е пропуснато; в гръцки: ὅτι ὃ ὠφείλομεν ποιῆσαι πεποιήκαμεν; Мк 4.29: егда же съзьрѣетъ плодъ . посълетъ сръпъ . настоитъ жатва — гр. ὅτι παρέστηκεν ὁ θερισμός. В Мк 3.12 преписвачът чрез ѣко е въвел допълнителна фраза — пояснение, което липсва в гръцките оригинали и в останалите евангелия: и много прѣщааше имъ · да авѣ творатъ его · ѣко вѣдѣахѫ ха самого сѫщта.

6. Употребата на ѣко comparativum (по произход наречие за начин от местоименен корен) се среща в словосъчетания — сравнения или когато компаративното отношение е развито в цяла фраза (при въвеждане на подчинени обстоятелствени изречения за начин и сравнения).

В историята на езика сравнителните изречения са се развили в модални: каузални, консекутивни, финални, темпорални и пр., оттук и съществуването на известен синкретизъм и възможност за различни тълкувания на ѣкоже в случаи като Мк 4.36: поѭша и ѣко же бѣ въ ладни — гр. ὡς ἦν ἐν τῷ πλοίῳ; Мк 4.26: тако естъ црсне бжне · ѣкоже чкъ въмѣтаетъ сема въ земли — гр. ὡς ἐὰν ἄνθρωπος βάλῃ (и в двата примера

ѣко може да се схване и компаративно, и темпорално). Именно в такъв контекст, който позволява колебливо тълкуване на значението, се среща и фонетичният вариант ако, напр. Лк 8.47: повѣда прѣдъ всѣмн людьмн. і ако ищѣлъ абье (декларативно или компаративно) — и гр. καὶ ὡς ἰάθη παραχρῆμα; Лк 23.26: і ако і поведоша имъше (компаративно или темпорално) — гр. καὶ ὡς ἀπήγαγον αὐτὸν.

ѣко (же) comparativum превежда гр. ὡς(ὡσει), ὥσπερ, καθώς, καθά. Ὡς като конюнкция има твърде разнообразна употреба, но най-често се покрива с първичното си сравнително значение в корелация с οὕτω(ς) от главното изречение.

Ὡς се превежда от ѣко (ѣкоже), ѣко н, ако, ако н, акъı, окъı, акъı, а срещу οὕτως намираме тако, такожде. В закономерната употреба на ѣко и ѣкоже срещу гръцко ὡς при въвеждане на изречение за сравнение ѣкоже е надделяло, затова пък то почти не се среща в словосъчетания — сравнения. Понякога двете форми се явяват една до друга, напр. в Пс 67.3: ѣкоже нштазаетъ дъıмъ тако нштезнѫтъ · ѣко таетъ воскъ отъ лнцѣ огнѣ тако погъıбнѫтъ грѣшънніцн — гр. ὡς ἐκλείπει καπνὸς ἐκλιπέτωσαν, ὡς τήκεται κηρός... οὕτως απόλοιντο...; в М, Мт 26.39: обаче не ѣко азъ хощѫ. нъ ѣкоже тъı (в С. кн. ꙗкоже и в двата случая) — гр. πλὴν οὐχ ὡς ἐγὼ θέλω, ἀλλ' ὡς σύ.

Засилената релативност на тако (такоже) води към аналогично развитие на ѣко в ѣкоже. Така в Лк 17.28 пряко практиката на преводача, който редовно предава καὶ ὡς ἐγένετο с ѣко бъıстъ, намираме такожде · ѣкоже бъı · въ дьнн лотовъı... Появата на такожде след ѣкоже е рядка, напр. Лк 6.31: і ѣкоже хоштете да творатъ вамъ чщн · і въı творнте имъ такожде (така е и в А и С. кн.) — гр. καὶ καθὼς θέλετε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς ὁμοίως. Заслужава отбелязване това обособяване на демонстративната дума (тако, такожде) и противопоставянето ѝ на относителната (в гр. само καθώς), а също и двойното подсилване чрез аглутинация на постпозитивно -же, респ. -жде. Това е явно тенденцията на по-нататъшния развой, срв. новобългарското 'така... както', а не само 'както'.

Ὥσπερ (засилено ὡς) се употребява само в компаративно значение и се превежда от ѣкоже (рядко ѣко), обикновено противопоставено на тако, такоже, такожде, снце от главното, напр. Мт 24.37: ѣкоже бо въ дьнн ноевъı · тако бѫдетъ і въ дьнн сна чскаго — гр. ὥσπερ δὲ αἱ ἡμέραι τοῦ Νῶε, οὕτως ἔσται καὶ ἡ παρουσία τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου; Мт 5.48: бѫдѣте оубо съвръшенн · ѣко і отць вашь нбс(къ) съвръшенъ естъ — гр. ὥσπερ ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς τέλειός ἐστι. В един случай начално ὥσπερ — ѣкоже не се явява като подчинителен съюз, а свързва съдържанието на притчата с предходните думи на говорителя (т. е. от въведеното безсъюзно

(т. е. като самостоятелно) подчинено сравнително изречение ѣкоже се е прехвърлило в главното — Мт 25.14: ѣкоже бо чкъ отъходѧ . призъва своѧ рабы . і предастъ имъ имѣние свое гр. ὥσπερ γὰρ ἄνθρωπος ἀποδημῶν...

Наречието καθώς като компаративна частица се превежда посредством ѣкоже най-често в пояснителни подчинени изречения на verba dicendi et coqitandi (рещти, глаголати и др.), както и след фрази, чийто предикат е в повелително наклонение; напр. Лк 2.20: о всѣхъ ѣже слышашѧ і видѣшѧ ѣкоже глано бѣстъ къ нимъ — гр. καθὼς ἐλαλήθη πρὸς αὐτούς; Лк 11.1; наоучи нъı молити сѧ . ѣкоже іоаннъ . наоучи оученикы своѩ — гр. δίδαξον ἡμᾶς προσεύχεσθαι, καθὼς καὶ Ἰωάννης ἐδίδαξε τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ.

С постоянна формула ѣкоже естъ писано се превеждат гр. ὡς γέγραπται, καθὼς γέγραπται и καθὼς ἐστιν γεγραμμένον, но в старобългарското съответствие отсъствува тази отсянка на модалност — безличност, която е налице в двете последни форми, напр. Мк 1.2: ѣкоже естъ писано въ пророцѣхъ — гр. ὡς γέγραπται ἐν τοῖς προφήταις; Мт 26.24: снъ же чкъı идетъ ѣкоже естъ писано о немь — гр. υἱός... ὑπάγει, καθὼς γέγραπται περὶ αὐτοῦ; Ио 6.31: ѣкоже естъ писано — гр. καθώς ἐστιν γεγραμμένον.

Засилена релативност в превода на καθώς намираме в Ио 15.4 — вместо ѣкоже (както е в М), в З намираме ѣко бо, а в А — ѣкоже бо (също и С. кн. има ѩкоже бо): ѣко бо розга не можетъ плода творити о себѣ . аште не бѫдетъ на лозѣ . тако ли вы . аште в(ъ) мнѣ не пребѫдете гр. — καθὼς τὸ κλῆμα οὐ δύναται καρπὸν φέρειν...

Καθά (= καθ' ἅ), преведено от ѣкоже, се явява рядко, напр. Мт 27.10: ѣкоже съказа мнѣ і г. — гр. καθὰ συνέταξέ μοι Κύριος.

Компаративното ѣкоже превежда адвербиално употребеното ὅν τρόπον в М, Лк 13.34: ѣкоже кокошъ гнѣздо свое подъ крилѣ събираетъ (същият пасаж се повтаря в З и М, Мт 23.37).

Различната валентност на мономорфемното (от синхронично гледище) ѣко в състава на словосъчетания — сравнения (от типа на оучѧ ѣко власть имы), от една страна, и като въвеждащ подчинени сравнителни изречения съюз, от друга, се отразява върху фонетичния облик на морфемата или влияе за превръщането ѝ в полиморфема.

Докато компаративните изречения се свързват с главното обикновено чрез ѣкоже, в рамките на словосъчетанието срещу ὥσπερ, ὡσεί, ὡς могат да стоят ѣко и, ѣкы, акы, ако и, акоже, акы и, акоже и вместо ѣко. Понякога двете форми следват една след друга — напр. Мт. 17.2: і просвѣтѣ сѧ лице его ѣко и слънъце . а ризы его бышѧ бѣлы ѣко свѣтъ (в гръцки на двете места стои ὡς); Мт 10.16: бѫдѣте же мѫдри акы змиѩ . і цѣли ѣко і голѫбие (в гр. ὡς οἱ ὄφεις... ὡς αἱ περιστεραί). В З и А са за-

регистрирани следните варианти и морфемни струпвания: ѣко н, акъı, ѣкъı, ако, ако н (в М във всички случаи имаме все ѣко). Су познава вариант окъı (135.15), акъı (500.2), акъı н (81.8), акоже (500.2—8). Тук акоже образува своеобразен преход между акъı и ѣкоже. В З в два случая намираме ѣкоже н — най-голяма конгломерация от морфеми — Мт 10.25: довлѣетъ оученикоу да бѫдетъ ѣкоже і оучитель его·і работ ѣкоже і гънъ его — гр. ὡς ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ... ὡς ὁ κύριος αὐτοῦ.

Големият брой аломорфи не е съобразен единствено с гръцките съответствия (ὡχεί представлява контаминация, ὥσπερ — засилено ὡς), но е израз на очевиден стремеж към функционално и графично разграничение на двата случая (ѣко 'като' в глаголно или именно словосъчетание участвува в едно интонационно движение, а ѣкоже 'както' в началото на синтагмата — в друго).

Компаративното ѣко може да се появи, без да има съответствие в гръцки, при разколебан номинатив, за да удвои морфемата за качество — в А, Ио 11.51: нъ ѣко архиерен сы лѣтоу томоу пророче — гр. ἀλλὰ ἀρχιερεὺς ὢν τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκείνου, προεφήτευσεν. Неточният превод с изпускане на ѣко comparativum в Мт 18.3 може да се тълкува или като грешка на преписвача, или като изместване на сравнението от метафора — вместо бѫдете ѣко дѣтн (А има ѣко н дѣтı, С.кн. — ако дѣтн), в З стои бѫдете дѣтн — гр. ὡς τὰ παιδία. Резултат от преосмисляне е появата на ѣко 'като че ли'[1] в Лк 9.30: і се мѫжа дъва съ нимь глѫшта. ѣко бѣсте мwсн і нлнѣ (в М — ѣже бѣсте мосни і нлнѣ) — гр. καὶ ἰδού, ἄνδρες δύο συνελάλουν αὐτῷ, οἵτινες ἦσαν Μωσῆς καὶ Ἠλίας. Понеже в контекста се говори за видение на Исус, присъствието на Мойсей и Илия се схваща като несигурно (тази несигурност е подкрепена и от спомагателния глагол, преведен в двойствено число, но чрез ѣвлѣтн сѧ, бытн): възможно е зографският преписвач да е заменил ѣже (dualis) с ѣко 'като че ли'.

В един случай ѣко превежда адвербиално ὡς със значение 'някакси, като че ли' — Ио 7.10: тогда і самъ вьзиде·не ѣвѣ нъ ако таі (в А — нъ ѣко тан) — гр. ἀλλ' ὡς ἐν κρυπτῷ.

Потебня отбелязва: „Оттенок косвенности, а затем сомнительности в придаточном мог появиться сначала только в силу вещественного значения глагола главного предположения с составным сказуемым, напр. мьнѣахѫ доухъ видѫште; нже творѣахѫ сѧ правьдьнн сѫще, вторые падежи видѫште, правьдьнн сѫще изображают мнимые явления, но так, что мнимость формально не выражена, а вытекает лишь из лексического значения гл. мьнѣтн, творнтн сѧ. Славянский и литовский делают один и тот же шаг, превращая эти вторые падежи в придаточные предложения по-

[1] Срезневский, op. cit., стр. 1653, отбелязва съществуването на ѣко 'като че ли' в староруски и дава за пример случая Мт 26.55.

средством формального обозначения мнимости их содержания посредством союзов акы (= будто, как будто), Ьиk, пеу...“[1]

Различно тълкуване търпят разночетенията на Ио 2.15: З — і сътвор҃ѣ ѣко бичь отъ врѣвни; М — і сътворн бичь от врѣвнн; А — и сътвори ѣко бічь о врѣвин; гр. — καὶ ποιήσας φραγέλλιον ἐκ σχοινίων. Мариинският превод е по-свободен, но ясен, в А ѣко може да се схваща като темпорално, в З временна характеристика съдържа причастната форма — ѣко бичъ тук е тълкувание на гръцкото съществително τὸ φραγέλλιον. В евангелските текстове глаголът бити превежда гръцко μαστιγόω (Ио 19.1), φραγελλόω (Мт 27.26), τύπτω (Мк 15.19); самият глагол φραγελλόω се превежда с бити и тєти, а τὸ φραγέλλιον има гръцки синоним ἡ μάστιξ; може би преводачът е познавал само втората дума, а първата се е постарал да обясни чрез сравнение — ѣко бичь.

Когато подчиненото изречение в гръцки е въведено с каузално ὅτι и съдържа словосъчетание-сравнение с ὡς, за да се избегне повторението и смисловата неточност, преводачът предава ὅτι посредством зане или бо, а ὡς — с ѣко (като дума-свръзка в компаративна синтагма ѣко и евентуалните му варианти нямат синоними). Напр. Мк 6.34: і милн смоу бѣша. за не бѣахѫ ѣко овьцѧ не имѫшта пастоуха — гр. ὅτι ἦσαν ὡς πρόβατα... В Мк 6.15 предаването на декларативното ὅτι и компаративното ὡς с ѣко дава възможност за преосмисляне на сравнението като допълнително елиптично изречение, — инн же глаахѫ ѣко пророкъ єстъ. ѣко єдинъ отъ пророкъ — гр. Ὅτι προφήτης ἐστίν, ἢ ὡς εἷς τῶν προφητῶν (повод. за подобно схващане на сравнението е и декларативната употреба на ὡς след verba dicendi). Когато конюнктивното ѣко е отдалечено от първия член на именната корелация (т. е. намаляла е неговата двустранна валентност), сравнението може да се преосмисли като подчинено изречение — Лк 16.1: і тъ оклеветанъ бъістъ къ немоу. ѣко растачаѭ имѣньѣ его (в Ник: ѣко растачаетъ имѣньѣ его — гр. ὡς διασκορπίζων τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ.

В рамките на словосъчетанието членове на компаративната корелация могат да бъдат:

1) Две съществителни имена (от които поне едното издава конкретни реалии), напр. Лк 10.18: видѣхъ сотонѫ ѣко мльниѭ съ нсе падъша; Лк 17.6: аште бисте имѣли вѣрѫ ѣко зрьно горушьно (Подобни са случаите Мт 17.2; Лк 22.44 и др.);

2) прилагателно и съществително, напр. Мт 28.3: одѣние его бѣло ѣко снѣгъ (също Мт 10.16 и пр.);

3) причастие и съществително — Мк 4,31: приложимъ є ѣко гороу-шьнѣ зрънѣ; Мт 3.16: дхъ... съходѧштъ ѣко голѫбь (тук е налице именно словосъчетание с обособено определение).

[1] Вж. А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, I, II, М, 3 1958, стр. 231.

4) съществително местоимение — Лк 10.27: възлюбиши..подроугъ своего ѣко самъ сѧ; Лк 22.31: сотона проси васъ · да би сѣалъ акы пшеницѫ.

5) Причастие—причастие · Мт 7.29: бѣ бо оучѧ ѣко власть имы.

6) глагол—име — Лк 22.27: азъ же по срѣдѣ васъ есмь · ѣко слоужаи; Мт 9.36: ѣко бѣахѫ... отъвръженн ѣкоже овьцѧ. Втората част на сравнението обикновено се явява сказуемно определение.

7) прилагателно—прилагателно, Мт 12.13: і бъıстъ цѣла ѣко і дроугаѣ.

8) Име—числително, Лк 15.19: сътвори мѧ · ѣко единого отъ наимьникъ твоихъ (понеже първият член е изпуснат, може да се разглежда и като глаголно)[1].

Характеризирайки употребата на ѣко (акъı) в компаративна функция, Потебня отбелязва: „Впрочем, акъı, как и позднейшие сравнительные союзы, имеет ту особенность, что отделяет от главного сказуемого не только прич. наст. и прош. -ъ(-въ) действ., но и причастия страд. ... и имена, причем, чем менее предикативно отделяемое слово, тем в более тесную связь с ним входит союз."[2]

С тази увеличена валентност към по-малко предикативната част може да се обясни и появата на отделяща синтагмата точка пред ѣко, срв. Мк 9.26: і бъıстъ · ѣко і мрътвъ (в С. кн. няма точка пред ѣко). Върху мястото на синтагматичната средна точка влияят и други фактори, засега неизследвани.

С ѣкоже се въвеждат подчинени обстоятелствени изречения, най-вече след главни, чийто предикат е в императивна форма, напр. Мт. 15.28: бѫди тебѣ ѣкоже хоштеши; Ио 15.12: да любите дроугъ дроуга · ѣкоже възлюбихъ въı; следват по брой случаите с компаративно ѣко след глагола творити — сътворити, напр. Мт 26.19: і сътвориша оученици · ѣкоже повелѣ имъ ис; Ио 8.28: і о себѣ ничесоже не творѫ. нъ ѣкоже наоучи мѧ оць.

7. ѣко запазва адвербиалната употреба на ὡς със значение: 1) 'като, както'; 2) 'когато'; 3) 'около, приблизително'; 4) 'като че ли, като да'.

В старобългарски език временно отношение се предава посредством dat. abs. (конструкция, превеждаща най-често гр. dat. temporis и gen. abs.) чрез подчинени обстоятелствени изречения, въведени от кгда (же), къгда

[1] Някои от съчетанията, разглеждани като именни от един тип, могат да се схванат като именни от друг тип, в който един от членовете е заменен с друга част на речта.

[2] Вж. А. А. Потебня, op. cit., стр. 217.

(когда) и други относителни наречия за време (с гръцки съответствия ὅτι, ὅταν, πότε (ὁπότε) и от ѣко (срещу гръцко ὡς с темпорално значение). Напр. Лк 19.41: і ѣко приближи сѧ. виджвъ градъ плака сѧ о немь — гр. καὶ ὡς ἤγγισεν, ἰδὼν τὴν πόλιν, ἔκλαυσεν ἐπ' αὐτῇ.

Обикновено срещу гръцко ὡς стои ѣко; ѣкоже намираме в Лк 20.37: і моси съказа при кѫпинѣ · ѣкоже глаголѣ господа авраамлѣ — гр. ὡς λέγει Κύριον τὸν Θεὸν Ἀβραάμ; Лк 22.61: і помѣнѫ петръ слово гне. ѣкоже рече емоу — гр. ὡς εἶπεν αὐτῷ [1].

В З е налице един случай, когато темпоралното ὡς е предадено от ако — Лк 23.26: і ако і поведоша — гр. καὶ ὡς ἀπήγαγον αὐτόν. Случаят може лесно да се обясни като влияние на предходното і (както е Мк 2.29: въпрошѫ і ѣзъ (вм. азъ в М); Су се колебае между ꙗко (же), ако и егда в превеждането на ὡς. В един случай ὡς е предадено с доньлиже (378.8), а ὡς ἔτι — с доньдеже (286.23).

На мястото на темпорално ὡς може да стои егда със синонимно на ѣко значение, ако в сложното изречение фигурира още едно подчинено изречение, въведено с ὅτι (много по-често употребим и редовно превеждан с ѣко съюз) — така се избягва неточното тълкуване и повторението: Ио 4.1: егда же оуслъша гь. ѣко оуслъшаша фарисеи · ѣко ис множаша оученикъ творитъ — гр. ὡς οὖν ἔγνω ὁ Κύριος, ὅτι ἤκουσαν οἱ Φαρισαῖοι, ὅτι Ἰησοῦς πλείονας μαθητὰς ποιεῖ; Ио 11.6: егда же оуслъша ѣко болитъ тогда же пребъистъ, гр. ὡς οὖν ἤκουσεν, ὅτι ἀσθενεῖ... Но ѣко предава ὡς там, където яснотата на израза не се нарушава от изпускането на ѣко recitativum, напр. Ио 18.6: да ѣко рече имъ азъ есмь (в С. кн. да ѣко рече, в А — ѣко рече) — гр. ὡς οὖν εἶπεν αὐτοῖς, Ὅτι ἐγώ εἰμί.

Синонимната употреба на темпоралните ѣко и егда, макар и порядка, се отразява върху техниката на преводача и в редки случаи гр. ὅτε (превеждано редовно с егда) се превежда с ѣко, а ὡς — чрез егда, напр. Мк 11.19: і ѣко поздѣ бъистъ — гр. καὶ ὅτε ὀψὲ ἐγένετο и Мт 28.8: егда же идѣашете възвѣститъ оученикомъ его (в Остр. ꙗкоже идѣста) — гр. ὡς δὲ ἐπορεύοντο ἀπαγγεῖλαι τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ; Ио 2.23: егда бѣ въ іамѣхъ — гр. ὡς δὲ ἦν ἐν Ἱεροσολύμοις. Две напълно еднакви синтагми — і ѣко поздѣ бъистъ (в Мк 11.19 и Ио 6.16) имат различни гръцки съответствия: καὶ ὅτε ὀψὲ ἐγένετο и ὡς δὲ ὀψία ἐγένετο. Гръцкото словосъчетание ὡσ ἐγένετο редовно се предава с ѣко бъистъ (4 случая в З), а καὶ ἐγένετο

[1] В случаите Лк 5.4; Лк 7.12; Ио 2.9; Ио 8.7 ѣкоже превежда гр. ὡς δὲ. У Ио 2.9 срещу ὡς δὲ в А намираме само ѣко.

ὡς — с і бꙑстъ ·ѣко (сказуемото в главното изречение е безлично; общо 5 случая в З), напр. Лк. 22.66: і ѣко бꙑ дьнь . съвьрашꙗ сѧ старѣцн людьсцнı — гр. καὶ ὡς ἐγένετο ἡμέρα... Лк 1.23: і бꙑстъ ѣко ісплънншꙗ сѧ дьнье слоужбꙑ сго — гр. καὶ ἐγένετο, ὡς ἐπλήσθησαν.. По аналогия с і бꙑстъ ѣко (καὶ εγένετο ὡς) е преведена следната фраза, в чието гръцко съответствие ѣко не се спосреща с определен съюз, а подчиненото обстоятелствено изречение за време превежда гръцко обстоятелствено *пояснение за време* (членуван инфинитив в дат. пад.): М, Лк 24.30: і бꙑстъ ѣко възлеже съ нимꙗ — гр. καὶ ἐγένετο ἐν τῷ κατακλιθῆναι αὐτὸν μετ'αὐτῶν.

Употребата на ѣко с темпорално значение съдържа потенциална възможност за развитие на конюнктивно ѣко, напр. срещу М, Мт 10.19: єгда же прѣдадѧтъ вꙑ не пщѣте сѧ (В А стои ѣкоже вѣдомн бѫдете, гр. ὅταν δὲ. παραδιδῶσιν ὑμᾶς, μὴ μεριμνήσητε), єгда предава гр. ὅταν в условно изречение със значение 'когато', а ѣко носи адверзативен оттенък със значение 'ако'. Когато декларативното или каузално ѣко е следвано от аштє, въвеждащо условно изречение, което отделя ѣко от собственото му подчинено изречение, връзката между условния съюз и ѣко се засилва, напр. Лк 12.39: сє же вѣдите ·ѣко аштє бн вѣдѣлъ гнъ храмнnъ въ кꙑ часъ тать прндетъ ·бѣдѣлъ оубо бн; Лк 10.13: горе тебѣ вндъсаида . ѣко аштє в тирѣ і сндонѣ снлꙑ бншꙗ бꙑлꙑ. Подобни са случаите Мк 5.28, Мк 12.19, Лк 19.40; Лк 19.42, Лк 20.5, Лк 22.37, Ио 11.40; във всички тези случаи ѣко е след verba dicendi; в един случай — Лк 10.13 — пред аштє стои каузално ѣко. В Мк 1.40 декларативното ѣко се десемантизира до знак за пряка реч: і глѧ емоу · ѣко аштє хоштеши . можеши мꙗ іштистнти. В Ио 8.52 появата на ѣко може да е предизвикана от verbum dicendi, но е възможна и като резултат от засилилата се връзка между ѣко и аштє: і тꙑ глеши · ѣко аштє както словo мое съблюдетъ · не имать вѣкоусити съмрьти (ἐάν τις τὸν λόγον μοῦ τηρήσῃ). В други случаи изплъзващата се каузалност на съюза се подчертава чрез замяна на ѣко със зане, употребявано само като причинно — Мт 11.23: зане аштє въ содомѣхъ бншꙗ снлꙑ бꙑлꙑ... гр. ὅτι εἰ ἐν Σοδόμοις ἐγένοντο αἱ δυνάμεις; — Лк 23.31: зане аштє въ сырѣ дрєвѣ сн творатъ въ сусѣ чьто бѫдетъ (гр. — ὅτι, εἰ ἐν τῷ ὑγρῷ ξύλῳ ταῦτα ποιοῦσιν...).

ѣко 'около, приблизително' пояснява сведения за времетраене на действието — Лк 1.56: прѣбꙑстъ же маринѣ съ неи ѣко трн мца; Лк 9.28:

бѣстъ же по словесехъ сихъ ѣко дѣнии осмь (останалите 5 случая от общо 7 са: Лк 22.59; Лк 23.44; Ио 1.40; Ио 4.6; Ио 19.14); *разстояния* — четири случая, напр. Лк 22.41 і самъ отъстжпи отъ нихъ . ѣко вржженье камени (подобни са Ио 6.19; Ио 11.18; Ио 21.8); *численост на лицата* — 4 случая, напр. Мк 5.13: бѣ же іхъ ѣко дъвѣ тысѧщи (вж. също Мк 8.9; Лк 9.14; Ио 6.10); *възраст* — 2 случая, напр. Лк 8.42: ѣко дъщи иноча̀да бѣ емоу . ѣко і дъвою на десате лѣтоу; Лк 3.23: тъ бѣ нс . ѣко трьми десаты лѣт . начинаѧ; *количество* — 1 случай, Ио 19.39: несъ съмѣшение змърно і олъгоуино . ѣко і литръ сѣто. Доуточнявайки темпоралната характеристика, ѣко може да бъде вместено всред частите на dat. abs. — Лк 22.59: мимо шьдъшю . ѣко годинѣ єдноі — гр. καὶ διαστάσης ὡσει ὥρας μιᾶς. В два случая вместо ѣко стои ѣко и. В Ио 19.39 подобно разширение е повлияно от гр. ὡσεί, а в Лк 8.42 — с цел да се разграничи съюзът ѣко от адвербиалното ѣко и (срв. цитирания по-горе пример).

В един случай, Мк 6.44, ὡς не е преведено, точността на информацията е изразена и чрез особеностите на останалите форми: ѣдъшихъ же бѣ хлѣбы . пать тысѧшть мѫжь — гр. καὶ ἦσαν οἱ φαγόντες τοὺς ἄρτους ὡσεὶ πεντακισχίλιοι... Подобни конструкции са налице в някои славянски езици; срв. рус. их было двое и под.

ѣко consecutivum превежда гръцко ὥστε в подчинени обстоятелствени изречения за следствие[1].

Предикат на въведеното от ὥστε следствено изречение в класическия гръцки е verbum finitum, ако действието се схваща като факт, или infinitivus (resp. acc. cum inf., когато подлогът на инфинитива е друг), ако действието се представя като допустимо, възможно. В евангелския гръцки конструкцията ὥστε плюс acc. cum inf. има най-често консекутивно значение (така се изразяват не само действителните или схванати като възможни, но и замислените в бъдещето следствия, тъй че подчинените изречения с ὥστε могат да се схванат и като финални). Същата семантика има и съответната старобългарска конструкция, която се предава обикновено чрез ѣко плюс dat. cum inf. Най-последователно следва този принцип Николското евангелие[2]; в останалите паметници срещаме неравномерно застъпени дативно-инфинитивни конструкции или по-свободни преводи чрез ѣко плюс лична форма на глагола.

Техниката на превода е следната: гр. ὥστε се замества с ѣко, гр. infinitivus praesentis се предава чрез инфинитив на несвършен глагол или с лична глаголна форма в имперфект, а срещу inf. aoristi стои инфинитив на свършен глагол, напр. Лк 5.7: исплънишѧ оба корабла ѣко погрѫ-

[1] В началото на самостоятелни заключителни изречения срещу ὥστε стои тъмьже, напр. Мт 19.6; Мк 10.8; Лк 1.35, Мт 23.31; Мт 12.12.

[2] Архаичните черти и подражателните построения, вероятно резултат от изкуствена книжовна преработка, не доказват старинността на паметника. Докато в първите славянски преводи дори подражанието на оригиналите е предизвикано от стремеж да се предадат най-тънките смислови оттенъци, в по-късните паметници механичното придържане към гръцкия текст е съвсем нормално и много често явление.

жатн сѧ имѧ — гр. ὥστε βυθίζεσθαι αὐτά; Мт 13.32: бꙑваетъ дрѣво · ѣко прити птицамъ... і внтати — гр. ὥζτε ἐλθεῖν τὰ πετεινὰ... καὶ κατασκηνοῦν; Лк 12.1: сънѣмъшемъ сѧ тъмамъ народа · ѣко пръпираахѫ дроугъ дроуга — гр. ὥστε καταπατεῖν ἀλλήλους. В Мт 13.2 срещу inf. praesentis вместо имперфект стои аорист, но в разночетенията — М, Мк 4.1 намираме и правилно съответствие: Мт 13.2 — і ѣко въльѣзъ въ корабь сѣде срещу М, Мк 4.1 — ѣко самъ вльѣзъ въ корабь сѣдѣаше — гр. ὥστε αὐτόν εἰς τὸ πλοῖον ἐμβάντα καθῆσθαι. В Су, където тази зависимост е спазвана непоследователно, в някои случаи вместо ꙗко срещу ὥστε стои ꙗкоже — 139.8; 105.24; 141.15; 287.9[1].

В Зографското евангелие съществува тенденция да се предават с лична глаголна форма случаите, в които след ὥστε следват две глаголни форми с общ подлог или съчетание от модален глагол и инфинитивно допълнение, напр. Мт 13.54: ѣко дивлѣахѫ сѧ емоу і глахѫ — гр. ὥστε ἐκπλήττεσθαι αὐτοὺς καὶ λέγειν; Мк 2.12: ѣко дивлѣахѫ сѧ вси і славлѣахѫ ба — гр. ὥστε ἐξίστασθαι πάντας, καὶ δοξάζειν τὸν Θεὸν; Мт 12.22. ѣко слѣпъ і глоухъ і глааше і глаждаше — гр. ὥστε τὸν τυφλὸν καὶ κωφὸν καὶ λαλεῖν καὶ βλέπειν; Мт 8.28: ѣко не можаше никтоже миноути — гр. ὥστε μὴ ἰσχύειν τινὰ παρελθεῖν; Мк 4.37 ѣко ... погражнѫти хотѣаше — гр. ὥστε αὐτὸ ἤδη γεμίζεσθαι; Мк 3.10 ѣко нападаахѫ емь · хотѧште прикоснѫти сѧ — гр. ὥστε ἐπιπίπτειν αὐτῷ, ἵνα αὐτοῦ ἅψωνται (в старобългарски причастният израз формално може да се представи и от лична глаголна форма (v. f.) плюс инфинитивно допълнение).

Отклонение представляват случаите Мк 3.20: ѣко не мощи имъ ни хлѣба сънѣсти; Мк 4.32; ѣко мощи ... птицамъ ... внтати; Мт 13.32—ѣко прити птицамъ... і внтати. (В последните два случая имаме фразова успоредица.)

Интересен в това отношение е Мт 15.31 — единият от двата глагола е в инфинитив, а другият, отделен от първия с обособена част, в имперфект: ѣко народоу дивити сѧ · видѧште... і славѣхѫ ба. изѣва срещу Мк 2.12: ѣко дивлѣахѫ сѧ вси · і славлѣахѫ ба.

Таблицата, отразяваща разпределението на формите с личен глагол или с dat. cum inf. в З[2], потвърждава още веднъж най-общо противопоставянето Мт-Лк, Ио-Мк[3].

---

[1] Вж. St. Słonski, op. cit., стр. 43.

[2] В А, което включва само 6 от случаите (Мт, 8.28; Мт 24.24; Мк 2.2; Мк 2.12; Мк 9.26; Лк 5.7), превод с лична глаголна форма намираме единствено у Мт 8.28.

[3] За езиковите пластове в З вж. J. Kurz, K Zografskému evangeliu, „Slavia", IX, Praha, 1930—1931, стр. 465—489, 673—696, XI, Praha, 1932, стр. 385—424.

	Мт[1]	Мк	Лк	Ио
v. f.	13.54; 13.2; 8.28; 12.22	4.37; 1.27; 2.2; 2.12; 1.45; 3.10; 9.26	12.1	М, Ио 3.16
общо	4	7	1	
dat. cum inf.	8.24; 13.30; 13.32; 15.31; 24.24; 27.1; 27.14	3 20; 4.32; 15.5	5.7	
общо	7	3	1	

Обособена група изречения с причинно-следствено значение образуват случаите от типа Мк 4.41: ѣкто оубо сь естъ · ѣко і вѣтрн і море послоу-шаѭтъ его — гр. ὅτι καὶ ὁ ἄνεμος καὶ ἡ θάλασσα ὑπακούουσιν αὐτῷ; Лк 8.25: ѣкто оубо сь естъ · ѣко і вѣтромъ велитъ і водѣ і послоушаѭтъ его. Формално те представляват подчинени определителни изречения, въведени не от съюза ὅτι, а от унифицираната форма за среден род на местоимението ὅστις, ἥτις, ὅτι 'всеки който'; в класическия гръцки тези pronomina relativa et interrogativa са се употребявали със следствено значение; напр. τίς οὕτω μαίνεται, ὅστις οὐ βούλεται φίλος σοι εἶναι[2]. За подчинено-определителния характер на тези изречения свидетелствува и случаят Лк 7.49: ѣкто сь ест · ѣко і грѣхы отъпоуштаетъ — гр. τίς οὗτός ἐστιν ὃς καὶ ἁμαρτίας ἀφίησιν. В М, Ио 3.16 (пасажът е изпуснат в З) ὥστε може да се тълкува като ὅτι с причинно-следствена употреба: тако бо бъ възлюбн мнрь · ѣко сна своего нночадаго дастъ (А — далъ естъ) — гр. ὥστε τὸν υἱὸν τὸν μονογενῆ ἔδωκεν.

Коренната морфема на определяемото в някои от случаите може да се среща и като глаголна или пък предикативното словосъчетание в главното изречение да съдържа рекция, близка до verba dicendi, curandi, напр. Мк 1.27: і чѣто оученне се новое . ѣко по областн дхмъ нечистыимъ велитъ; Мк 8.2: мнлъ мн естъ народъ сь · ѣко оуже трн дьнн прнседатъ мнѣ; L 4.36: чѣто естъ слово се · ѣко властыѫ і снлоѭ . велитъ нечистыимъ дхомъ; В Мк 6.2 следствено-причинната функция е поета от і: і чѣто прѣ-мѫдрость дана емоу .. і снлы такы рѫкама его бываѭтъ — гр. ὅτι καὶ δυνάμεις τοιαῦται διὰ τῶν χειρῶν αὐτοῦ γίνονται[3].

[1] В Мт 15.33 следствено ὥστε не е преведено: отъ кѫдоу вьзъмемъ... насытнти толнко народа — гр. ὥστε χορτάσαι ὄχλον τοσοῦτον.

[2] Вж. Старогръцко-български речник, съст. А. Милев, Вл. Георгиев и др., София, 1938, стр. 575.

[3] Вайан отбелязва: „В памятниках встречается н, которое соединяет причастный оборот или придаточное предложение с главным... это ошибочное употребление обычно чуждо самым текстам и вменяется в вину переписщикам, но оно может быть вместе с тем результатом подражания византийским грекам. Такое употребление свидетельствует об упадке чувства подчинения...", ц. с., стр. 402.

Това приближаване на ѣко до ι е свързано и с отстъпителната употреба на ὅτι, която си кореспондира с подобна функция на καί. Савината книга, която представлява не обичаен препис на евангелски апракос, а работен екземпляр — автограф на преписалия и поправилия текста[1], и отразява някои диалектни особености на литературния език, познава няколко замени на ꙗко с н — Лк 6.19 (в причинно изречение), Мк 2.12 (в следствено изречение), Ио 7.8 (с каузално значение). Характерът на подчинените изречения потвърждава, че тая замяна не е случайна, а резултат от присъщия на говоримия език стремеж към паратактична постройка (вж. казаното в I раздел).

Следствени изречения, които съдържат възможни в бъдещето последици от глаголното действие, могат да се схванат като финални, напр. Мт 24.24: ι дадѧтъ ... чюдеса ѣко прѣльстити ... ізбѣранъıѧ — гр. ὥστε πλανῆσαι ... τοὺς ἐκλεκτούς[2]. В Мт 13.30 ѣко въвежда финално изречение срещу гръцка предложна форма с членуван инфинитив: ι сѣвѧжате ıѧ въ снопъı ѣко жещи ıѧ — гр. καὶ δήσατε αὐτὰ εἰς δέσμας πρὸς τὸ κατακαῦσαι αὐτά.

Обикновено срещу ὥστε плюс inf. в старобългарски стои да плюс инфинитив (на мястото на inf. aoristi стои сегашно време на свършен глагол или да плюс лична глаголна форма в условно наклонение).

Затова следствено-финално ѣко може да е последвано от да — напр. Мт. 27. 1: съвѣтъ сътворıшѧ ... ѣко оубити ı (А и С кн. имат ѣко да оубııѧтъ ı) — гр. ὥστε θανατῶσαι αὐτόν.

ѣко да предава финално ὅπως (в Су в един случай — 517.14 стои ѣкоже) наред с да и да н; напр. Мт 26.59: ıскаахѫ лъжасъвѣдѣтелѣ на ıса · ѣко да оубııѧтъ ı — гр. ὅπως αὐτόν θανατώσωσι. (Подобни са Лк 16.28; Лк 16.26 с известен следствен оттенък). В Мт 8.34 под влияние на гръцки намираме да плюс конюнктивна форма: молıшѧ · да ѕн прѣıдѣлъ отъ прѣдѣлъ ıхъ, но в С кн. ıако да прѣндетъ срещу гр. ὅπως μεταβῇ ἀπὸ τῶν ὁρίων αὐτῶν.

Адверзативно употребено да може да бъде следвано от аште, ѣко, ıлıи, ıлıма, напр. Ио 18.6: да ѣко рече ımъ · азъ есмь ıдѫ вıспатъ — гр. ὡς οὖν εἶπεν αὐτοῖς. Тази адверзативност се е пренесла и върху условното „ако“, „ако да“ в съвременния български език.

Срезневский отбелязва употребата на ѣко при прилагателни или наречия за означаване на превъзходна степен[3]. лютѣ ѣко превежда гр. δεινῶς в Мт 8.6: отрокъ мои лежитъ въ домоу ослабленъ · лютѣ ѣко страждѧ, и Лк 11.53: начашѧ кънижьници ı фарисеи ı лютѣ ѣко гнѣватıсѧ. Прилагателното лютъ не се употребява самостоятелно освен в сравнителна

[1] Вж. В. Погорелов, Опыт изучения текста Саввиной книги, Sbornik filos. fak. univ. Kom. v Bratislavě, V, 1927.

[2] Подобни са Мт 27.1, Мт 13.30.

[3] Вж. Срезневский, op. cit., стр. 1653.

степен (само веднъж — Мт 1`.45), а като наречие лютѣ винаги е придружено от втора адвербиална форма сѣло или ѣко. Затова можем да допуснем, че тук лютѣ е пояснителната част, а ѣко представлява среден род от ѣкъ със значение 'здраво, силно' (това значение се съдържа и в новобълг. наречия яко, якаta; вж. също бележката на Berneker в етимологичната част).

Неколкократната употреба на ѣко в границите на едно сложно изречение зависи: 1) от повторението на подчинителната връзка в съподчинени изречения; 2) от повторение на омонимни ѣко с различни гръцки съответствия.

В симетрично построени периоди въвеждането на всяко от еднотипните подчинени изречения с ѣко внася тържественост в звученето и ориентира в scriptio continua: Мт 5.34—37: не клѧти сѧ... небомь · ѣко прѣстолъ естъ бжіи · ни земл҃ѥ · ѣко подъножие естъ ногамъ его · ни еммь . ѣко градъ естъ великаго цр҃ѣ...

В съподчинени изречения ѣко следва употребата на гръцкия съюз, напр. Лк 7.16; глаголште · ѣко пророкъ великъ въста въ насъ . і ѣко посѣти гь въ людіи своіхъ — гр. λέγοντες, Ὅτι προφήτης μέγας... καί, Ὅτι ἐπεσκέψατο ὁ Θεός..

По гръцки образец се поставя ѣко recitativum: Мк 14.58: глаголште · ѣко мы слышахомъ і глаголть · ѣко азъ разорю҃ цр҃ковъ... гр. λεγοντες, Ὅτι ἡμεῖς ἠκούσαμεν αὐτοῦ λέγοντος, Ὅτι ἐγὼ καταλύσω τὸν ναόν..

В Мт 13.40 съюзът е повторен под влияние на тако в главното: ѣко оубодь събираю҃тъ плѣвелы . ѣко огнемь сѫжигаю҃тъ · тако бѫдетъ въ съконьчанне... гр. ὥσπερ οὖν συλλέγεται τὰ ζιζάνια, καὶ πυρὶ κατακαίεται, οὕτως ἔσται ἐν τῇ συντελείᾳ..

За да избегне повторението на омонимни ѣко, преводачът употребява синонимни синтактични средства (срв. казаното в отделните раздели). Броят на тези замени е повлиян от поправки на по-късните преписвачи — това показва и сравнението между отделните текстове, в някои от които срещаме преосмисляне или изпускане на думата-връзка. Рядко свръхстарателно точен превод води до натрупване на ѣко в различни по характер подчинени изречения — Мк 9.26 (случаят е изолиран): і бысть ѣко і мр҃твъ · ѣко мнозн глаахѫ · ѣко оумр҃ѣтъ (гр. καὶ ἐγένετο ὡσεὶ νεκρός, ὥστε πολλοὺς λέγειν, ὅτι ἀπέθανεν; Лк 4.43 (този случай отсъствува в апракосите): рече къ нимъ · ѣко і дроугъімъ градомъ . подобаетъ мн благовѣстити... ѣко на сѐ посъланъ есмь — гр. εἶπε πρὸς αὐτούς, Ὅτι καὶ ταῖς ἑτέραις πόλεσιν εὐαγγελίσασθαί με δεῖ...ὅτι εἰς τοῦτο ἀπέσταλμαι.

*

Въпросът за възможните струпвания от съюзни и служебни думи в началото на подчиненото изречение не е изследван подробно[1].

[1] Вж. казаното за енклитиките и проклитиките у Vaillant, op. cit., стр. 409—410.

Думите-връзки проявяват различна валентност спрямо съседните им съюзи. — докато іже бо аште (срв. Мт 16. 25; Мк 4.25 и др.) и ѣко (же) бо (срв. Лк 11.30; Ио 15.4) поради енклитичния характер на бо са допустими, то ѣко іже аште се среща само с факултативно проклитично ѣко (срв. Мк 11.23, където ѣко е схванато като рецитативно). Възможно е безакцентното положение да представлява преход към окончателното елиминиране на ѣко recitativum. Аналогичен е случаят с прозодичното ѣко в Мк 6.23 и под. — ѣко егоже аште просиши... Показателни са примерите Мт 5.31 и Мт 5.32: срещу гр. ὅτι ὃς ἂν ἀπολύσῃ в първия случай стои іже аште поустить с изпуснато ѣко recitativum, а в следващия намираме ѣко вьсѣкъ поуштаѭи вм. ѣко іже аште поустить срещу същия гръцки паралел: ὅτι ὃς ἂν ἀπολύσῃ. Проклитично ѣко срещаме и в случаите Лк 21.35 (акъı сѣть бо) и Мк 14.69 (ѣко съ отъ нихъ).

По-голяма акцентно-интонационна близост е възниквала между ѣко и следващо аште — това се е отразило върху липсата на йотация и появата на адверзативен оттенък в значението на хипотетичното новобългарско а к о. В изолирани случаи на старобългарска почва би могло да се очаква проява и на обратно влияние — в Син. пс. (CXXXVII, 3) намираме ѣште (прегласена форма ѣште като омоним на наречието ѣште 'още' е избягната).

Изтласкването на омонимните старобългарски съюзи ѣко от познати в старобългарски или новоразвили се синонимни синтактични средства в развоя на езика е израз на стремежа към езикова икономия и еднозначност на думите-връзки.

По-дълго в книжовния стил се задържа компаративното ѣко, което няма синоним на старобългарска почва и същевременно проявява най-голям стремеж към обособяване[1]. У Паисий намираме: хо́щеши ли ви́дѣти акн на позо́рище... (в главата по́лза ѿ і҃стор҃іи, 10); в превод на Александрията от 1810 г. срещаме: бѣха мажете аку нефели..., женитѣ бѣха аку сиани и воении[2]; у Васил Априлов стои: ученитѣ, яко пристраст ни (терскін) камъ свонте мнѣниа[3]; за Раковски акн comparativum наред с еда и како е архаичен реквизит — в Горскій пѫтник (у Новый садъ 1857) акн се среща 14 пъти, а като (във форма кът', с елизия на последната гласна) — един път. В Постѫпъ (марш)... българскїй е употребено ѣко declarativum — „миру да покажимъ, ѣко бил' есми народ"[4].

---

[1] Срв. раздела за ѣко comparativum.

[2] Вж. Български старини, XIII (1936), стр. 89.

[3] В Бѣлгарскитѣ книжници, сочини Василій Априлов... Одесса, 1841, стр. 23—24.

[4] Вж. предь-вѣстникъ горскаго пѫтника от Г. С. Р., у Новый сад, 1856, изданието от 1939 г., стр. 54.

Специално изследване върху употребата на ѣко в среднобългарските паметници и в дамаскинската книжнина ще осветли появата и развитието на конюнктивния новобългарски съюз *ако*.

Характерни особености в старобългарската употреба на ѣко сочат условията, при които се оформят такива явления в новобългарския синтаксис, като обособяването на демонстративната дума и противопоставянето ѝ на относителната, срв. старобългарското тако, такоже...ѣкоже срещу новобългарското 'така... както', а не само 'както'; още на старобългарска почва се очертава формалното разграничение на пряка и непряка реч, развито най-пълно в новобългарски.

Описанието на тези генетични връзки ще допринесе за установяването на основните синтактични модели в новобългарския език.

СЪДЪРЖАНИЕ

Иван Гълъбов — Тракийските имена на *-ηνος, -ανος* и техните проблеми . . . 3
Методи Лилов — Семантичен развой на глаголната представка *по* в българския език 65
Боряна Велчева — Показателни местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII и XVIII в. 159
Петър Илчев — Към разпределението на дългите и кратките прономинални форми в старобългарски 235
Пиринка Пенкова — Синтактични функции на старобългарското ѣкъ 249

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
кн. X

*

Худ. редактор на корицата *М. Кънева*
Техн. редактор *Ив. Атанасова*
Коректор *Ю. Миндова*

*

Дадена за набор на 23. I. 1964 г.
Подписана за печат на 9. V. 1964 г.
Формат 71/100/16 Тираж 600
ЛГ—III—7-1964

Печатни коли 17,50 Издателски коли 20,83
Книжно тяло 2,40 лв. Подвързия 0,05 лв.
Цена 2,45 лв.

*

Набрана и отпечатана в печатницата на БАН
София, кв. Гео Милев, ул. 36
Поръчка № 237